

AKTINES

ΟΡΓΑΝΟΝ ΤΗΣ "ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΕΝΩΣΕΩΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΩΝ,"

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Τὸ Θέμα (Εἰσαγωγικὸ ἄρθρον)	67
Πνευματικὴ ζωὴ καὶ κοσμοθεωρία (Ἡ πνευματικὴ ζωὴ στὸν τόπον μας)	69
Ἡ χριστιανικὴ ἰδέα στὴ νεοελληνικὴ ποίησι	78
Πάσχα μυστικόν (Ποιήματα)	83
Αἱ θετικαὶ ἐπιστῆμαι εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ ἡ ἀσκηθεῖσα προπαγάνδα (Τὰ τελευταῖα πενήντα χρόνια)	84
Οἱ εἰσηγηταὶ τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα	92
Τὸ ἀναμορφωτικὸν κίνημα τῶν Κολλυβάδων καὶ οἱ δύο Ἀλέξανδροι τῆς Σκιαθοῦ	99
Τὸ χριστιανικὸ πνεῦμα στὴ νεοελληνικὴ ζωγραφικὴ	111
Θρησκευτικὴ πνοὴ στὶς παροιμίαις τοῦ λαοῦ μας	118
Κληρικοὶ δάσκαλοι καὶ ὁδηγοὶ τοῦ γένους	123
Πεντάστιχα (Ποιήματα)	127
Νεομάρτυρες	128
Χριστιανικὸ βιβλίον καὶ ἀναγνωστικὸ κοινὸ πρὸς τὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας	134
Τὸ χριστιανικὸ βιβλίον στὴ σημερινὴ Ἑλλάδα	139
Βράδον. Ψαλμὸς (Ποιήματα)	144
Μία ματιὰ στὴ δημοσιογραφίαν μας	145
Ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τοῦ νεοελληνικοῦ Χριστιανικοῦ κινήματος	154
Χριστιανικαὶ ἐπιδράσεις πρὸς δημοτικὰ μας τραγούδια	163
Συμπληρωματικὴ βιβλιογραφία	173
Εἰκόνες	66, 117, 131

ΕΤΟΣ ΣΤ' ■ ΠΑΣΧΑ 1943 ■ ΑΡΙΘ. 36

ΔΟΜΗΝΙΚΟΥ ΘΕΟΤΟΚΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΑΝΑΣΤΑΣΙΣ

Τ Ο Θ Ε Μ Α

«Σημείον άντιλεγόμενον» θά είναι ίσως τó θέμα, εις τó όποιον έχει άφιερωθή τó τεύχος αυτό. Άντιρρήσεις θά προκαλέση ίσως εις πολλούς, άμφιβολίας θά έκφράσουν άλλοι. Καί άλλοι—έλπίζομεν, μετά λόγου έλπίζομεν, οί περισσότεροι—θά συμφωνήσουν ότι πρέπει τέλος πάντων, καί εις τήν 'Ελλάδα νά άφήσωμεν κατά μέρος τήν άδιαφορίαν καί τήν άγνοϊαν καί νά κάμωμεν μίαν άπαρχήν σοβαράς έρευνής. Νά έξετασώμεν τόν ζήτημα, κατά πόσον εις τήν νεοελληνικήν σκέψιν, τήν έπιστήμην, τά γράμματα, τās τέχνας, ήσκησε καί άσκει τήν επίδρασίν του τó χριστιανικόν πνεύμα.

Δέν τó είχομεν προσέξει τó ζήτημα αυτό όσον έπρεπει, έδω εις τήν 'Ελλάδα. Καί όμως ή ιστορία του νεωτέρου πολιτισμού μαρτυρεί τήν σπουδαιότητά του. Διότι ή ιστορία του πολιτισμού αυτού είναι συγχρόνως ή ιστορία τής επίδρασεως τήν όποϊαν ήσκησεν εις τήν διαμόρφωσιν τής νεωτέρας σκέψεως τó χριστιανικόν πνεύμα. 'Η άποδοχή ή άπόρριψις του πνεύματος αυτού άποτελεί τόν κύριον διαμορφωτήν τών διαφόρων πνευματικών ρευμάτων εις τήν νεωτέραν ανθρωπότητα. Τους δίδει τήν μορφήν, τήν δύναμιν, τήν κατεύθυνσί, τήν άπόχρωσιν, τήν εύτυχή ή τήν τραγικήν, τήν φωτεινήν ή τήν ζοφεράν. 'Η έναλλαγή εις τήν στάσιν τήν όποϊαν λαμβάνει τó πρόσκαιρον έναντι τής αιωνιότητος είναι τó κλειδί διά τήν κατανόησιν τών περιέργων φάσεων τās όποιās προσέλαθεν ή εξέλιξις του πολιτισμού μας.

Διά τήν 'Ελλάδα ισχύει αυτό κατά πολύ μεγαλύτερον λόγον. Εις τήν άρχήν του 19ου αϊώνος έξανακτίσαμεν καί ήμεϊς τó σπίτι μας, ήθελήσαμεν νά αρχίσωμεν καί ήμεϊς τήν κάποϊαν πνευματικήν μας δημιουργίαν. Καί έκλήθημεν καί ήμεϊς νά δώσωμεν έν έπιγνώσει λύσιν εις τó ζήτημα κατά πόσον θά άφήσωμεν τó χριστιανικόν πνεύμα νά επιδράση εις τόν νέον πολιτισμόν μας.

'Αλλ' εις τήν έπίλυσιν του ζητήματος δέν έμέναμεν μόνοι. Δύο άντίρροποι δυνάμεις ενήργουν επάνω μας.

'Η μία ήτο ή δύναμις τής Ιστορίας μας, τής εθνικής μας παραδόσεως. 'Ησαν τóσον σφιχτοδεμένοι μεταξύ των, ό Χριστιανισμός καί ό 'Ελληνισμός! Είχαν κυτταγήθ ή αντίπαλοι εις τήν άρχήν, ήσθάνοντο σιγά σιγά τήν έχθρότητα νά άποκαλύπτεται ότι είναι άπλη παρεξήγησις, τήν παρεξήγησιν νά διαλύεται, νά άντικαθίσταται από μίαν συνεργασίαν, ύποδειγματικώς στενήν, θαυμαστώσ καρποφόρον! Καί έπειτα, ήτο ή πρόσφατος τών τελευταίων αϊώνων ιστορία, ήτο ή εθνική μας ύπόστασις πού διεκήρυτε ποίος τήν είχε σώσει από τόν κατακλυσμόν, ήτο ή 'Εκκλησία πού μας έκαμε νά ξέρωμε έκείνα τά γράμματα πού εύρέθημεν νά ξέρωμε όταν ένεφανίσθημεν πάλιν εις τó προσκήνιον τής Ιστορίας, πού μας διετήρησε—μέ πόσας δυσκολίας, έχρειάσθη νά παλαίση!—εις κάποϊαν βαθμίδα πολιτισμού, ώστε νά έχωμεν ένα κεφάλαιον διά τó νέον, άνετώτερον ξεκίνημα. Καί όλα αυτά ήτο βέβαια πολύ ένωρις διά νά ξεχασθούν!

Ναί, ἀλλά... ἀλλὰ ἦτο, βλέπετε καὶ ἡ ἄλλη δύναμις. Ἦσαν ὅσα ἠκούομεν περὶ «διαφωτίσεως». Ἦλθε κατόπιν ὁ ἕνας μὲ τὰ κρανία του, ὁ ἄλλος μὲ τοὺς πιθήκους του. Ἦλθεν ὁ Ρενάν μὲ τοὺς «βίους» του. Ἦλθαν τὰ νέα ἡθῆ καὶ αἱ νέαι ἡθικαί, καὶ ὄπασαι παραδεισῶν, γηϊνῶν, καθ' ὑπερβολὴν γηϊνῶν. Ἦλθαν οἱ ὑμνηταὶ τῆς νεότητος τῶν «νέων ἰδεῶν», καὶ ἦλθαν ὅλα αὐτὰ διὰ τὰ ἀσκήσουσιν τὴν ἐπιρροὴν των πρὸς τὴν ἀντίθετον λύσιν, τὴν ἀρνητικὴν λύσιν!

Καὶ ἐδιαλέξαμεν... τί νὰ διαλέξωμεν ἀφοῦ δὲν εἶχαμεν καλὰ-καλὰ καταλάβει περὶ τίνος ἐπρόκειτο; Ἀφέθημεν ἔρμια τῶν «ὀδηγητῶν» μας. Καὶ οἱ ὀδηγηταὶ μας, ἔρμια καὶ αὐτοὶ τῶν ἐντυπώσεων ἀπὸ ὅ,τι μέσες-ἄκρες ἤκουσαν ὡς δῆθεν χαρακτηριστικὸν τῶν νεωτέρων κατευθύνσεων. Καὶ ἔτσι, ἀκριβῶς, χωρὶς ἔρμυαν, στὰ τυφλὰ σχεδόν, ἤρχισαμεν νὰ πετᾶμε ὅ,τι ἦτο ἡ πνευματικὴ μας, ἡ πολιτιστικὴ μας ὑπαρξίς, ἡ ἐθνικὴ μας ὑπόστασις. Καὶ ἀντ' αὐτῶν ἐστήσαμεν ἕνα σωρὸν ἀπὸ ἀρνητικὰς προλήψεις πού ἑκατὸ χρόνια τώρα μᾶς ἐμποδίζουν εἰς τὴν προσπάθειαν νὰ δημιουργήσωμεν τὸν νεοελληνικὸν πολιτισμὸν μας.

Ἀλλά, εἶπαμεν, ἦσαν δύο αἱ ἀντίρροποι δυνάμεις. Ποτὲ δὲν ἔμεινε μόνῃ ἡ μία, ποτὲ δὲν ἐπεκράτησεν ἡ ἀρνησις. Δὲν ἔλειψαν αἱ ἐστίαὶ ἀπὸ τὰς ὁποίας τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα ἐξέπεμπε τὴν ζωογόνον δυνάμιν του. Θὰ ἴδῃ κάτι ἀπὸ αὐτὰς ὁ ἀναγνώστης τοῦ τεύχους τούτου εἰς τὰ ἄρθρα πού ἀκολουθοῦν. Θὰ ἴδῃ τὴν χριστιανικὴν σκέψιν εἰς τὴν πνευματικὴν δημιουργίαν τοῦ ἔθνους, εἰς τὰς ἐπιστῆμας, εἰς τὴν τέχνην, εἰς τὴν καθ' ὅλου μόρφωσιν, ὅταν ἐνομιζετο ὅτι τὸ πνεῦμα εἶχε νεκρωθῆ ἀπὸ τοὺς παντοειδεῖς ὕλισμούς τῆς μεγίστης μερίδος τῶν λογίων μας.

Καὶ ὅσον ὁ καιρὸς προχωρεῖ, καὶ τὰ προσωπεῖα πέφτουν, καὶ ἡ δῆθεν νεότης τῶν δῆθεν νέων ἰδεῶν μαραινεται πολὺ γρηγορώτερα ἀπὸ τοῦ ἀγροῦ τὸ λουλοῦδι, καὶ αἱ προκαταλήψεις ἀποδεικνύονται ὅτι στοιχιζοῦν πολὺ ἀκριβῶς εἰς άτομα καὶ ἔθνη, καὶ «ξύλα, χόρτος, καλάμη», πού ἐπρόκειτο νὰ ἀποτελέσουν τὸ ρικοδομικὸν ὕλικὸν τοῦ πολιτισμοῦ μας γίνονται στάχτη ἐμπρὸς εἰς τὴ φωτιά τῆς ζωντανῆς δοκιμασίας, τὸσον ἡ ἀρνησις φεύγει καὶ τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα ἀνακτᾷ τὴν θέσιν του εἰς τὴν νεοελληνικὴν σκέψιν. Ἡ δύναμις του ἀρχίζει νὰ γίνεται αἰσθητὴ καὶ ἀπὸ ἐκείνους πού πρὶν δὲν κατεδέχοντο νὰ ἀντιληφθοῦν τὴν ὑπαρξιν καὶ τὴν δυνάμιν του.

Καὶ ἡ πνευματικὴ δημιουργία προχωρεῖ. Ἀκόμη εἶμεθα, βεβαίως, εἰς τὴν ἀρχὴν. Ἀλλ' εἰς ἀρχὴν ἐλπίδοφόρον. Καὶ τῆς ἀπαρχῆς αὐτῆς αἱ ἐκδηλώσεις ἀπασχολοῦν τὰ ἄρθρα τοῦ τεύχους αὐτοῦ, ὅπως τὰ ἀπασχολοῦν καὶ τῆς ἀντιθέτου, τῆς ἀρνητικῆς ροπῆς αἱ ἐκδηλώσεις. Γραμμμένα μὲ ἀντικειμενικότητα, θὰ ἐνδιαφέρουν, ἐλπίζομεν καὶ ἐκείνους ἀκόμη πού δὲν συμφωνοῦν πρὸς τὰς ὑποστηριζόμενας ἀπόψεις. Θὰ τοὺς ἐνδιαφέρῃ τὸ ὕλικὸν πού προσάγεται, ἡ νέα πλευρὰ τοῦ ζητήματος. Καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ τοὺς δημιουργήσουν σκέψεις νέας, δημιουργικὰς, ζωογόνους σκέψεις.

Ἐξοφλοῦν μὲ τὸ τεῦχος αὐτὸ αἱ «Ἀκτίνες» τὸ χρέος των πού γεννᾶται ἀπὸ τὴν πνευματικὴν δημιουργίαν; Κάθε ἄλλο! Καὶ εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ἀπαρχὴν ἔχομεν. Ἀλλὰ φοβοῦμεθα (εὐτυχισμένος φόβος!) ὅτι ὅσον καὶ ἀν συνεχίσωμεν τὴν προσπάθειάν μας, πάντοτε χρεώσται θὰ μένωμεν. Θὰ μεγαλώνη τὸ χρέος μας ἢ πρόοδος τῆς πνευματικῆς δημιουργίας, ἢ τόνωσις τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ ἔθνους, πού, εἰς τὴν νεωτέραν του γενεάν μὲ τὸ πέταγμα τῶν προκαταλήψεων, ἐπανευρίσκει τὴν Πηγὴν τοῦ ζωοποιούντος Πνεύματος—δηλαδὴ ἐπανευρίσκει τὸν ἑαυτὸν του!

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ ΚΑΙ ΚΟΣΜΟΘΕΩΡΙΑ

Τὸ ζήτημα ἂν ὑπάρχει πνευματικὴ ζωὴ στὴ χώρα μας προβάλλει κάθε τόσο σὲ διάφορες μορφές καὶ δὲν φαίνεται πὼς δυσκολεύεται νὰ προκαλέσῃ τὸ γενικώτερο ἐνδιαφέρον. Κι' ὅταν ἀκόμα ἡ ὑλοκρατία μεσουρανοῦσε, κανεὶς δὲν ἐδεχόταν νὰ παραιτηθῆ ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου, ὅσο κι' ἂν διεσάλλιζε στὸν κόσμο πὼς εἶναι ὕλιστις. Μὰ ἡ ὑπερνίκησις τοῦ ὕλισμοῦ, πού χαρακτηρίζει τὴ σύγχρονη ἐπιστημονικὴ καὶ φιλοσοφικὴ σκέψις⁽¹⁾, φέρνει τὸ ζήτημα στὴν πρώτη γραμμὴ τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ κάθε σκεπτόμενο ἄνθρωπο.

Θὰ βγάλουμε, φυσικὰ, πρῶτα ἀπὸ τὴν μέση ἐκείνους πού, χωρὶς αἰτιολογία, ἔτσι δογματικά κι' ἀπόλυτα, ἀποφαινόνται πὼς στὸν τόπο μας—στὸ «Ρωμαϊκό»—δὲν ὑπάρχει τέτοιο πρᾶγμα ὡς τὴν πνευματικὴ ζωὴ. Εἶναι ἡ ἀπαισιοδοξία στὴν ἀπόλυτη δογματικὴ τῆς μορφῆ καὶ δὲν ὑπάρχει πῶς ἄλλῃθι πρᾶγμα στὸν κόσμο ἀπὸ τὴν ἀπαισιοδοξία, ὅταν ἐμφανίζεται μὲ τρόπο δογματικό· εἶναι ἡ χειρότερη ἐκφυλισμένη μορφή τοῦ δογματισμοῦ καὶ ἡ καταστροφικώτερη μορφή τῆς ἀπαισιοδοξίας! Μὰ καὶ κείνους πού σπεύδουν νὰ μᾶς μιλοῦν γιὰ πνευματικὴ ζωντάνια ὡς κάτι τὸ ἀναμφισβήτητο, κι' αὐτοὺς θ' ἀρνηθοῦμε νὰ τοὺς ἀκολουθήσουμε. Συνήθως ἡ διαβεβαίωσις αὐτὴ στηρίζεται σὲ μιὰ σύγχυσι. Συγχέει τὴν πνευματικὴ ζωὴ πρὸς τὸ τυπογραφικὸ μελάνι, καὶ νομίζει πὼς νοιώθει κι' ὅλας τὸν πᾶμό της ὅταν φυλλομετρᾷ τὰ διάφορα ἔντυπα πού κάθε τόσο βλέπουν τὸ φῶς.

Χωρισμένοι λοιπὸν ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς ἀν-

τίθετες ἀρρότητες ὡς προχωρήσωμε στὴν ἐρευνά μας, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὰ σημεῖα ὅπου ὑπάρχει μιὰ σχετικὴ ὁμοφωνία. Ὅλοι μας λοιπὸν συμφωνοῦμε, πὼς πνευματικὴ ζωὴ εἶναι κάτι τὸ ὑπερὺλικό. Περιλαμβάνει ἐκεῖνες τὶς ἐκδηλώσεις τοῦ ἀνθρώπου πού εἶναι πέρα ἀπὸ τὸ ζωῶδες μέσα του, πού ξεπερνᾶνε τὸν σκοπὸ τῆς ὕλικῆς του, τῆς σωματικῆς συντηρήσεως καὶ ἐνεξίας καὶ τείνουν στὴν ἐκπλήρωσι ἐνὸς ἄλλου σκοποῦ. Πρὸς τὴν πραγματώσει ἐνὸς ἰδεώδους πάνω ἀπὸ τὸ ὕλικό, πάνω ἀπὸ τὸ αἰσθητό, πού δὲν ἔχει ἔκτασι σὲ χωρὸ, κι' ὅμως γεμίζει τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου τοῦ καλλιεργημένου, τοῦ ἀνθρώπου πού θέλει νὰ εἶναι ἄνθρωπος καὶ ὄχι μόνον σάρκα καὶ κόκκαλα. Αὐτὴ ἡ τάσις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς ἓνα κόσμο ἀνώτερο ἀπὸ τὴν ὕλική του ὑπαρξί, αὐτὸς ὁ ἀγῶνας του γιὰ νὰ ἀνέβῃ παραπάνω, γιὰ νὰ προσλάβῃ καὶ νὰ ἀφομοιώσῃ μέσα του τὶς δυνάμεις πού, ἐπειδὴ εἶναι ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὴν ὕλη, εἶναι καὶ ἀπὸ τὴ φθορὰ ἀνεξάρτητες, αἰώνιες καὶ ἀθάνατες, ἀποτελεῖ τὴν πνευματικὴ ζωὴ στὸν ἄνθρωπο. Ἡ πνευματικὴ ζωὴ εἶναι λοιπὸν ἡ τάσις, ἡ πορεία τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν ἀθανασία. Ἔτσι, φρονῶ, θὰ ἔπρεπε νὰ χαρακτηρίσωμε τὴν πνευματικὴ ζωὴ. Ὅμως ἐπειδὴ τέτοιος χαρακτηρισμὸς θὰ πειράξῃ λιγάκι μερικούς πού ἀκόμα δὲν ἔβγαλαν ἀπὸ πάνω τους τὰ τελευταῖα ὑλοκρατικὰ ἀπομεινάρια, ὡς τὸν ἀφήσωμε κατὰ μέρος, μολοῦντι δὲν ξέρω πὼς θὰ γίνῃ αὐτὸ χωρὶς νὰ πέσωμε στὴν ἀσυνέπεια. Ἄς χρησιμοποιήσωμε λοιπὸν τὴ λέξι «ιδεώδες», λέξι καλοσύνεστη, γιὰ τὴν χρησιμοποιεῖται καθένας μας μὲ ἄλλην ἔννοια. Ὅλοι συμφωνοῦν στὸν ὑπερὺλικό, πνευματικὸ χαρακτήρα τοῦ ἰδεώδους. Τὸ ἀντιλεγόμενον σημεῖο εἶναι ἡ πραγματικὴ ὑπόστασις του. Ἄς τὸ

(1) Ἀπὸ τὰ πῶς πρόσφατα σχετικά, καὶ πρόσφατα ἐδῶ στὴν Ἑλλάδα: Driesch Die Überwindung des Materialismus στὴν τσεσσορακονταετηρίδα Θ. Βορέα (1940).

αφήσωμε κι' εμείς αντίλεγόμενο αυτό, και ἄς προχωρήσωμε στη βάση, πὼς τότε θὰ δεχθοῦμε τὴν ὑπαρξί πνευματικῆς ζωῆς σ' ἓνα ἄνθρωπο ἢ σὲ μιὰ κοινωνία, όταν βλέπωμε στὸν ἄνθρωπο ἢ στὴν κοινωνία τὴν ἐπιδίωξι ἑνὸς σκοποῦ παραπέρα ἀπὸ τὴν ὕλική σχολιμότητα, ἑνὸς πνευματικοῦ σκοποῦ, όταν βλέπωμε ζωὴ, κίνησι, προσπάθεια ποῦ κατευθύνεται πρὸς ἓνα ἰδεῶδες. Μπορεῖ νὰ συζητηθῆ, ἂν τὸ ἰδεῶδες ἀνταποκρίνεται σὲ κάτι ποῦ ἔχει ἀντικειμενική, πραγματικὴ ὑπόστασι ἢ ὄχι. Μπορεῖ ἀκόμα καὶ ἀξιολογικὰ νὰ συζητηθῆ ἡ ποιότης τοῦ ἰδεῶδους αὐτοῦ. Ἄλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ συζητηθῆ, ὅτι τὸ ἰδεῶδες καὶ ἡ ἐνσυνείδητη τάσις πρὸς αὐτὸ εἶναι ἀπαραίτητα γιὰ τὴν ὑπαρξί πνευματικῆς ζωῆς. Ὁπου τὸ ἰδεῶδες δὲν ὑπάρχει, δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος γιὰ πνευματικὴ ζωὴ. Καὶ ὅπου δὲν ὑπάρχει πνευματικὴ ζωὴ, ἐκεῖ ὑπάρχει μόνον τὸ ζῶον, ἐκεῖ δὲν ὑπάρχει ὁ ἄνθρωπος, στὴν καθαντό, στὴν ὀλοκληρωμένη ἔννοια τῆς λέξεως.

Αὐτὸς ἦταν ὁ λόγος ποῦ ἀνάγκαζε τὸν Πασκάλ, στὶς σκέψεις του (2) νὰ μὴ θέλῃ κἄν νὰ μιλάμε γιὰ καλὸ ποιητῆ, ἢ καλὸ μαθηματικὸ, ἢ εὐγλωττο ρήτορα, ἀλλὰ γιὰ τὸν ὀλοκληρωμένο, καθολικὰ διαμορφωμένο, πνευματικὸν ἄνθρωπο. Γιατί μόνον τέτοιος ἄνθρωπος εἶναι ἄνθρωπος στὴν ὀλοκληρωμένη ἔννοια τῆς λέξεως, καὶ μόνον τὸ ἰδεῶδες ποῦ στρώχει πρὸς τέτοιον ἄνθρωπο εἶναι ἰδεῶδες ἀλήθεια ἀνθρωπιστικὸ.

Η ΔΙΑΝΟΗΤΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ

Σ' αὐτά, ἐλπίζω, δὲν θὰ δυσκολευθοῦμε νὰ συμφωνήσωμε ὅλοι, ἢ σχεδὸν ὅλοι. Δὲν ξέρω μόνον ἂν μὲ τὴν ἴδια εὐκολία θὰ συμφωνήσωμε, ἢ, πάντως, ἂν θὰ συμφωνήσωμε μὲ ὅλη τὴν ἐπίγνωσι ποῦ χρειάζεται, μὲ τὴν συνέτεια αὐτῆς τῆς διαπιστώσεως: Ὅτι ἡ διανοητικὴ παραγωγή, αὐτὴ μόνη της, δὲν ἀποτελεῖ τὴν πνευματικὴ ζωὴ. Στὸν ἄνθρωπο κάθε ἔργον εἶναι δυνατό μόνον μὲ τοῦ νοῦ τὴν σύμπραξι. Κι' αὐτὴ ἀκόμα ἡ ὕλικώτερη ζωὴ εἶναι, ὅσο εἶναι ἐνσυνείδητη, ζωὴ διανοητικὴ. Μιλάμε γιὰ ἀδιανοου-

μένους, νομίζοντας πὼς ἀπονέμομε τίτλο διακρίσεως. Καὶ δὲν σκεπτόμαστε πὼς ὁ ἄνθρωπος «διανοεῖται» καὶ στὶς πὺ ὕλικες στὴν οὐσία, καὶ στὶς πὺ ὕλιστικές στὴν κατεύθυνσι ἐνέργειάς του, χωρὶς βέβαια τέτοια διανόησις νὰ ἀποτελῆ πνευματικὴ δημιουργία! Σ' αὐτὸ φυσικὰ δὲν ἀλλάζει τίποτε καὶ τὸ ὅτι τυχὸν στὴν τέτοια διανοητικὴ προσπάθεια ποῦ εἶναι ξένη ἀπὸ τὴν πνευματικὴ ζωὴ χρησιμοποιοῦνται καὶ μορφὲς διανοητικῆς παραγωγῆς ποῦ κυρίως εἶναι προωρισμένες γιὰ σκοποὺς πνευματικῶς. Τὸ νὰ γράψῃς ἓνα βιβλίον εἶναι ἐκδήλωσις πνευματικῆς ζωῆς; Ἐξαρτᾶται! Ἐνα βιβλίον, ποῦ τὸ γράψιμό του εἶναι μέρος μιᾶς τάσεως πρὸς ἓνα ἰδεῶδες, ὅπως τὸ εἰδάμε παραπάνω, αὐτὸ βέβαια ἀποτελεῖ μιὰ τέτοια ἐκδήλωσι. Ἐνας ἐμπορικὸς τιμοκατάλογος ὁμοῦ δὲν εἶναι, ἀλλὰ βέβαια δὲν εἶναι καὶ τὸ ρυπαρογράφημα. Ἡ, ἀκριβέστερα, τὸ ρυπαρογράφημα ἔχει ἀρνητικὴν πᾶ σχέσι πρὸς τὴν πνευματικὴ ζωὴ. Μὰ γιατί δὲν θὰ ποῦμε τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὸ βιβλίον—ἐξάμβλωμα, γιὰ τὸ βιβλίον ποῦ δὲν λέει τίποτε, ἢ λέει μόνον πὼς ἐπιανήθηρες ἂν τὸ ἀνοιξῆς γιὰ νὰ βρῆς μέσα του μιὰν ὀποιαδήποτε πνοή;

Αὐτὸ ἰσχύει, βέβαια, καὶ γιὰ τὴν ποίησι, γιὰ τὶς εἰκαστικὰς τέχνες, γιὰ τὴ μουσική, γιὰ τὸ θέατρο. Ὅταν ἓνα δημιούργημα τῆς τέχνης κλείνῃ μέσα του τὴν τάσι πρὸς τὸ ἰδεῶδες, τὴν τάσι πρὸς τὸν ἀνώτερον πνευματικὸν κόσμον, τότε τὸ δημιούργημα αὐτὸ εἶναι ἐκδήλωσις τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Τὸ νοιώθει κανεὶς καὶ μόνος του ἄλλως τε. Ἡ ἐπαφὴ μὲ τέτοιον δημιούργημα σὲ στρώχει πρὸς τὰ πάνω. Τοῦτο κι' ὅταν ἀκόμα ἡ μορφή εἶναι ἄπλαστι, ἐλαττωματικὴ. Ἐνα πρωτόγονο δίστιχο μιᾶς μάννας στὸ παιδί της, μιὰ συμβολικὴ εἰκόνα ἀρχαρίου τεχνίτη μὲ πνευματικὸν ἄνθρώπον, ἓνα τονωτικὸ (παρηγορητικὸ, συμπονετικὸ) αὐτοσχεδίασμα ὑπαίθριον λυρατζῆ, μπορεῖ νὰ κλείνουν μέσα τους τὴν τάσι αὐτὴ πρὸς τὸ ἀνώτερον, τὸ ἰδεῶδες. Εἶναι τότε, χωρὶς ἀμφιβολία, πνευματικὸν δημιούργημα, ὅσο κι' ἂν στὴ μορφῇ ὕστερῃ, κι' ὅσο κι' ἂν θὰ ἔχωμε τὴν ἐπιθυμία, καὶ τὴν ἀξίωσι ἀκόμη, μιᾶς ἐπιμελημένης καλλιτεργείας τῆς μορφῆς. ἢ θὰ λυπηθοῦμε ὅταν δὲν ὑπό-

(2) Pensées sur l' esprit et sur le style, ἀριθ. 34 ἑξ.

χη τὸ φυσικὸ ἄλγος γι' αὐτήν. Ἀντίθετα, ἓνα ποίημα ἢ ἓνα μέλος πού μέσος του δὲν εἶναι παρὰ μιὰ σαρκολατρεία πού καταπνίγει κάθε πνευματικὴ ἐκδήλωσις, ἢ τὰ δημιουργήματα πού εἶναι ἄδεια ἀπὸ κάθε πνευματικὸ περιεχόμενο, αὐτὴ ἡ πνευματοσκοπιώστρα τέχνη δὲν εἶναι φυσικὰ ἐκδηλώσεις πνευματικῆς ζωῆς. Ὅσο τέτοια δημιουργήματα ἔχουμε προστά μας, δὲν μπορούμε νὰ μιλήσουμε γιὰ πνευματικὴ ζωὴ, καὶ τοῦτο πάλι διωσδιόλου ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ μορφή.

Δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ κάνουμε σύγκρισιν στὴ διπλὴ ἀξιολόγησιν ἑνὸς ἔργου τέχνης. Ἄλλο ἡ αἰσθητικὴ, ἢ ἂν προτιμάτε, τεχνικὴ τοῦ ἀξία, ἄλλο ἡ πνευματικὴ. Διαφορετικὰ τὰ κριτήρια, σὲ διαφορετικὰς κρίσεις θὰ καταλήξουν, ἄλλο ἂν ἐκ τῶν ὑστέρων συμπεράσονται. Πάντως τὴ διαφορὰ πρέπει νὰ τὴν ἔχουμε διαρκῶς προστά μας, καὶ νὰ μὴν ξεχνοῦμε τί πρέπει νὰ ζητοῦμε ἐκεῖ πού προβάλλει ἡ ἀξίωσις τῆς πνευματικότητος.

Ἐννοεῖται πὼς στὸ τέλος γίνεται μιὰ ἀλληλεπίδρασις πνευματικῆς ἀξίας καὶ μορφῆς. Ὅπου πνευματικὴ παραγωγή, δὲν θ' ἀργήσῃ σιγά-σιγά καὶ ἡ μορφή νὰ πάρῃ τὴν ἐξέλιξίν της, νὰ παρακολουθήσῃ τὴν πνευματικὴν ζωντανία. Καὶ πάλι ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἡ πνευματικὴ νέκρα ἐπιδρᾷ στὸ τέλος καὶ στὴ μορφή, στὸν ἐκφυλισμὸ τῆς τέχνης κ' ἀπὸ τὴν ἄποψιν αὐτή. Καὶ τὰ δύο εἶχε ὑπ' ὄφθαλμον τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τοὺς μεγαλυτέρους νέους φιλοσόφους—ὁ μεγαλύτερος, λένε, σύγχρονος φιλόσοφος στὴ Γερμανία—ὁ Jaspers, ὅταν στὸ ἔργο του «Ἡ πνευματικὴ κατάστασις τῆς ἐποχῆς μας»⁽³⁾ μιλά γιὰ τὸν ξεπεσμὸ τῆς σύγχρονης (μεσοπολεμικῆς) τέχνης στὸ ἐπίπεδο ἑνὸς ἀπλοῦ ἀπὸ.

Ὅ,τι εἶπαμε γιὰ τὴν τέχνη καὶ τὰ γράμματα ἰσχύει, κατὰ τὴν βάση, καὶ γιὰ τὴν ἐπιστήμην. Βέβαια, ἐδῶ στὴν ἐπιστήμην ὑπάρχει ἡ ἐπιμέρους ἔρευνα, ὑπάρχει τὸ κομμάτι πού δὲν περικλείει κατ' ἀνάγκην τὸν παλμὸ τοῦ συνόλου. Ἐνα συννέτο πρέπει νὰ ἔχη κατ' ἀνάγκην τὸν παλμὸ τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ἂν βγαίνει ἀπὸ πνευμα-

τικὸ ἄνθρωπο. Ἀλλὰ δὲν μπορεῖτε νὰ ζητήσετε τὸ ἴδιον καὶ ἀπὸ μιὰ μονογραφία γιὰ κάποιο θέμα τοῦ διαφορικοῦ λογισμοῦ, ἀπὸ ἓνα ἄρθρο γιὰ τὴν ὄρθρην ἀνάγνωσιν ἑνὸς παλιμνήστου, ἢ γιὰ τὴν ἀκριβῆ ἔννοια μιᾶς δικονομικῆς διατάξεως. Μὰ ἡ διαφορὰ εἶναι στὰ ἐπιμέρους, ὄχι στὸ σύνολο, ὄχι στὶς μεγάλες γραμμές. Γιὰ νὰ εἶναι πνευματικὴ δημιουργία ἡ ἐπιστήμη, πρέπει αὐτὰ τὰ ἐπιμέρους (πού κατὰ τὸ φαινόμενο εἶναι ἕνα πρὸς κάθε πνευματικότητα) νὰ συναπαρτίξουν ὄχι ἓνα ἄθροισμα ἄψυχο, παρὰ ἓνα σύνολο ὄργανικόν, ἐμψυχόν. Κι' αὐτὸ τὸ σύνολο πρέπει νὰ προδίδῃ τὸν δεσμὸ, τὴν τάσιν πρὸς τὸ ἰδεώδες πού εἶπαμε πὼς θὰ ζητήσωμε γιὰ τὴν ὑπαρξίαν πνευματικῆς ζωῆς. Γιὰ νὰ μὴν εἶναι μιὰ ἐντελῶς τεχνικὴ, μηχανικὴ, πνευματικὰ νεκρὴ παραγωγή, ἡ ἐπιστημονικὴ δημιουργία στὸ σύνολόν της πρέπει νὰ παρουσιάσῃ τέτοια τάσιν, τέτοια ἐξῆψωσι. Θὰ πῆτε, ἴσως, ὅτι κατ' ἀνάγκην ἡ ἐπιστημονικὴ παραγωγή κλείνει μέσα της τὴν πνευματικὴν αὐτὴ δημιουργία. Εἶναι ἡ γνωστὴ ἄποψις, τοῦ Spengler κυρίως. Ἀλλὰ, ἀνεξαρτήτως τοῦ ἂν αὐτὸ εἶναι σωστὸ ἢ ὄχι, ἔχει ἀφηρημένη ἔννοια. Στὶς συγκεκριμένους περιπτώσεις εἶναι πολὺ δυνατόν μιὰ ἐπιστημονικὴ ἐργασία νὰ δείχνῃ νέκρα πνευματικὴ, ἢ ἀκόμα νὰ εἶναι ἀρνητικὸς παράγων στὴ ζωὴ τοῦ πνεύματος, ἄλλο ἂν, στὴν τελευταία αὐτὴ περίπτωσιν, ὅπως μᾶς δείχνουν καὶ τὰ πράγματα, καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ ποιότης τῆς ἐργασίας εἶναι πολὺ ἀμφίβολη!

Καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ προσέξωμε στὴν ἀλληλεπίδρασιν πού ἐμφανίζονται μεταξύ τους ἐπιστήμην καὶ πνευματικὴν ζωὴν, ἀλληλεπίδρασιν πού παρουσιάζει ἀναλογία μ' ἐκείνην πού εἶδαμε γιὰ τὴν τέχνη καὶ τὰ γράμματα. Μάλιστα στὴν ἐπιστήμην ἡ παραλυτικὴ ἐνέργεια τῆς πνευματικῆς ἀπονεκρώσεως εἶναι βραδυτέρη ἀλλὰ καὶ καταστρεπτικώτερη. Μὲ πολλὴ παραστατικότητα τὴν περιγράφει τὴν παραλυτικὴ αὐτὴ ἐνέργεια ὅπως ἐξεδηλώθη στὴν Γαλλία ὁ Charles Maurras σ' ἓνα ἄρθρον τοῦ πού δημοσιεύθηκε πέρυσι στὴν Revue universelle⁽⁴⁾. Ὁ Maurras ἀσχολεῖται ἐιδικότε-

(3) Die geistige Situation der Zeit, 3η ἐκδ. (1932) σ. 116.

(4) Στὸ τεῦχος τῆς 25 Ἰουνίου 1942. Ὁ τί-

ρα με τὸ χάος, τὸν κικεῶνα ποῦ ἔλαβε στὴ μεσοπολεμικὴ Γαλλία τὴ θέσι ἐκείνου ποῦ λέγαμε θεωρητικὴς ἐπιστῆμες⁽⁶⁾. Ἄλλο τὸ ζήτημα πόσο διανοούμενοι σὰν τὸν Maurras συνετέλεσαν στὴν δημιουργία τοῦ χάους αὐτοῦ. Ἡ ὁμολογία εἶναι πάντως πολύτιμη!

ΙΔΕΩΔΕΣ ΚΑΙ ΚΟΣΜΟΘΕΩΡΙΑ

Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ὅμως χάνομε ἓνα κριτήριο, ποῦ σ' αὐτὸ ἔχομε συνειθίσει. Ἄν ἡ διανοητικὴ παραγωγή σ' ἓνα τόπο δὲν ἀποτελεῖ ἀπόδειξι ζωῆς πνευματικῆς, τότε ποῦ θὰ τὴν ἀντὶληφθοῦμε τὴν ζωὴ αὐτή; Ποῦ θὰ βρῆς ἄκρη ἀναζητῶντας στὴν κοινωνία μας τὸ μόνο κριτήριο ποῦ ἔμεινε, ἔνα ἰδεῶδες;

Νομίζω πὼς διευκολύνεται πολὺ τὸ ἔργο μας, ὅταν ἀρχίσωμε μὲ τὴν ἐρώτησι ἂν ὑπάρχουν οἱ δυνατότητες γιὰ τὴν ὑπαρξὶ τέτοιον ἰδεῶδους, ποῦ νὰ προκαλῆ πνευματικὴ ζωὴ σ' ἓνα τόπο, στὸν τόπο μας. Ἄν δώσωμε ἀρνητικὴν ἀπάντησι στὸ ἐρώτημα αὐτό, τότε φυσικὰ ἔληξε ἡ ἔρευνά μας. Ἄς δοῦμε λοιπόν, ἂν ὑπάρχουν οἱ δυνατότητες αὐτές.

Τὴν ἀπάντησι θὰ μᾶς τὴν δώσῃ ἡ σκέψις, ὅτι ἡ τάσις πρὸς τὸ ἰδεῶδες εἶναι κατ' ἀνάγκην κάτι τὸ ἐνσυνείδητο. Ἄλλὰ πάλι μὰ τέτοια ἐνσυνείδητη τάσις, μὰ τέτοια θεληματικὴ κίνησις, πὼς θὰ εἶναι νοητὴ ἂν ὑποτεθῆ τὸ ἰδεῶδες αὐτὸ ἔτσι ξεκάρφατο, ἀσθαίρετο, χωρὶς θεμέλιο μέσα μας, χωρὶς εἰρμό και αἰτιολόγησι; Τὰ ἰδεῶδη δὲν

τλος τοῦ ἀρθροῦ: L' avenir de l' Intelligence française.

(5) Ἴδου μιά σκέψις τοῦ Maurras πολὺ χαρακτηριστικὴ γιὰ τὸ κατάντημα ἰδίως τῆς ἐπιστημονικῆς παραγωγῆς στὴ μεσοπολεμικὴ περίοδο: La mercantilité de l' esprit suit naturellement la nourriture, l' entretien, l' effervescence collective d' un peuple d' ardéliens, vivant du commerce des mots, plus ou moins asservi à cet intérêt, par conséquent exonéré du souci de la vérité, son objet. Encombrée de craintes et de désirs vulgaires souvent contagieux, l' intelligence n' en peut acquérir aucune transparence supérieure; elle, dont la raison est de laisser passer la pure lumière, n' en peut être qu' épaissie et apesantie.

Ξεπροβάλλον μόνα τους, εἶναι συνέπεια, καταστάλαγμα μιᾶς γενικώτερης καθολικῆς θέσεως ποῦ ἔχομε πάρει ἀπέναντι στὰ μεγάλα προβλήματα τοῦ κόσμου, εἶναι ἡ ἀπόρροια τῆς γενικώτερης θεωρήσεως τοῦ παντός μέσα μας. Τέρμα του τὸ ἰδεῶδες ἔχει τὸ αἰώνιο, ὄχι τὸ φθαρτό, τὸ Σύμπαν, ὄχι τὸ ἐπὶ μέρους. Γι' αὐτὸ και κυβερνᾷ και ὑποτάσσει τὰ μερικώτερα. Τὸ ἰδεῶδες λοιπόν ποῦ ἔχομε τάξει στὴ ζωὴ μας, εἶναι τὸ ἀπαύγασμα τῆς κοσμοθεωρίας μας, ποῦ εἶναι πάλι μὰ ὀλοκληρωμένη ἔκφρασι τοῦ ὅλου ἀνθρώπου, ὅπως πολὺ σωστά μᾶς δείχνει ὁ Rickert⁽⁶⁾.

Ἔτσι μπαίνομε σ' ἓνα πεδίο ποῦ εἶναι περισσότερο προσιτὸ στὴν ἔρευνά μας. Τὸ ζήτημά μας ἀνάγεται τώρα εἰς τὸ ἂν, μέσα σὲ μιὰ ὄρισμένη κοινωνία, και εἰδικώτερα στὴν τάξι τῶν ἀνθρώπων ποῦ θὰ διαμορφώῃ τὴν πνευματικὴ ζωὴ στὸν τόπο, ὑπάρχῃ και κρατῆ μία κοσμοθεωρία τέτοια, ποῦ ἀπ' αὐτὴν νὰ ἀπορρέῃ τὸ ἰδεῶδες ποῦ ζητοῦμε.

ΚΟΣΜΟΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑΝΟΗΤΙΚΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ

Δὲν ὑπάρχει ἀνθρώπος ποῦ νὰ μὴν ἔχῃ τὴν κάποια κοσμοθεωρία του, ποῦ τοῦ δίδει και τὴ βασικὴ κατεύθυνσι στὴν πορεία τῆς ζωῆς του. Καὶ τὸ παιδάκι ἔχει τὴν κοσμοθεωρία του, και ἐκεῖνος ἀκόμα ποῦ θέλει νὰ διακηρύσῃ πὼς δὲν τὸν ἐνδιαφέρουν αὐτὰ τὰ πράγματα. Αὐτὸ ἀκοιδῶς, τὸ νὰ μὴ τὸν ἐνδιαφέρουν, εἶναι και αὐτὸ συνέπεια μιᾶς κοσμοθεωρίας!

Πρέπει ὅμως νὰ ἔχομε σαφῆ μέσα μας τὴ διάκρισι μεταξὺ κοσμοθεωρίας τοῦ ζωντανοῦ, συγκεκριμένου ἀνθρώπου, και τῆς θεωρητικῆς κοσμοθεωρίας, ποῦ εἶναι μέρος τῆς ἐπιστημονικῆς φιλοσοφίας. Στὸν Rickert⁽⁷⁾ κυρίως ὀφείλομε τὸ ξεκαθάρισμα τῶν δύο αὐτῶν χωριστῶν ἐννοιῶν, και τὸ ξεκαθάρισμα αὐτὸ μᾶς εἶναι ἀπαραίτητο γιὰ νὰ προχωρήσωμε, γιατί ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὴν κοσμοθεωρία μὲ τὴν πρώτην ἐν-

(6) Rickert Grundprobleme der Philosophie (1934) σ. 4.

(7) Op. cit. σ. 216.

νοια. Ἡ κοσμοθεωρία τοῦ ζωντανοῦ ἀνθρώπου ποῦ τοῦ δίνει τὸ νόημα γιὰ κάθε τι ποῦ ἀφορᾷ στὸ ὄν, στὸ δέον, στὴν ἀξία ἢ στὴν ἀπαξία, αὐτὴ ὑπάρχει σὲ κάθε ἄνθρωπο καὶ βρῖσκεται πίσω ἀπὸ κάθε ἐνσυνείδητη καὶ ἠθελημένη ἀνθρώπινη ἐνέργεια. Ἡ κοσμοθεωρία αὐτὴ εἶναι πολλές φορές κριζόμενη στὰ κατάβαθα τῆς ψυχῆς, ἀλλὰ πάντως ὑπάρχει καὶ καθορίζει τὴς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς μας, σὲ τρόπο ποῦ καί, ἀντίστροφα, οἱ ἐκδηλώσεις αὐτές, ἂν καὶ ὄχι πάντοτε *prima facie*, μαρτυροῦν τὴν κοσμοθεωρία ποῦ τὴς προκάλεσε. Τὸν παράγοντα αὐτὸν στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα ἀρχίζει ἢ φιλοσοφικὴ σκέψις νὰ τὸν προσέχῃ, ὅπως δείχνουν, γιὰ ν' ἀρκεσθοῦμε σ' ἓνα παράδειγμα, μερικὲς εὐστοχες παρατηρήσεις τοῦ Brunner⁽⁸⁾.

Αὐτὴ ἡ ἀμοιβαία σχέση κοσμοθεωρίας καὶ διανοητικῆς δημιουργίας ἰσχύει πολὺ περισσότερο γιὰ τὰ δημιουργήματα ἐκεῖνα, ὅπου βρῖσκεται ἐκδηλωμένη πὸ συστηματικὴ, ἢ ἀνθρώπινη διάνοησις, γιὰ τὰ διανοητικὰ δημιουργήματα ποῦ ἀνάγονται στὴν ἐπιστήμη, στὰ γράμματα, στὶς τέχνες. Εἶναι δημιουργήματα καὶ αὐτὰ μιᾶς κοσμοθεωρίας, ὅσο κι' ἂν ὁ δημιουργὸς τῶν δὲν εἶχε πάντοτε ἐπίγνωσι γι' αὐτό. Καὶ ἀντίστροφα, μαρτυροῦν καὶ αὐτὰ γιὰ τὴν κοσμοθεωρία τοῦ δημιουργοῦ τῶν, ὅσο κι' ἂν ἢ μαρτυρία τῶν αὐτῶν δὲν διαβάξεται πάντοτε μὲ εὐκολία. Πάντως τὸ συμπέρασμα εἶναι ἓνα: Τὰ δημιουργήματα αὐτὰ εἶναι ἐκδηλώσεις πνευματικῆς ζωῆς μόνο ὅταν εἶναι δημιουργήματα μιᾶς τέτοιας κοσμοθεωρίας, ποῦ νὰ ἔχη μέσα της θέσι γιὰ τὴν πνευματικὴ κατεύθυνσι, γιὰ τὸ ἰδεῶδες ποῦ, ὅπως εἶδαμε παραπάνω, ἀποτελεῖ τὴ βασικὴ προϋπόθεσι γιὰ τὴν ὑπαρξί πνευματικῆς ζωῆς.

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΥΛΟΚΡΑΤΙΚΗ ΚΟΣΜΟΘΕΩΡΙΑ

Μεγάλῃ προσπάθειᾳ καταβάλλεται γιὰ νὰ βρεθῇ μιὰ μεθοδικὴ κατάταξις τῶν διαφόρων κοσμοθεωριῶν ποῦ μποροῦν νὰ ἀναπτυχθοῦν, ἢ ποῦ ἀνεπτύχθησαν κατὰ και-

ροῦς, καὶ νὰ δοθῇ ἔτσι μιὰ εἰκόνα τοῦ συστήματος ποῦ ἀποτελοῦν παρμένες ὅλες μαζί. Γιὰ τὸ θέμα μας ἀρκεῖ νὰ διακρίνομε δύο βασικὲς κοσμοθεωρίες: Τὴν κοσμοθεωρία ποῦ δέχεται τὸν ὑπερῦλο πνευματικὸ κόσμο, τὴς πνευματικῆς ἀξίες, τοὺς πνευματικὸς κανόνες γιὰ τὴν ρύθμισι τῶν ἀνθρώπινων πράξεων· θὰ τὴν ὀνομάσομε πνευματικὴ κοσμοθεωρία· καὶ τὴν κοσμοθεωρία ποῦ, ἀντίθετα, δὲν δέχεται τέτοιον πνευματικὸ κόσμο, ἀλλὰ περιορίζει τὴν ἐκδοχὴ τοῦ ὄντος στὸν ὑλικὸ κόσμο, ὅσο κι' ἂν δὲν τὸ ὁμολογῇ πάντοτε. Μιὰ κοσμοθεωρία τῆς δεύτερης μορφῆς, μιὰ ὑλοκρατικὴ κοσμοθεωρία, ἀναγκαστικὰ ὀδηγεῖ καὶ σὲ μιὰ ὑλοκρατικὴ θεώρησι τῶν ἀξιῶν, ἐπιδραῖ ἀποφασιστικὰ κατὰ τὴν ἐπιλογὴ καὶ διαμόρφωσι τοῦ συστήματος τῶν ἀξιῶν ποῦ ὁ Spranger τὸ ὀνομάζει «μορφῆς τῆς ζωῆς». Ὅτι τέτοια ἀντίληψι ἐπιδραῖ καὶ γιὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ «δέοντος» ποῦ ὑπαγορεύει τὴς πράξεις τοῦ ἀνθρώπου, δὲν χρειάζεται φρονῶ νὰ ἀναπτυχθῇ περισσότερο.

Βέβαια, στὴν θεωρία δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ ἀκολουθηθῇ ἢ γραμμὴ αὐτῆ, καὶ ἓνα θεωρητικὸ ἐγχειρίδιον θὰ πῇ ὅτι ἄλλο πρῶγμα ὁ ὑλισμὸς σὰν σύστημα μεταφυσικὸ κι' ἄλλο μὲ τὴν ἠθικὴ του ἔννοια. Αὐτὰ ὅμως στὰ φιλοσοφικὰ ἐγχειρίδια. Στὴν πραγματικὴ ἰσχύει, (ἔξαναλέμε, μαζὶ μὲ τὴν Rickert, στὴν κοσμοθεωρία τοῦ συγκεκριμένου ζωντανοῦ ἀνθρώπου) ἢ γραμμὴ πάει συνεχῆς καὶ ἀδιάκοπη.

Καὶ δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ ἄλλοιως. Ἡ κοσμοθεωρία, μᾶς λέει πολὺ σωστὰ ὁ Dilthey⁽⁹⁾, δὲν εἶναι δημιουργήματα τῆς σκέψεως, ἂν τὴν πάρομε χωριστά, εἶναι τῆς ὅλης ζωῆς δημιουργήματα, ποῦ βάσι του καὶ ἀφετηρία ἔχει μιὰ καθολικὴ ἐπίδρασι τοῦ κόσμου, τοῦ παντός, καὶ πεδίο ἐπιδράσεως ὁλόκληρη τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου⁽¹⁰⁾. Εἶναι λοιπὸν ἢ κοσμοθεωρία κατεϋθυντήριος δύνამις τῆς ὅλης ζωῆς μας, γι' αὐτὸ καὶ δὲν μπορεῖς νὰ κόψῃς τὴς συνέ-

(9) Gesammelte Schriften VIII, σ. 86.

(8) A. Brunner Die Grundfragen der Philosophie (1933) σ. 164, 180.

(10) 18e Höfer Vom Leben zur Wahrheit (1936) σ. 42.

πειές της, να τις περιορίσης εκεί που θέλεις. Και αυτό φυσικά ισχύει και για τις υλοκρατικές κοσμοθεωρίες. Μην αφήνοντας χώρο για το πνεύμα, σαν πραγματικότητα στην όντολογική τους άποψη, είναι αδύνατο ν' αφήσουν και στην αξιολογική και δεοντολογική. Είναι λοιπόν αδύνατο να ζήση σ' αυτές οποιοδήποτε ιδεώδες, που σαν ιδεώδες, είναι, όπως είδαμε, υπεριυλικό, και αποκλείεται εκ των προτέρων οποιαδήποτε δυνατότης πνευματικής ζωής, που θάταν μια τρομερή αντίφαση προς τον υλισμό. **Υλοκρατία και πνευματική ζωή δεν μπορούν να συνυπάρξουν.** Καιρός να το πάρουμε απόφασι.

Υπάρχουν βέβαια και εξαιρέσεις, τόσες, όσες χρειάζονται για την επιβεβαίωσι του κανόνος. Άλλά κι αυτές έχουν την εξήγησί τους. Όφειλονται στην κεκτημένη ταχύτητα πνευματικής κοσμοθεωρίας που διέπλασε τον χαρακτήρα, είτε γιατί έκυριαρχούσε στην πρώτη περίοδο της ζωής του προσώπου, είτε γιατί ήταν ή κοσμοθεωρία του πατέρα, της μάνας, εκείνου που έδωσε την ανατροφή, ή, τέλος, του περιβάλλοντος που ακόμη δεν επρόφθασε να βγάλη πέρα ως πέρα τις συνέπειες. Μά κι' οι εξαιρέσεις αυτές είναι προσωρινής διαρκείας. Στην επομένη γενεά παύουν πάντως να ύφριστανται.

ΜΙΑ ΔΙΑΣΦΗΣΙΣ

Μόνο κάποια διασφήςις, σε δύο σημεία:

Το πρώτο, είναι ότι, μιλώντας εδώ για τον υλισμό, έννοούμε όχι μόνο τη ματεριαλιστική αντίληψη, τύπου, ως πούμε, Büchner, αλλά γενικότερα όλα τα μεταφυσικά συστήματα, που άπαρνούνται, από όντολογική άποψη, την ύπαρξι κόσμου υπεριυλικού, πνευματικού, χωρίς να μάζ ένδιαφέρουν οι διάφορες άποχρώσεις μεταξυ υλισμού, μονισμού, δυναμισμού, μηχανοκρατίας κλπ. Γιατί όλα αυτά τα συστήματα, κατά αναπότρεπτη συνέπεια, και ανεξάρτητα από διδακτικές συστηματικές διακρίσεις, άρνούται (είτε το όμολογούν φανερά είτε όχι) το πνευματικό και στον κόσμο των άζιων και στον κόσμο του δένοντος. Σε κάθε

τέτοιο σύστημα έχομε κατ' ανάγκην μία όλοκληρωμένη κοσμοθεωρία, που μέσα της το ιδεώδες δεν έχει καμιά θέση. Δεν άρχει λοιπόν τότε καμιά δυνατότης πνευματικής ζωής. Το συμπέρασμα είναι ότι και σε κάθε διανοητικό δημιούργημα που πίσω του βρίσκεται τέτοια κοσμοθεωρία άποκλείεται α priori να ύπαρξη ό παλμός ζωής πνευματικής. Όποιαδήποτε αισθητική αξία κι' αν ύποτεθή πως έχει μια τέτοια διανοητική παραγωγή, πάντως δεν κλείνει μέσα της πνευματική ζωή.

Το δεύτερο είναι το ακόλουθο: "Όταν μιλάμε για πνευματικές κοσμοθεωρίες και για ιδεώδες, δεν πρέπει να πάη ό νοός μας στην ιδεοκρατία από έποψη γνωσιολογική, κατ' αντίθεσι προς την πραγματοκρατία, τον ρεαλισμό. "Άς μνη ξεχνάμε πως τον όρο «ιδεώδες» τον χρησιμοποιούμε εδώ άπλως κατά συνθήκη, για να μνη άρχίσομε με άμφισβητήσεις. Έξ άλλου, ότι ή άποδοχή του ρεαλισμού, και μάλιστα του κριτικού, δεν σημαίνει καθόλου άποδοχή της υλιστικής μεταφυσικής και άπάρνησι της πνευματικής, αυτό το άποδεικνύει ό Külppe, ό κυριώτερος νεώτερος εκπρόσωπος του κριτικού ρεαλισμού. Δεν ξέρω αν έχη γραφή πιο δυνατή φιλοσοφική πολεμική κατά του υλισμού από εκείνην που έγγραψε άκριβώς ό Külppe, με βάσι το σύστημά του⁽¹¹⁾. "Ισα-ίσα εκείνος που δέχεται την πραγματικότητα του πνευματικού κόσμου (μνη ξεχνάμε: άλλο «πνευματικό» και άλλο «ιδανικό») άκριβώς στον ρεαλισμό μέσα θά βρη ίσως το καλύτερο γνωσιολογικό περίβλημα της αντίληψώς του. Κατά τη γνώμη μου μάλιστα ό πνευματικός άνθρωπος είναι ίσα-ίσα ό ρεαλιστής, με την πιο πλείρια έννοια της λέξεως.

ΣΤΗΝ ΠΗΓΗ

Πνευματικές κοσμοθεωρίες, είπαμε, υπάρχουν πολλές. Αυτό στά βιβλία. Στην πραγματικότητα όμως, στην κοσμοθεωρία του ζωντανού ανθρώπου, οι διαφορές είναι έποψιωδείς. "Άν δεχθώ το πνεύμα, κατα-

(11) O. Külppe Einleitung in die Philosophie ια' έκδ. (1923) σ. 295 έπ.

λήγω στον κόσμο του πνεύματος, στους νόμους του πνεύματος, και δεν σταματώ, δεν μπορώ να σταματήσω πριν φθάσω στην αρχή, στο κέντρο, στην πηγή του πνεύματος, στο Θεό. Για την πνευματική κοσμοθεωρία ή άποδοχή του Θεού είναι, ότι το έδαφος για ένα οικοδόμημα. Πόσο άνεταφικό είναι οποιοδήποτε έργο να κάμης κοσμοθεωρία πνευματική χωρίς αυτή τη βάση, δεν το ένοιωσαν μόνο οι πιστοί, δεν το ένοιωσε μόνο η παρανθρώπινη συνειδησις, μ' όλη την τεχνητή προσπάθεια που επέσχεσε να της ξεριζώσει την έννοια του Θεού. Το ένοιωσε και η κριτική φιλοσοφική σκέψις, ακόμα κι' όταν θέλησε να αρνηθής τις άλλες αποδείξεις για την ύπαρξί του Θεού. Θυμηθήτε το παράδειγμα του Κάντ. Ήθελε να αρνηθής έντελώς όλες τις ως τότε διατυπωμένες αποδείξεις για την ύπαρξί του Θεού. Και το συμπέρασμα μιάς τέτοιας κριτικής ή μάλλον πολεμικής, ήταν... πάλι η άποδοχή της ύπάρξεως αυτής, απαραίτητης για να κατευθύνουμε τη σκέψι μας, το είναι μας. Δεν μπορεί το ανθρώπινο πνεύμα, όσο θέλει να είναι πράγματι πνεύμα, να χωρισθής από την Αρχή κάθε πνευματικής ύποστάσεως. Και ανεξάρτητα από τις συζητήσεις γύρω από το «γιατί», ο πνευματικός άνθρωπος ξέρει ένα: "Ότι για την ζωή του πνεύματος είναι απαραίτητη η Αρχή αυτή του πνεύματος, ο Θεός." Έτσι, είτε το δεχθώ εκ των προτέρων, είτε αναγκασθώ να το όμολογήσω ύστερα από αρνητική πείρα, θα συνδέσω πάντως την πνευματική μου ύποστασι και συντήρησι με Αυτόν. "Αν τον αρνηθώ, ο πνευματικός μου προσανατολισμός εξαφανίζεται, η πνευματική μου κοσμοθεωρία γανεί το έρεισμά της, είναι σαν κάτι ξεκάρφωτο. Σηλώνεται σιγά-σιγά, και, αίφνης, μαζί με τον άθεισμό βλέπω πώς κατέληξα στον (συνεπή μάλιστα) ματεριαλισμό, ίσως χωρίς κι' εγώ να καταλάβω καλά-καλά πώς.

Η συνέπεια από τη στάσι που θα πάρω στο ζήτημα αυτό είναι άδυσώπητη. "Η θα δεχθώ τον Θεό μέσα μου: και τότε κατ' ανάγκην, ίσως χωρίς καν εγώ να το καταλάβω (σχεφθήτε τον άγράμματο πιστό) ξεχρονται ένα-ένα τα στοιχεία του πνευματικού κόσμου να δημιουργήσουν μέσα μου

πνευματική ζωή, να με κάνουν κι' έμένα τέτοιας ζωής δημιουργό. Δημιουργό ακόμα κι' από την άποψη του γήινου, του υλικού πολιτισμού, όπως ιδιαιτέρως ένας Max Weber κατέδειξε, σ' ό,τι έγραψε για την κοινωνιολογία της θρησκείας. "Η δέν θα δεχθώ τον Θεό μέσα μου, θα τον βγάλω από την συνειδησί μου. Και, έπειδή και στον πνευματικό κόσμο ισχύει η άποστροφή της φύσεως προς το κενό, έπειδή δέν μπορεί να μένη κενό μέσα μας, θα έλθουν άλλα στοιχεία να καταλάβουν την θέσι του κενού αυτού. Και τα στοιχεία αυτά δέν θα είναι βέβαια ξεκάρφωτα. Έχουν κι' αυτά σαν αλυσίδα τον είσομό και την άλληλεξάρτησί τους. Πρόπει κάποιον να γαντζώνουν, και θα γαντζώσουν κατ' ανάγκην στην αντίθετη βασική έκδοχή, στον άθεισμό.

Έτσι, παραδοχή του Θεού και άθεισμός είναι οι δύο πόλοι, στην περιστροφή του κόσμου της πνευματικής μας ύποστάσεως. Η αντίθεσις τους καθορίζει τα κοσμοθεωρητικά συστήματα, την διαμόρφωσι του πολιτισμού μας. Τα τρίτα και τέταρτα κατασκευάσματα υπάρχουν μόνο στα βιβλία, αλλά είναι έντελώς ξένα στην ζωή.

Και καταλήγει μια άμερόληπη παρατήρησις της πραγματικότητος στο ένα συμπέρασμα: "Όποιος ο Θεός έχει βγή έξω από την ανθρώπινη συνειδησι, εκεί περί πνευματικής ζωής δέν μπορεί να γίνη λόγος. Μόνο όταν ο άνθρωπος έχει μέσα του τη δύναμι της έπαφής με τον Θεό, μόνο τότε υπάρχει δυνατότης πνευματικότητος, πνευματικής ζωής. Άθειστική πνευματικότης, πνευματική ζωή βασισμένη στην άρνησι του Θεού, είναι, βέβαια, κάτι που μπορεί να χωρέση ο νους, όπως χωρεί και τη χίμαιρα. Για τη ζωντανή πραγματικότητα όμως είναι ακριβώς μια χίμαιρα.

Μά αν είναι χιμαιρική η ιδέα πώς μπορεί με τον άθεισμό να ανθήση η πνευματική ζωή, άλλο τόσο χιμαιρική είναι και η σκέψις, ότι μπορεί κανείς να οικοδομήση μια ζωντανή πνευματική κοσμοθεωρία του ζωντανού ανθρώπου (Ξαναθυμίζουμε τη διάκρισι του Rickert) σε μίαν αντίχριστιανική θρησκευτικότητα οποιασδήποτε μορφής. Μας ελιαν στα τελευταία χρόνια πολλά για την αξία των διαφόρων μη χριστι-

ανικῶν θρησκευμάτων. Καὶ δὲν δυσκολεύομαι νὰ τὴν δεχθῶ τὴν ἀξία αὐτή, γιὰ τοὺς λαοὺς ποὺ μόνο σ' αὐτὰ τὰ θρησκευτάματα μποροῦσαν νὰ βροῦν ἓνα πνευματικὸ ἀποκοῦμπι, ἀφοῦ μόνο αὐτὰ εἶχαν μπροστά τους. Μὰ μοῦ εἶναι ἀδύνατο νὰ δεχθῶ πὼς σοβαρολογοῦν ἐκεῖνοι ποὺ ζητοῦν νὰ οικοδομήσουν πνευματικὸ εὐρωπαϊκὸ πολιτισμὸ, χιτίζοντας παγῶδες ἢ τζαμά στὶς Εὐρωπαϊκὲς πρωτεῖουσες. Ὅσο γιὰ τὴν περιφρημὴ «φυσικὴ θρησκεία», ἢ «θρησκεία τοῦ λογικοῦ», τύπου Herbert τοῦ Cherbury κλπ. δὲν ἀξίζει καὶ τόσο ν' ἀσχοληθῶμε ἐδῶ. Τέτοια «εὐζάτες», καὶ στὶς πύθ συγχρονισμένες δῆθεν μορφές τους, ἐγέγρασαν πρὸ πολλοῦ, χωρὶς κἄν νὰ γνωρίσουν καλὰ-καλὰ τὴν νεότητα, τὰ ἐτσάκισε ἢ πρώτη δοκιμασία τῆς πραγματικότητος. Κανεὶς δὲν μιλᾷ γι' αὐτὰ, ἐκτὸς ἀπὸ ἱστορικὴ ἄποψη. Καὶ μόνο στὸν τόπο μας μερικοὶ τὰ ἐπικαλοῦνται ἀκόμη—καὶ κάποιοι προφασσόροι, μάλιστα, καθὼς ἀκούω—νομιζοντας, οἱ καὶ μένοι, πὼς δείχνουν ἔτσι ἐνημερότητα, πὼς λένε κατὶ τὸ καινούργιο, τὸ πρωτόφαντο. Μὰ οἱ καιροὶ ποὺ ζοῦμε εἶναι σοβαροί, καὶ μᾶς ἔμαθαν νὰ διακρίνωμε τ' ἀστεία ἀπὸ τὰ σοβαρά, ὅπως μᾶς ἔμαθαν νὰ μὴν παρασυρόμαστε ἀπὸ ὀνόματα ποὺ κρύβουν τὴν οὐσία, οὔτε ἀπὸ «θρησκευτικότετες» ποὺ εἶναι ἢ ἀθρησκεία, μὲ λιγώτερη εἰλικρίνεια!

Μὲ τοῦτο δὲν ταυτίζομε τὴν κοσμοθεωρία μὲ τὴ θρησκεία. Ἄλλο κοσμοθεωρία, ἄλλο θρησκεία, εἴτε ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικὴ, εἴτε ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικὴ ἄποψη τὸ πάρης. Ὅμως ἡ πνευματικὴ κοσμοθεωρία οικοδομεῖται ἐπάνω στὴν καταφατικὴ ἀπάντησι τοῦ ἀνθρώπου στὸ πρόβλημα τῆς παραδοχῆς τῆς θρησκείας. Ἐτσι θρησκεία καὶ κοσμοθεωρία σφιχτοδεμένες γεμίζουν τὸ εἶναι μας, ρυθμίζουν τὴ ζωὴ μας, ἀπεργάζονται τὸν πολιτισμὸν μας. Συνδεδεικὸ σημεῖο καὶ τῶν δύο εἶναι, ὅπως πολὺ σωστὰ μᾶς ἀναπτύσσει ὁ Jacques Maritain⁽¹²⁾ ὁ ἄνθρωπος. Τὸ θεῖο στὸν ἀνθρώπου εἶναι τὸ μυστικὸ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς πνευματικῆς ζωῆς. «Κατὰ τὸ μέτρο ποὺ ὁ εὐρωπαϊκὸς πολιτισμὸς ἔπαψε ν' αἰχμὴ κέντρο του τὸ

Θεό, ἔχασε καὶ τὴν ἀνθρωπιστικὴν του οὐσία: νὰ τί ἀποτελεῖ τὴν τραγωδίαν τοῦ καιροῦ μας!». Τὴν ἀλήθειαν τῶν λόγων αὐτῶν τοῦ Maritain θὰ τὴν ἀμφισβητήσουν ἴσως πολλοί. Τὴν ἐπιβεβαιώνει ὁμως ἡ πραγματικότητα. Καὶ αὐτό, νομίζω, εἶναι ἀρκετό!

Ἀκόμα, δὲν πρέπει νὰ νομισθῆ, πὼς κάθε ἐκδήλωσις πνευματικῆς ζωῆς πρέπει νὰ ἔχη θρησκευτικὴν μορφήν, πὼς, νὰ ποῦμε, κάθε ποίημα πνευματικὸν πρέπει, σώνει καὶ καλά νὰ εἶναι γραμμένον πᾶνω σὲ θρησκευτικὸν θέμα ἢ πὼς μόνο ἡ θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ ἔχει πνευματικὴν ἀξίαν. Μία τέτοια ἰδέα θὰ ἦταν ὀλοτέλα πλανεμένη καὶ θὰ ὠδηγοῦσε σὲ παρεξηγήσεις βλαβερὰς γιὰ τὴν ὀρθὴ ἀντίληψιν τῆς ἀλήθειας. Πολύπλευρη ἡ πνευματικὴ ζωὴ καλύπτει ὅλες τὶς ἐκφάνσεις τοῦ ἀνθρώπινου βίου, τῆς ἀνθρώπινης δημιουργίας, καὶ μπορεῖ σ' αὐτὲς ἢ θρησκεία νὰ μὴν ἐμφανίζεται καθόλου, νὰ μὴ λαβαίνει καθόλου μέρος στὰ φανερά. Ἀλλὰ πίσω ἀπ' αὐτὰ, δύναμις κινητήρια στὴν καθολικὴν τῆς μορφήν εἶναι ἡ πνευματικὴ κοσμοθεωρία, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ χάσῃ τὴν πηγὴν τῆς: τὸν Θεό.

ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΙΑΝΟΗΣΙ

Καὶ τὸ συμπέρασμα, εἰδικὰ γιὰ τὸν τόπον μας, ἔρχεται μόνο του, φυσικὸ, ἀναπόφευκτο καὶ γιὰ κείνους ποὺ θὰ ἤθελαν νὰ τὸ ἀποφύγουν:

Ὅσο στὴν Ἑλλάδα ἡ διανοητικὴ μας κίνησις κέντρο καὶ βάσις ἔχει τὴν ἀρνησιν, τὴν ἀπόρριψιν τῆς χριστιανικῆς θεωρήσεως τοῦ κόσμου, μὲ ἄλλους λόγους βασίσει—εἴτε ὁμολογημένα εἴτε ἀνομολόγητα—σὲ κοσμοθεωρία ἀρνητικὴν τοῦ πνεύματος, ματεριαλιστικὴν στὴν οὐσίαν, δὲν θὰ ἔχωμε, δὲν θὰ μποροῦμε νὰ ἔχωμε, πνευματικὴν ζωὴν στὴν Ἑλλάδα. Τοῦ κακοῦ θὰ ἰδρῶμε Πανεπιστήμια καὶ Ἀκαδημίαι. Τοῦ κακοῦ θὰ τυπῶνομε βιβλία, ὅσο σοφὰ καθ' ὑπόθεσιν στὸ τεχνικόν, στὸ ἐπὶ μέρους τῆς ἐπιστήμης. Τοῦ κακοῦ καὶ τὰ ρομάντσα καὶ τὰ διηγήματα καὶ τὰ ποιήματα ὄλων τῶν ῥοπῶν. Ἄδικα καὶ τὰ γλωσσικά καὶ τὰ φιλολογικά καὶ τὰ καλλιτεχνικά ζητήματα κ' οἱ συζητήσεις κ' ἡ θέρημν ποὺ δημιουργοῦν. Ἀπ' ὅλα αὐτὰ βγαίνει, ὅτι ἄλλο θέλετε μὰ

(12) Questions de conscience (1938) σ. 233.

ὄχι πνευματική ζωή, ὄχι ὑψιμὸς τοῦ ἀνθρώπου. Πλανεύτρα κι' ἡ διανοητική μας κίνησις, ψεύτικη κι' ἀπατηλή ἡ εἰκόνα πού μᾶς δίνει. Σκληρὴ ἀπογοήτευσις διαδέχεται τὰ ὄνειροπολήματα πού προκαλοῦνται ἀπὸ αὐτά. Πίσω ἀπὸ ὅλα αὐτὰ τὰ λόγια θὰ μένη, πάντα καὶ μονάχα, ὁ ἄνθρωπος στὴν κατώτερη ζωϊκὴ του ὑπόστασις, ἄνθρωπος—ἔνστικτο. Ὁ ἄνθρωπος πού τοῦ πνεύματος ἡ πτῆσις τοῦ εἶναι ξένη. Ὁ ἀκούσιος δεσμιῶτης τοῦ ταπεινοῦ, τοῦ χαμηλοῦ. Καὶ μόνο κατὰ τὸ μέρος πού αὐτὴ ἡ ἀρνητικὴ στάσις ἀρχίζει νὰ ἐξαφανίζεται, κατὰ τὸ μέρος πού καὶ ἡ ἑλληνικὴ διάνοησις ἀρχίζει, φωτισμένη ἀπὸ τὸ φῶς τῆς χριστιανικῆς πίστεως, νὰ οἰκοδομηται στῆς πνευματικῆς κοσμοθεωρίας τὸ θεμέλιο, μόνο κατὰ τὸ μέρος αὐτὸ ἀρχίζουν νὰ ὑπάρχουν οἱ προϋποθέσεις γιὰ μιὰ πνευματικὴ ζωὴ στὴν Ἑλλάδα. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀλήθεια, καί, καλὸ θὰ ἦταν νὰ τὴν ἀκούσουν, τέλος πάντων, ὅσοι λένε πὼς ἐνδιαφέρονται γιὰ μιὰ πνευματικὴ ζωὴ στὸν τόπο μας.

ΚΑΙ ΔΥΟ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ

Καί, ὕστερα ἀπὸ τὸ συμπέρασμα αὐτό, ἀκούω κίβλας δύο κατηγορίες ἀπὸ δύο διαφορετικῆς, ἀντίθετες πλευρῆς.

Ἡ μία εἶναι ἀπὸ τὴν μεριὰ τῶν ἀρνητῶν. Θὰ ἀρνηθῶν καὶ τὸ συμπέρασμα μας.

Θὰ ἐκδηλώσουν ἴσως τὴν ἐκπληξί τους, τὴ δυσφορία τους, ἴσως τὴν περιφρόνησι.

Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἔχω τοῦτο ν' ἀπαντήσω: Πὼς τὸ συμπέρασμα αὐτὸ δὲν ἀναρεῖται ἔτσι εὐκόλα, μὲ ἀρνησι, μὲ διαμαρτυρίες ἢ μὲ καυχασμούς. Γιατί ἡ λογικὴ συνέπεια, στὸν κόσμον τοῦ πνεύματος τοῦλάχιστον, εἶναι κάτι τὸ ἀτράνταχτο. Κι' ὅσοι δὲν θέλουν νὰ ἀντικρύσουν τὴν συνέπεια τῆς ἀπαρχῆς πού ἔβαλαν στὴν διανοητικὴ τους δημιουργία, τὴν βλέπουν μολοντοῦτο, θέλουν δὲν θέλουν, τὴν ἀκοῦνε, ὅσο κι' ἀνφραΐζουν τ' αὐτὰ τους—εἶναι ἡ βοή τῆς πραγματικότητος.

Ἡ δευτέρη κατηγορία ἀκούεται ἀπὸ τὴ μεριὰ τῶν πνευματικῶν ἀνθρώπων. Θὰ μοῦ παρατηρήσουν πὼς δὲν ἐχρειαζόταν τόση ἀνάλυσις γιὰ νὰ καταλήξω σ' ἓνα συμπέρασμα αὐτονόητο καί, στοὺς καιροὺς μας μάλιστα, καταφάνερο.

Θὰ ἠθέλα νὰ εἶμαι ἀναπολόγητος στὴ δευτέρη αὐτὴ κατηγορία. Ἄλλὰ δυστυχῶς ἔχω τί ν' ἀπαντήσω: Ὅτι τοῦτο εἶναι ἀκριβῶς τὸ τραγικὸ στὴν ἀνθρωπότητα: Ὅτι πονῶ, δυστυχεῖ, θρηνεῖ, χάνεται, ὄχι γιὰτι ἀγνοεῖ τὰ περίπλοκα καὶ δύσκολα, ἐκεῖνα πού χρειάζονται πολὺ ψάξιμο γιὰ νὰ βρεθῶν. Ἄλλὰ γιὰτι ἀγνοεῖ, ἐπιμένει μὲ πείσμα νὰ ἀγνοῖ, τὰ αὐτονόητα, τὰ καταφάνερα!

A. T.

«Ἄνευ τῆς πίστεως ὅτι Θεὸς ὑπάρχει, οὐδεμία ἀλήθεια ὑπάρχει, οὔτε ἀνακαλύπτεται, οὔτε ἀποδεικνύεται' ἡ πίστις αὐτὴ εἶναι ὁ κρῖκος, ἐξ οὗ ἡ ἄλυσις πασῶν τῶν ἀληθειῶν ἐξαρτᾶται.

Ἡ περὶ Θεοῦ ἀλήθεια εἶναι ἀνωτέρα πασῶν τῶν φυσικῶν καὶ μαθηματικῶν ἀληθειῶν.... Ἡ ὑπαρξις τοῦ Θεοῦ πανταχόθεν ἀποκαλύπτεται καὶ πανταχοῦ διαλάμπει, ἐν τῷ ἐλαχίστῳ μορίῳ τῆς ὕλης, ἐν τῷ βῆθει τῆς ἡμετέρας συνειδήσεως, ἐν παντὶ ἔργῳ καὶ λόγῳ, ἐν πάσῃ ὑπάρξει καὶ νοήσει, ἐν τῷ κόσμῳ τῆς ὕλης, ἐν τῷ κόσμῳ τοῦ πνεύματος, ἐν παντὶ τόπῳ, ἐν παντὶ χρόνῳ, ἐν πάσῃ κοινωνίᾳ, ἐν πάσῃ ἱστορίᾳ.

Νόσος τοῦ ἐγκεφάλου εἶναι ἡ ἀπιστία.

Ἡ εἰς Θεὸν πίστις εἶναι νόμος τοῦ πνεύματος.

Ἄπονενομένη εἶναι ἡ προσπάθεια ἠθικολόγων τινῶν νὰ κατασκευάσωσιν ἠθικὴν δῆθεν ἀνεξάρτητον... Ἡθικὴ ἄνευ Θεοῦ εἶναι ἔννοια ἀντιφατικὴ, καὶ ἡ ἀληθὴς ἐπιστήμη τὴν ἀποβάλλει».

(«Διατριβὴ περὶ ψυχῆς, Θεοῦ καὶ ἠθικοῦ Νόμου»).

Η ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΙΔΕΑ ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ

Τὴν προσπάθεια τῶν τελευταίων χρόνων γιὰ τὴ μελέτη τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, τὴν παρακαλοῦμαι καὶ ἡ εἰδικὴ μέριμνα γιὰ ν' ἀνευρεθοῦν οἱ ἰδέες ποὺ ἐπάνω τῆς ἐπέδρασαν. Καὶ στὴν ἐργασία αὐτῆ τῆς νεοελληνικῆς κριτικῆς δὲν ἔμεινε ἔξω ἀπὸ τὴν ἔρευνα καὶ ἡ θρησκευτικὴ πλευρά. Γιὰ τὴν νεοελληνικὴ μάλιστα θρησκευτικὴ ποίηση ἔγινε πολὺς λόγος. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς κριτικούς μας λαμβάνουν μέρος σὲ μιὰ ζωηρὴ συζήτηση ποὺ τὸ 1934 ὁ Κλ. Παράσχος ἀνοίξε στὸ χριστογεννητικὸ τεύχος γνωστοῦ ἀθηναϊκοῦ περιοδικοῦ⁽¹⁾. Συζητεῖται δηλαδὴ ἡ ἐπίδραση τῆς θρησκευτικῆς ἰδέας στὴ νεοελληνικὴ ποίηση καὶ ἡ θρησκευτικότης τῶν νεοελλήνων ποιητῶν. Ἰκ' εἶναι ἀλήθεια πὼς ὅσοι διετύπωσαν μέχρι τώρα τὴ γνώμη τους (Κλ. Παράσχος⁽¹⁾, Δ. Κουϊμοτσόπουλος⁽²⁾, Α. Ι. Κεραμίδας⁽³⁾, Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος⁽⁴⁾), ἄλλος πολὺ, ἄλλος λίγο, προσπάθησαν νὰ ἐντοπίσουν τὰ ὅρια τῆς συζητήσεως γύρω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ Χριστιανισμοῦ, μὰ ἡ προσπάθειά τους δὲν ἐξεκαθάρισε τὸ συζητούμενο ζήτημα. Πλείστες ὁσες ἀσάφειες καὶ διχογνωμίες ἔχουν δημιουργηθῆ στὸς κύκλους τῶν φιλολογοῦντων γύρω ἀπὸ τὸ τί ἐννοοῦμε θρησκευτικὴ ἰδέα καὶ πὼς νοιώθουμε τὴ θρησκευτικὴ ἐπίδρασή της στὴν ποίησίν μας. Καὶ παρουσιάζεται ἔτσι τὸ φαινόμενο νάχομε ἄρθρα καὶ μελέτες γιὰ τὴν θρησκευτικότητα ὀρισμένων ποιητῶν μας ποὺ καμμιά φανερὴ τούλάχιστον σχέση δὲν φαίνεται νάχουν πρὸς τὴν χριστιανικὴ ἰδέα καὶ ζωὴ. Σὰν θρησκευτικοὶ ποιηταὶ λογιάζονται ἄτομα μὲ σαφεῖς ἀντιχριστιανικὰ ἀρχές. Μερικοὶ μάλιστα ποζάρουν σὰν θρησκευτικὲς μορφές στὴν ποίησίν μας καὶ παράδοξα διαφημίζουν αὐτῆ τους τὴν ιδιότητα. Γιὰ τὴν περίστασι μάλιστα ἐφευρέθηκε κ' ὁ ὅρος «θρησκευ-

τικὴ ἀνησυχία τῆς ἐποχῆς», ποὺ περικλείει μέσα του πολλὴν ἀσάφεια καὶ ἀφθονή φιλολογικότητα. Μιὰ ματιὰ λοιπὸν στὸ ὅλο πρόβλημα ἀπὸ τὶς στήλες αὐτὲς δὲν θάταν ἀσκόπη.

⊙

Δὲν ξέρομε ἀν εἶναι ἀπλή σύμπτωση ἢ ἔχει βαθύτερη σημασία τὸ γεγονὸς πὼς χρονολογικὰ ἡ νεοελληνικὴ ποίηση ἀρχίζει μὲ τὰ χριστιανικῆς ἐμπνεύσεως ποιήματα τοῦ διακόνου Φραγκ. Κουλουμπῆ καὶ τοῦ Κερκυραίου Ἀντωνίου Στρατηγοῦ. Ἀπὸ τοὺς νεωτέρους μελετητὰς⁽⁵⁾ τῆς ἱστορίας τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, τὸ 1700 ὡς χρονικὸ ὄριο θεωρεῖται πὼς χωρίζει τὴν μεταβυζαντινὴν περίοδο, συνέχεια τῆς Βυζαντινῆς καὶ τὴν προεπαναστατικὴν, ἀφετηρία τῆς νεοελληνικῆς. Στὴν ἴδια ἐποχὴ καὶ λίγο ἀργότερα, στὴν ἐποχὴ τῶν χρόνων τοῦ Κοσμά τοῦ Αἰτωλοῦ, ἀπὸ ἄλλους ἐρευνητὰς⁽⁶⁾, ἐπιμόνα ἀναζητοῦνται οἱ γενικότερες πηγὲς τῆς ἐθνότητος. Πρῶτῃ λογοτεχνικὴ ἐμφάνιση καὶ ἐπίσημη πνευματικὴ ἐκδήλωση τῆς προεπαναστατικῆς αὐτῆς περιόδου, τῆς ὅλης δηλαδὴ ἀπαρχῆς τῆς νεοελληνικῆς μας ζωῆς, εἶναι ἡ ποιητικὴ συλλογὴ τῶν ἀποφοίτων τοῦ Φλαγγινιανοῦ ἱεροσπουδαστηρίου, ἡ γνωστὴ μὲ τὸν τίτλο «Ἄνθη Εὐλαβείας». Μὲ τὰ χριστιανικὰ τούτα τραγοῦδια τῶν παλῶν σπουδαστῶν τοῦ γνωστοῦ ἐκπαιδευτικοῦ ἱδρυμάτος τῆς Βενετίας, ποὺ τόσο ἐπρωτοστάτησε⁽⁷⁾ στὴν διαμόρφωση τῆς ἑλληνικῆς παιδείας τῶν προεπαναστατικῶν χρόνων, ἀρχίζει χρονολογικὰ καὶ τὴ νεοελληνικὴ τοῦ Ἄνθολογοῦ ὁ Ἦρ. Ἀποστολίδης.

Καὶ ἐνῶ μ' ἕνα τέτοιο ξεκίνημα, καθαρὰ θρησκευτικὸ, ἀρχίζει τὴν πορεία της ἡ νεοελληνικὴ ποίηση, ἡ ἐξέλιξή της κάθε ἄλλο παρὰ χριστιανικὴ εἶναι. Παρατηρεῖται δηλαδὴ, πὼς ὅτερα ἀπὸ τοὺς μετὰ τὸ 1821 χρόνους—μὲ τὴν παρεμβολή, στὴ διανόηση τοῦ τόπου μας, τοῦ γαλλικοῦ ρωμαντι-

(1) Ἡ θρησκευτικὴ πίστις στὴ νέα ἑλληνικὴ ποίηση. Ν. Ἐστία Χρ. τεύχος 1934 (σελ. 74-77).

(2) Ἡ θρησκεία εἰς τὴν νεοελληνικὴν ποίηση. Περιοδ. Χρυσόστομος. Δεκέμβριος 1935.

(3) Εἰσαγωγικὸ καὶ κριτικὸ σημεῖωμα στὴ «Νεοελληνικὴ θρησκευτικὴ ἀνθολογία» 1940.

(4) «Ἡ Νεοελληνικὴ Λογοτεχνία καὶ τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα» Ν. Ἐστία Χρ. τεύχος 1943 σελ. 33-41.

(5) Γ. Βαλέτας. Οἱ ἀρχὲς τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Πρωτὰ 12—3—1943.

(6) Φάνης Μιχαλόπουλος—Κοσμάς ὁ Αἰτωλός» 1714-1779 Ἀθῆναι 1940.

(7) Κ. Μ. Μέριξιος Θωμᾶς Φλαγγίνης καὶ ὁ Μικρὸς Ἑλληνομνημόνων. Πραγματεῖαι Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τόμ. Θ'. 1939 σελ. 186.

ομοῦ καὶ τῶν ὑλιστικῶν ἰδεῶν τοῦ 18ου αἰῶνα—ἡ ποίηση ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ ἐμπνευση τῆς ἀπαρχῆς τῆς καὶ παίρνει μάλιστα καὶ ἀντιχριστιανικὲς τάσεις. Στὸς ἀμέσως μετεπαναστατικὸς ποιητὰς, στοὺς ποιητὰς τῆς ἐποχῆς τοῦ Ὁθωνοῦ καὶ τοὺς μετέπειτα, ἡ παράδοση τῆς προεπαναστατικῆς ζωῆς τῶν πνευματικῶν κέντρων τῆς Βενετίας, τῶν ἡγεμονιῶν τῆς Μολδοβλαχίας καὶ τοῦ Ἄθω, μὲ τὴν πλούσια θρησκευτικὴ ζωὴ, καμμιὰ δὲν ἔχει ἐπίδραση. Ἡ ποίηση τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ποὺ χαρακτηριζοῦνται ἐκπρόσωποι τῆς στάθμης οἱ Σούτσι, ὁ Παπαρηγόπουλος, ὁ Ραγκαβῆς καὶ ὁ Παράσχος, ἐντελῶς ἀνερωματιστῆ, παραμένει ἔξω ἀπὸ κάθε χριστιανικὴ συγκίνηση. Ὁ Γαλλικὸς Ρωμαντισμὸς (*) ἀπεμακρύνει ἀπὸ τὴν ποίηση κάθε ζωντανὸ αἰσθημα ποὺ ἡ παράδοση μποροῦσε νὰ ἐμπνεύσει. Ὅλοι οἱ καθαρολόγοι ποιητὰ ἀποξενώθηκαν ἀπὸ τὸν παλιὸ τῆς νεοελληνικῆς ζωῆς, νοιάστηκαν νὰ δημιουργήσουν ἕνα δικό τους κόσμον ρωμαντικῆς ἐλαφρότητος καὶ στιχοπλοκίας καὶ παρέμειναν μακριὰ ἀπὸ τῆς βραϊκῆς ἀνθρώπινες ἀνάγκες, μακριὰ ἀπὸ τὴν προσφορά τοὺς στὸ ἀνθρώπινο δράμα. Ἡ νεοελληνικὴ ζωὴ δὲν συγκινεῖ τοὺς ποιητὰς μας. Παίρνουν ἀπ' αὐτὴ τὰ θέματα, ἀπλῶς, τῶν ποιημάτων τους, μὰ οἱ ἰδέες ποὺ πλέκονται πάνω σ' αὐτὴ τὴ θεματογραφία προέρονται ἐξ Ἑσπερίας. Ὁ ὑλισμὸς τῆς Εὐρώπης τοῦ 19ου αἰῶνα μεταφρατεύεται αὐτοῦσιος στὴν ποίηση τῶν χρόνων ἐκείνων. Πρὶν νὰ γνωρίσουμε τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ ζωὴ τῆς, ἀνακαλύψαμε τὴν Εὐρώπη, τὴν ἐξέλιξη καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ διαφώτιση. Καὶ ἔτσι τὸ περιεχόμενον τῆς προεπαναστατικῆς Ἑλλάδας ἀγνοήθηκε. Λησμονήθηκαν ὁ Σολωμὸς κι' ὁ Κάλθος—αὐτοὺς τοὺς ἀνασύραμε ἀπὸ τὴν ἀφάνεια πρὸ εἰκοσαετίας μόλις. Τὸ Δημοτικὸ μας τραγῶδι δὲν λέει τίποτε στὴν ψυχὴ τῶν ποιητῶν τῆς τότε ἐποχῆς. Ἡ Γραφὴ καὶ τὸ Εὐαγγέλιον ἀφῆσαν ἀσυγκίνητους τοὺς καθαρολόγους ποιητὰς—ἐξαιρέσει μοναδικὴ ἀποτελεῖ ὁ Καρασοῦδης, μὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ χριστιανικῆς ἐμπνεύσεως τραγῶδια του. Ἡ ἐμπνευση τῶν ποιητῶν τῶν χρόνων ἐκείνων δὲν ἔχει τίποτε τὸ μεγάλο, τὸ οὐσιαστικόν. Ἡ ποίησίν τους παραμένει χωρὶς βάθος καὶ χωρὶς δραματισμοῦς, θνητομαία καὶ ἐπικαιρῆ. Καὶ ἔτσι χωρὶς ἐμπνευση, χωρὶς ἰδανικά, δημιουργήθηκε τὴν ἐποχὴ τῶν καθαρολόγων μιὰ ποίηση ποὺ ὅπως μᾶς δόθηκε ἄλλοτε εὐκαιρία νὰ σημειώσουμε (**), εἶναι ἀνακαινικὴ, ἀσθενικὴ, ἀτο-

νὴ καὶ χωρὶς ζωτικότητα.

Τὴ βάση ποὺ ἔβαλαν ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐμπνευση οἱ καθαρολόγοι ποιητὰι, τὴν ἀκολούθησαν ἔπειτα καὶ οἱ δημοτικιστὰι. Μὲ τὴν ἐπικράτησιν τῆς δημοτικῆς ἀνανεώθηκε βέβαια μὲ καινούργιον αἶμα, μὲ τὴ ζωντανὴ τὴ γλῶσσα, ἡ ὅλη νεοελληνικὴ ποίηση. Πλουτίσθηκε ὁ στίχος, δημιουργήθηκαν μουσικότερες λέξεις κι' οἱ ποιητὰι ἔγιναν μαστοροὶ πραγματικοί. Ἡ πηγὴ δὲ μὴς ἐμπνεύσεως στὴν ποίηση δὲν ἄλλαξε. Κάποιος ὑλισμὸς παραστέκει ἐφύλαξ ἀγέγελος» καὶ στὶς δυὸ παρατάξεις, στοὺς καθαρουσιάνους καὶ στοὺς δημοτικιστὰς, Ὁ Δημοτικισμὸς ἔμεινε στὸ βάθος κίνημα γλωσσικόν, παρ' ὅλο ποὺ μάζεψε γύρω του ὅ,τι ζωντανὸ καὶ ὕγιες ὑπῆρξε στὴ διάνοησιν τοῦ τόπου. Μὰ τὸ μεγάλο ζέσπασμα τῆς ζωτικότητος αὐτῆς, ἐξανεμιστήθηκε ἀποκλειστικὰ στὸ σύνθημα «ἡ γλῶσσα γιὰ τὴ γλῶσσα»: Τίποτα βαθύτερον γιὰ τὸ θρέψιμο τῆς ψυχῆς. Καμμιὰ ἀνησυχία οὐσιαστικώτερη. Κι' ἐδῶ, στοὺς δημοτικιστὰς, συναντᾷς τίς ἰδίες μεγαλοστομίες, μὲ τίς ἀόριστες, ἀώρες διαθέσεις ἢ μὲ τίς φιλοσοφικῆς κλίσεις τῶν βιβλίων καὶ τῶν νέων ἰδεῶν ποὺ τὴν φιλολογικότητά τους ἀπὸ μακριὰ ὀφραίνεσαι. Δὲν συναντᾷς τὴ ζωὴ, τὴν πίστη, τὴ διαύγεια, τὴ μεγάλη Χαρά. Ἡ πίστη δὲν αὐλακώνει τὴν ποίηση τῶν δημοτικιστῶν ὅπως δὲν ἔθιξε καὶ τὴν ποίησιν τῶν καθαρουσιάνων. Ὁ Γαλλικὸς ρωμαντισμὸς ἐξακολουθεῖ νᾶναι ἡ πηγὴ τῆς ἐμπνεύσεως καὶ τῶν ποιητῶν τῆς ἀρχῆς τοῦ 20ου αἰῶνα. Καὶ ἔτσι ὁ κύκλος τῶν νεοελλήνων ποιητῶν γίνεται ἐνιασίος στὴν ἐμπνευση καὶ στὴν ψυχικὴ του τροφοδοσία. Ἀσχολεῖται περισσότερο μὲ τὴν εὐκόλη συγκίνηση παρὰ μὲ τὴν ψυχικὴ ἀνάγκη. Ἐχει νοθεύσει τὸ νόημα τῆς ζωῆς καὶ ἔχει παραποιήσει τὴν ποίηση σὲ ὑπόθεσιν ἀρρωστημένων διαθέσεων. Τὴν κατάπτωσιν αὐτῆς τῆς Ἑλληνικῆς ποιήσεως τὴν ἔχει διαπιστώσει ἀπὸ καιρὸ καὶ ἡ νεοελληνικὴ κριτικὴ. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἄγγυ. Βλάχου καὶ τοῦ Ροῖδη ἔχει γίνει τὸ πρῶτον ἐκκαθάρισμα. Τὸ 1922 ὁ καθηγητῆς Γ. Ἀποστολάκης μὲ τὸ βιβλίον του «Ἡ ποίηση στὴ ζωὴ μας» ἔκανε πολὺ καλὸ μὲ τὸ νὰ βάλῃ μερικὰ πράγματα στὴ θέσιν τους. Ἰσως τὸ ἀπόλυτον τοῦ βιβλίου νὰ ἐνοχλήσῃ πολλοὺς, ἐνδεχόμενον εἶναι νὰ ἔχη ἄδικο σὲ πολλὰ κι' ἡ σκοπιὰ ἀπὸ τὴν ὁποία εἶδε τὰ πράγματα νὰ μὴν ἀγκαλιάζῃ ὅλη τὴ νεοελληνικὴ ζωὴ, μὰ μὲ τὸ βιβλίον αὐτὸ ἀνοίξαν πολλῶν τὰ μάτια καὶ πολλὰ θολὰ νερὰ ξεκαθαρίστηκαν.

Ὁ Φώτος Πολίτης, μὲ τίς φωτισμένους του ἐπιφυλλίδες στὸν Ἀθηναϊκὸ τύπον καὶ μὲ τὴν ξάστερή του κριτικὴ, διαφωτίζοντας ὅσο κανεῖς ἄλλος τοὺς ἀνθρώπους ποὺ εἶχαν ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ φιλολογικὰ μας

(8) Γ. Βερίτης, Μιὰ ματιὰ στὸ ἔργο τοῦ Ἀγγέλου Βλάχου, «Ἀκτίνες», τόμος Γ', 1940 σελ. 174.

(9) «Ἀκτίνες» τόμος Δ' 1941 σελ. 224.

πράγματα, ἔρριξε πολλοὺς χάρτινους πύργους πού φάνταζαν σάν στερεὰ οικοδομήματα σὸ διανοητικὸ μας περιβάλλον.

Γιὰ τοὺς ποιητὰς μας, σ' ἓνα παλιὸ τοῦ σημειώμα στὴν «Πολιτεία» λέγει τὰ ἑξῆς: «αὐκοφαντοῦν μὲ τὴν ἑλαφρότεραν συνείδησιν, ψεύδονται ἀσυστάτως, ὑβρίζουν παταπῶς. Καὶ διατί; Διότι δὲν συγκατανεύεις νὰ τοὺς προσφωνήσης μὲ τὸν τίτλο τοῦ ποιητοῦ, τὸν ὅποιον αὐθαίρετως ἐκόλλησαν σ' ὄνομά των. Διότι τυχαίνει νὰ ἔχῃς ἐσὺ τὸν ἑγκέφαλόν σου γιὰ νὰ σκέπτεται, ἐνῶ ἐκεῖνοι, ἔχουν τὸν ἰδικὸν τους διὰ νὰ ἀεροκοπανίζουσιν καὶ ἀεροδατοῦν».

Ὁ Κλ. Παράσχος, ἀπ' ἐκείνους πού συστηματικὰ καταπίαστηκαν μὲ τὴν κριτικὴ τῆς νεωτέρας νεοελληνικῆς ποιήσεως, διαπιστώνει⁽¹⁰⁾ πῶς «τὸ γενικὸ χαρακτηριστικὸ πού παρουσιάζει ἡ ποίηση τῶν τελευταίων 40 χρόνων εἶναι ἡ ἐπικράτηση σ' αὐτὴ τοῦ αἰσθηματοῦ καὶ τοῦ συναισθηματοῦ». — «Ἡ σκέψη, τὸ πάντα κεντρικὸ ἐναγώνιο μεταφυσικὸ πρόβλημα, τὰ καθαρὰ πνευματικὰ κί' ὅλα τὰλλα ἀνθρώπινα δράματα, εἶναι πράγματα πού δὲν τροφοδοτοῦν τὴ νέα ἑλληνικὴ ποίηση». — «Στὶς νεώτερες ὅπως καὶ στὶς προηγούμενες ποιητικὲς γενεές, κάνει ἐντύπωση ὁ ἀκράτος καὶ ἀπόλυτος ὑποκειμενισμός. Δὲν βγαίνουν οἱ «Ἕλληνες ποιητὲς ἀπὸ τὸ καυκί τους» γι' αὐτὸ καὶ πολὺ σπάνια νοιώθουμε στὰ ἔργα τους, τὴ γενναία ἐκείνη πνοὴ τῶν ἀνθρώπων πού ξεπερᾶσαν τὸ ἀτομὸ τους, καὶ πού ζοῦν ὄχι τὴν περιωρισμένη δική τους μόνο, μὰ τὴν πλατύτερη ἀνθρώπινη μοῖρα.

⊙

Σ' αὐτὴ τὴ νεοελληνικὴ ποίηση, τὴν ἐντελῶς ἀτόνη καὶ ἀγρωμῆ, ποιά ἐπίδραση εἶχε ἡ χριστιανικὴ ιδέα; Σὰν σύνολο ἐξεταζόμενη ἡ νεοελληνικὴ ποίηση, ἔχει νὰ παρουσιάσῃ κάτι ἀπὸ τοὺς ζωτικὸς καὶ πηγαίους κόσμους τῆς χριστιανικῆς πίστεως; Τονίζουμε τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ τῆς χριστιανικῆς ιδέας καὶ ὄχι τῆς θρησκευτικῆς ιδέας, γιατί στὴν ποίησιν τοῦ τόπου μας σάν νὰ μὴν ταυτίζονται αὐτὲς οἱ δύο ἔννοιες ὅπως θὰ περίμενε ὁ καθένας. Γι' αὐτὸ πρέπει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ νὰ γίνῃ κάποιος διαχωρισμός καὶ κάπως πλατύτερα νὰ ἐξετασθοῦν μερικὲς ἀπόψεις καὶ λεπτομερέστερα νὰ τοποθετηθῇ τὸ ζήτημα στὶς γενικώτερες τοῦ νεοελληνικῆς προϋποθέσεις. Καὶ πρῶτα πρῶτα δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγῃ τὸ ἑξῆς βασικόν: τὸ ὅτι δηλαδὴ ἡ ποίηση ἢ νεοελληνικὴ ἀπευθύνεται στοὺς νεοελληνες, σ' ἀνθρώπους πού κινούνται

ἀνάμεσα στὰ πλαίσια μιᾶς παραδόσεως πού ἄλλῃ θρησκεία ἔκτος ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ δὲν ἐγνώρισε. Ἄμα λοιπὸν γίνεται συζήτηση γιὰ τὴ θρησκευτικὴ ποίηση, θὰ πρέπει νὰ καταλαβαίνουμε σάν τέτοια τὴ χριστιανικὴ καὶ ὄχι καμμιὰν ἄλλῃ ἀνύπαρκτη στοὺς καιροὺς μας. Γιατί δὲν ζοῦμε στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουλιανοῦ, οὔτε στὰ χρόνια μας πιάνον τόπο οἱ κουβέντες τοῦ Περικλῆ Γισανόπουλου περὶ ἑλληνοποιήσεως τῶν δυὸ ξενισμῶν, δηλαδὴ τοῦ Ρωμαϊκοῦ καὶ τοῦ Χριστιανικοῦ⁽¹¹⁾ καὶ ἐκεῖνο τό: «ἔσεις οἱ Ἕλληνας δὲν εἶσθε χριστιανοί, εἶσθε χριστιανοί». Τὸ νὰ ἐπικαλεῖσθαι τὸν Ἕλληνα ἥλιο καὶ τὸ Ἄττικὸ τοπεῖο γιὰ νὰ δεῖξῃς τὴ νωχέλεια τοῦ μεσογειακοῦ ἀνθρώπου, ὅπως εἶναι καὶ ὁ σημερινὸς Ἕλληνας, εἶναι ἄλλο πρᾶγμα ἀπὸ τὸ ὑποστηρίξειν «πῶς κάτω ἀπὸ τὸ χριστιανικὸ ντύμα, κάτω ἀπὸ τὸν Χριστιανισμό, εἰμίναμε «Ἕλληνας»⁽¹²⁾. Πολλὴ ἀφέλεια μωρίζει ἡ ἀνιστόρητη τούτη κουβέντα, πού εἶναι βαλμένη γιὰ νὰ προκαλέσῃ, λές, τὴν ἐκπλήξη, ὅπως θάλεγε ὁ Ἥλιος⁽¹³⁾ ἂν ἔγραφε δευτέρῃ συνταγῇ στὸ νέο του φίλο. Γιατί ἡ θρημμένη μὲ τὸν ὀρθολογισμὸ κριτικὴ τῆς ἐποχῆς μας ἔφερε στὴν ἐπιφάνεια τὴ λησμονημένη τούτη γνώμη τοῦ Γισανόπουλου, στὴ συζήτησι⁽¹⁴⁾ ὅπως μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, τὸν ἐντελῶς προκατελημμένο, ἀρνήθηκε καὶ στὸ γνωστὸ χριστιανὸ γάλλο λογοτέχνη Φρανσουά Μωριάκ⁽¹⁴⁾ τὴ θρησκευτικότητα καὶ τὸν χριστιανισμὸ του. Καὶ τοῦτα σ' ἐποχὴ πού ζοῦμε μιὰν ἀνησυχίαν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ τὴ στιγμή πού βλέπουμε τὴ χριστιανικὴν ιδέα νὰ χη ἀγκαλιάσει ἐντονα ὀλοκλήρη τὴ νεοελληνικὴ ζωὴ. Σὰν νὰ ζοῦσαμε σ' ἐποχὴ καθαρῆς ἀρχαιολατρίας μὲ ἀνεπτυγμένην στὸν τόπο μας τὴ μύθησιν τῶν Πυθαγορείων καὶ μὲ τὴ μυστηριακὴ ἐπίδρασιν τῶν εἰδώλων στὴν καθημερινὴν μας ζωὴ, ὥστε νὰ θεωρεῖται αὐτόνοητο πιά νὰ ὑπάρχουν ἀνάμεσα μᾶς ποιητὰ πού ν' ἀντιπροσωπεύουν τὸ κοντὰ στὴ θρησκεία τῶν προγόνων μας πνεῦμα τῆς ἐποχῆς. Γιατί ἐπάνω-κάτω ἔνα τέτοιο χρώμα δειχνούν πᾶς θέλουν νὰ δώσουν οἱ αἰσθητικοὶ μας στοὺς ἄλλους «Θρησκευτικὴ ποίηση» καὶ «Θρησκευτικὸς ποιητὴς», πού ἔχει «Θρησκευτικὲς ἀνησυχίες». Μὲ τὸ χριστιανικὸ κριτήριον, τὸ μόνον ἄλλ-

(11) Π. Γισανόπουλος. «Ἐκκλησίαι πρὸς τὸ Πανελλήνιον Κοινόν».

(12) Ἥλιος (Ἐπαρχιώτης) «Φιλικὴ Ἐταιρεία» τόμ. α' φύλλο 1 σελ. 46. Πῶς γράφεται στὴν Ἑλλάδα ἢ κριτικῇ.

(13) Κλ. Παράσχος, Χριστογενεϊατικὸ τεύχος Ν. Ἐστίας 1934 σελ. 77.

(14) Κλ. Παράσχος, Περιοδικὸ Ἐγκυκλοπαιδείας 1928 τεύχ. 153 σελ. 4.

(10) Κλ. Παράσχος: Εἰσαγωγή στὴ νεοελληνικὴ ποίηση σελ. 14-15.

θινὸ κριτήριον στὴν ἱστορία μιᾶς νεοελληνικῆς ζωῆς, πού οἱ βάσεις τῆς καὶ οἱ ἀπαρχές τῆς ὅπως τονίσθηκε στὴν ἀρχὴ τοῦ ἀρθροῦ, εἶναι βαθύτατα χριστιανικές, ὅλα τούτα τὰ κατώματα εἶνε ἀρρωστημένης φιλολογίας κατασκευάσματα καὶ ὑπόθεσις στενὰ ἰδιωτικῆ κάποιων πού αὐτοτιτλοφοροῦνται «Θρησκευτικοὶ ποιηταί». Ὅλα αὐτὰ εἶναι μακριὰ ἀπὸ τὸν κύκλον τῶν χριστιανικῶν ἰδεῶν καὶ ἀποτελοῦν τὸν συγχρονισμὸν παγανισμὸ τῆς ἐποχῆς μας. Γιατί μετὰ τὸ 1900 παρουσιάζεται σὲ μερικοὺς ποιητὰς μας τὸ ἀρχαιοπρεπὲς ὕφος, κάποια παγανιστικὴ διάθεσις με ἐπικλήσεις στοὺς ποικίλους θεοὺς, στοὺς Πάνες, στὸν Φοῖβον, στοὺς Ἀπόλλωνες ἢ στὸν Διόνυσον. Ἐπιστράτευσις ὄλων τούτων τῶν πραγμάτων μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ πάρῃ ἑλληνικότητα ἡ ποίησις μας καὶ γιὰ νὰ δημιουργηθῇ ὁ θρύλος γύρω ἀπὸ τὴν ἐπίπλαστον θρησκευτικότητά μας. Τὸ πρᾶγμα παίρνει περισσότερη σημασία ὅταν στὴ μεγαλόστομη ρητορεία τοῦ στίχου μας ἐμφιλοχωρήσουν καὶ μερικὲς Γραφικὲς ἐκφράσεις ἢ καί, μέσα σὲ εἰσαγωγικά, λέξεις ἀπὸ τὸ ἐκκλησιαστικὸ τυπικὸ, παρμένεις ἀπὸ τὴν λειτουργία, τὸν Ἑσπερινὸ ἢ τοὺς Ψαλμοὺς, ὅποτε θὰ βρεθῇ κι' ὁ θαυμαστής (δύπως στὴν περίπτωσι Σικελιανοῦ), πού θὰ γράψῃ σειρά ἀρθρα γιὰ τὴ θρησκευτικότητα τοῦ ποιητοῦ. "Ἐτσι θάχη διατυπωθῇ καὶ ἡ γνώμη τῆς ἑλληνικῆς κριτικῆς (πολιτογράφηση τῆς θρησκευτικότητος).

Ἐπίσημα καθιερῶνται ὁ ὅρος «Θρησκευτικότης» πού δὲν ἔχει καμμίαν σχέση, ὅπως περιμένει ἐξουὸ ὁ ἀπλοϊκός, μετὰ τὸ «χριστιανικὴς θρησκείαν», παρὰ μ' ὅτι ἀσαφές, ὅτι ὀρθολογιστικὸ, ὅτι μεγαλόστομο καὶ θεατρικὸ ὑπάρχει. Ἡ θρησκευτικότης αὐτὴ παρουσιάζεται νὰ εἶναι ἐγκεφαλικὸ ἀδιεξόδο κατασκευάσμα, καὶ ὄχι πραγματικῆς θρησκευτικῆς ζωῆς ἀφορμή. Καμμίαν σχέση δὲν ἔχει μετὰ καμμίαν ζωτανὴ πίστιν καὶ εἶνε βαθύτατα ἀντιχριστιανικὴ. Πουθενά σ' αὐτὴ τὴν τέτοια λογῆς θρησκευτικὴ ποίησις δὲν συναντᾷ τὸν ἄνθρωπον πού ποθεῖ τὴν κατάκτησιν τοῦ δρόμου γιὰ τὴν πίστιν, πουθενά δὲν βρίσκεται ὁ ἄνθρωπος πού φλέγεται ἀπὸ τὸν πόθον νὰ γνωρίσῃ προσωπικὰ τὸν Θεὸ-Πατέρα. Μεγαλόστομος «κραυγὲς καὶ ἐπικλήσεις πρὸς τὴς οὐράνιες δυνάμεις, μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ πάρῃ κύρος ἢ νὰ μεταδώσῃ συγκίνηση «ὁ θρησκευτικὸς» ποιητῆς. Αὐτὸ εἶναι τὸ περιεχόμενον τῆς «Θρησκευτικότητος». Καὶ ὅμως ἔχει τὴς ἀξιώσεις τῆς, τὴς μεγάλης, αὐτὴ ἡ φιλολογικὴ συγκίνηση. Καὶ ἡ νεοελληνικὴ κριτικὴ μετὰ τοὺς πρόθυμους πάντοτε δορυφόρους τῆς, τὸν κόσμον τῶν διαλέξεων τοῦ σαλονιοῦ, ἐνισχύει αὐτὴς τὴς φιλοδοξίας, πού σκοπὸς τοὺς εἶναι νὰ μὴν τεθῇ αὐτὴ ἡ θρησκευτικότης σὲ δευ-

τερεύουσα μοῖρα ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ. Ἐλευθερία σκέψεως καὶ στοχασμοῦ, θέλει νὰ δείξῃ ἡ διάθεσις αὐτὴ, πού ταυτίζει, πού τοποθετεῖ στὴν ἴδια θέση, τὴ χριστιανικὴ πίστιν καὶ ζωὴ πρὸς τὴν ἀσύλληπτη τούτῃ θρησκευτικότητι. Ἀσυνεπέστερη, πὺδ συμβατικὴ, πὺδ ἀφύσικη λύσις δὲν παρουσίασε ἡ ἑλληνικὴ κριτικὴ.

Ἐξοτερα ἀπὸ τὸ ξεθόλωμα τούτου τῶν νερῶν καὶ τὴν παρεμβολὴ τῶν περὶ θρησκευτικότητος, προβάλλει τὸ ἐρώτημα τὸ σχετικὸ μετὰ τὴ χριστιανικότητα καὶ τὸ βάθος τῶν πολυαριθμῶν ἑλληνικῶν ποιημάτων πού ἔχουν ὡς θέμα τὸ χριστιανικὸ. Αὐτὴ ἡ χριστιανικὴ θεματογραφία εἶναι ἰκανὴ νὰ χρωματίσῃ τὴ νεοελληνικὴ ποίησις; Καὶ δὲν εἶναι λίγα τὰ μετὰ χριστιανικὸν θέμα ἑλληνικὰ ποιήματα πού στερεότυπα κάθε φορὰ παρελαύνουν στὴς ἀνθολογίας καὶ στὰ «πανηγυρικά» τῶν περιοδικῶν. Τελευταῖα ὁ κ. Ἀνδρέας Ι. Κεραμίδας⁽¹⁵⁾ στὴς 300 περίπου σελίδες τῆς «Νεοελληνικῆς Θρησκευτικῆς Ἀνθολογίας» του εὑρίσκει 287 ποιήματα 110 διαφόρων Ἑλλήνων ποιητῶν. Ὑπάρχουν πολλὰ χριστιανόμορφα ἑλληνικὰ τραγούδια, μὰ δὲν ὑπάρχουν χριστιανοὶ ποιηταί. Γνωστὸς κριτικὸς διατυπώνει τὸ πρᾶγμα γράφοντας⁽¹⁶⁾ πὺς δὲν ὑπάρχει ποιητῆς πού νὰ μὴν ἔχη γράψῃ τὰ χριστιανικά του τραγούδια. Τὶ ἔχει λοιπὸν νὰ πῇ κανένας γιὰ τὸ πλῆθος αὐτῶν τῶν τραγουδιῶν; Γιὰ μιὰ στιγμὴ μπροστὰ στὴν τόσο πλοῦσια ποιητικὴ παραγωγή ἐξαφνιάζεσαι. Μὰ δὲν ἀρνεῖται νὰ προσυπογράψῃς ὅτι διατυπώνεται στὸ «εἰσαγωγικὸ καὶ κριτικὸ σημείωμα» τῆς Ἀνθολογίας Α. Ι. Κεραμίδα, πὺς «προβάλλει σ' αὐτὰ τὰ ποιήματα ὀλοφάνερη ἡ ἑλλειψὴς βαθείας χριστιανικῆς πίστεως, ἡ ἀγνοία καὶ τῆς οὐσίας καὶ τοῦ βάθους τῆς χριστιανικῆς θρησκείας».

Ὅτι χριστιανικὸ τραγούδιον οἱ Ἕλληνες ποιηταί νομίζεις πὺς ἀναγκάστηκαν νὰ τὸ τραγουδήσουν. Ὑποχρεώθηκαν ἀπὸ τὴς κοινωνικῆς συνθήκης κι' ἀπὸ τὴς περιστάσεις νὰ γράψουν χριστιανικὰ τραγούδια. Καὶ στὸν ἴδιον τόπον ποῦγραψαν τὰ ἀγροτικά τους, τὰ αἰσθηματικά τους τραγούδια, ἔγραψαν καὶ τὰ θρησκευτικά τους. Τραγουδοῦν χωρὶς καμμίαν βαθύτερη συγκίνηση. Περιγράφουν διάφορα θέματα τῆς Καινῆς Διαθήκης πού ἐπιδέχονται, ἄς πούμε, ποιητικὴ ἐκμετάλλευσις, ἀλλὰ χωρὶς νὰ

(15) Α. Ι. Κεραμίδα, Νεοελληνικὴ Θρησκευτικὴ ἀνθολογία, ἐκδ. Σαλιβέρου 1940.

(16) Ι. Μ. Παναγιωτοπούλου, «Ἡ Νεοελληνικὴ Λογοτεχνία καὶ τὸ Θρησκευτικὸ συναισθημα». Ν. Ἐστία, Χριστ. τευχ. 1942, σ. 33-41.

αἰσθάνονται τὴν ἀνάγκη τῆς ξεχωριστῆς συγκινήσεως. Τοὺς συγκινεῖ ἡ χριστιανικὴ γιορτὴ καὶ ἡ ἐξωτερικότητα τῆς ἐκκλησιαστικῆς τελετουργίας, τοὺς ἐλκύει νὰ ποῦμε ἢ περιγραφικότης τοῦ γεγονότος. Ἴσαστε ἐκεῖ φθάνουν, παραμέσα δὲν προχωροῦν. Ἀπὸ τὰ βλακικά προβλήματα τῆς χριστιανικῆς ζωῆς δὲν συγκινοῦνται. Μπροστά στὴν οὐσία τοῦ Χριστιανισμοῦ ἔχουν σφικτὰ κλεισμένα τὰ μάτια τῆς ψυχῆς. Τὴ Γραφή δὲν τὴν γνωρίζουν. Ἄφησαν τὴν ποιήσῃ τους χωρὶς τὴ ζωογόνο ἐπίδραση τῆς χριστιανικῆς γλυκύτητος. Ὁ χριστιανικὸς λυρισμὸς εἶναι ἀγνωστος στοὺς ποιητὰς μας. Ὡς πηγὴ ἐμπνεύσεως καὶ ἐπικοινωνίας ἀγνωθῆκε καθ' ὄλοκληρίαν ἢ Γραφῆ μετὸν πλοῦσιο ποιητικὸ τῆς κόσμου. Γι' αὐτὸ κι' ἡ χριστιανικὴ τοῦ ἐμπνευσεῖ εἶναι χωρὶς ζωῆ, χωρὶς παλμό. Ὑπάρχουν βέβαια μερικὰ ἑλληνικὰ ποιήματα μετὰ τὴν ἐμπνευση καὶ βαθειὰ συγκίνηση, μὰ ὁ ἀριθμὸς τους εἶναι πολὺ μικρὸς. Γιὰ νὰ μιλήσῃ κανεὶς γιὰ τὸν καθένα ἀπὸ τοὺς ποιητὰς μας ποῦχουν γράφει θρησκευτικὰ χριστιανικά ποιήματα θέλει πολλὰς σελίδες. Εἶναι ἕξω ἄλλωστε ἀπὸ τὰ πλαίσια τοῦ ἀρθροῦ τούτου, ποῦ δὲν ἔχει σκοπὸ νὰ μιλήσῃ γιὰ πρόσωπα καὶ ποιητὰς, παρὰ νὰ τονίσῃ, γενικὰ, μερικὰς γραμμὰς στὴ νεοελληνικὴ ποίηση ἀπὸ χριστιανικὴ σκοπιά.

Ἄλλοτε ἴσως δοθῆ ἡ εὐκαιρία νὰ γίνῃ ἐκτενέστερος λόγος γιὰ τὴ θρησκευτικὴ ποίηση ὠρισμένων ποιητῶν ποῦ ἀρκετὰ λένε μετὰ τὴν ποιήσῃ τους. Γιατὶ πρέπει νὰ ἀμολογηθῆ πὼς ἡ χριστιανικὴ ἰδέα στοὺς ἐντελῶς νέους τῶν ποιητῶν ἔχει πολὺ σοβαρὴ ἀπήχηση παρὰ στοὺς παλαιότερους. Στὴν μετὰ τὸ 1914 περίοδο ἐμφανίζονται δυὸ-τρὶς ποιητὰ ποῦ τὴν ποιητικὴ τους διάθεση δoweῖ ἕνας θρησκευτικὸς οἶστρος. Ἡ ἰδέα, ζωηρότερη μάλιστα, χριστιανικὴ ἐμπνευση παρακολουθεῖ καὶ τὴν ποίηση ὠρισμένων νέων ποιητῶν ποῦ παρουσιάσθηκαν τὴν ἐντελῶς πρόσφατη τούτη δεκαετία. Σὰν καλὰ προμαντῆματα ὄλα αὐτὰ τὰ σημεῖα, σὰν νὰ ὑπόσχονται πὼς στοὺς αὐριανούς τῆς σταθμούς ἡ νεοελληνικὴ ποίηση ἴσως νὰ πλησιάσῃ τὴν ἀπαρχὴ τοῦ ἐξελιχματός της.

Καὶ τοῦτο γιατί πιστεύουμε πὼς ὁ κύκλος τῆς νεοελληνικῆς ποιήσεως ποῦ ἀνοίξε μετὰ τὰ «Ἀθη Εὐλαθείας», θὰ ἔχῃ νὰ παρουσιάσῃ πάλι τὴ χριστιανικὴ ἰδέα καὶ τὴ νεοελληνικὴ ποίηση νὰ συνοδοιποροῦν, ἢ μιὰ κοντὰ στὴν ἄλλη, στὴ μελλοντικὴ τους ἐξέλιξη. Αὐτὴ τοῦλάχιστον τὴν ἐλπίδα δίνει τὸ κίνημα τῶν νέων χριστιανῶν ποιητῶν ποῦ στὶς ἡμέρες μας ἀρχισε τίς πρῶτες του μικρὰς κατακτήσεις.

Σ. ΚΛΗΣΠΕΡΗΣ

«Σκέψου βαθειὰ καὶ σταθερά, μία φορὰ γιὰ πάντα τὴ φύσι τῆς ἰδέας, πρὶν πραγματοποιήσῃς τὸ ποίημα. Εἰς αὐτὸ θὰ ἐνσαρκωθῆ τὸ οὐσιαστικώτερο καὶ ὑψηλότερο περιεχόμενο τῆς ἀληθινῆς ἀνθρώπινης φύσης; ἢ Πατρίδα καὶ ἢ Πίστις»

(Στοχασμοὶ ἀπὸ τοὺς Ἐλευθεροὺς Πολιορκημένους)

«Ὁμορφος κόσμος ἠθικὸς ἀγγελικὰ πλασμένος».

«Γλυκὸ ναι τῆς Παράδεισος νὰ μελετᾷς τὰ κάλλη».

«Ἀνοιχτὰ πάντα κι' ἀγρυπνα τὰ μάτια τῆς ψυχῆς μου».

«Καὶ ὕψωσα τὰ μάτια καὶ τὰ χέρια μου κατὰ τὸν οὐρανὸ γιὰ νὰ κάνω δέση μετὰ ὄλη τὴ θερμότητα τῆς ψυχῆς».

«Ποιὰ εἶναι αὐτὴ ποῦ αἰσθάνομαι νὰ μοῦ ἐγγίξῃ τὴν καρδιά καὶ νὰ μοῦ ἀγκαλιάξῃ ὄλες τίς αἰσθήσεις; Εἶναι ἡ Θρησκεία».

«Ὅλα μιλοῦν γιὰ τὸ Θεό».

«Ὅλη ἡ δημιουργία τὸ Θεὸ παρακαλεῖ καὶ αἰσθάνεται».

(Ἀπὸ τὰ «Ἀπαντα» καὶ ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ κ. Καιροφύλλα «Σολωμοῦ ἀνέκδοτα ἔργα».)

ΠΑΣΧΑ ΜΥΣΤΙΚΟΝ

Ἄστραψ' ὁ ἥλιος σὸ τραπέζι Σου:
τὸ θεῖο ποτήρι Σου, Πατέρα.
Ποιὸς τὴ χαρὰ μου καὶ τὴ χάρι μου,
σὴ λαμπροφώρα τούτῃ Μέρα!

Χαρούμεν' ἡ ψυχὴ μου ἐσκίρτησε
καὶ φῶς μοῦ γέμισε τὸ βλέμμα,
μπροστά μου τοῦ Χριστοῦ Σου ὡς λάμπανε
τ' ἄχραντο Σῶμα, τ' ἅγιον Αἷμα.

Μακρυὰ μου τώρα ὁ ἐχθρὸς κι' ὁ βέβηλος
κι' ὄ,τι φθαρτὸ κι' ὄ,τι τοῦ κόσμου'
στῆς ἀφθαρσίας τὸ δεῖπνο σήμερα
μὲ κάλεσεν ὁ Κύριός μου!

Τὸ σιτευτὸ του μόσχο—ἀκούστε το!—
γιὰ μένα ἐπρόσφερε θυσία!
Καὶ δὲς πῶς λάμπουν ὄλα γύρω μου
μέσα στὴ θεία φωτοχυσία!

Θεϊκὴ λαβίδα! μόλις σ' ἄγγιξαν
μὲ δέος τὰ πηλινὰ μου χεῖλη,
κι' εὐθὺς μέσ' στὴν ψυχὴ μου ἀνάτειλαν
χιλιάδες ἄστρα, πλῆθος ἥλιοι.

Ἄπ' ἄλλου κόσμου ἀγούς κι' ἀντίλαλους
νοῦς καὶ καρδιά μου ἀναγαλλιάζουν'
βαθειὰ μου οἱ ἔβδομοι οὐρανοὶ
ἄρρητὸ γλυκασμὸ σταλάζουν.

Φτερά ἀρχαγγέλων σειοῦνται ἀνάλαφρα
καὶ Χερουβειμ μὲ τριγυρίζουν.
Κι' ἐντὸς μου ἀνοίγουν κρίνοι ὀλόλευκοι
κι' ὄλα τοῦ Μάη τὰ ρόδα ἀνθίζουν.

Τώρα σὰν τί θὰ βρῶ καλύτερο,
κι' ἄλλο τί μένει νὰ ποθῆσω;
Ἐδῶ σιμὰ στὴν ἄγια τράπεζα
γιὰ πάντα μιά σκηνὴ νὰ στήσω!

ΑΙ ΘΕΤΙΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΑΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ Η ΑΣΚΗΘΕΙΣΑ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ

Ἐάν ρίψωμεν ἓνα βλέμμα εἰς τὰ τιμητικά τεύχη τῶν δέκα τελευταίων ἐτῶν πού εἶναι ἀφιερωμένα εἰς καθηγητάς τοῦ Πανεπιστημίου ἢ ἄλλων Ἀνωτέρων Σχολῶν, ἀσχολουμένους μέ τὰς «θετικάς» λεγομένας ἐπιστήμας, θά μάς κάμῃ ἐντόπως τὸ γεγονός ὅτι αὐτοὶ χαρακτηρίζονται, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ὡς οἱ πρῶτοι ἰδρυταὶ ἢ καὶ ἀναδιοργανωταὶ τῶν διαφόρων ἐπιστημονικῶν ἐργαστηρίων ἢ ἄλλων ἀντιστοιχῶν κέντρων εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἔτσι, ἀνατρέχοντες πρὸς τὰ ὅπως 40 ἢ 50 χρόνια φθάνομεν εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ 1900 ἢ τοῦ 1890, δηλαδὴ εἰς τὴν ἐποχὴν πού ἡ τῶρα ἀπαχωρούσα γενεὰ τῶν ἀκαδημαϊκῶν διδασκάλων τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν εἰσήρχετο διὰ πρῶτην φορὰν εἰς τὸν ἐπιστημονικὸν στίβον. Ἐργαστήρια Φυσικῆς ἢ Φυσιολογεία ἢ ἄλλα Ἰνστιτούτα ἐρεῦνης δὲν ὑπῆρχον κατ' οὐσίαν πρὸ τοῦ 1890, ὥστε ἠμποροῦμεν νὰ εἰπώμεν, ὅτι ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ Ἑθνους μας μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης δὲν δύνανται νὰ γίνῃ σοβαρὸς λόγος διὰ τὴν καλλιέργειαν τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν εἰς τὸν τόπον μας.

Τὸ πρᾶγμα εἶναι καθ' ὅλα δικαιολογημένον, διότι ἡ χώρα μας εἶχε τότε ἀνάγκη νὰ ἀντιμετωπίσῃ ἄλλα ζητήματα περισσότερο ἐπείγοντα καὶ ἀπαραίτητα, τὰ ὁποῖα μάλιστα καὶ θίθενται ὡς προϋποθέσεις, προκειμένου ν' ἀρχίσῃ ἡ καλλιέργεια καὶ παραγωγή τῶν ἐπιστημῶν εἰς μίαν χώραν. Ὁ «Προμηθεύς», περιοδικὸν σύγγραμμα τῶν Φυσικῶν καὶ Ἐφηρμοσμένων Ἐπιστημῶν πού εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος τὸ 1890, ἐκφράζει πικρὸν παράπονον τὸ ἐπόμενον ἔτος (σ. 159) διότι κανένα σοβαρὸν ἐπιστημονικὸν ὄργανον ἢ ἄλλη συλλογὴ δὲν ὑπῆρχεν εἰς τὰ ἐργαστήρια τοῦ Πανεπιστημίου, ἐκ τῶν 2.000 δὲ φοιτητῶν πού ὑπῆρχον τότε εἰς Ἀθήνας, μόνον 20 ἐξ αὐτῶν ἠσχολοῦντο μέ τὰς Φυσιολογικὰς Ἐπιστήμας καὶ οἱ πλεῖστοι ἀτελῶς. Δύνανται μάλιστα νὰ προστεθῇ, ὅτι μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ὑπῆρχαν ἀκόμη ὡς καθηγηταὶ καὶ διδάσκαλοι, ξένοι ἐπιστήμονες, τοὺς ὁποίους εἶχε φέρει εἰς τὴν Ἑλλάδα ὁ βασιλεὺς Ὁθων, ἐπαμένους, ἐκτός ἐλαχίστων καὶ με-

μονωμένων ἐξαιρέσεων, δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν, ὅτι καθ' αὐτὸ αἱ θετικά ἐπιστήμαι εἰς τὴν χώραν μας εὐρίσκοντο εἰς πρωτόγονον κατάστασιν.

ΤΟ ΠΡΩΤΟΝ ΦΥΤΩΡΙΟΝ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΩΝ

Περὶ τὸ 1890 ὅμως εἶχαν ἐπιστρέψει ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸν πού ἐπορεύσαν ὅλοι ἐκεῖνοι πού ἦσαν οἱ κυριώτεροι ἐκπρόσωποι τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν εἰς τὸ Πανεπιστήμιον καὶ τὸ Πολυτεχνεῖον μέχρι τῶν τελευταίων χρόνων, αὐτοὶ δὲ κυρίως Ἰδρυσαν καὶ διοργάνωσαν σιγά-σιγά τὰ πρῶτα κέντρα ἐπιστημονικῆς ἐκπαίδευσως καὶ ἐρεῦνης εἰς τὸν τόπον μας. Ἀλλὰ μαζί με αὐτὸ ἔφεραν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ διαφόρους θεωρίας τὰς ὁποίας συνήνησαν ἐκεῖ καὶ τὰς ἠσπάσθησαν με φανατισμόν. Εἰς τὰ Πανεπιστήμια τῆς Κεντρικῆς καὶ Δυτικῆς Εὐρώπης ὅπου παρέμειναν καὶ ἐπορεύσαν τότε οἱ μετέπειτα καθηγηταὶ καὶ διδάκτορες τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν, παρηκολούθησαν ἀπὸ κοντὰ τὴν κίνησιν πού ἐδημιουργήθη γύρω ἀπὸ τὸν ὕλισμόν τοῦ Moleschott καὶ τοῦ Büchner, τὴν θεωρίαν τῆς ἐξελιξεως τοῦ Lamarck καὶ τοῦ Darwin, τὸν μονισμόν καὶ τὴν ἐνεργειοκρατίαν τοῦ Haeckel καὶ τοῦ Ostwald. Ἡ ταραχώδης αὐτὴ ἐποχὴ ἐξάλισε ἐξαιρετικὰ τὰς κεφαλὰς τῶν νεαρῶν Ἑλλήνων, οἱ ὅποιοι, ἐπιστρέψαντες εἰς τὴν γενέτειραν, προσεπάθησαν νὰ φανοῦν συγχρονισμένοι, κομίζοντες ἀπὸ τὴν Εὐρώπην, ὅτι ἐντυπωσιακὸν καὶ φαινομενικῶς πρωτότυπον θὰ ἠμπορούσε νὰ δημιουργήσῃ θόρυβον περὶ τὸ ὄνομα τῶν καὶ τὴν ἐπιστήμην τῶν.

Ἡ μέθῃ τὴν ὁποίαν προεκάλεσε τότε ἡ ρογηδαία ἐξέλιξις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ἐδημιούργησε τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἦτο πλέον καιρὸς νὰ ἐλευθερωθῶμεν ἀπὸ τὰ «δεσμά» τῆς Φιλοσοφίας καὶ τῆς Θρησκείας, διότι μόνον τὸ πείραμα καὶ ἡ παρατήρησις ἔχουν πλέον τὸν λόγον. Μόνον τὸ πείραμα καὶ ἡ παρατήρησις εἶναι εἰς θεσιν νὰ μάς δώσουν μίαν φυσικὴν κοσμοθεωρίαν με τὴν ὁποίαν θὰ ἀντικαταστήσωμεν τὴν κοσμοθεωρίαν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς παραδόσεως. Ὁ La-

metrie μὲ τὸ ἔργον τοῦ «L' homme machine», ὁ Büchner μὲ τὴν «Δύναμιν καὶ ὕλην», τὸν «Δαρβινισμόν» καὶ τὸν «κατ' ἐπιστήμην ἄνθρωπον», ὁ Haecel μετὰ τὰ «προβλήματα τοῦ κόσμου», τὴν «ἱστορίαν τῆς Δημιουργίας», τὸν «Μονισμόν» καὶ τὴν «καταγωγήν τοῦ ἀνθρώπου» καὶ τὰ ἄλλα δημοσιευμάτων του, μᾶς ἐδίδαν μίαν κοσμοθεωρίαν πού ἐχαρakterίζετο ὡς θετικὴ, ἢ ὁποῖα ὁμως ἐξήτει ὀλοκληρωτικὴν καὶ καθολικὴν παραδοχὴν ἀπὸ τοὺς ὀπαδοὺς της. Ἀπετέλουν ἄρθρα πίστεως καὶ ἔπρεπε νὰ γίνον ἢ ἐπιστημονικὴ μᾶς θρησκεία.

Οἱ νέοι μᾶς λοιπὸν ἐπιστήμονες πού ἐγύρισαν ἀπὸ τὴν Εὐρώπην ἢ καὶ ἐσοῦδαζαν ἀκόμη ἐκεῖ, ἐπροθυμοποιήθησαν νὰ μᾶς μεταφράσουν τὰ ἔργα αὐτά, μὲ κάποιαν καθυστέρησιν, μὲ τὴν ἀλήθειαν, ἐκδοτικὸὶ δὲ οἴκοι τοὺς ἐβοήθησαν κρίνοντες τὰ ζητήματα μὲ μίαν πρακτικωτέραν ἐφαρμογὴν τοῦ ὕλισμου, ἀποβλέποντες εἰς τὴν εὐκόλουν κυκλοφορίαν καὶ τὸν χρηματισμόν. Οἱ Ἕλληνας ἐρευνηταὶ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν τοὺς ὁποίους ἀνέμενεν ὁ τόπος δὲν παρουσιάζοντο, ἀπλοῦστάτα, διότι δὲν ὑπῆρχαν τὰ μέσα τὰ πειραματικὰ πρὸς τοῦτο. Θὰ ἠμποροῦσαν βέβαια ἀντὶ τούτου, νὰ ἀπασχοληθοῦν μὲ τὸ νὰ μεταδώσουν ἔστω καὶ διὰ τοῦ λόγου μόνον, ὅσον ἠμποροῦσαν πιστότερον, τὴν ἐπιστημονικὴν πρόοδον πού ἐσημειοῦτο εἰς τὸ ἐξωτερικόν, νὰ φροντίσουν ὥστε νὰ πληροφωρήσουν τὴν σπουδάζουσαν νεολαίαν, καὶ τὸ κοινὸν ἐν γένει, περὶ τῆς προόδου τὴν ὁποίαν ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα ἐσημείωνε ἐκεῖ ὅπου αὐτὴ ἦτο ὀλικῶς δυνατὴ. Δὲν ἔκαμαν ὁμως αὐτὸ, δυστυχῶς! Ἄντὶ τούτου ἤρχισαν νὰ καταγίνωνται καὶ συνεχῆ προπαγάνδαν τῶν ὀλιστικῶν καὶ μηχανοκρατικῶν ἀντιλήψεων, πού πρὸς στιγμὴν ἐφάνησαν ὅτι περιεῖχον κάτι τὸ νέον καὶ τὸ ἐπιστημονικῶς ὀρθόν. Ὅλοι οἱ δευτέραι καὶ τρίται τάξεως ἐπιστήμονες ἢ καὶ λαϊκοὶ συγγραφεῖς τῆς Εὐρώπης ἦσαν οἱ ἥρωες τοὺς ὁποίους παρουσίαζε συνεχῶς τὸ πρῶτον φυτῶριον τῶν Ἑλλήνων ἐκπροσώπων τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν.

Η ΚΙΝΗΣΙΣ ΤΟΥ «ΠΡΟΜΗΘΕΩΣ»

Ἐκ τῆς «Προμηθεῦς» πού ἐξεδίδετο ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Κ. Μητροπούλου, καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου καὶ τοῦ Πολυτεχνείου, καὶ μὲ τὴν συνεργασίαν πολλῶν διδασκῶν τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν πού οἱ περισσότεροι ἔγιναν ἀργότερα καθηγηταί, εἶχεν ὡς σκοπὸν τὴν καλλιέργειαν τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἀσφαλῶς δὲ ὁ σκοπὸς αὐτὸς ἦτο καθ' ὅλα ἐπαινετός. Δυστυχῶς ὁμως σύντομα ἐξέφυγεν ἀπὸ τὸν προορισμόν του. Πολλοὶ συντάκται του, πού ἦσαν ὀπαδοὶ τῶν δῆθεν νέ-

ων περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ κόσμου καὶ τῶν δυνάμεων θεωρῶν, ἀφῆσαν τὴν καλλιέργειαν τῆς ἐπιστήμης τῶν καὶ ἐβόληθησαν νὰ κάμουν ὀλιστικὴν προπαγάνδαν. Αἱ πρῶται στήλαι τοῦ περιοδικοῦ ἐδίδοντο κατὰ κανόνα εἰς τὸν «εὐγενέστατον καὶ σοφώτατον καθηγητὴν τῆς Ἰένης» κατὰ τὴν ἔκφρασιν αὐτῶν(1), εἰς τὰς ὁποίας κατεχωροῦντο ἄρθρα τοῦ Haecel μεταφρασιμὰ ἀπὸ τὸν ὀφηγητὴν Σ. Δ. Βάλθην. Ὁ ἴδιος μεταφράζει τοὺς «περὶ ψυχῆς διαλόγους» του... Βολταίρου, ἐιδικευμένους εἰς τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας, ὡς γνωστόν!!, καὶ ἐν συνεχείᾳ μᾶς παρουσιάζει τὰς ἀντιλήψεις τοῦ Haecel περὶ... ψυχῆς!

Μὲ μεγάλων ἐνθουσιασμόν μετέφρασαν «κατ' ἐκλογὴν» κεφάλαια ἀπὸ τὸ κατ' αὐτοὺς περίφρον ἔργον τοῦ γάλλου ἀστρονόμου Κ. Φλαμπαριόν, «περὶ τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου», δὲν ἀναφέρουν ὁμως οὔτε λέξιν διὰ τὸ σύγγραμμα τοῦ ἴδιου «ὁ Θεὸς ἐν τῇ Φύσει» τὸ ὁποῖον εἶχεν ἦδη μεταφρασθῆ εἰς τὰ Ἑλληνικά ἀπὸ τοῦ 1877, καὶ τοῦτο διότι αἱ γνώμαι αὐτοῦ δὲν ἦσαν ἀμφωφονοί μὲ τὰς πεποιθήσεις τῶν.

Καὶ ἐάν μὲν παρουσίαζαν τὴν πραγματικὴν κατάστασιν τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν, ἴσως δὲν θὰ ἠμποροῦσε νὰ τοὺς εἴπῃ κανεὶς τίποτε, ὅσον δήποτε καὶ ἂν σημερον ὄλα αὐτὰ εἶναι ἀπρηχαιωμένα. Ἄλλ' αὐτοί, ὡς ἐλέχθη, ἐξήσκουν προπαγάνδαν φανατικὴν καὶ ὄχι ἐπιστήμην, ἀφοῦ ὄχι μόνον καθ' ὕλην ἐξέφευγαν ἀπὸ τὸ πεδίον τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸν τρόπον πού μετεχειρίζοντο, ἀπέβαλαν καὶ τὴν ἐπίφασιν ἀντικειμενικότητος ἀκόμη. Ἦτο λοιπὸν φυσικὸν νὰ εὐρεθοῦν μερικοί, ὁ ὁποῖοι μετέδωσαν διὰ συγγραμμάτων εἰς τὴν σπουδάζουσαν νεολαίαν, καὶ τὴν ἀντίθετον ὄψιν πού τὴν ὑπεστήριζαν ὀσθαρότεροι καὶ διακεκριμένοι ἐπιστήμονες. Ὁ Ι. Σκαλιτσούνης εἰς σειρὰν δημοσιευμάτων του παρουσίασε τὰς ἀντιλήψεις τῶν ἀντιφρονόντων ἐρευνητῶν τῆς Εὐρώπης καὶ οἱ κύκλοι τοῦ «Προμηθεῶς» ἐθορυβήθησαν καὶ ἤρχισαν τὰς ἐπιθέσεις, τὰς ὕβρεις, δυστυχῶς εἰμῆθα ὀπχοφωμένοι νὰ εἰπωμεν τὰς χυδαίότητας, κατ' ἐκείνων πού ἔκαμαν τὴν ἀποκάλυψιν(2). Ὁ σκοπὸς τῶν ἀπεκαλύφθη καὶ δι' αὐτὸ ἡ κίνησις τῶν εἶχε ζωὴν μόνον δύο ἐτῶν, διότι τὸ 1892 ἔκλεισε τὸ περιοδικόν.

Τὴν ἴδιαν περίπου ἐποχὴν καὶ ὁ ἱατρὸς Σ. Ἀποστολίδης πού ἔπαιζε τὸν ρόλον τοῦ ἐκπροσώπου τῆς Σχολῆς τῶν ψυχώσεων καὶ φρενοπαθειῶν εἰς τὴν χώραν μᾶς, ἐδή-

(1) Προμηθεῦς 1891 σελ. 77.

(2) Ἐτενῶς ἐπ' αὐτοῦ βλ. «Ἀκτινεὶς» 1938 σελ. 142-150.

μοσίευσεν βιβλίον μετὸν τίτλον «Αἱ ψυχῶσεις», μετὸ ὅποιον ἐζητοῦσε νὰ μεταφωρεῖται εἰς τὴν Ἑλλάδα τὰς γενομένας ἐρεῦνας καὶ συζητήσεις, γύρω ἀπὸ τοὺς ἐγκεφάλους τῶν φρενοπαθῶν. Ὡς προϋπόθεσιν ἔθετεν ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι σωματικῆ μηχανῆς πού ὑπακούει εἰς τοὺς μηχανικούς νόμους τῆς κεντρῆς ὕλης. Εἰς αὐτὸν ἀπαντᾷ τῷ 1889 ὁ Σκαλτσούνης μετὸ βιβλίον του «Ψυχολογικαὶ μελέται» καὶ ἡ ὁμῆς τοῦ «Προμηθέως» περὶάζεται διότι ἐθίγη ὁ συναγωνιστὴς των.

ΚΑΘΥΣΤΕΡΗΜΕΝΗ ΕΝΗΜΕΡΟΤΗΣ
ΚΑΙ ΠΛΑΣΤΟΓΡΑΦΙΑ

Καὶ ἐνῶ θὰ ἐπερίμενε κανεὶς νὰ σταματήσῃ ἡ κίνησις αὐτὴ πού ἐγένετο γύρω ἀπὸ τὴν θεωρίαν τῆς ἐκ τοῦ κτήνους καταγωγῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς αὐτομάτου γενέσεως τῆς ζωῆς ἐκ τῆς νεκρᾶς καὶ ἀνοργάνου ὕλης, ἀφοῦ εἰς τὸ ἐξωτερικὸν ἐγκατελείφθησαν τελειῶς τὰ κηρύγματα τοῦ ὀλισμοῦ καὶ ἀνεπτύχθησαν ἐντελῶς ἀντίθετοι τάσεις, εἰς τὴν χώραν μας ὁ θόρυβος ἐπεξετείνεται καὶ τὰ συγγραμμάτια καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου ἔβγαιναν γεμάτα ἀναχρονισμοὺς. Ὁ καθηγητὴς τῆς Φυσιολογίας Ρήγας Νικολαΐδης διδίδει τῷ 1899 τὸν ἐναρκτήριόν του, διὰ νὰ ὑπερασπίσῃ τὴν πεπαλαιωμένην μηχανικὴν θεωρίαν τῆς ζωῆς⁽³⁾. Ἡ μελέτη τοῦ τεύχους τούτου πείθει καθὲ ἀναγνωστὴν ὅτι ὁ συγγραφεὺς δογματίζει χωρὶς καμμίαν ἐπιστημονικὴν ἀντικειμενικότητα. Ἐνῶ εἰς τὴν ἀρχὴν δέχεται ὡς δεδομένον ὅτι οἱ ἴδιοι μηχανικοὶ νόμοι διέπουν τὴν ἀνοργάνον καὶ ὀργανικὴν ὕλην, μετ' ὀλίγον ὁμιλεῖ (σ.15) περὶ τοῦ «τίνι τρόπῳ πικθανῶς ἐγένετο ἐκ τῆς ἀνοργάνου ὕλης ἡ ζῶσα καὶ πῶς διεπλάσθη εἰτα κατὰ μηχανικοὺς νόμους». Προκειμένου νὰ ὁμιλήσῃ διὰ τὰς ψυχικὰς καὶ πνευματικὰς λειτουργίας τοῦ ἀνθρώπου, παρατείνεται τοῦ λόγου, διότι, λέγει, «τέλεον ἀγνοοῦμεν» (σ. 25) αὐτάς.

Τὴν ἰδίαν τακτικὴν ἀκολουθεῖ ὁ Νικολαΐδης εἰς τὴν τρίτομον Φυσιολογίαν του, ἣ ὅποια ἐπὶ δεκάδας ἐτῶν ἐμόρφωνεν τοὺς Ἑλληνας ἰατροὺς. Εἰς τὴν θεωρίαν τῆς ἐξελιξέως καὶ τὴν αὐτόματον γενέσιν τῆς ζωῆς ἀφιερῶ το ἥμισυ (σ. 184-352) τοῦ τρίτου τόμου. Δὲν ὁμιλεῖ ὡς ἐπιστήμων ἀντικειμενικὸς διὰ τὰ γενεὰς προβλήματα, ἀναφέρων τὰς ἐπὶ μέρους θεωρίας καὶ δίδων εἰς ἑκάστην τὴν ἀξίαν πού πραγματικὰ ἔχει. Ἀντιθέτως μάλιστα κάμνει προπαγάνδαν καὶ κηρύσσει τὸν ὀλισμὸν καὶ τὴν μηχανοκρατικὴν θεωρίαν 20 καὶ 30 χρό-

νια ἀργότερα ἀπὸ τότε πού ἔπασαν αὐταὶ ὡς σαθρὰ οἰκοδομήματα. Ὁμιλεῖ διὰ τὴν ὑπόθεσιν τῆς ἐκ τοῦ κτήνους καταγωγῆς τοῦ ἀνθρώπου, τὸ ἔτος ἀκόμη 1915, ὡς γεγονότος γενομένου παραδεκτοῦ ὑπὸ τῆς Ἐπιστῆμης καὶ δὲν μᾶς λέγει ὅτι ἡ ἐπιστῆμη διὰ τοῦ Ranke⁽⁴⁾ ἤδη πρὸ τοῦ 1890 εἶχε διακηρύξει ὅτι «δὲν ὑπάρχουν ἐν τῷ παρελθόντι, ἐν τῷ δὲν ἀνθρωπίνῳ κόσμῳ, οὔτε φυλαί, οὔτε λαοί, οὔτε ἄτομα, δυνάμενα νὰ* χαρακτηρισθῶσι ζωολογικῶς ὡς μέσοι μεταξὺ ἀνθρώπων καὶ πιθήκων τύποι». Τῷ 1896 ὁ Driesch, ἡ κορυφὴ τῆς νεωτέρας Βιολογίας, ὅπαδός ἐπὶ ἀρκετὰ ἔτη τοῦ Haeckel, εἶχεν εἶπει «ὅτι ὁ δαρβινισμὸς ἀνήκει εἰς τὴν ἱστορίαν, ὅπως καὶ τόσα ἄλλα παράξενα τοῦ αἰῶνός μας»⁽⁵⁾. Ἐπὶ πλέον, ὁ καθηγητὴς Branco, διευθυντὴς τοῦ ζωολογικοῦ Ἰνστιτούτου τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Βερολίνου, τόσον εἰς τὸ 4ον διεθνὲς ζωολογικὸν συνέδριον ἐν Κανταβρίγια τῷ 1898, ὅσον καὶ εἰς τὸ 5ον πού συνήλθεν εἰς τὸ Βερολῖνον τῷ 1901 ἐπολέμησε μετὰ θάρρους τὰς παραδοξολογίας τοῦ Haeckel. Εἰς τὸ Βερολῖνον ὁμίλησε μετ' ἔμβα: «Ὁ ἀπολιθωμένος ἄνθρωπος» καὶ ἐτόνισε μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ ἀκόλουθα: «Ἡ Παλαιοντολογία δὲν γνωρίζει κανένα πρόγονον τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἄνθρωπος ἀναφάνεται ὡς νέος ἄνθρωπος ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἀνθρωπότητος καὶ ὄχι ὡς ἀπόγονος προηγουμένων γενεῶν»⁽⁶⁾.

Καὶ ἀπὸ ὅλα αὐτὰ τὶ ἐμάνθανεν ὁ Ἑλληνα ἀναγνώστης μετ' ὀλίγον τὸν Νικολαΐδην; Εὐτυχῶς εἰς καθὲ κεφάλαιον τῆς Φυσιολογίας του ὁ Νικολαΐδης ἀναφέρει τὰ βιβλία πού εἶχεν ὑπ' ὄψει κατὰ τὴν σύνταξιν του. Καὶ ἀπὸ αὐτὸ βλέπομεν, ὅτι αἱ πηγαὶ του εἶναι ἐξαιρετικὰ ἀπρηχαιωμέναι καὶ ὅτι ὁ κυριώτερος ἢ σχεδὸν ὁ ἀποκλειστικὸς τοῦ συμβούλου ἦτο ὁ Haeckel. Ἰδοὺ μερικὰ χρονολογία ἔργων τὰ ὅποια εἶχεν ὑπ' ὄψει του: 1859, 1863, 1865, 1866, 1869, 1872, 1876, 1877, 1881, 1889, 1891. Καὶ αὐτὴ ἡ ἐνημερότης διὰ τὴν Φυσιολογίαν του τὴν ὅποιαν ἐξέδωκε τὸ 1915!

Δὲν ἀναφέρει οὐδὲ λέξιν διὰ τὰς ἐργασίας καὶ τὰς δημοσιεύματα τοῦ O. Hertwig, τοῦ Ranke, τοῦ Branco, τοῦ Reinke, τοῦ Driesch, ἀπλούστατα διότι δὲν τὰ εἶχε μελετήσει ἢ ἐκ προκαταλήψεως τὰ παρέβλεψε, διότι ἔδειχον ὅτι ὁ Χαϊκελισμὸς εἶχε παρακμάσει πλέον. Διεπιστάνετο κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ὅτι μετ' ἡν θεωρίαν τοῦ Haeckel συνύφαναν ὀδύκληρον τὸν βίον

(4) Der Mensch 2. Band S. 359.

(5) H. Driesch: Biolog. Zentralblatt, 1896, S. 182.

(6) H. Meyer: Der gegenwärtige Stand der Entwicklungslehre, Bonn 1908 S. 69.

(3) Ρ. Νικολαΐδου: Ἡ μηχανικὴ θεωρία τῆς ζωῆς. Ἀθήναι 1900.

των μόνον ἐκεῖνοι πού δὲν ἐζήτησαν νὰ ἐμφανθῶνουν ποτέ εἰς τὴν οὐσίαν τῶν φυσικῶν φαινομένων. Διότι εἶχε πλήρως δίκαιον ὁ καθηγητὴς τῆς Βοτανικῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βιέννης, J. von Weissner, ὅταν ἔγραψεν ὅτι «οὐδενὸς φυσιοδίφου ἢ ὀρμῆ πρὸς βαθυτέραν γνῶσιν τῆς φύσεως καὶ τῆς σημασίας τοῦ σύμπαντος εἶναι δυνατόν νὰ ἱκανοποιηθῇ ἀπὸ τὸν μονισμόν τοῦ Χαϊκελ. Εὐκολότερον δύναται νὰ προσηλυτισθῇ ὑπὸ τοῦ Χαϊκελ ὁ ἀδάσῃς περὶ τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας» (7).

Ἀνάλογοι ἦσαν καὶ αἱ ἰδέαι τοῦ καθηγητοῦ τῆς Βοτανικῆς εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Σπ. Μηλιαράκης. Εἰς ἔργον τοῦ δημοσιευθὲν μὲ τὸν τίτλον «οἱ ἡμέτεροι πρόγονοι» ἠθέλησε νὰ μᾶς παρουσιάσῃ ὡς νέας ἰδέας, τὰς χρεωκοπημένας ἀντιλήψεις τοῦ περασμένου αἰῶνος, μὲ τέτοιαν μάλιστα χρεωκοπίαν ἣ ὅποια ἀπεκάλυψε τὸν ὑποκινήτην τοῦ ὅλου θορύβου, «τὸν εὐγενέστατον καὶ σοφώτατον καθηγητὴν τῆς Ἰένης» διὰ νὰ ἐνθυμηθῶμεν τὰς φράσεις τοῦ «Προμηθέως», ὡς πλαστογράφου καὶ παραποιητῆν τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς ἀληθείας. Ἡ ἀποκάλυψις ἐγένετο ἀπὸ τὸν Δρα Brass, καὶ ὁ Χαϊκελ ἠναγκάσθη νὰ ὁμολογήσῃ τὴν διαπραχθεῖσαν ὑπ' αὐτοῦ πλαστογραφίαν διὰ δηλώσεώς του πρὸς τὴν Berliner Volkszeitung τῆς 26 Δεκεμβρίου τοῦ 1906, φωτογραφίαν τῆς ὁποίας μετὰ σχετικῶν πληροφοριῶν ἔδωσαν αἱ «Ἀκτῖνες» τοῦ 1938 σ. 151.

«ΕΠΙΣΤΗΜΗ» ΜΕ ΕΛΑΦΡΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΧΑΡΙΝ

Ὁ Μηλιαράκης κάμων δυστυχῶς καὶ αὐτὸς μὲ τὴν σειράν του προπαγάνδαν καὶ ὄχι ἐπιστήμην, ἐξέβιδε τὸν «Βιολογικὸν Ἑρηνιστὴν» τὸν ὅποιον ἐχρησιμοποίησε ὡς μέσον μεταδόσεως τῶν θεωριῶν του. Διότι π. χ. χάνει πολὺτιμον χρόνον διὰ νὰ μεταφράσῃ καὶ καταχωρήσῃ εἰς αὐτὸν ἄρθρον τοῦ καθηγητοῦ τῆς Φιλοσοφίας F. Schultze «περὶ τῆς ἱστορίας τῆς γενέσεως τῆς ἐννοίας τῆς ψυχῆς», ὅπου ἀνέπτυσε, ὄχι νεωτέραν τινὰ ἀνακάλυψιν ἀλλὰ θεωρίαν κοινοτάτην ἣ ὅποια καταχωρεῖται αὐτονομῶς (8) εἰς τὴν «Γαλλικὴν Ἑγκυκλοπαιδείαν» τοῦ 18ου αἰῶνος. Τῷ 1926 ὁ καθηγητὴς τῆς Ἀνθρωπολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ κ. Ἰ. Κούμαρης, ἐξέδωκε τὸ ἀνεκδοτὸν ἔργον τοῦ τότε ἀποθανόντος διδασκάλου

του Σ. Μηλιαράκης, ἐπιγραφόμενον: «Αἱ ψυχικαὶ ἰδιότητες τῶν ζώων». Τὸ ἔργον αὐτὸ τὸ προλογίζει ὁ κ. Κούμαρης καὶ μὲ εὐχαρίστησιν ἀναφέρει ὅτι ὁ Μηλιαράκης μετέδωκε καὶ εἰς αὐτὸν τὰς περὶ ἐξελλεξέως σκέψεις του, ὅστε νὰ θεωρηθῇ ὡς καθηγῆκὸν τοῦ ἐπιστημονικῶν νὰ ἀναλάβῃ τὴν ἔκδοσιν τοῦ τελείως ἀπρηχαιωμένου ἔργου τοῦ ἀποθανόντος.

Κατὰ τὸν κ. Κούμαρην τὸ ζήτημα τῶν ψυχικῶν ἰδιοτήτων τῶν ζώων «τὸ πραγματεύεται ὁ Μηλιαράκης μὲ τὴν ἐλαφρότητα καὶ χάριν τοῦ ἐρασιτέχνου καὶ τὴν σοβαρότητα καὶ ἀκριβολόγουν διονύχιον τοῦ εἰδικοῦ», ἀλλ' ὡς πληροφορεῖται ὁ ἀναγνώστης, τὸν σπουδαιότερον ρόλον παίζει «ἡ ἐλαφρότης καὶ ἡ χάρις». Πράγματι, ἀναγνωρίζει ὁ συγγραφεὺς ὅτι ἡ Ψυχολογία καὶ ἡ Ζωικὴ Ψυχολογία, «ἐπιστήμαι ὅπως νέαι, δὲν προσφέρουσιν εἰσέτι εἰς ἡμᾶς χεῖρα βοηθείας... διότι ἀμφότεραι νεογναί(9) οὐσα προβαίνουν πρὸς τὰ πρῶτα βῆμα πρὸς βῆμα ψηλαφοῦσαι εἰσέτι δοκιμαστικῶς εἰς τὸ μέγα καὶ ἐρεθιστικὸν ἡμεῶν ζώων τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν. Ἀλλὰ, προσθέτει (σ. 2-3), δὲν εἶναι καὶ ἀνάγκη διὰ τὸ ἡμέτερον θέμα νὰ παρακολουθήσωμεν τὰς ἐπιστημονικὰς ταύτας... ἑλπίνας» ἀπλοῦστατα, διότι κατὰ τὸν κ. Κούμαρην τὸ θέμα τὸ πραγματεύεται ὁ Μηλιαράκης «μὲ ἐλαφρότητα καὶ χάριν».

Τὰ κορυφώμα ὁμῶς τοῦ ἀναρχισμού καὶ τοῦ δογματισμοῦ ἐπὶ τῶν θεμάτων αὐτῶν τὸ συναντῶμεν εἰς τὴν νεωτάτην (1935 καὶ 1936) Φυσιολογίαν τοῦ καθηγητοῦ κ. Σ. Δοντᾶ, ὅστις δὲν θέλει νὰ ὑστερήσῃ τοῦ διδασκάλου του καὶ προκατόχου του Ρ. Νικολαΐδου. Μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι, ὡς γνωστόν, ὁ Νικολαΐδης δύο μῆνας πρὸ τῆς ἀσθενείας του, πού κατέληξεν εἰς θάνατον, ἀπεκήρυξε ὅλας τὰς πεπλανημένας ἰδέας του καὶ ἐζήτησε νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν (9). Ὁ κ. Δοντᾶς παραγνωρίζει κάθε ἰδέαν ἀντιθετὸν πρὸς τὰς ἀρχὰς του καὶ τὰς θεωρίας του καὶ μᾶς παρουσιάζει μίαν μονομερῆ ἀποψιν τῶν ἐπιστημονικῶν ἀντιλήψεων, χωρὶς κἀν νὰ ἀναφέρῃ τὰς βαθεῖας καὶ ριζικάς ἀναστατώσεις πού γίνονται σήμερα γύρω ἀπὸ τὰ βασικότερα προβλήματα τῆς Βιολογίας.

ΣΥΓΧΡΟΝΟΣ ΑΝΑΡΧΙΣΜΟΣ

Ἐν πρότερον λίαν διαδεδομένη ἰδέα, γράφει ὁ κ. Δοντᾶς, περὶ τῆς ἐντός τῶν ζώντων ὀργανισμῶν ὑπάρξεως ἰδίας ζωτικῆς δυνάμεως, μὴ ἀκολουθοῦσης τοῦ νόμου τῆς ἀνοργάνου φύσεως, κατέπεσε οὖν ἐντελῶς, διότι τοιαύτη ζωτικὴ

(7) J. V. Weissner: Φυσικαὶ ἐπιστήμαι καὶ Κοσμοθεωρία, Περιοδ. Κοσμοθεωρία, 1931 σελ. 149.

(8) Π. Τρομπέλα: Τὰ κατὰ τὴν γένεσιν τῆς ἐννοίας τῆς ψυχῆς, ἀπάντησις εἰς τὸν «Βιολογικὸν Ἑρηνιστὴν» τοῦ κ. Σ. Μηλιαράκη, Ἀθήναι 1917, σ. 15.

(9) Βλέπε Ἐφημερίς «Πρωΐα» 1928 καὶ «Ζωή», 1928, σ. 296.

δύναμις εἶναι ἀνύπαρκτος» (10). Καὶ ὅμως, ἂν ἤθελε νὰ εἶναι ἀμερόληπτος ἐρευνητὴς καὶ ἀντικειμενικὸς ὡς συγγραφεὺς καὶ διδάσκαλος, ὄφειλε νὰ μὴ ἀποκρύψει ἀπὸ τοὺς ἀναγνώστας του, ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς βαθύτερας αἰτίας τῶν ζωϊκῶν φαινομένων ἦτο καὶ ἐξασκοῦσθαι νὰ μὲν ἄλυτον ἀπὸ τὴν ἐπιστήμην. Ὅτι πολλοὶ σοφῶταροι καὶ διαπρεπεῖς σύγχρονοι πειραματικοὶ καὶ θεωρητικοὶ ἐρευνηταὶ δέχονται ὡς μυστηριώδη ἀκόμη τὴν ἀρχὴν ταύτην. Ὅτι ἡ σύγχρονος Βιολογία, ἂν καὶ νεωτάτῃ ἐπιστήμῃ διέρχεται κρίσιν σήμερον ἀκριβῶς διότι δὲν ἠμπόρεσε νὰ ἀπαντήσῃ εἰς τὰ γενικά αὐτὰ προβλήματα. Μία ματιὰ εἰς τὰ σύγχρονα περιοδικὰ τῆς Βιολογίας καὶ τῶν Φυσικῶν ἀκόμη Ἐπιστημῶν (11), πείθουν περὶ αὐτοῦ κάθε ἀποκατάληπτον μελετητὴν, ἡ δὲ σύντομος ἐργασία τοῦ βιολόγου Max Hartmann Philosophie der Naturwissenschaften, Berlin 1937 (Ἡ Φιλοσοφία τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν) ἀναφέρει ἐν συντομίᾳ τὰς βαθείας καὶ ριζικὰς ἀναστατώσεις πού γίνονται ἀπὸ τὸ 1930 καὶ ἐνεῦθεν γύρω ἀπὸ τὰ ζητήματα αὐτὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὁ κ. Δοντὰς δὲν ἀφήνει τὸν ἀναγνώστην του νὰ πάρῃ καμμίαν εἰδήσιν.

Ἴδου καὶ ἓνα ἄλλο παράδειγμα: Ἐνῶ εἰς τὴν σ. 17 ὁ κ. Δοντὰς τονίζει ὅτι δύναται νὰ γίνεται χρῆσις ὑποθέσεων καὶ θεωριῶν, μὲ μόνην τὴν διαφορὰν ὅτι κατὰ τὴν διδασκαλίαν πρέπει νὰ ξεχωρίζονται αἱ θεωρίαι ἀπὸ τὰ ἀναμφισβήτητα γεγονότα, ἐν τούτοις εἰς τὸν Β' τόμῳ (σ. 589) συμπεραίνει ὅτι «εἰς τε τὴν ἀνόργανον καὶ ὀργανικὴν φύσιν ἰσχύουσιν οἱ αὐτοὶ μηχανικοὶ νόμοι» καὶ ὅτι «ἀπαντα τὰ ὀργανικά ὄντα παρήχθησαν ἐξ ἀλλήλων διὰ τῆς ἀπὸ τῶν ἀπλουστέραν εἰς τὰ ἐπιπλοκώτερα ἐξελλείξεως, τῆς ὁποίας τὸν ἀνώτερον κρῖνον ἀποτελεῖ ὁ ἀνθρωπος». Δυστυχῶς ὁ κ. Δοντὰς παραβαίνει τὴν ὑπόσχεσιν πού δίδει ἀνωτέρω, ἀναφέρει τὰ ὡς ἄνω συμπεράσματα ὡς ἐπιστημονικὰ ἀληθείας, ἐνῶ εἶναι ὑποθέσεις καὶ θεωρίαι τὰς ὁποίας δέχεται μικρὰ μόνον μερὶς ἐρευνητῶν, ἐνῶ ἄλλοι, πολλοὺς τῶν ὁποίων νομίζομεν ὅτι θὰ σέβεται καὶ ὁ συγγραφεὺς, ὅπως π. χ. τοὺς Hertwig, Hartmann, Driesch, Spemann, Bavink, Beurlen, Dürken ἔχουν ριζικῶς διάφορον γνώμην ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν συμπερασμάτων.

Εἰδικώτερον μάλιστα διὰ τὸν H. Spemann (βραβεῖον Νόμπελ) εἶναι γνωστὸν πῶσιν ἐντύπωσιν προέκλεισεν εἰς τοὺς δι-

εθνεῖς ἐπιστημονικοὺς κύκλους τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἐπιστήμων αὐτὸς πού ἐθεωρεῖτο ὡς ὁ τελευταῖος ἀξίος λόγου ἐκπρόσωπος τῆς θεωρίας τῆς μηχανιστικῆς ἀντιλήψεως τῶν φαινομένων τῶν ζῶντων ὀργανισμῶν, ἐγκατέλειπε πλεόν καὶ αὐτὸς τὰς ἰδέας ταύτας, ὅπως δεῖκνυεῖ, ἐκτός ἀπὸ ἄλλα δημοσιεύματά του, καὶ τὸ περιοπούδαστον ἔργον του Embryonic Development and Induction πού ἐξέδωκε τὸ 1938. Ποῖαν ἀπήχησιν εἶχεν ἡ μεταστροφή αὐτῆ τοῦ Spemann, ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὰς κριτικὰς πού ἔγινον διὰ τὸ βιβλίον τοῦτο ὑπὸ ἄλλων ἐπιστημῶν (12).

Αἱ αὐταὶ ἰδέαι ὑπεστηρίχθησαν ἐσχάτως (13) καὶ ἀπὸ τὸν καθηγητὴν τῆς ὀφθαλμολογίας κ. Γ. Κοσμετάτου, τὰ δὲ ἀσυγχρόνιστα καὶ ἀντιεπιστημονικὰ σημεῖα τοῦ ἔργου τοῦτου ἀναφέρονται εἰς εἰδικὸν ἄρθρον τῶν «Ἀκτιῶν» τοῦ 1940 σ. 22-25.

Ὁ γνωστὸς γερμανὸς φιλόσοφος Paulsen ὅταν ἀνέγνωσε τὸ περὶ ἀνιγμάτων τὸ κόσμου βιβλίον τοῦ Χαίκελ εἶπε τὰ ἑξῆς: «Ἀνέγνωσα τὸ βιβλίον τοῦτο καὶ ἐκοκκίνησε τὸ πρόσωπόν μου ἀπὸ ἐντροπῆν. Καὶ εὐρίσκειαι εἰς ἀπορίαν ὅταν σκέπτομαι πῶς ἦτο δυνατόν ἓνα τοιοῦτο βιβλίον νὰ γραφῆ, ἐκτυπωθῆ, πωληθῆ, ἀγορασθῆ, θαυμασθῆ καὶ πιστευθῆ ὡς ἐπιστημονικὸν παράλαοῦ ἔχοντος ἓνα Kant, ἓνα Schiller, ἓνα Goethe, ἓνα Schopenhauer καὶ τόσους ἄλλους». Καὶ εἰς μὲν τὴν Γερμανίαν, ἂν πρὸς στιγμὴν ἐθαυμάσθῃ ὁ Χαίκελ καὶ οἱ ὄπαδοί του, ἐν τούτοις πολὺ σύντομα κατεδικάσθη ἡ διδασκαλία του μὲ τὸν αὐστηρότερον τρόπον (14). Τί θὰ ἔλεγεν ὅμως ὁ Paulsen ἂν ἔξη διὰ νὰ ἴδῃ διὰ τὴν σύγχρονον Ἑλληνικὴν ἐπιστήμην διδάσκουσαν ἀπὸ ἐπιστήμων βημάτων παραδοξολογίας πού διὰ μερικὰ ἔτη πρὸ τοῦ 1890, εἶχαν κάποιαν πέρασιν ὡς πιθαναὶ καὶ ἀληθοφανεῖς θεωρίαι καὶ ὑποθέσεις;

ΤΑ ΛΙΜΕΝΙΚΑ ΕΡΓΑ ΚΑΙ ΤΑ ΜΕΓΑΛΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

Ποῦ εἰμπορεῖ νὰ φθάσῃ ἡ φανατικὴ προπαγάνδα καὶ τὸ περίβλημα τῆς ἐπιστήμης ἀποδεικνύει καὶ τὸ ἀκόλουθον παράδειγμα: Ὁ καθηγητὴς τῶν Λιμενικῶν Ἔργων εἰς τὸ Πολυτεχνεῖον Α. Γκίνης, ἐθεώρησε καθήκόν του νὰ προσφέρῃ τὰ ἑκ τῆς εἰδικότητός του φῶτα διὰ τὸ ζήτημα τῆς Ἐθνικῆς

(12) Πρβ. Περιοδικὸν Nature, vol. 143 (1939) p. 44-45.

(13) Γ. Κοσμετάτου: Ἐπίκαιρά τινα βιολογικά ζητήματα, Ἀθήναι 1939.

(14) Μία σύνοψις τῆς κριτικῆς αὐτῆς παρὰ A. Messer: Geschichte der Philosophie 6-7 ἐκδ. 1923 IV σ. 98.

(10) Σ. Δοντὰ: Φυσιολογία, τόμ. Α' ἐκδ. Β'. Ἀθῆναι 1935 σελ. 15.

(11) Βλ. π. χ. Scientia, Die Naturwissenschaften, Forschungen und Fortschritte κ. ἄλ.

Ἐκπαιδεύσεως ὅταν τὸ 1919 ἀπύθουε δι-
αμαρτυρίαν πρὸς τὸν τότε Μητροπολίτην
Ἀθηνῶν διὰ τῆς ὁποίας ἀποφαινεται ὅτι
«Ἐκπαιδεύσεις καὶ Ἐκκλησία, Παιδεία καὶ
Θρησκεία καλῶς μὲν εὐρίσκονται εἰς σχέ-
σιν ὅπου καὶ ὅταν τὸ Ἔθνος δουλεύῃ, οὐ-
δεμία ὁμῶς πρέπει νὰ ὑφίσταται μεταξὺ
αὐτῶν σχέσις ὅπου καὶ ὅταν τὸ Ἔθνος ἀ-
νακτῇ τὴν ἐλευθερίαν του». Ὁ Γκίνης θέ-
λει τὴν Παιδείαν νὰ βασιζέται ἐπὶ τῶν θε-
τικῶν ἐπιστημῶν, διότι οἱ ἀντιπροσωποὶ τῆς
Ἐκκλησίας καὶ ὅταν ἀκόμη φαίνονται προ-
οδευτικοί, «ὡς ἐπήρεασμένοι ἀπὸ τὴν θρη-
σκευτικὴν ἀντίληψιν, τὴν ὅποیان χαρακτη-
ρίζει συντηρητικότης καὶ προσηλωσις εἰς
τὴν παράδοσιν» εἶναι ἐπικίνδυνοι εἰς τὴν
ἐκπαίδευσιν. Ἄναγρῶν τοὺς ἰσχυρισμοὺς
τούτους ὁ τότε Μητροπολίτης καὶ κατόπιν
Πατριάρχης Μελέτιος Μεταξάκης διερωτᾶ-
ται «πῶς ἡ Ἐκκλησία καὶ ὁ κλήρος ἐνῶ
πάντοτε ἦσαν ἐπήρεασμένοι ἀπὸ τὴν θρη-
σκευτικὴν σκέψιν καὶ ἀντίληψιν ἐφ' ὅσον
μὲν τὸ Ἔθνος ἦτο δοῦλον προσέφεραν ἀ-
ναμφισβητήτως μεγίστας ὑπηρεσίας εἰς τὴν
ἐκπαίδευσίν του, μετὰ δὲ τὴν ἀποκατάστα-
σίν του θὰ καταστούν δι' αὐτὴν ἐπιβλα-
βεῖς;» (15). Ἴσως ἡ εἰδικότης τοῦ καθηγη-
τοῦ Γκίνη ἐπὶ θεμάτων τῆς ἱμενικῆς θὰ
τοῦ ἔδιδε τὴν λύσιν εἰς τὴν ἀπορίαν!

Καὶ ὁμῶς ὀλίγου μηνῶς προηγουμένως
ὁ καθηγητὴς τῆς Φυσικῆς ἐν τῷ Πανεπιστη-
μίῳ καὶ Πολυτεχνεῖῳ κ. Κ. Μαλιτέζος διε-
κρίτηται ἀπὸ τοῦ Πανεπιστημιακοῦ βήμα-
τος τὰ ἑξῆς: «Μεθ' ὅλην λοιπὸν τὴν δικαί-
αν ὑπερηφάνειαν τῆς ἐπιστήμης, τὴν ἀπὸ
τῶν τελεσθεισῶν γιγαντιαίων προόδων πη-
γάζουσαν, μεθ' ὅλην τὴν αὐτοπεποιθῆσιν
ἐν τῇ δράσει τῆς περιοχῆς τῆς καὶ τὴν ἀπο-
τελεσματικότητά εἰς πᾶν ὅ,τι σχετίζεται
πρὸς τὰ παντοειδῆ φαινόμενα τῆς Φύσεως,
δὲν δύναται αὕτη νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐπαρκῆς
διὰ τὸν ἄνθρωπον, διότι ἀδυνατεῖ νὰ τοῦ
παράσχη ὅ,τι δὲν περιέχει, ἢ. χ. τὴν καλω-
σύνην, τὴν αὐταπάρησιν, τὴν ἐβελουσίαν,
τὴν καλλιτεχνικὴν ἔμπνευσιν, δηλαδὴ τὸ
ἀγαθὸν καὶ τὸ ὠραῖον» (16).

Θὰ ἠδυνάμεθα ἀκόμη ὅς εἰγῆμα διὰ τὸν
κατήφορον ποῦ εἴχαμεν πάρε ν' ἀναφέρω-
μεν τὸν καθηγητὴν τῆς Γεωλογίας, Παλαι-
οντολογίας καὶ Ζωολογίας Θ. Σκοῦρον,
ὅστις πολλὰς γενεὰς σπουδαστῶν ἐπήρεα-
σε μὲ τὰς ὕλιστικὰς θεωρίας του καὶ τὰς
ἀπρεπεῖς του ἐκφράσεις δι' ὅσα σεμνά, σε-
βάσιμα καὶ τίμια διετήρησε διὰ μέσου τῶν
αἰῶνων ὁ πολιτισμένος ἄνθρωπος. Οἱ φυ-
σικοὶ καὶ οἱ ἰατροὶ τῶν νεωτέρων γενεῶν

διατηροῦν ζωηρῶς εἰς τὴν μνήμην τῶν τὴν
ὄλην του διδασκαλίαν εἰς πολλὰ σημεῖα
τῆς ὁποίας καὶ ἡμεῖς οἱ ἄνδρες ἐκοκκινί-
ζαμεν ἀπὸ ἐντροπῆν δι' ὅσα ἐξήρχοντο ἀ-
πὸ τὸ στόμα ἀκαδημαϊκοῦ διδασκάλου.

Καθαρῶς ὕλιστικαί εἶναι καὶ αἱ ἀντιλή-
ψεις τοῦ καθηγητοῦ κ. Κ. Ζέγγελης τὰς ὁ-
ποίας ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν ἀναπτύσ-
σει καὶ διακηρύττει διὰ διαλέξεων καὶ δη-
μοσιευμάτων. Ἐλπίζει ὅτι εἰς τὸ μέλλον
τὸ πείραμα θὰ μὴ ἀπαντήσῃ ἐφ' ὅλων τῶν
προβλημάτων τοῦ κόσμου. Ἐν τῷ μεταξὺ
ἐξακολουθεῖ νὰ πιστεύῃ εἰς τὸν ὕλισμὸν καὶ
τώρα ἀκόμη, κάθε δὲ ἀνακάλυψιν καὶ πρό-
οδον τῆς ἐπιστήμης ζητεῖ νὰ τὴν ἐρμηνεύ-
σῃ σύμφωνα πρὸς τὰς ὕλιστικὰς προϋπο-
θέσεις ἐκ τῶν ὁποίων καὶ ἀναχωρεῖ. Πρέπει
ὁμῶς νὰ ἀναφερθῇ ἐδῶ ὅτι ὁ κ. Ζέγγελης,
κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς προαναφερθέντας
προπαγανδιστὰς τοῦ ὕλισμοῦ, γνωρίζει καὶ
τὰς ἀντιθέτους ἀπόψεις τὰς ὁποίας μετὰ
ἀκριβείας, ἀν καὶ ὄχι μετὰ πληρότητος ἀ-
ναφέρει. Ἐκθέτει π. χ. τὰς μεταφυσικὰς καὶ
θρησκευτικὰς ἀντιλήψεις τοῦ Descartes,
τοῦ Boule, τοῦ Νεύτωνος, τοῦ Pasteur,
τοῦ Pascal, τοῦ Ramsay καὶ ἄλλων διὰ τὸς
ὁποίους γράφει ὅτι «ἐνεφύσησαν νέαν πνο-
ὴν εἰς τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας, ἡ ὁποία ἔ-
δωσε τὴν ζωὴν εἰς τὴν σημερινὴν ἐπιστή-
μην» (17). Ἀποτελεῖ βεβαίως αὕτη ἡ παρά-
θεσις τῶν ἀντιθέτων πρὸς τὸν ὕλισμὸν γνω-
μῶν μιᾶν ἀπαρχὴν ἀντικειμενικότητος, ἔ-
να πρῶτον βῆμα ἀπὸ τῆς ὕλιστικῆς προπα-
γάνδας πρὸς τὴν ἐπιστήμην.

Καὶ αὐτοὶ μὲν εἶναι οἱ κυριώτεροι ἐκ τῶν
ἐκπροσώπων τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν ποῦ
ἠθέλησαν νὰ ἐξέλθουν τοῦ πεδίου τῆς εἰ-
δικότητός των καὶ νὰ κάμουν ὕλιστικὴν με-
ταφυσικὴν ἰσχυριζόμενοι ὅτι τάχα κάμνουν
ἐπιστήμην. Κοντὰ εἰς αὐτοὺς πρέπει νὰ κα-
τατάξωμεν καὶ μερικοὺς ἀκόμη ποῦ εἶναι
ὁπαδοὶ τῆς ὕλιστικῆς θεωρίας, ἀλλὰ διὰ
πολλοὺς λόγους δὲν ἐμφανίζονται δημοσίᾳ.

ΚΑΙ Η ΑΝΤΙΘΕΤΟΣ ΟΨΙΣ

Παρὰ ταῦτα ἡ πρόοδος τῆς ἐπιστημονι-
κῆς σκέψεως, ἡ ἀπελευθέρωσις ἀπὸ τὰς
ὕλιστικὰς προκαταλήψεις τοῦ παρελθόντος
δὲν ἀφῆκεν ἐντελῶς ἀνεπηρέαστους τὰς
φυσικὰς ἐπιστήμας καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα.
Ἰσαῖα ἡ ὕγιης πνευματικῆς θεώρησις τοῦ
κόσμου, ὁ ἀκριθὴς καθορισμὸς τῶν ὁρίων
μεταξὺ φυσικῆς καὶ μεταφυσικῆς, περά-
ματος καὶ στοχασμοῦ, ἐνέπνευσε καὶ μερι-
κοὺς ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας ἐπιστήμονας ὀλί-
γους μὲν, ἀλλὰ σημαντικοὺς ἐκπροσώπους
τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης.

(15) Ἐκκλ. Κήρυξ, 1919, σ. 478.

(16) Κ. Μ α λ ι τ έ ζ ο υ : Ὁ ἐπιστημονικὸς πο-
λιτισμὸς καὶ ἡ ἐξέλιξις αὐτοῦ μέχρι τῆς Ἀνα-
γεννήσεως. Ἀθήναι 1919 σ. 9.

(17) Κ. Ζέγγελης: Ἀπὸ τὴν ζωὴν καὶ τὴν
φύσιν, Ἀθήναι 1931 σ. 158.

Θά ἀρχίσωμεν ἀπὸ τὸν πρό ὀλίγων ἐτῶν ἀποθανόντα καθηγητὴν τῆς Ἀστρονομίας Δημήτριον Αἰγινίτην. Εἰς τὸν προεδρικόν του λόγον εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν τῷ 1929 ὁ Αἰγινίτης ἀνέπτυξε τὸ θέμα τῆς «ἐξελίξεως τῶν κόσμων» εἰς τὸ ὅποιον διετύπωσε βαρυσημάντους γνώμας πολὺ πρέπει νὰ εἶναι ἡ χρυσὴ βᾶσις κάθε ἀληθοῦς ἐπιστήμονος. «Ἡ ἀφθαρσία τῆς ὕλης, εἶπεν, ἡ ὅποια ὑπῆρξεν ἡ βᾶσις μῖας φιλοσοφίας, τῆς φιλοσοφίας τοῦ ὕλισμοῦ, ἀποδεικνύεται ἤδη ἀνύπαρκτος. Ἀπροσδοκῆτως δὲ ἡ φιλοσοφία αὕτη ἐχρεωκόπησε καὶ ἔπασεν ὑπὸ τὰ θανάσιμα πλήγματα τῶν ὀλιστικωτέρων ἐπιστημῶν, ἥτοι τῆς Φυσικῆς καὶ τῆς Χημείας, ἀκριβῶς δηλ. ἐκείνων, αἱ ὅποια ἀλλοτε ἀπέτελουν τὰς θεμελιώδεις βάσεις τῆς» (15).

«Τί εἶναι ἡ ζωὴ; ἐρωτᾷ. Εἰς τὸ ἐρώτημα αὐτὸ οὐδεὶς ἠδυνήθη μέχρι τοῦδε καὶ οὐδεὶς θά δυνηθῆ ποτὲ νὰ ἀπαντήσῃ. Ὅσον περισσότερο τὴν μελετῶμεν, τόσο περισσότερο τὴν ἀγνοοῦμεν..... Τὸ μόνον ὅπερ ἐβεβαιώθη ἀσφαλῶς, εἶναι: ὅτι ἡ αὐτόματος γένεσις εἶναι ἀπολύτως ἀδύνατος» ὅτι ἐκ τῆς ὕλης μόνη εἶναι ἀδύνατον νὰ προκύψῃ ἡ ζωὴ ὅτι μόνη ἡ ζωὴ δύναται νὰ δημιουργήσῃ τὴν ζωὴν» (16).

Ἀφοῦ ἐκθέτει τὰ τελευταῖα πορίσματα τῆς Βιολογίας ποῦ ἀναφέρονται εἰς τὴν συγκρότησιν καὶ λειτουργίαν τοῦ κυττάρου γράφει (σ. 25) τὰ ἑξῆς:

«Ἐν τῇ ἐπιστῆμῃ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ποικίλα φαινόμενα καὶ γεγονότα ἐξήλειψαν πλέον ἐντελῶς τὴν πίστιν πρὸς τὰς ὀλιστικὰς ἰδέας! Καὶ αὐτοὶ οἱ φανατικώτεροί τῶν ὀλιστῶν καὶ οἱ ἐφεκτικώτεροι τῶν ἐπιστημῶν καὶ φιλοσόφων δὲν δύναται νὰ μὴ ἀναγνωρίσουν, ὅτι τὰ φαινόμενα τῆς ζωῆς, τῆς λειτουργίας τῆς συνειδήσεως, τῆς σκέψεως, τῆς ψυχῆς, τὰ παρατηρούμενα ἐν τῷ ἀνθρώπῳ εἶναι ἀδύνατον νὰ προῆλθον αὐτομάτως ἐκ τῆς ὕλης, ἥτοι ὅτι εἶναι ἀδύνατον νὰ ἤρχισεν ἀφ' ἑαυτῆς νὰ αἰσθάνεται, νὰ σκέπτεται, νὰ ὀμῆσῃ καὶ ἐν γένει νὰ ζῆ. Ἡ τοιαύτη αὐτόματος μεταμόρφωσις τῆς νεκρᾶς, ἀνοργάνου, ἀναισθητοῦ καὶ ἀνευ νοῦς ὕλης, ἀνευ σκέψεως, ἀνευ συνειδήσεως ὕλης εἰς ὄργανικόν ὄν ἔχον συνείδησιν, διάνοιαν, σκέψιν, αἰσθηματὰ καὶ ὄργανισμὸν ἐν γένει τόσον τέλειον, τόσον ἄρμονικόν, τόσον σκοπιμῶς λειτουργοῦντα, ἐάν δὲν εἶναι παραλογισμὸς, εἶναι θαῦμα, τὸ ὅποιον μόνη ἡ ζωογόνος πνοὴ ἐνὸς Θεοῦ θά ἠδύνατο νὰ ἐκτελέσῃ».

«ΣΚΕΠΤΟΜΑΙ, ἈΡΑ ΥΠΑΡΧΕΙ ΘΕΟΣ»

Καὶ συμπεραίνει:

«Ἐν τῇ ἐπιστῆμῃ ἀπαντῶνται σοβαραὶ ἐνδείξεις, ἀν ὄχι ἀποδείξεις, συνηγοροῦσαι ἰσχυρῶς ὑπὲρ τῆς ὑπάρξεως ἀνωτέρας Δημιουργικῆς Δυνάμεως ἐν τῷ Κόσμῳ οὐδεμία δὲ ἐνδείξεις καὶ ἔτι μᾶλλον οὐδεμία ἀπόδειξις ὑπάρχει ἐν αὐτῇ ἀποδεικνύουσα τὸ ἀντίθετον. Καὶ ἀν οὐδεὶς ἠδυνήθη μέχρι τοῦδε, οὔτε θά δυνηθῆ ποτὲ νὰ ἀποδείξῃ, τίς, ὁποῖος καὶ πόθεν ὑπάρχει ὁ Δημιουργὸς τοῦ Κόσμου, οὐδεὶς ὅμως δύναται νὰ ἰσχυρισθῆ, ὅτι εἶναι ἱκανὸς νὰ ἀποδείξῃ ὅτι δὲν ὑπάρχει. Σκέπτομαι, ἄρα ὑπάρχει Θεός» (20).

Κατὰ παραπέλοισιν τρόπον ἀντιμετώπισε τὰ μεγάλα προβλήματα καὶ ὁ πρό τινος ἀποθανὼν καθηγητὴς τῆς Χειρουργικῆς Κ. Μέρμηγκας, ὁ ὁποῖος διὰ συγγραμμάτων καὶ διαλέξεων ἐνώπιον πολυπληθῶν ἀκροατηρίων πάντοτε, ἀλλὰ καὶ διὰ τῶν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ μαθημάτων του, ἐξήτει νὰ μεταδώσῃ εἰς τὴν πανεπιστημιακὴν νεολαίαν τὴν πίστιν εἰς τὰς πνευματικὰς, ἐπιστημονικὰς καὶ φιλοσοφικὰς ἀρχάς. «Οὐδὲν ἄλλο ἀνεχάιτισε καὶ ἠμποδίσαι τὴν ἐπιστημονικὴν πρόδον, γράφει, ὅσον ἡ ἀλληλομαχία τῶν λαῶν καὶ ἡ ἐκ ταύτης ἀπορρέουσα ἀναστάσις καὶ καταστροφή ἄλλὰ καὶ οὐδὲν ἄλλο θά ἐξυπηρετῆ τὴν ἐπιστῆμην τοσοῦτον τελεσφόρως, ὅσον ἡ ἐπικράτησις καὶ γενικὴ διάδοσις τοῦ ἀληθοῦς χριστιανισμοῦ, οἷος διετύπηθη καὶ ἐσφραγίσθη διὰ τῆς θυσίας τοῦ Θεανθρώπου» (21).

«Ἡ θρησκευτικὴ πίστις, γράφει περαιτέρω (σ. 478-79) εὐρίσκειται πολὺ πλησιέστερον πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην λογικὴν, ἀλλὰ καὶ τὴν σκοπιμότητα τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς ἢ ἡ φιλοσοφία (ἐννοεῖ, φυσικὰ, τὴν ἀρνητικὴν φιλοσοφίαν). Ἡ θρησκεία συνοδεύει καὶ αὐτὴ τὸ πνεῦμα πέραν τῶν ὀρίων τοῦ ἐξερευνητοῦ, οὐχὶ ὅμως ἵνα ταλάνισῃ αὐτό, ὡς πράττει ἡ φιλοσοφία, δι' ἀσυστάτων καὶ φανταστικῶν δογματισμῶν, ἀλλ' ὅπως προσφέρει πρὸς αὐτό ὡς ἀντάλλαγμα τῆς ἀγνωσίας τὴν εἰρηνευτικὴν καὶ παρηγορὸν γαλήνην τῆς πίστεως».

«Εἶναι λοιπὸν ὁ Χριστιανισμὸς, γράφει ἀλλαγῶς, τὸ ἀναγκαϊότατον στήριγμα καὶ ἡ ἑλπίς τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, ἐφ' ὅσον αὐτὴ ὀφείλει νὰ διεξαγάγῃ τὸν μέγαν αὐτὸν βιολογικὸν ἀγῶνα πρὸς ἐξέψωσιν ὑπὲρ τὴν κτηνώδη διαβίωσιν. Ἡ ἀνθρωπότης ἔχει ἀπόλυτον ἀνάγκην τοῦ στήριγματος τούτου διὸ καὶ προσφέρουν κακίστην ἐκ-

(18) Δ. Αἰγινίτου: Πανηγυρικὴ Συνεδρία Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 1929, σελ. 17.

(19) Ἐν. αὐ. σ. 22.

(20) Μν. ἐργ. σ. 28.

(21) Κ. Μέρμηγκας: Ἱστορία τῶν Ἐπιστημῶν, Ἀθῆναι 1940 σ. 34.

δοῦλευσιν πρὸς αὐτὴν οἱ ὑπερφίαλοι ἐκείνοι σοφοί, οἵτινες, ἐπειδὴ κρίνουν ἑαυτοὺς ἱκανοὺς ὅπως ἐπαρκέουσιν εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἠθικῆς ζωῆς, θέλουν νὰ μεταδώσῃ τὴν ἀπίσταν των καὶ εἰς τοὺς λοιποὺς ἀνθρώπους. Διὰ τὴν ἀνοησίαν τῶν σοφῶν τούτων ἐγράφθησαν οἱ λόγοι τοῦ διασημοῦ ψυχιάτρου Von Monakow: «Ἐννοιαὶ καὶ ἀξίαι, ἃς θεωροῦμεν ὡς τι ἱερὸν, ἀνεξερεύνητον, ἠθικῶς ἀγνόν, ὑπέροχον, ἰδεῶδες, σεβάσιμον κλπ., εἶναι διὰ τὸν ἄθεον καὶ ὀλιστὴν ἀγνωστοὶ καὶ ξένοι» τοιοιτοτρόπως περιπίπτει οὗτος εἰς ἀδιέξοδον κατὰ τὰς περιπτώσεις ψυχικῆς συμφορᾶς, καθ' ἃς ἄλλοι ἄνθρωποι, ἐμφοροῦμενοι θρησκευτικῆς πίστεως ζητοῦν ν' ἀντλήσῃ ἐξ αὐτῆς τὴν γαλήνην καὶ λύτρωσίν των καὶ τὴν ἐπανάκτησιν τῆς ἐνδομύχου εὐτυχίας τῆς ζωῆς».

Θὰ ἠδύνατο νὰ σημειωθῇ ἀκόμη τὸ μικρὸν τεῦχος «Θεοὶ καὶ Ἐπιστήμη» (Ἀθήναι 1928) τοῦ Α. Κουσίδου, διατελέσαντος καθηγητοῦ ἐν τῷ Πολυτεχνεῖῳ, τὸ ὁποῖον ἐξήσκησε πολὺ καλὴν ἐπίδρασιν μεταξύ τοῦ μορφωμένου καὶ διανοουμένου κόσμου.

ΠΘ ΚΗ. ΘΡΗΣΚΕΙΑ, ΕΠΙΣΤΗΜΗ

Ἀναφέρομεν ἀκόμη δύο ἐκ τῶν συγχρόνων ἐκπροσώπων τῶν Φυσικῶν καὶ Μαθηματικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ καταπολεμοῦν τὸν ὀλισμὸν καὶ ὁμολογοῦν τὴν πίστιν εἰς τὸν Θεόν. Ὁ καθηγητῆς καὶ ἀκαδημαϊκὸς κ. Κ. Μαλτέζος εἰς τὸ μνημονευθὲν ἔργον του γράφει (σ. 6) τὰ ἑξῆς: «Δύναται ἡ ἠθικὴ νὰ ἀντικαταστήσῃ τὴν Θρησκείαν; ἀσφαλῶς ὄχι· διότι δι' ἀπλῶν κανόνων, οὓς διδάσκει ἡ ἠθικὴ δὲν ἀναπληροῦται ἡ πίστις, δὲν καθίσταται ὁ ἄνθρωπος ὄντως ἠθικός, δὲν ἀποκτᾷ τὰς δυνάμεις ἀντιστάσεως κατὰ τοῦ πονηροῦ περιβάλλοντος, τὰς ἀναγκαῖας ἰδίαι ἐν δυσχεμερῶν ὥρα τοῦ βίου. Ἐξ ἄλλου, τινὲς φιλόσοφοι τῶν δύο παρελθόντων αἰώνων, συνηχίζοντες τὰς παραδόσεις τῶν Ἑλλήνων ἀτομιστῶν, ἐνόμισαν ὅτι ἡ Ἐπιστήμη τῆς Φύσεως εἶναι ἱκανὴ νὰ ἀντικαταστήσῃ τὴν Θρησκείαν. Ἐτεροὶ μάλιστα, ὡς ὁ Haeckel, θαυμάζοντες τὰς μεθόδους καὶ τὰς καταπληροσώσας κατακτήσεις τῆς Ἐπιστήμης, ἰδρυσαν τὴν θρησκείαν τῆς Ἐπιστήμης, τὸν μονισμὸν, ἐπὶ τῶν εἰρηπῶν τῶν θρησκείων. Δύναται, κύριον, τοῦτο νὰ συμβῇ ποτέ; Πρός τοῦτο ἔδει ἡ ἐπιστήμη νὰ εἶναι καλὴ καὶ ἠθικὴ. Συμβαίνει τοῦτο; Ἀσφαλῶς ὄχι».

Ἐξ ἄλλου ὁ καθηγητῆς τῆς Ἀστρονομίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ κ. Σ. Πλακίδης ἐπικοινωνήσας διὰ γενικῶν διαλέξεων πρὸς τοὺς φοιτητὰς, μεταξύ τῶν ἄλλων ἔλεγε τὰ ἑξῆς: «Παρ' ὅλα τὰ ἀντίθετα ὀλιστικὰ κηρύγματα διαφόρων καινοτομοῦντων δῆθεν δοκησιόφων καὶ κενοδόξων, εἶναι ἀπολύ-

τως ἀδύνατον εἰς τὸν ἀληθῆ ἐπιστήμονα τὸν ἐρευνῶντα τὸ ἀχανές νὰ κωφεύσῃ εἰς τὸ ἐνδόμυχον θρησκευτικὸν συναίσθημα. Μεταξὺ ὄλων τῶν διαφόρων ἐπιστημῶν ὁ ἀστρονόμος ἔχει πάντα λόγον εὐρυτάτης ἀναπτύξεως, ἀλλὰ καὶ βαθυτάτης ἐν τῇ ψυχῇ του ριζοβολήσεως τοῦ συναίσθηματος τούτου. Ἄν οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ εὐσεβεῖς ἀνυμνοῦν καὶ δοξάζουν τὸν Πλάστην εἰς τοὺς ναοὺς, ἀναπέμποντες αἴνους πρὸς δόξαν τοῦ Πανσόφου Δημιουργοῦ, παρὰ τὸν φακὸν τοῦ τηλεσκοπίου ὁ ἐμπνευσμένος τῶν ἀστρων μελετητῆς ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν πᾶν ὅ, τι κατὰ τὸν εὐλατωτάτου τρόπον «διηγείται» δόξαν Θεοῦ» (22).

Εὐτυχῶς μεταξύ τῶν ζώντων ἐκπροσώπων τῶν θετικῶν Ἐπιστημῶν εἰς τὰ ἀνώτερα Ἐκπαιδευτήρια τοῦ Κράτους μας ὑπάρχουν ἀκόμη καὶ ἄλλοι ποὺ ἔχουν σαφῆ ἐπίγνωση τῆς ἀληθοῦς θέσεως τὴν ὁποῖαν ἔχει ἡ ἐπιστήμη ἐμπρὸς εἰς τὰ μεταφυσικὰ προβλήματα. Διὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ μᾶς πληροφορεῖ ἕνα μικρὸν τεῦχος (23) τοῦ «Ἀκαδημαϊκοῦ Κοινωνικοῦ Συνδέσμου» εἰς τὸ ὁποῖον καταχωροῦνται γινῶμαι δεκάδος Ἑλλήνων διακεκριμένων ἐπιστημῶν. Ἀναφέρονται μερικοὶ: Καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου καὶ Ἀκαδημαϊκοί: κ.κ. Μ. Γερουλάνος, Ἐμ. Ἐμμανουήλ, Μ. Κατσαράς (ἀποθανὼν πρό τινας), οἱ καθηγητῆς τοῦ Πολυτεχνείου κ.κ. Κ. Βέης ἀκαδημαϊκός, Ι. Δοσανίδης, Π. Ζαχαρίας καὶ ἄλλοι. Ὑπάρχει ἀσφαλῶς καὶ μία ἄλλη μερὶς ἐπιστημῶν εἰς τοὺς ὁποίους δὲν ἔδῳθη ἰσῶς ἡ εὐκαιρία νὰ λάθουν ἐνσυνείδητον καὶ σαφῆ στάσιν ἀπέναντι τῶν γενικῶν προβλημάτων καὶ νὰ ἐκφράσῃν τὰς ἐπ' αὐτῶν ἀντιλήψεις των.

Δὲν ὑπάρχει ἐπ' αὐτοῦ καμμία ἀμφιβολία, τοσοῦτω μᾶλλον δοῶ ἡ στροφή καὶ ὁ πνευματικὸς ἀνεμὸς ποῦ πνέει ἰδίως ἀπὸ δύο δεκάδων ἐτῶν εἰς τὸ ἐξωτερικὸν θὰ σημειώσῃ καὶ ἐπὶ τῶν Ἑλλήνων τὸν ἀνάλογον ἀντίκτυπον. Ὅταν μάλιστα πρωτόποροι εἰς τὴν κίνησιν αὐτὴν εἶναι ἐπιστήμονες τῆς ἀξίας τοῦ Planck, τοῦ Hartmann, τοῦ Jordan, τοῦ Driesch, τοῦ Mie, τοῦ Bavinck, τοῦ Eddington, τοῦ Jeans, τοῦ Milne, τοῦ Birkhoff, τοῦ Compton, τοῦ Flemming καὶ ἄλλων διασημῶν συγχρόνων ἐρευνητῶν, τὰ ἀποτελέσματα θὰ εἶναι λίαν καρποφόρα καὶ τὸ μέλλον πολὺ παρήγορον, ὡς πρὸς τὴν πρόοδον τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν εἰς τὴν χώραν μας.

ΣΕΡΓΙΟΣ ΠΝΑΟΣ

(22) Σ. Πλακίδου: Ἡ Ἀστρονομία καὶ τὸ Θρησκευτικὸν Συναίσθημα, Ἐκδ. Β'. Ἀθήναι 1937 σ. 19.

(23) Ὁ τίτλος του εἶναι: Οἱ σοφοὶ περὶ Θεοῦ καὶ Θρησκείας, Γ' ἔκδ. Ἀθήναι 1938.

ΟΙ ΕΙΣΗΓΗΤΑΙ ΤΩΝ ΦΥΣΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Ποιοί να είναι άρα γε οί εισηγηται τών Φυσικών 'Επιστημών εις τήν 'Ελλάδα; Νά ένα έρώτημα πολύ ένδιαφέρον, εις τό όποιον έν τούτοις θά έδυσκολεύοντο νά δώσουν άπάντησιν όχι μόνον οί μη άσχολούμενοι με τάς θετικάς επιστήμας, άλλ' έως και πολλοί από τούς ειδικούς.

"Όπως είναι γνωστόν, αί νέαι περι τοῦ κόσμου και τοῦ σύμπαντος αντίληψεις, τάς όποίας επανέφερον εις τήν επιφανειαν και υπεστήριζεν ένθέρμως ό Κοπέρνικος, αί ανακαλύψεις πού ήκολούθησαν μετ' όλίγον από τόν Γαλιλαϊόν, τόν Κέπλερ, τόν Νεύτωνα, τόν Καρτέσιον, τόν Πασκάλ και μερικούς άλλους φυσιοδίφας, συνετέλεσαν ώστε διαρκούντος τοῦ ΙΗ' αϊώνος νά δημιουργηθῆ μία αληθινή επανάστασις εις τήν 'Επιστήμην. 'Η 'Ελλάς βεβαίως υπό τάς συνθήκας υπό τάς όποίας εύρίσκατο τότε δέν ήδύνατο νά συμμετέχη ενεργῶς εις τήν κίνησιν ταύτην, μελονότι δέν έπαυσαν νά ύπάρχουν μεμονωμένα παραδείγματα λογίων πού άνεμιγνύοντο ενεργῶς εις αὐτήν. 'Αλλά κατά τό β' ήμισυ τοῦ ΙΗ' αϊώνος μία εκτάκτως αξιόλογος επιστημονική ζύμωσις αρχίζει νά γίνεται και εις τήν 'Ελλάδα. Συγγράμματα αὐστηρῶς επιστημονικά κυκλοφοροῦν εις τά χέρια τών νεαρῶν 'Ελλήνων και ή μέθοδος τοῦ πειράματος και τῆς παρατηρήσεως εισάγεται εις τάς σχολάς τῆς 'Ελλάδος. Με μίαν λέξιν αί θετικαί επιστήμαι αρχίζουν τότε νά διδάσκωνται έν 'Ελλάδι με τόνσον συγχρονισμόν και τοιαύτην έννημέρωσιν, ώστε εις πλείστα σημεία νά συναγωνίζεται έν προκειμένῳ ή 'Ελλάς τά ευρωπαϊκά επιστημονικά κέντρα. Ποιοί λοιπόν ήσαν οί πρωτεργάται τῆς κινήσεως αὐτῆς; 'Όσον και αν φανῆ έως εις μερικούς παράδοξον, είναι όμως γεγονός, ότι επί κεφαλῆς τῆς νεωτέρας επιστημονικῆς κινή-

σεως έν 'Ελλάδι και εισηγηται τών θετικῶν 'Επιστημῶν εις τήν χώραν μας υπήρξαν δύο 'Ελληνες κληρικοί: ό Εὐγένιος Βούλγαρις και ό Νικηφόρος Θεοτόκης πού λάμπουν εις τό έλληνικόν στερέωμα από δύο ἤδη αϊώνων.

Ο ΕΥΓΕΝΙΟΣ ΒΟΥΛΓΑΡΙΣ

'Ο Εὐγένιος Βούλγαρις, γεννηθείς τῷ 1716, ήκουσε τά πρώτα μαθήματα έν Κερκύρα και μετὰ ταῦτα εις 'Αρταν και 'Ιωάννινα. Μετέθῃ κατόπιν εις Παταβίαν τῆς 'Ιταλίας πρὸς συμπλήρωσιν τών σπουδῶν του, εκεί δέ επεδόθη εις τήν εκμάθησιν τῆς Λατινικῆς, τῆς 'Ιταλικῆς και τῆς Γαλλικῆς. Ἀργότερον εις τάς γλώσσας ταύτας προσέθεσε τήν Γερμανικὴν, τήν 'Εβραϊκὴν, Χαλδαϊκὴν, Τουρκικὴν, Ἀραβικὴν και τήν Ρωσικὴν! Εἰς ἡλικίαν 22 ἐτῶν προχειρίζεται εις διάκονον και διορίζεται κατ' αρχάς μεν σχολάρχης τῆς Σχολῆς Ἀμπελακίων τῆς Θεσσαλίας, εις τήν όποίαν ανέδειξε πλείστους δσοὺς μαθητάς, οτινες διέπρεψαν ὡς διδάσκαλοι και κληρικοί (1), έπειτα δέ διευθυντῆς τῆς Σχολῆς τῶν 'Ιωαννίνων, ή όποία και λαμβάνει νέαν πνοήν. Προικισμένος με εξααιρετικά διανοητικά προσόντα επεδάλλετο εις πάντας με τήν χαρακτηρίζουσαν αὐτόν ευγλωττίαν και πολυμαθειαν.

Εἰς 'Ιωάννινα ήρχισε νά διδάσκῃ τά σύγχρονα φιλοσοφικά συστήματα τοῦ Leibnitz και τοῦ Wolff, ὅπως επίσης και τήν εμπειριοκρατικὴν θεωρίαν τοῦ Locke. 'Ηθελε διά τοῦ τρόπου αὐτοῦ νά μεταδώσῃ εις τήν σπουδάζουσαν νεολαίαν τά επικρατούντα έν Εὐρώπῃ πνευματικά ρεύματα και νά διεγείρῃ τό ένδιαφέρον αὐτῆς διά τήν μελέ-

(1) Γ. Αἰνιᾶνος: Συλλογή άνεκδότων συγγαμμάτων Ε. Βουλγάρου, Ἀθῆναι 1838 σελ. 47.

τὴν καὶ ἔρευναν τῆς φύσεως. Εἰσηγγέ-
ται λοιπὸν τὸν νεώτερον ἐπιστημονικὸν τρό-
πον τῆς διδασκαλίας τῶν φυσικῶν καὶ ἀ-
στρονομικῶν ζητημάτων, πού ἐπιτυγχάνε-
ται μὲ τὸ πείραμα, τὴν παρατήρησιν καὶ τὴν
ἐπαφὴν ἡμῶν μετὰ τῆς φύσεως. Οἱ ἐπιστή-
μονες τῶν Ἰωαννίνων μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν
σοφόν, ἀλλὰ συντηρητικὸν μαθηματικὸν
Μπαλᾶνον Βασιλόπουλον, δημοσουργοῦν ζη-
τήματα εἰς βάρος τοῦ νεωτερίζοντος Εὐγε-
νίου. Φεύγει λοιπὸν οὗτος εἰς τὴν Κοζάνην,
ὅπου συνεχίζει τὴν διδασκαλίαν του, ἀλλ'
ἢ διαρκῶς ἐπεκτεταμένη φήμη του τὸν φέ-
ρει μετ' ὀλίγον διευθυντὴν τῆς Ἀθωνιάδος
Σχολῆς, κατόπιν εἰδικῆς προσκλήσεως τοῦ
Πατριάρχου Κων' πόλεως Κυρίλλου.

Ἐκεῖ ὁ Εὐγένιος διδάσκει ἐπὶ πάντε ἔ-
τη Φιλοσοφίαν, Μαθηματικά, Φυσικὴν, Ἀ-
στρονομίαν, καὶ οἱ μαθηταὶ ἀριθμοῦνται εἰς
ἑκατοντάδας. Εἰς τὴν πύλην τῆς εἰσόδου
τῆς Σχολῆς, μιμούμενος τὸν Πλάτωνα, θέ-
τει τὴν ἐπιγραφὴν:

Γεωμετρήσων εἰσίτω, σὺ κωλύω.

Τῷ μὴ θέλοντι συζυγήσω τὰς θύρας (2).

Τὴν ἐποχὴν ὅμως αὐτὴν ἐξεδηλώθη πλή-
ρως ἡ ἀντίθεσις αὐτοῦ πρὸς τὸν Βασιλόπου-
λον πού κατὰ βάσιν ἦτο σύγκρουσις δύο κο-
σμοθεωριῶν. Τῆς παλαιᾶς τοῦ Ἀριστοτέ-
λους, πού ἐξέπνεε, καὶ τῆς νέας πού ἠγω-
νίζετο ἀνα μεταφυσικῆ εἰς τὴν Ἑλλάδα ὁ
Βούλγαρις. Ὁ Βασιλόπουλος, γνωρίζων τὴν
στοιχειώδη Γεωμετρίαν ἐνόμισεν ὅτι ἔλυσε
τὸ περίφημον πρόβλημα: «Δύο εὐθειῶν δο-
θεισῶν, δύο μέσας ἀναλόγους εὑρεῖν κατὰ
συνεχῆ γεωμετρικὴν ἀναλογίαν». Τὴν λύ-
σιν αὐτὴν δημοσιεύσας τῷ 1754, ἀπέστει-
λεν εἰς τὰς Ἀκαδημίας τῆς Εὐρώπης, ἀλλ'
ὁ Βούλγαρις, γνωρίζων τὰ Ἀνώτερα Μα-
θηματικά, ἀντέκρουσε τὴν λύσιν αὐτὴν, θέ-
λων διὰ τοῦ τρόπου τούτου γὰ ὑποστηρίξει
τὴν διδασκαλίαν τῆς νέας ἐπιστήμης, τὴν
ὅποιαν ἐπολέμη ὁ Μπαλᾶνος Βασιλόπουλος.
Εἰς τὸν Ἄθω ἀνέδειξε πολλοὺς μαθητάς (3)
μεταξὺ τῶν ὁποίων τὸν Ἀθανάσιον τὸν Πά-
ριον, χρηματίσαντα ἐπὶ πολλὰ ἔτη σχολάρ-

χην ἐν Χίῳ, καὶ τὸν Σέργιον Μακραιῶν, κα-
θηγητὴν εἰς τὴν Σχολὴν τῶν Ἀγράφων καὶ
τὴν ἐν Κων' πόλει Πατριαρχικὴν Σχολὴν,
διαπρεπῆ συγγραφέα πρωτοτύπων ἐργασι-
ῶν (4).

Ὁ Εὐγένιος ἀναγκάζεται νὰ φύγῃ ἐκ
τῆς Σχολῆς τοῦ Ἄθω, ἀλλὰ μετ' ὀλίγον
προσκαλεῖται εἰς τὴν Μεγάλην τοῦ Γένους
Σχολὴν ὅπου συνέχισε τὴν διδασκαλίαν αὐ-
τοῦ διὰ τὸν καταρτισμὸν τῶν Ἑλληνοπαί-
δων συμφώνως πρὸς τὰς ἀρχὰς τῶν νέων
περὶ ἐκπαιδεύσεως συστημάτων. Μετ' ὀλί-
γον ὅμως χρόνον ἐγκατέλειψε τὸ Βυζάντι-
ον καὶ μετέβη εἰς Λειψίαν, ὅπου ἠσχολήθη
μὲ τὴν ἐκτύπωσιν τῶν πολυαριθμῶν διδα-
κτικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν συγγραμμάτων
αὐτοῦ. Μετὰ ταῦτα μεταβαίνει εἰς Βερολί-
νον. Ἐκεῖ γνωρίζεται μὲ τὸν αὐτοκράτορα
Φρειδερίκον, εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ ὁποίου ἐ-
φιλοξενήθη καὶ ἐτιμήθη μεγάλως ὁ σοφὸς
οὗτος Ἕλληνας κληρικός.

ΣΥΝΑΝΤΗΣΙΣ ΒΟΥΛΓΑΙΟΥ—ΒΟΥΛΓΑΡΕΩΣ

Εἰς τὴν αὐτοκρατορικὴν αὐλὴν ὁ Βούλ-
γαρις ἐγνωρίσθη καὶ μὲ τὸν Βουλγαῖρον, πού
ἔτυχε νὰ εὑρίσκηται τότε καὶ αὐτὸς ἐκεῖ
φιλοξενούμενος ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος. Μετ'
αὐτοῦ ὁ Βούλγαρις ἦλθεν εἰς συζητήσεις ἐ-
πὶ πλείεστων θεολογικῶν ζητημάτων. Ὁ
Βουλγαῖρος, μετὰ τὸ γεῦμα, λαμβάνων ἀφορ-
μὴν ἐκ τῆς αὐστηρᾶς νηστείας τοῦ Βουλγά-
ρεως, ἠρώτησε τὸν Εὐγένιον θαυμάζων δη-
θεν, πῶς καὶ αὐτὸς σοφὸς ἀνὴρ ὢν, φέρει
ὑπόληψιν εἰς τοιαύτας δεισιδαιμονίας. Ἀ-
ναφέρεται ὅτι ἐκ τῆς αἰτίας ταύτης «προή-
χθησαν καὶ εἰς ὑψηλοτέρας περὶ θρησκείας
συζητήσεις, ὅτε ἐπεσφράγισε τὸν λόγον ὁ
Εὐγένιος εἰπὼν ὅτι: «Εἰ μὲν τὰ παρὰ σοῦ
λεγόμενά εἰσιν ὀρθά, ἐγὼ ὁ ἄλλως φρονῶν
δὲν βλέπτομαι, εἰ δὲ ὀρθά ἄπερ ἐγὼ φρο-
νῶ, τότε ὅποια τιμωρία διαδέξεται σὲ τὸν
ἐναντία φρονούντα.» (5).

(2) Κ. Ν. Σάθθα: Νεοελληνικὴ Φιλολογία, Ἀθήναι 1868, σ. 567.

(3) Γ. Αἰνιᾶνος, ἐνθ. ἀν. σ. 1ε'.

(4) Περὶ Μ. Στεφανίδου: Αἱ φυσικαὶ
Ἐπιστήμαι ἐν Ἑλλάδι πρὸ τῆς Ἐπαναστάσε-
ως, Ἀθήναι 1926 σ. 28 καὶ

Δ. Κωτσάκη: Ἡ σπουδὴ τῆς Ἀστρονομίας
ἐν Ἑλλάδι Ἀθήναι 1940 σ. 14-17.

(5) Γ. Αἰνιᾶνος, ἐνθ. ἀν. σ. ιθ'.

ΠΡΟΣΚΛΗΣΙΣ ΥΠΟ ΜΕΓ. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ

Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ φήμη τοῦ Εὐγενίου εἰχε φθάσει καὶ εἰς τὴν αὐτοκρατορικὴν αὐλὴν τῆς Ρωσίας. Ἡ δὲ Μεγάλῃ Αἰκατερίνῃ προσεκάλεσεν αὐτὸν ἐκεῖ καὶ τὸν ἐδέχθη μὲ μεγάλας τιμὰς. Ἐνταῦθα ὁ Εὐγένιος ἔχει-ροτονήθη τῷ 1775 εἰς Ἱερὰ καὶ εὐθὺς ἀμέσως, κατόπιν μεγάλης πίεσεως ἐκ μέ-ρους τῆς Αὐτοκρατείας, ἐδέχθη τὸ ἀρχι-ερατικὸν ἀξίωμα, ὀρισθεὶς Ἀρχιεπίσκοπος Σλαβονίτου καὶ Χερσῶνος, ἀφοῦ εἶχε παρα-μείνει 40 περίπου ἔτη εἰς τὸν βαθμὸν τοῦ διακόνου. Ἐπὶ τοῦ θρόνου μόνον δέκα ἔτη ἔμεινε, σπεύσας νὰ παραιτηθῇ ὑπὲρ τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη καὶ ἐπιθυμῶν νὰ παρα-μείνῃ μακρὰν τῶν τιμῶν καὶ τοῦ πλοῦτου. Περιεφάρει τὸν πλοῦτον καὶ τὰ ἀξιώματα, ἡγάπα ὅμως τὸ ὑποῦργημα τοῦ κατωτέρου κληρικοῦ, τὴν καλλιτέραν δὲ ἀπόδειξιν τού-του, ὡς σημειοῦν καὶ οἱ βιογράφοι του, πα-ρέχει τὸ γεγονός, ὅτι χειροτονηθεὶς διάκονος ἀπεξενώθη καὶ ἐθυσίασε «χάριν τῆς ἐ-φείσεώς του ταύτης καὶ αὐτὴν τὴν ἀναμένου-σαν αὐτὸν οὐκ εὐκαταφρόνητον κληρονομί-αν τοῦ πρὸς πάμπαν θείου τοῦ Ἀλουαί-ου»⁽⁷⁾.

Μὴ δὲ νομισθῆ ὅτι καὶ ἐκ τῶν πολυαρί-θμων συγγραμμάτων αὐτοῦ ἐπορίζετο κέρ-δη, διότι ὅλα αὐτὰ, ὡς γνωστὸν, ἐξεδίδον-το συνήθως δωρεάν εἰς τοὺς πλουσίους Ἑλλήνων ὁμογενῶν ἐπὶ τῷ διανεμηθῆναι δωρεάν τοῖς φιλεπιστήμοισιν Ἑλλήνων νεανίσκοις» ὅπως κατὰ κανόνα γράφουν τὰ ἔργα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ὁ Βούλγαρις ἀποχωρήσας τοῦ ἀρ-χιερατικοῦ θρόνου, ἐκλέγεται τακτικὸν μέ-λος τῆς Ἀκαδημίας τῆς Πετροπόλεως, ἀπο-σύρεται ὅμως μετ' ὀλίγον εἰς τὴν Μοῦνην τοῦ ἀγίου Ἀλεξάνδρου Νεύσκη, ὅπου καὶ ἀπέ-θανε πληρῆς ἡμερῶν τῷ 1806 εἰς ἡλικίαν 90 ἐτῶν.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ

Ὁ Βούλγαρις εἶναι ἓνας ἐκ τῶν πολυ-γραφωτέρων, ἀλλὰ καὶ σοφωτέρων συγγρα-φῶν τοῦ 18ου αἰῶνος. Συνέγραψε εἰς βιβλία ἐπὶ παντοειδῶν θεμάτων: Φιλοσοφικά, Ἀ-

στρονομικά, Μαθηματικά, Φυσικά, Θεολογι-κά, ὅπως ἐπίσης καὶ πλείστας μεταφράσεις ἔργων ἀρχαίων καὶ νεωτέρων σοφῶν. Τὰ ἔργα του εἰς τὸ πεδῖον τῶν θετικῶν ἐπιστη-μῶν εἶναι περισπούδαστα καὶ πρωτότυπα. Τῷ 1767 μεταφράζει τὰ Μαθηματικά τοῦ Σεγγέρου. Τὸ ἴδιον ἔτος γράφει Λογικὴν ἐξ 600 σελίδων. Τὰ δύο αὐτὰ ἔργα ἀπετέ-λουν τὰ πανελλήνια διδασκτικά βιβλία. Ὁ δὲ Κοραῆς ἐκφράζει ἐπ' εὐκαιρίας καὶ τὴν εὐγνωμοσύνην του πρὸς τὸν Βούλγαριν, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι «τὴν Λογικὴν ἐδίδασκεν αὐ-τὸς ὁ συγγραφεὺς» εἶναι δὲ τὰ νῦν ὁ σεβά-σμιος κληρικὸς ὁ πρεσβύτατος τῶν λογίων τοῦ Ἔθνους, πρῶτος καὶ οὗτος τελεσφόρος συμβαλλόμενος εἰς τὴν νῦν παρὰ τοῖς Ἑλ-λησι τελουμένην ἠθικὴν μεταβολήν. Ἀσμε-νέστατα δ' ἀπονέμω αὐτῷ τὴν ἐμὴν μερίδα τῆς ὑπὸ τοῦ Ἔθνους ὀφειλομένης εὐχαρι-στίας, διότι ἄσμενος ἀείποτε ἀνακαλῶ εἰς τὴν μνήμην ἦν περ ἐν τῇ ἑαυτοῦ ψυχῇ, νέου ἔτι ὄντος, ἐξήγησεν ἀμιλλαν ἡ τῆς Λογι-κῆς ἐκδοσις, πρὸς ἣν ὀφείλω τὰς ὀλίγας μου γνώσεις»⁽⁷⁾. Τῷ 1786 ὁ Εὐγένιος μετα-φράζει τὰ Γεωργικά τοῦ Βιργιλίου, μετ' ὀ-λίγον τὴν Ἀριθμητικὴν καὶ Γεωμετρίαν τοῦ Wolff, τὴν Φυσικὴν τοῦ Φ. Βουκερέρ, καὶ τὰ Στοιχεῖα Φυσικῆς τοῦ Τακουεντίου.

Ὅταν ἦτο διευθυντὴς τῆς ἐν Ἀθῶν Σχο-λῆς γράφει λεπτομερῆ, σαφῆ καὶ αὐστηρῶς ἐπιστημονικὴν πραγματείαν περὶ καλλιρροί-ων. Τῷ 1805 ἐκδίδει βιβλίον ἐκ 432 σελί-δων μετὰ 179 σχεμάτων ἐκτὸς κειμένου, τὸ ὁποῖον περιλαμβάνει μαθήματα πειραμα-τικῆς καὶ μαθηματικῆς Φυσικῆς ποῦ ἐδί-δασκεν εἰς Ἰωάννινα, Ἀθῶν καὶ Βυζάντι-ον⁽⁸⁾. Ἐν αὐτοῖς, γράφει ὁ Γούδας, περι-έχονται τὰ μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης γνω-στά, μετὰ τῶσαυτης εὐκρινείας, ὥστε καὶ σήμερον θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ὠφελήσωσι τοὺς ἀτυχεῖς φοιτητὰς τοῦ Πανεπιστημίου, ἀν εἶτε οὗτοι ἦσαν πλείοτερον ἐξφοκιοιμένοι μετὰ τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς, εἶτε ὁ ἀοί-

(7) Ἀ δ. Κο ρ α ῆ: Sur l' état de la civi- lisation en Grèce, (Περὶ τῆς παρουσίας κα- ταστάσεως τοῦ πολιτισμοῦ ἐν Ἑλλάδι), ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ Δ. Θερεϊσινοῦ, Ἀδ. Κοραῆς, τόμ. Γ' Τεϋόθη 1890 σ. νε'.

(8) Ὁ τίτλος του εἶναι: «Τὰ ἀρέσκοντα τοῖς φιλοσόφοις».

6) Ἀ ν. Γ ο ῦ δ α: Βίοι παράλληλοι τόμ. Β' Ἀθήναι 1870 σ. 40.

διομοῦ Εὐγένιος ἐδημοσίευσε τὸ πολύτιμον τοῦτο σύγγραμμα αὐτοῦ εἰς γλώσσαν ἀπλουστέραν»⁽⁹⁾. Τὸ βιβλίον τοῦτο ἦτο εἰς χρῆσιν καὶ καθ' ὅλον τὸν 19ον αἰῶνα μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων ἀναγνωστῶν, ἀφοῦ ὁ «Προμηθεὺς» τοῦ 1891 (σ. 159) διαμαρτύρεται διότι δὲν γίνεται καμμία συστηματικὴ καλλιέργεια τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν 50 ἔτη μετὰ τὴν ἴδρυσιν τοῦ Πανεπιστημίου, ὥστε νὰ ἐξακολουθῆ νὰ μελετᾶται ἡ Φυσικὴ τοῦ Βουλγάρου! Τὸ αὐτὸ ἔτος ἐδημοσίευσε διτομον ἔργον: «Στοιχεῖα Μεταφυσικῆς». Τὸ πρῶτον μέρος ἡ ὄντολογία, τὸ δὲ δευτέρον ἀναφέρεται εἰς τὴν κοσμολογίαν. Τὰ δύο αὐτὰ βιβλία εἶναι συντεταγμένα κατὰ τὸν αὐστηρῶς ἐπιστημονικόν, καὶ μὲ πλουσίαν βιβλιογραφίαν.

«Τὸ περὶ συστήματος τοῦ παντός» ἔργον τοῦ ἀποτελούμενον ἐξ 146 σελίδων μὲ 47 σχήματα ἐκτὸς κειμένου καὶ 4 χάρτας τοῦ οὐρανοῦ, παρέχει εἰς ἡμᾶς σαφεστάτην ἰδέαν τῶν ζητημάτων πού ἀπησχόλησεν τοὺς ἐπιστήμονας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης εἰς τὰ διὰ ἄφορα Εὐρωπαϊκὰ κέντρα καὶ τῶν ὁποίων ὁ ἀντίκτυπος ἔφθανε μέχρι τῆς χώρας μας. Εἰς τὸ βιβλίον αὐτὸ ἐμφανίζεται σαφῶς ἡ ἐξαιρετικὴ ἐπιστημονικὴ καὶ φιλοσοφικὴ κατάρτισις τοῦ Βουλγάρου. Πολλὰ ἐρωτήματα πού θέτει εἰς αὐτό, χωρὶς νὰ διδῆ ἀπάντησιν ἢ ἐπιστήμη τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἐξακολουθοῦν νὰ ἰσχύουν καὶ σήμερον, διότι μὲ ὅλας τῆς τὰς προόδους ἢ Ἀστρονομία δὲν ἤμπορεσε νὰ ἀπαντήσῃ ἐπ' αὐτῶν ἱκανοποιητικῶς⁽¹⁰⁾.

Ὁ Εὐγένιος Βουλγάρης χαρακτηρίζεται ὡς «ὁ ἐπιφανέστατος, μετὰ τὸν Κοραῖν, τῶν Ἑλλήνων σοφῶν τοῦ ΙΗ' αἰῶνος»⁽¹¹⁾. Ἀπὸ τὴν θέσιν αὐτήν, πολὺ τιμητικὴν βεβαίως, θὰ ἤμπορούσε νομιζόμεν νὰ ἀναδῆ καὶ εἰς ἀκόμη ὕψηλότεραν. Διότι ἂν εἶναι ἀλη-

θές ὅτι ὁ Κοραῖς ἐπέδρασε εἰς τὸ δοῦλον Ἔθνος διὰ τῆς γλώσσης του καὶ τῶν μεταφράσεων τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων, ὁ Βουλγάρης ὁμοίως ἦτο ἐξαιρετικὴ ἐπιστημονικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ φυσιογνωμία. Ἡ καταπληκτικὴ του γλωσσομάθεια, αἱ βαθεῖαι γνώσεις του αἱ ἐκτεινόμεναι ἐφ' ὅλων τῶν πεδίων τοῦ ἐπιστητοῦ, ἡ καλλιέργεια τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως ἀλλὰ καὶ τοῦ μαθηματικοῦ στοχασμοῦ, ἡ εἰσαγωγὴ ἐν Ἑλλάδι ὅπ' αὐτοῦ τὸ πρῶτον τῆς ἀληθοῦς θετικῆς ἐπιστήμης, τὰ πολυάριθμα καὶ πρωτότυπα συγγράμματά του, πρὸς τοῦτοις δὲ καὶ ἡ ἐξαιρετικὴ ἐπίδοσις εἰς τὰς ἀρχαίας Ἑλληνικὰς καὶ Λατινικὰς σπουδὰς, ἤμποροῦν κάλλιστα νὰ τοῦ ἐξασφαλίσουν τὴν πρῶτην θέσιν μετὰ τῶν Ἑλλήνων διανοουμένων τῶν χρόνων ἐκείνων. Ἐξ ἄλλου ὁ Βουλγάρης ἐμόχθησε δι' ὅλου σχεδὸν τοῦ μακροῦ βίου του, ὄχι εἰς τὸ ἐξωτερικόν, καὶ μὲ τὰς ἀνέσεις τῶν μεγαλοπόλων τῆς Εὐρώπης, ἀλλὰ μετὰ τῶν χειμαζομένων Ἑλλήνων τοῦ ἑσωτερικοῦ, διὰ νὰ μεταδώσῃ εἰς τὸ Γένος του τὴν φλόγα τῆς μαθήσεως καὶ ἐνισχύσῃ τὸ φρόνημα τῶν μαθητῶν του καὶ τῶν ἀναγνωστῶν του. Εἰς τὰς Σχολὰς Ἀμπελακίων, Ἰωαννίνων, Κοζάνης, Ἄθω, Κωνσταντινουπόλεως, ἐδίδασκε καὶ ἐξέτρεφε πνευματικῶς διαπρεπεῖς μαθητὰς, καὶ ἀκροαταὶ του ὑπῆρξαν πλείστοι ἐκ τῶν μετέπειτα καθηγητῶν καὶ διδασκάλων τοῦ Γένους. «Ἀπενίζοντες πρὸς τὸ ἅπλετον ὕψος εἰς ὃ ἤρθη ὁ Εὐγένιος», γράφει χαρακτηριστικῶς ὁ Δ. Θερεϊανός, θαυμάζομεν τοῦτον διότι «ἐπλούτισε τὸ ἑλληνικὸν γένος τοιοῦτοις καὶ τηλικούτοις παντοδαποῖς ποιήμασιν, ὥστε ταῦτα καὶ μόνα θὰ ἦσαν ἱκανὰ νὰ περιάψωσιν εἰς τὸν ἄνδρα δόξαν σοφωτάτου ἄμα καὶ πολυγραφωτάτου διδασκάλου, ἐναμίλλου πρὸς τοὺς συγχρονήσαντας αὐτῷ σοφοὺς Γερμανοὺς καὶ Γάλλους»⁽¹²⁾. «Νοῦς λαμπρότατος καὶ κρίσις ὀρθοτάτη, ἔγραφε πρὸ 100 ἐτῶν καὶ ὁ Γ. Αἰνιάν, μετ' ἀπεράντου μνήμης, ἔκαμνε λαμπρὸν πᾶν ὅ,τι ἐξήρχετο ἐκ τῆς δαιμονίου κεφαλῆς αὐτοῦ, καὶ κατήστραπτε τοὺς ὀφθαλμοὺς εἰς τὰς ὕψη-

(9) Α. Γούδα, ἐνθ. ἀν. σ. 39.

(10) Δ. Κωτσάκη: Ἡ Ἀστρονομία ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα καὶ ὁ Εὐγένιος Βουλγάρης. Δελτίον Ἑλλην. Μαθημ. Ἐταιρ. Τόμ. ΙΘ' (1939) σ. 156—166. Τοῦ αὐτοῦ: Die Astronomie in Griechenland am 18. Jahrhundert. Medd. Fran Lunds Astron. Observ. Ser. II. Nr. 101 Lund 1939.

(11) Α. Διαμαντοπούλου: Εὐγένιος Βουλγάρης, Ἐγκυκλιον. Λεξ. Ἐλευθερουδάκη, τόμ. 3 σ. 472.

(12) Δ. Θερεϊανοῦ: Ἀδ. Κοραῖς, τόμ. Α' Τεργέστη 1889 σ. 64—65.

λὰς θεωρίας τῶν φιλοσοφικῶν καὶ φιλολογικῶν ζητημάτων ὅτε ἐφιλοσόφει, ἐφαίνετο Ἀριστοτέλης ὁμιλῶν τὰς ἀνεπτυγμένους ἀρχὰς τοῦ Νεύτωνος, ἢ Καρτέσιος Πλατωνίζων κατὰ τὴν ἔννοιαν καὶ τὴν φωνήν ἕαν ἐρρητόραυεν, ἤκουες τὸν Δημοσθένη ἐξηγοῦντα τὴν ὑπερφυῖ καὶ οὐράνιον ἠθικὴν τοῦ ἱεροῦ Εὐαγγελίου· τὰ δὲ πολυμαθέστατα αὐτοῦ σχόλια εἰς διάφορα συγγράμματά, ἀποδεικνύουσιν, ὅτι ἦν ἀναντιρρήτως ὁ Πλούταρχος τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων⁽¹³⁾. Ἡ ἄμεσος ἀναστροφή αὐτοῦ μετὰ τῆς σπουδαζούσης νεολαίας καὶ τῶν ἄλλων ἀκροατῶν του ἐπὶ τεσσαράκοντα καὶ πλεόν ἔτη εἶχαν πλουσιωτάτους καρπούς, τοὺς ὁποίους δὲν γνωρίζομεν ἀκόμη εἰς τὰς λεπτομερείας των. Τέλος, ἡ κατὰ πάντα ἀξία ἐκπροσώπησις τοῦ Χριστιανοῦ, τοῦ Ἐπιστήμονος καὶ τοῦ Ἑλλήνος εἰς τὰς εὐρωπαϊκὰς αὐτὰς ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Βουλγάρου δὲν προσέφερον ὀλιγωτέρας ὑπηρεσίας εἰς τὸν ὑπόδουλον ἑλληνισμόν.

ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΘΕΟΤΟΚΗΣ

Τὸν Βούλγαριν ἀκολουθεῖ κατὰ πόδας ὁ δι' ὄλου τοῦ βίου φίλος αὐτοῦ καὶ συμπολίτης του Νικηφόρος Θεοτόκης. Τὸν Νικηφόρον γνωρίζουν ὅλοι οἱ Ἕλληνες διότι τὰ περίφημα «Κυριακοδρόμια» του εἶναι τὸ προσφιλέστατον θρησκευτικὸν ἀνάγνωσμα, ποῦ ἐπαιδαγώγησεν εἰς τὴν πίστιν καὶ τὴν ἔμπρακτον χριστιανικὴν ζωὴν σειρὰν ὄλην Ἑλληνικῶν γενεῶν. Ὀλίγοι ὅμως ἴσως θὰ γνωρίζουν ὅτι ὁ μεγάλος αὐτὸς ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεὺς εἶναι συγχρόνως καὶ μία πρώτη δύναμις ἐπιστημονικῆ ἀξία καὶ ὅτι ὑπῆρξε μαζὶ μετὰ τὸν Εὐγένιον Βούλγαριν ὁ πρωτεργάτης διὰ τὴν εἰσαγωγὴν τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα. Νεώτερος κατὰ 20 ἔτη τοῦ Εὐγενίου, ἀπέθανεν ὁ Θεοτόκης ἕνα ἔτος ἐνωρίτερον αὐτοῦ. Ὁδὸς ἀκούσας τὰ μαθήματα τῆς δημοτικῆς καὶ μέσης ἐκπαίδευσως ἐν Κερκύρα, συνεπλήρωσε τὰς σπουδὰς αὐτοῦ εἰς τὰ Πανεπιστήμια τῆς Βοωνίας καὶ Παταβίας τῆς Ἰταλίας, ὅπου ἐδιδάχθη τὰ φιλοσοφικὰ μαθήματα, ἐξακριβώσας μετὰ ἀγάπην περισσό-

τερον τὰς μαθηματικὰς ἐπιστήμιας, κατὰ τὰς ὁποίας, ὡς σημειοῖ ὁ Κούμας, ὑπερέβαινε καὶ αὐτὸν τὸν Εὐγένιον⁽¹⁴⁾. Ἐπιστρέψας εἰς Κέρκυραν τὸ 1756, ἐχειροτονήθη εἰς διάκονον μετὰ 6 ἔτη, καὶ ἀνέλαβε νὰ διδάσκη εἰς τὴν ἐκεῖ Ἑλληνικὴν Σχολὴν Φιλοσοφίαν καὶ Μαθηματικά. Ἡ φήμη του τὸν ἔφερε ταχέως εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ δὲν παρέμεινεν ἐπὶ πολὺ. Διορίζεται διευθυντῆς τῆς ἐν Ἰασίῳ Σχολῆς, κατὰ δὲ τὸ 1765 ἔρχεται εἰς Λειψίαν, ὅπου ἀσχολεῖται μετὰ τὴν ἐκδοσὴν διαφόρων ἐπιστημονικῶν καὶ θεολογικῶν του συγγραμμάτων. Φλεγόμενος ὑπὸ τοῦ πόθου ὅπως φανῆ ὠφέλιμος εἰς τὸ ἔθνος του ἐργάζεται μετὰ ζήλον καὶ ἐνθουσιασμόν διὰ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὴν παιδείαν. Μένει, ὅπως καὶ ὁ Εὐγένιος, ἐπὶ πολλὰ ἔτη εἰς τὰ κατώτερα ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα, διότι δὲν θέλει τὰς τιμὰς καὶ τὴν δόξαν. Τῷ 1779, κατόπιν πείσεως τοῦ Βουλγάρου καὶ τῆς αὐτοκρατείας Αἰκατερίνης τῆς Μεγάλης, χειρονοεῖται ἀρχιεπίσκοπος Σλαβηνίου καὶ Χερσῶνος, διαδεχθεὶς τὸν Εὐγένιον, ἀλλὰ ταχέως παρητήθη τοῦ θρόνου, φρονῶν ὅτι εὕρισκεν ἄλλας εὐκαιρίας διὰ νὰ ἐργασθῆ πρακτικώτερον καὶ ἐπωφελέστερον διὰ τὴν παιδείαν καὶ τὸν Χριστιανισμόν.

Ἡ ἀθόρυβος σπουδὴ καὶ μελέτη, γράφει ὁ Σάθας, ὑπῆρξαν πάντοτε αὐτῷ προσφιλέστερα τῶν πολυκρότων τιμῶν καὶ ἀξιωματῶν· καθάπερ ὡς ἀπλοῦς λόγιος δὲν ἔπαυε μοχθῶν ὁ Θεοτόκης ὑπὲρ τοῦ φωτισμοῦ τοῦ ἔθνους, οὕτως ὡς ἀρχιερεὺς δὲν ἀπηύδῃσεν ὀρθοτομῶν τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ. Μετὰ παρέλευσιν χρόνου τινὸς παραιτήσας τὸν ἀρχιεπισκοπικὸν θρόνον, μετέβη εἰς Μόσχαν, ὅπου διήγαγε μονάζων καὶ συγγράφων μέχρι τοῦ θανάτου αὐτοῦ⁽¹⁵⁾.

ΔΙΤΟΜΟΣ ΦΥΣΙΚΗ ΚΑΙ ΤΡΙΤΟΜΑ ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΑ

Ὁ Θεοτόκης συνέγραψε πλεῖστα συγγράμματα, ἐκ τῶν ὁποίων τῶρα θὰ αναφέρωμεν μόνον τὰ Φυσικομαθηματικά. Ἐξέδωκεν Ἀριθμητικὴν, Μεταφυσικὴν, Γεω-

(14) Κ. Κούμας: Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, τόμ. IB' σ. 564.

(15) Κ. Σάθας, μν. ἔργ. σ. 583.

(13) Γ. Αἰνιᾶνος, ἐνθ. ἀν. σ. λ'.

γραφίαν, Περὶ Μετεώρου Φυσικῆς, καὶ Περὶ τῆς Ἠλεκτρικῆς Δυνάμεως. Τὸ 1766-67 ἐκδίδει διττον ἔργον μὲ τὸν τίτλον: «Στοιχεῖα Φυσικῆς». Τὰ ἔτη δὲ 1798-99 δημοσιεύει ἐν Μόσχᾳ «Στοιχεῖα Μαθηματικῶν» εἰς 3 τόμους! Ἀμφότερα τὰ ἔργα ταῦτα ὑπῆρξαν πολὺτιμα ἐπιστημονικὰ ἐγχειρίδια διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην. Ἡ Φυσικὴ τοῦ ἦτο τὸ κατ' ἐξοχὴν πανελλήνιον διδασκτικὸν βιβλίον δι' ἀρκετὰς δεκάδας ἐτῶν. Τοῦτο δὲν εἶναι ἀπλὴ ἐξιστορήσις διαφορῶν φυσικῶν φαινομένων, ἀλλὰ πραγματεύεται συστηματικῶς καὶ κατὰ τρόπον ἄκρως ἐπιστημονικόν, ἐλόκληρον τὴν Πειραματικὴν καὶ ἐν μέρει Μαθηματικὴν Φυσικὴν. Μηχανικὴ, Θερμότης, Ἀκουστικὴ, Μαγνητισμός, Ἠλεκτρισμός, Φυσικὴ τῆς Ἀτμοσφαιράς εἶναι τὰ κύρια μέρη εἰς τὰ ὅποια διαιρεῖται τὸ ἔργον τοῦτο. Εἰς ἄλλου ἢ τρίτους σειρὰ τῶν Μαθηματικῶν τοῦ περιλαμβάνει Ἀνώτερα Μαθηματικά, τὰ ὅποια καὶ σήμερον ἀκόμη διδάσκονται οἱ φοιτηταὶ τῶν Φυσικῶν καὶ τῶν Μαθηματικῶν εἰς τὰ δύο πρώτα ἔτη τῆς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ φοιτήσεώς των, ὅπως δὲ γράφει ἐν τῷ προλόγῳ (τόμ. Α') πολλὰ κεφάλαια τῶν Μαθηματικῶν ἐσυντόμωσε, πλείστα δὲ θεωρήματα κατ' ἴδιον τρόπον διετύπωσε καὶ ἀπέδειξε.

Τὰ ἔργα ταῦτα ἔχουν τὸν χαρακτήρα πανεπιστημιακῶν μαθημάτων καὶ διαλέξεων. Ἡ Φυσικὴ τοῦ ἔχει πολυάριθμα σχήματα ὑποδοθητικά διὰ τὰς μεθόδους τῶν πειραμάτων καὶ τοὺς τρόπους χρήσεως τῶν διαφορῶν ὀργάνων, ἐνῶ τὰ Μαθηματικά τοῦ τὰ διακρίνει ἀκρίβεια καὶ σαφήνεια. Ὁ Θεοτόκης, περισσότερον καινοτόμος εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ἀπὸ τὸν Βούλγαριν, γράφει καὶ τὰ ἐπιστημονικὰ του συγγράμματα εἰς ἀπλουστεράν γλῶσσαν, διότι ὅπως τονίζει εἰς τὸν πρόλογον τῆς Φυσικῆς του, εἶχε σκοπὸν νὰ εἶναι σαφὴς καὶ εὐληπτος. Ὅταν λάβῃ κανεὶς ὑπ' ὄψιν του τὴν τότε σπάνιν βιβλίων καὶ βιβλιοθηκῶν, τὴν ἄλλην πολυσχιδῆ δρᾶσιν τοῦ Θεοτόκη, τοὺς κόπους εἰς τοὺς ὁποίους ἔπρεπε νὰ ὑποβληθῇ ταξιδευῶν μέχρι Λειψίας καὶ Μόσχας τὴν ἐποχὴν ἐκείνην προκειμένου νὰ τυπώσῃ τὰ συγγράμματά του, εἶναι ἠθαγκασιμένος νὰ δολογήσῃ ὅτι πολὺ ὀλίγοι ἀπὸ τοὺς σημε-

ρινοὺς ἀκαδημαίκοις διδασκάλους μας θὰ ἠμποροῦσαν νὰ ἀνθέξουν εἰς σύγκρισιν πρὸς τὸν Ἑλληνα ἐκείνον ἐπιστήμονα. Διότι οἱ τελευταῖοι οὗτοι ἔχοντες εἰς τὴν διάθεσίν των καὶ βιβλιοθήκας καὶ ταχεῖαν ἐπικοινωνίαν μὲ τὸν ἔξω ἐπιστημονικὸν κόσμον καὶ ἀνάλογον περιβάλλον, πρὸς τοὺτους δὲ καὶ εὐκολα τυπογραφικὰ μέσα, ἔρχονται, διδάσκουν καὶ παρέρχονται πολλάκις χωρὶς ἢ διάθεσις των νὰ γίνῃ αἰσθητὴ αὐτῷ εἰς αὐτὴν τὴν γενεάν των.

Τὰ «Στοιχεῖα Γεωγραφίας» τὰ ὅποια ἐξέδωκε συμπληρωμένα καὶ βελτιωμένα τῷ 1804 ὁ Κούμας, εἶχε συντάξῃ ὁ Θεοτόκης τῷ 1774, ὅτε ἦτο καθηγητὴς ἐν Ἰασιῶ, πρὸς χρῆσιν τῶν μαθητῶν του. Τὸ ἔργον τοῦτο περιλαμβάνει Ἀστρονομίαν καὶ Γεωγραφίαν καὶ εἶναι γραμμικὸν μὲ μεγάλην ἀκρίβειαν καὶ ἐπιστημονικὴν ἐνημερότητα. Ἄφησεν ἐπίσης ἀνέκδοτον Ἀστρονομίαν καὶ Μετεωρολογίαν⁽¹⁶⁾. Ὁ Θεοτόκης εἰργάσθη πολὺ διὰ τὴν δημιουργίαν ἐπιστημονικῆς συνειδήσεως μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων καὶ εἰργάσθη τὰ μέγιστα ὑπὲρ τῆς σπουδῆς καὶ ἐρεύνης τῆς Φύσεως. Ὁ καθηγητὴς τῆς Ἰστορίας τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν καὶ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Μ. Στεφανίδης γράφει περὶ αὐτοῦ τὰ ἑξῆς: «Ὁ σύνδεσμος τῶν παλαιότερων ἐπιστημῶν λογίων μετὰ τῶν ἰδίως προεπαναστατικῶν διδασκάλων τῶν νέων Φυσικῶν Ἐπιστημῶν εἶναι: βεβαίως ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης, σπουδᾶς εἰδικῶς ἐν Ἰταλίᾳ τὰς Φυσικὰς Ἐπιστήμιας... Ὁ Θεοτόκης (μετὰ τοῦ Βουλγάρου) εἶναι ὁ ὑποστηρικτὴς τῆς νέας ἐπιστημονικῆς παιδείας, ὁ ἀναγράφας εἰς τὸ ἐκπαιδευτικὸν πρόγραμμα τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων ὡς πρωτεύοντα τὰ Φυσικά»⁽¹⁷⁾.

*

Ἐάν ἠθέλομεν κρίνει ἤδη ἐκ παραλλήλου τοὺς δύο τούτους Ἑλληνας σοφοὺς, τὸν Βούλγαριν καὶ τὸν Θεοτόκη, θὰ διεπιστώναμεν εἰς αὐτοὺς πλείστα ὅσα κοινὰ γνωρίσματα. Ἀγαθοὶ ἀμφότεροι τὴν ἐπιστήμην καὶ συμμετέχουν ἐνεργῶς εἰς τὰς ἐπιστημονικὰς ζυμώσεις ποῦ ἐγίνοντο τότε εἰς τὴν Εὐρώπην, προκειμένου νὰ ἀνατείλῃ ὁ 19ος

(16) Βλ. Φυσικὴ, τόμ. Β' σ. 244.

(17) Μ. Στεφανίδου, μν. ἔργ σ. 5.

αἰῶν, ὁ ἀποκληθεὶς αἰὼν τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν. Σπουδάζουν φυσικὰς καὶ μαθηματικὰς ἐπιστήμας καὶ ὄχι Ἱατρικὴν «ἤτις, ὡς παρατηρεῖ ὁ Γούδας, μόνη ἐν τῇ Ἀνατολῇ παρεῖχε τότε οὐ μόνον βίον ἀνετον, ἀλλὰ καὶ πλοῦτον τοῖς ὀρεγομένοις τούτου, καὶ δόξαν τοῖς δυναμένοις νὰ συμβιβάσῃσι τὴν συνείδησιν αὐτῶν πρὸς τὰς κατὰ καιροὺς περιστάσεις» (18). Χρηματίζουσι καὶ οἱ δύο ἔνθεροι κήρυκες καὶ ὑποστηρικταὶ τοῦ νέου ἐπιστημονικοῦ πνεύματος ποῦ ἐπεκράτει εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ ἀγωνίζονται νὰ μεταλαμπαδεύσουν τὸ πνεῦμα τοῦτο καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα, φιλοτιμούμενοι νὰ ἀναδείξουν τὴν ὑπόδουλον Ἑλληνικὴν νεολαίαν συναγωνιζομένην εἰς μόρφωσιν καὶ παιδείαν τὰς νεολαίας τῶν ἄλλων Εὐρωπαϊκῶν χωρῶν. Καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸν αὐτὸ τὸ ὅποιον σημειώνει ὁ Κοραῆς, ὅτι δεκαπέντε μόλις ἔτη μετὰ τὴν ἔκδοσιν τῆς Γαλλικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας «ἐφάνησαν τὸ πρῶτον ἐν Ἑλλάδι πραγματοποιεῖται Φυσικῆς (Θεοτόκης) καὶ Λογικῆς (Βουλγάρεως) συντεταγμέναι κατὰ τὴν μέθοδον τῶν πεφωτισμένων τῆς Εὐρώπης λαῶν» (19). Ἀγαποῦν ὁμοῦ ἀμφότεροι καὶ τὴν Ἐκκλησίαν. Εἶναι συνειδητοὶ Χριστιανοί. Προτιμοῦν τὰ κατώτερα ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα, μὴ ἐπιηραζόμενοι ἀπὸ τὰς τιμὰς καὶ τὰ πλοῦτη. Ἄνδρες ἀληθινὰ πνευματικοὶ καὶ μὲ ἀνώτερον χαρακτῆρα, ἀναλίσκουν ὁλόκληρον τὸν βίον των διὰ τὴν ἀνύησιν τῆς Παιδείας καὶ τῆς Πίστεως εἰς τὸ ὑπόδουλον Ἔθνος. Ὁ Βούλγαρις, διάνοια ἀσφαλῶς κατὰ πολὺ ἀνωτέρα, δέχεται ἐπιθέσεις ἀπὸ πολλοὺς ἐχθροὺς, ἀλλὰ μορφώνει καὶ ἐξαιρετικοὺς μαθητάς. Ὁ Θεοτόκης, συστηματικώτερος διδάσκαλος, γράφει βιβλία τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν ποῦ ἔχουν μεγάλην κυκλοφορίαν μεταξὺ τῶν σπουδαστῶν. Δημοσιεύει ὄχι μόνον τὰ ἐκκλησιαστικὰ του κηρύγματα ἀλλὰ καὶ τὰ ἐπιστημονικὰ του συγγράμματα εἰς γλῶσ-

σὰν ἀπλῆν καὶ ἀπευθύνεται εἰς τὴν καρδίαν τοῦ λαοῦ. Ζοῦν ἀμφότεροι βίον μοναχικὸν ἀφιερωμένοι ψυχῇ καὶ σώματι εἰς τὸ καθήκον. Συνδουάζουν ἀρίστα Ἐπιστήμην καὶ Θρησκείαν, Πίστιν καὶ Παιδείαν, καὶ πραγματοποιοῦν καθ' ὅλα τὸν ἄρτιον καὶ ζηλευτὸν τύπον τοῦ Χριστιανοῦ ἐπιστήμονος.

Τὸ ἐπιστημονικὸν καὶ συγγραφικὸν ἔργον των, διὰ τοῦ ὁποῦ ἐκαλλιέργησαν τὰ Μαθηματικά, τὴν Φυσικὴν, τὴν Ἀστρονομίαν, τὴν Φιλοσοφίαν εἶναι κάτι τὸ σπάνιον, τὸ ἀληθῶς ἐκπληκτικὸν διὰ τὴν χώραν μας. Κηρύσσουν μετὰ θάρρους τὰς νέας ἰδέας καὶ τὰ νέα φιλοσοφικὰ συστήματα, ἀλλὰ καὶ διατηροῦν μέσα των ἀσθεστον τὸ πῦρ τῆς Χριστιανικῆς πίστεώς των. Ἰσαῖσα, αὕτη εἶναι ποῦ τοὺς δίδει πτερὰ, τοὺς ὀπλίξει μὲ ζῆλον καὶ ἀδάμαστον θέλησιν, ὥστε νὰ διαδίδουν παντοῦ τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν θρησκείαν, ὑπερπηδῶντες ἐμπόδια καὶ ὑπερνικῶντες ἐξαιρετικὰς δυσχερείας. Ὅσον περισσότερον μελετῶμεν τὸ ἔργον των καὶ τὴν ζωὴν των, τόσον περισσότερας καὶ μεγαλυτέρας ἀφορμάς θαυμασμοῦ εὐρίσκομεν διὰ τὰς δύο αὐτὰς μεγάλας χριστιανικὰς καὶ ἐπιστημονικὰς μορφὰς τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος. Ἐκείνοι οἱ ὅποιοι, προσκολλημένοι καὶ σήμερον ἀκόμη εἰς ἀστηρίκτους προκταλήψεις, ἐξακολοθοῦν μὲ ἐπιπολαιότητα νὰ κατηγοροῦν τὸν Χριστιανισμὸν ὡς Θρησκείαν δυσμενῆ τάχα πρὸς τὴν Ἐπιστήμην καὶ τὴν μόρφωσιν, ἔχουν μελετήσει ἀρὰ γε ποτὲ τὸ ἔργον τοιούτων χριστιανῶν ἐπιστημόνων; Καὶ οἱ Ἕλληνες ἐκείνοι ἐπιστήμονες, οἱ ὅποιοι, ὅπως ἐκτίθεσθαι εἰς ἄλλο ἄρθρον τοῦ τεύχους τούτου, μὲ μίαν χαρακτηριστικὴν καινοσπουδίαν καὶ ἐλαφρότητα ἐτήκωσαν πόλεμον κατὰ τῆς Χριστιανικῆς πίστεως ἐν ὀνόματι τῆς Ἐπιστήμης εἰς τὴν χώραν μας, ἔκαμαν ἀρὰ γε ποτὲ τὸν κόπον νὰ πληροφορηθοῦν ὅτι δύο Χριστιανοί, καὶ μάλιστα κληρικοί, ὑπῆρξαν οἱ εἰσηγηταὶ τῶν Θετικῶν Ἐπιστημῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα;

(18) Α. Γούδας, ἔνθ. ἀν. σ. 44.

(19) Ἄδ. Κοραῆ, μν. ἔργ. σ. νδ'.

ΤΟ ΑΝΑΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΛΛΥΒΑΔΩΝ ΚΑΙ ΟΙ ΔΥΟ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΙ ΤΗΣ ΣΚΙΑΘΟΥ

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΚΑΤΑΛΗΨΕΙΣ

Γιὰ τὴ θρησκευτικὴ κίνησιν τῶν δύο Ἀλεξάνδρων τῆς Σκιάθου καὶ μάλιστα τοῦ Παπαδιαμαντῆ ὅλοι ἔχουν μιλήσει κι' ὅλοι θέλησαν κάτι νὰ ποῦν. Μερικοὶ μάλιστα δὲν ἀρκέστηκαν σ' αὐτὸ τὸ κάτι, ἀλλὰ προχώρησαν πολὺ πῶς πέρα. Δὲ μίλησαν μόνον, ἀλλὰ καὶ ἔκριναν. Καὶ δὲν ἔκριναν μόνον, ἀλλὰ καὶ κατέκριναν. Κι' ἡ καταδικαστικὴ ἀπόφασιν, ὅπως συμβαίνει συχνὰ στὰ φιλολογικὰ μας ζητήματα, βγήκε καὶ τώρα διὰ συνοπτικῆς διαδικασίας. Ὅμως καθένας μπορεῖ νὰ κρίνῃ ἂν αὐτὸς εἶναι ὁ καλύτερος τρόπος ἐρεύνης, καὶ μάλιστα δταν πρόκειται γιὰ φαινόμενα τόσο βασικά καὶ γιὰ μορφές πού τόσο σημαντικὴ θέσι ἔχουν πάρει στὴν ἱστορία τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων.

Γιατί, ἀληθινά, ἡ θρησκευτικὴ κίνησιν τῶν δύο Ἀλεξάνδρων—ἢ, γιὰ νὰ ξεκαθαρίσουμε εὐθύς ἀπ' τὴν ἀρχὴ τὸ ζήτημα, ἡ χριστιανικὴ κίνησιν—στάθηκε ἕνα φαινόμενο μοναδικὸ ὡς τὰ τώρα στὴν νεοελληνικὴ πεζογραφία. Μὰ ἀκριβῶς γι' αὐτὸ ἴσως κι' ἡ ἀξία του γίνεται πῶς μεγάλη, κι' ἡ ὑποχρέωσίς μας νὰ τὸ ἐρευνήσουμε καὶ νὰ τοῦ δώσουμε τὴ δίκαια ἀξιολογικὴ του τοποθέτησιν, πῶς ἐπιτακτικὴ. Γιὰ νὰ γίνῃ ὅμως ἡ τοποθέτησιν αὐτὴ χρειάζεται προσεκτικὴ, ψύχραιμη κι' ἀμερόληπτη μελέτη τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου τῶν δύο πεζογράφων. Καὶ πρῶτα-πρῶτα ὁ καθορισμὸς τῶν προβλημάτων πού ἔχει κανεὶς ν' ἀντιμετωπίσῃ, καὶ πού πρέπει ν' ἀντιμετωπίσῃ, ἀφοῦ μόνον ἀπ' τὴ λύσιν τους θὰ μπορέσῃ νὰ λυθῇ καὶ τὸ ὅλο ζήτημα τῆς θρησκευτικότητος τῶν δύο Ἀλεξάνδρων. Κι' εἶναι πολλὰ τὰ προβλήματα αὐτά. Ποιὰ εἶναι ἡ καταγωγὴ, ποιῆς οἱ ρίζες τῆς θρησκευτικότητος τῶν δύο συγγραφέων; Μέχρι ποῖο βαθμὸς ζήσαντες οἱ ἴδιοι στὴ ζωὴ τους τίς χριστιανικὰς ἀρχάς; Ὡς ποῖο σημεῖον ἔμπορεσαν νὰ τίς ἀφομοιώσουν στὸ λογοτεχνικὸ τους ἔργο;

ΠΡΟΣ ΤΙΣ ΠΗΓΕΣ ΤΟΥ ΠΟΤΑΜΟΥ

Μιλήσαμε πῶς πάνω γιὰ τίς προκαταλήψεις πού κυβέρνησαν καὶ κυβερνοῦν ὡς τώρα τὴν κριτικὴ γύρω ἀπ' τοὺς δύο Ἀ-

λεξάνδρους καὶ μάλιστα τὸν Παπαδιαμαντῆ. Μιά ἀπ' τίς προκαταλήψεις αὐτές, καὶ πολὺ βασικὴ, εἶναι κι' αὐτὴ πού σχετίζεται μὲ τὸ ζήτημα τῆς παραδόσεως. Εἶναι γνωστὸ πόσο ἡ τάσι τοῦ νὰ φανοῦμε μοντέρνοι μᾶς κάμνει πολλές φορές νὰ δείχνουμε προκατάληψιν γιὰ ὅ,τι σχετίζεται μὲ κάτι τὸ παραδομένο ἀπὸ παλαιά. Κι' ὁ Παπαδιαμαντῆς, ἄνθρωπος πού στάθηκε μὲ σεβασμὸ μπροστὰ στὴν παράδοσιν, δὲν εἶναι παράξενον ἂν ἔγινε στόχος κριτικῆς ἐπιχειρησμένης ἀπὸ παρόμοιους προκαταλήψεις. Ἡ στάσι του αὐτὴ πείραξε μερικοὺς. Ὁ Παπαδιαμαντῆς, εἶπαν, ἦταν ὁ ἄνθρωπος τῆς παραδόσεως. Ἐνας ἀπλοϊκὸς χριστιανός, πού διδάχθηκε ἀπ' τοὺς παλιούς—ἀπ' τὴν ἰαγιά του Ἰωάννου!—μερικοὺς θρησκευτικοὺς τύπους, ἐκόλλησε σ' αὐτοὺς ὡς ὄστρακον καὶ δὲν ἔμπορεσε πιά νὰ ξεκολλήσῃ. Σὲ ὅλη του τὴ ζωὴ ἡ παράδοσις αὐτὴ τῶν στενοκέφαλων τύπων καὶ τῶν ἀπολιθωμένων θρησκευτικῶν προλήψεων ἐβάρυνε ἀπάνω του καταθλιπτικὰ.

Λόγια ἐντυπώσιακά. Διαπιστώσεις σοβαροφανεῖς, πού προδικάζουν κιόλα τὴν τελικὴ κρίσις μας. Μόνον πού προτοῦ νὰ τίς ποῦμε, δὲν φροντίσαμε νὰ δοῦμε πῶς σχεσι ἔχουν αὐτὰ μὲ τὴν πραγματικότητά.

Καὶ ἡ πραγματικότης ποῖα εἶναι στὸ προκειμένον; Γιὰ νὰ τὴν βροῦμε πρέπει νὰ σκύψουμε σοβαρὰ στὴ μελέτη. Ἡ μελέτη αὐτὴ θὰ μᾶς ὀδηγήσῃ στὰ παλαιά. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ θ' ἀνατρέξουμε ὡς τίς ρίζες τῆς θρησκευτικότητος τῶν δύο Ἀλεξάνδρων, γιὰ νὰ δοῦμε ποῖα εἶναι ἡ θρησκευτικὴ παράδοσις μέσα ἀπ' τὴν ὁποία βγήκαν καὶ ποιῆς οἱ ρίζες τοῦ δέντρο, πού πνευματικὸν τοῦ καρποῦ παρουσιάσθηκαν κι' οἱ δύο τους.

Ὁ Παπαδιαμαντῆς κι' ὁ Μωραϊτίδης γεννήθηκαν στὰ 1851. Θὰ πρέπῃ ν' ἀνατρέξουμε ἑκατὸ χρόνια πίσω, γιὰ νὰ βροῦμε τὴν ἀρχὴ τοῦ Χριστιανικοῦ κινήματος, τῆς θρησκευτικῆς Σχολῆς, πού πνευματικὰ τὴς ἀναστήματα εὐτύχησαν νῆναι οἱ δύο ἐξάδελφοι. Βρισκόμαστε γύρω στὰ 1750. Τρεῖς μεγάλες μορφές τοῦ νεοελληνικοῦ Χριστιανισμοῦ συναντοῦνται σ' αὐτὴ τὴ χρονολογία. Ἀρχηγὸν κινήματος, πού, ὅσο κι' ἂν στὶς λεπτομέρειές του δὲν μᾶς ἔχει ἀκόμη ἀρκετὰ διευκρινισθῇ, ἀφῆεν ὅμως ἀποτε-

λέσματα καὶ γενικὲς ἐπιθράσεις πολὺ σημαντικὲς γιὰ τὴ θρησκευτικὴ ἐξέλιξι καὶ τὴν ἀνάπτυξι τοῦ ζωντανοῦ Χριστιανισμοῦ στὴν Ἑλλάδα. Εἶναι ὁ Μακάριος ὁ Νοταρᾶς, ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Κορίνθου καὶ ἅγιος τῆς Ἐκκλησίας μας· ὁ Ἀθανάσιος Πάριος, μεγάλος σοφὸς καὶ διδάσκαλος τοῦ Γένους, κι' ὁ Νικόδημος ἀγιορείτης, ὁ πολυγραφώτατος αὐτὸς Ἑλληνας θρησκευτικὸς συγγραφέας τοῦ ΙΗ' αἰῶνα.

Γύρω ἀπὸ τοὺς τρεῖς αὐτοὺς δασκάλους, ἕνα ἄλλο πλῆθος γνωστῶν καὶ ἀγνωστῶν Ἑλλήνων κληρικῶν, μοναχῶν καὶ λαϊκῶν ἐκείνης τῆς ἐποχῆς περιστρέφεται, ἐμπνευσμένο ἀπ' τὴ διδασκαλίαν τους. Ἡ σχολή τους εἶναι γνωστὴ μὲ τὸ ὄνομα Κολλυβάδων. Τὸ ὄνομα αὐτὸ ἦταν μιά εἰρωνικὴ ὀνομασία πού τοὺς τὴν κόλλησαν οἱ ἀντίπαλοί τους.

Ὅμως τὸ περιφρονητικὸ αὐτὸ ὄνομα, ὅπως συμβαίνει κάποτε στὴν ἱστορία τῶν ἰδεῶν, ἔγινε γι' αὐτοὺς σιγα-σιγα τιμητικὸς τίτλος. Καὶ στὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς νέας Ἑλλάδος τὸ ὄνομα αὐτὸ γειμίζει ἐνάμιση σχεδὸν αἰῶνα καὶ χαρίζει πολλὰς ἀπ' τὰς λαμπρότερες σελίδες τῆς. Μόνο πού γιὰ νὰ τίς βρῆ κανεὶς πρέπει νὰ κουρασθῆ, γιατί ἡ δυσμενεία τῶν ἀντιπάλων τοῦ κινήματος αὐτοῦ ἦταν μεγάλη, οἱ συκοφαντίες πού τοὺς κόλλησαν πολλές, κι' ὡς τὰ σήμερ' ἀκόμη οἱ πρὸ πολλοῦ ἱστορικοὶ τάχουν σὲ φοβερὸ βαθμὸν ὑπερδοκίμα τὰ πράγματα τὰ τοῦ μωαλό τους. Ὅταν διωξ ἐρευνῆση κανεὶς—καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ δίκαιο εἶναι νὰ τονισθῆ ἡ πολύτιμη βοήθεια πού προσφέρουν οἱ Γάλλοι συγγραφεῖς Louis Petit καὶ, σὲ μικρότερο βαθμὸν, ὁ Gaudin—θὰ χαρῆ ἀληθινὰ θαυμάσιες ἱστορικὲς πραγματικότητες κρυμμένες κάτω ἀπ' τὴ σκόνι τῆς λησμονίας ἢ τῆς θεληματικῆς ἀπόκρυψης.

ΣΥΝΕΤΟΙ ΚΑΙ ΚΑΙΝΟΤΟΜΟΙ

Τὸ αναμορφωτικὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων ἄρχισε στὸ ἅγιον Ὄρος. Ἡ ἀρχὴ του θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ἐξαρτηθῆ κανένα, ἢ νὰ τὸν ἀπάτησῃ μὲ τὴν ἐντύπωσιν πὼς ἐπρόκειτο γιὰ μιά κίνησιν ἐξέθεσι, γενομένη ἀπ' ἀνθρώπους μὲ στενὰς ἀντιλήψεις. Μὰ εἴπαμε, αὐτὸ θὰ ἦταν μιά ἀπάτη. Ἡ συνέχεια ἀποκαλύπτει ἀπροσδόκητες σκηνὰς καὶ τὸ ψάξιμόν φέρνει σὸ φῶς λαμπρὰς σελίδες καὶ μεγάλες μορφάς.

Ἀληθινὰ ἀπὸ μιά ἀφορμὴ, πού θὰ τὴν χαρακτήρισαι ἴσως σήμερα κανεὶς στενοκέφαλη καὶ σχολαστικὴ, ἐξέσπασε ἕνας καυγάς δυνατὸς καὶ μακροχρόνιος, πού μὲ τὸ ἐξέλιγμά του δόθηκε εὐκαιρία στοὺς Κολλυβάδες ν' ἀναπτύξουν ὄλο τους τὸ σύστημα κι' ὄλη τους τὴ διδασκαλίαν. Μιά διδασκαλίαν, πού μὲ τὸ πνεῦμα τῆς ἐμμονῆς στὴν ἀρχαίαν παράδοσιν εἶχε συνδυάσει θαυ-

μάσια καὶ τὸ πνεῦμα τῆς καινοτομίας. Καὶ τῆς καινοτομίας αὐτῆς ἐπιδίωξι ἦταν ἴσα ἴσα τὸ σπάσιμο τοῦ κλοιοῦ πού πλέξανε οἱ μεταγενέστεροι παραδόσεις, καὶ τὸ ξαναγύρισμα στὴν ἀγνότητα τῆς ζωῆς καὶ στοὺς σεβάσιμους θεομῶν τῆς ἀρχαίας ἐκκλησίας.

Σ' αὐτὴν ἀπάνω τὴ γραμμὴ βαδίζοντας οἱ Κολλυβάδες ἀνέλασαν μεγάλον ἀγῶνα καὶ μίαν ὑπέροχην προσπάθειαν γιὰ τὴ ζωντανὴ καὶ συνειδητὴ συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ στὴ λατρεία, καὶ μάλιστα στὴν ἐξαιρετικώτερη λατρευτικὴ ἐκδήλωσιν τοῦ χριστιανισμοῦ, τὴ θεία Εὐχαριστίαν, πού ἡ παρανόνησιν τοῦ βασικοῦ τῆς σκοποῦ καὶ ἡ παραμυθία τῆς, παίρνει ἀπ' τὴ χριστιανικὴ ζωὴ τὸ χρῶμα καὶ τὴν ζωντανίαν καὶ τὴν καταστάσιν μιά ἐξέμυχη κι' ἑτοιμόσβυστη σκιά.

Οἱ ἀρχηγοὶ

Ἀρχηγοὶ στὴν προσπάθειαν τούτην, καθὼς εἴπαμε, ἦταν ὁ Μακάριος, ὁ Ἀθανάσιος κι' ὁ Νικόδημος. Ἡ προσπάθεια εἶχε συνδεθῆ μὲ δύοσκολο ἀγῶνα. Ὁ Ἀθανάσιος μάλιστα καταδικάσθηκε ἀναπολόγητος ἀπ' τὸ Πατριαρχεῖο μαζί μὲ ἄλλους, καὶ μὲ τὴν κατηγορίαν κυρίως, ὅτι δὲν ἤθελε νὰ ὑποταχθῆ στὴν προισταμένη του ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή. Ὡς τόσο ἡ κατηγορία ἦταν ἀδικη. Κι' ὅταν ἀργότερα ὁ Ἀθανάσιος πῆγε στὴν Κωνσταντινούπολιν κι' ἀνέπτυξε τὰς ἀπόψεις του προσωπικὰ στὸν Πατριάρχην Γαβριὴλ, ἡ καταδίκη ἀκυρώθηκε (1781) (1). Ὁ Ἀθανάσιος ὅμως δὲν ἐξαναγύρισε στὸν Ἄθωνα. Τράθηξε γιὰ τὴ Χίον, ὅπου τὸν ζήτησαν Σχολάρχην. Κι' ἔμεινε ἐκεῖ διευθυντὴς τῆς περιφημῆς τότε Σχολῆς τῆς Χίου εἰκοσι δολόκληρα χρόνια, διδάσκοντας φιλοσοφικὰ καὶ θεολογικὰ μαθήματα. Πρωτῆτερα εἶχε διευθύνει δώδεκα χρόνια τὴ Σχολὴ τῆς Θεσσαλονίκης. Τοῦ πρότειναν νὰ γίνῃ Μητροπολίτης, μὰ ἀρνήθηκε. Προτίμησε ν' ἀποσυρθῆ μοναχὸς του στὸ γράφιμόν, πού θάταν ὄργανον πνευματικῆς ἀναγεννήσεως τοῦ λαοῦ του. Κι' ἔγραψεν ὡς τὴν τελευταίαν στιγμὴ τῆς ζωῆς του, ἔχοντας καὶ τὴν πολυτιμὴ συντροφίαν τοῦ ἀγαπημένου του συναγωνιστοῦ Μακαρίου, πού μόνιαζε τότε κι' αὐτὸς ἐκεῖ, ἐξακολουθώντας τοὺς πνευματικὸς του ἀγῶνας. Πέθανε ὁ Ἀθανάσιος στὰ 1813 στὴ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Χίου(2).

(1) Φιλ. Βαφείδου, Ἐκκλ. Ἱστορία, τόμ. 3 Τεύχος Β', σελ. 151 καὶ Δ. Μπαλάνου, ἀρθρον Ἀθων. Πάριος ἐν Μ. Ε. Ε. τόμ. Β' σελ. 9.

(2) Τὰ σπουδαιότερα συγγράμματά του εἶναι «Ἐπιτομὴ εἴτε συλλογὴ τῶν θεῶν τῆς πίστεως δογμάτων» (Λειψία 1806). «Ἐκθεσις

Τοῦ Μακαρίου βιογραφία ἀφησε ὁ συνεργάτης του κι' ὁμόφυχός του Ἰθανάσιος ὁ Πάριος⁽³⁾. Ὅπως εἶπαμε καὶ παραπάνω, ὁ Μακάριος ἦταν Μητροπολίτης Κορίνθου. Κρατοῦσε ἀπ' τὴ μεγάλη γενιά τῶν Νοταράδων, γενιά πού χάρισε στὴν Ἐκκλησία ἀγίους, στὴν Ἐπιστομὴ σοφοῦς καὶ στὸ Ἔθνος ἥρωες. Ἡ βαθεῖα μελέτη τῆς Γραφῆς καὶ τῶν μεγάλων πατέρων τὸν βοηθοῦσε νὰ μὴ στῆν οὐσία τοῦ Χριστιανισμοῦ. Κι' ἡ θέλησίς του ἦταν νὰ βοηθήσῃ καὶ τὸ λαὸ νὰ κάμῃ τὴ διακρίσι ἀνάμεσα στοὺς τύπους καὶ στὴν οὐσία, καὶ νὰ τὸν κάμῃ νὰ προτιμήσῃ τὴ δευτέρη καὶ νὰ προσπαθῆσῃ νὰ τὴν ζήσει.

Πρόθυμο συναγωνιστὴ βρῆκε στὴν εὐγενεῖα αὐτῆ προσπάθειᾳ καὶ τὸ Νικόδημο ἀπὸ τὴν Νάξο, πού ἡ φοίτησί του στὰ σχολεῖα τῆς πατρίδος του καὶ τῆς Σμύρνης μὰ πρὸ πάντων οἱ βαθεῖες του μελέτες καὶ τὰ ἀξιόλογα διανοητικὰ του χαρίσματα καθὼς κι' ὁ ἀληθινὰ χριστιανικὸς χαρακτήρας του, τὸν ἀνέδειξαν ἕναν ἀπὸ τοὺς πιὸ σοφοὺς καὶ δυνατοὺς χριστιανοὺς ἐργάτες τοῦ καιροῦ του. Ὅπως λέει κι' ὁ Γάλλος συγγραφεὺς Louis Petit, «ὁ Νικόδημος, σὰν συγγραφεὺς βιβλίων πού ἀναφέρονται στὸ κανονικὸ δίκαιο, στὴ λειτουργικὴ, στὴ βιογραφία τῶν ἁγίων καὶ στὴν ἀσκητικὴ ζωὴ, καθὼς ἐπίσης καὶ σὰν ἐκδότης, εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ γόνιμους συγγραφεῖς καὶ ἀσφαλῶς ὁ ἐργατικώτερος ἀπ' τοὺς μοναχοὺς γιὰ τοὺς ὁποίους μπορεῖ νὰ παινευθῆ ἡ ἑλληνικὴ Ἐκκλησία ἐδῶ καὶ πολλοὺς αἰῶνας»⁽⁴⁾.

ἤγουν ὁμολογία τῆς ἀληθοῦς καὶ ὀρθοδόξου πίστεως», «Χριστιανικὴ ἀπολογία», ἐπίσης κριτικὲς τοῦ Βολταίρου, τῶν Ἐγκυκλοπαιδιστῶν κλπ. Βλέπε καὶ Κ. Δουκιάκη, «Ἀνεκδότα Ἔργα τοῦ Ἁθων. Παρίου». Ἀθήνα 1938.

(3) Βλέπε καὶ Κ. Δουκιάκη: Σμάρραδος τοῦ νοητοῦ Παραδείσου, σελ. 176 (ἡμερ. 17 Ἀπριλίου).

(4) Βλ. ἄρθρον Nicodème I' hagiote, ἐν Dictionnaire de theologie catholique Vacant et Ma. genot, T. XI, p. 486-90. Παρίσι. καὶ τὴν κρίσι τοῦ Κοσμικοῦ Βλάχου («Μεγαλωστί ὑπὲρ πάντας ἐξέχει ὁ μέγας ἀγιοσεῖτης Νικόδημος ὁ Νάξιος, ὃ ἡ βιβλιοθήκη κεῖται παῖσι τοῖς εὐσεβεῖσι πολυγεμῶν ἐκκλησιαστικῆς πηγῆ, ὄγλασθὸν τοῦ γένους ἐντροφίμα») («Ἡ Χερσόνησος τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἀθῶν» Βόλος 1903 σελ. 106 ἐξ.). Μὲ τὶς γνώμας αὐτῆς σύμφωνες εἶναι κι' ὅλες οἱ παλαιότερες μαρτυρίαι. Ἔτσι ὁ Ὁ. Ἰβηρίτης πού τὸν εἶχε γνωρίσει ἀπὸ κοντὰ τὸν Νικόδημο, γράφει γι' αὐτόν: «Ἦν δὲ τὸν τρώπον ἀπλοῦς καὶ ἀνεξίκακος, τὸ ἦθος γλυκὺς καὶ χαριεῖς, ἀκτίημος καὶ λιαν ἀπερίσπαστος. Εἰς τοσοῦτον δὲ ἤλυσε μνήμης, ὥστε

Στὰ 1777 ὁ Μακάριος εἶχε τυπώσει στὴ Βενετία χωρὶς ὄνομα ἕνα βιβλίο μὲ τὸν τίτλο «Ἐγχειρίδιον ἀνωμόμου τινὸς ἀποδεικτικὸν περὶ τοῦ ὅτι χρεωστοῦσιν οἱ χριστιανοὶ συχνότερον νὰ μεταλαμβάνωσι τὰ θεῖα μυστήρια». Τὸ βιβλίο ὑποστηρίζει τὴ θέσι του μὲ πολυάριθμα χωρία τῆς ἁγίας Γραφῆς, ἀποφάσεις τῶν συνόδων καὶ λόγια τῶν πατέρων, κι' ἀντικρούει ἀναλυτικὰ ὅλες τὰς ἀντιρρήσεις. Ἐξεργάσθηκε ὁ Νικόδημος πῆρε κι' ἐπεξεργάσθηκε τὸ ἴδιο βιβλίο. Ἐπρόσθεσε καινούργια κεφάλαια, ἔθεσε ἀπάνω τὴν σφραγίδα τοῦ δικοῦ του ὄφους, καὶ τὸ παρουσίασε σὲ νέα ἔκδοσι, πάλι χωρὶς ὄνομα, καὶ μὲ τίτλο: «Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως τῶν ἀχράντων τοῦ Χριστοῦ μυστηρίων»⁽⁵⁾. Σὲ μιὰ ἐποχῆ πού οἱ ἐπιγενέστερες συνήθειες κι' ἡ θρησκευτικὴ ἀγνοία εἶχαν φθάσει νὰ ξεθωριάσουν στὴ συνείδησι τοῦ λαοῦ (καὶ ὄχι μόνον αὐτοῦ λαοῦ!) τὸ βαθύτερο ἀληθινὸ νόημα τοῦ μυστηρίου, φαντάζεται κανεὶς τί θόρυβο καὶ ποῖα ταραχὴ προκάλεσε τὸ σοφὸ αὐτὸ καὶ ρηξικέλευθο βιβλίο, πού δηλώνει ἀπ' τὴν ἀρχὴ καθαρά, πὼς ὁ σκοπὸς του εἶναι «νὰ ἀνακαλέσῃ τὴν χαριτωμένην συνήθειαν τῶν παλαιῶν χριστιανῶν» καὶ πού, μολοντί γραμμένο ἀπὸ ἀνθρώπους ἀσκητές, εἶχε τὴν τόλμη νὰ κηρύξῃ ὅτι, «Ὅτε οἱ ἐρημίται κυβερνώσι τὴν Ἐκκλησίαν, οὔτε ἡ Ἐκκλησία δὲα τοὺς ἐρημίτας ἔκαμε τοὺς κανόνας!», καὶ νὰ προσθέσῃ: «Ἄς μὴ ἀπατώμεθα ἀπὸ τῶν δεισιδαιμονίων καὶ προλήψεων, αἱ ὁποῖαι ἐπεκράτησαν»⁽⁶⁾. Πρῶτοι σηκώθηκαν στὸ πόδι οἱ «ἠλωταῖς ἀγιορείτες—εἶχαν ἄλλωστε ἀνάψει καὶ μὲ τὸ ζήτημα τῶν μνημοσύνων. Διαμαρτυρίες καὶ βρισιεῖς ἀκούγονταν συνεχῶς, καὶ τὸ βιβλίο, μὲ τὴ νέα του μορφή, στάλθηκε στὸ Πατριαρχεῖο ἀπ' τὴ σύναξι τοῦ Ἁγίου Ὁρους, γιὰ νὰ κριθῆ. Καὶ τὸ βιβλίο κατεκρίθη ἀπ' τὸν Πατριάρχη Προκόπιο, γιὰ ν' ἀθωωθῆ ὁμως ἀργότερα καὶ νὰ ἀναγνω-

καὶ ὅλα κεφάλαια ἀπετομάτιζε τῆς Γραφῆς, ἡτῶν ἐδάφια τε καὶ σελίδας καὶ πλείστας μαρτυρίας τε καὶ γνώμας πατέρων» ὅν καὶ τοὺς τοσοῦτος τῶν λόγων καὶ τόμων ἀνεπισημῶς ἐκ μνήμης ἐγίνωσκε». (Συναξαριστής, Εἰσγωγή). Γιὰ τὴ μνήμη τοῦ Νικοδ. μου χαρακτηριστικὸν εἶναι καὶ τὸ περιστατικὸ πού ἀναφέρει ὁ Μωραΐτιδης: «Μιὰ χρονία, τὸ Μέγα Σάββατον, σταθεῖς ὑπὸ τὸν πολυέλαιον ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ χοροῦ, ἀτηγγεῖλε καὶ τὰς δεκαπέντε προφητείας τοῦ ἑσπερινοῦ ἀπέξω χωρὶς βιβλίων, κινήσας τὸν θαυμασίων πάντων!» (Μὲ τοῦ Βορηῶ τὰ Κύματα, Γ. 44).

(5) Σαναυπόσθηκε ἀπ' τὸν Κ. Δουκιάκη στὸ 1895 κι' ἀργότερα ἀπὸ ἄλλους.

(6) Περὶ τῆς συνεχοῦς... ἐκδ. 5η, σ. ζ', 88, 122.

ρισθῆ ὀρθόδοξο ἀπ' τὸν Νεόφυτο τὸν Ζ' (7).

Χωρὶς νὰ λαμβάνουν ὑπ' ὄψιν τοὺς τίς συκοφαντίες τῶν ἀντιπάλων, ποὺ τοὺς κατηγοροῦσαν κοντά στ' ἄλλα καὶ γιὰ... ἀρετικούς!, οἱ δύο συνεργάτες ἐξακολουθοῦν ἀκούραστα τῆς θράσι τους γιὰ τὴ διαφώτιση τοῦ λαοῦ καὶ τὴν ἀναβίωση τοῦ ἀρχαίου χριστιανικοῦ πνεύματος. Στὰ 1784 ὁ Μακάριος φεύγει πάλι ἀπ' τὴν Ἑδρα τοῦ γιν. Κόρινθο, καὶ ξαναπηγαίνει στὸ Ὅρος, γιὰ νέα συνεργασία μὲ τὸν Νικοδόμηο. Προστοιμᾶζουν τὴν ἔκδοσι τῶν ἀπάντων τοῦ Συμεῶν τοῦ νέου θεολόγου καὶ ἄλλων βιβλίων. Τὸν ἴδιο καιρὸ ὁ ἄλλος συναγωνιστῆς, ὁ Ἀθανάσιος ὁ Πάριος, διευθυντῆς αὐτῆς τῆς ἐποχῆς τῆς σχολῆς τῆς Θεσσαλονίκης, καλεῖ τὸν Νικοδόμηο καὶ συνεργάζονται γιὰ τὴν ἔκδοσι τῶν ἔργων τοῦ Γρηγορίου τοῦ Παλαμά.

Τοῦ Νικοδήμου ὁμως ἡ ἐργασία δὲν ἐξαντλεῖται στὸ σημεῖον αὐτό. Θέλοντας νὰ διαφώτιση τὸν ἑλληνικὸ λαό, τυπώνει ἐρμηνεῖες διαφόρων βιβλίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς, μεταφράζει διαλεχτὰ κομμάτια μεγάλων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἱστορικὴ ἀνακάθαρσι τῶν βίων τῶν ἁγίων τῆς Ἐκκλησίας, ποὺ τοὺς προβάλλει ὕστερα, ἔτσι καθαρούς καὶ ζωντανεμένους, στὸ Γένος. Μέλημά του εἶναι καὶ τὸ κέντρο τῆς χριστιανικῆς ζωῆς μέσα στὴν Ἐκκλησία, καὶ ἡ ἀδελφωμένη μαζί του, «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» λατρεία καὶ προσκύνησι τοῦ Θεοῦ. Γι' αὐτὸ ἕνα μεγάλο μέρος τῶν βιβλίων του στρέφεται γύρω ἀπὸ τὸ κεντρικὸ αὐτὸ σημεῖο. Ὅλα αὐτὰ τὰ βιβλία διαβάστηκαν πολὺ ἀπ' τὸ λαό μας καὶ μποροῦμε νὰ ποῦμε πῶς ἡ ἐπίδρασι τοῦ Νικοδήμου ἦταν ἐξαιρετικὴ καὶ ἡ ἐπιτυχία του σὰν συγγραφέως ἀληθινὰ ζηλευτῆ (8).

Ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ πνευματικὸ ζωντανεμα στὴν λειτουργικὴ κίνησι εἶχε δεῖξει παράλληλα καὶ ὁ Ἀθανάσιος ὁ Πάριος. Ἔτσι τὸν βλέπομε, προκειμένου νὰ ἐσακριθῶσι ποιά εἶναι ἡ ἀρχαία λειτουργικὴ πράξις, νὰ ὑποβάλλεται σὲ μεγάλες φροντίδες, γιὰ νὰ ρωτηθῆ σοφοὺς δασκάλους, καὶ νὰ ἔρευνᾷ τίς βιβλιοθηκὲς τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τοῦ Ἀθῶνα (9).

Ἀξιοσημείωτη καὶ ὁμοία ἀξίεπανη καί-

νοτομία τῶν Κολλυβάδων, ποὺ θυμίζει κι' αὐτὴ ἀποστολικά χρόνια, ἦταν κι' ἡ πρωτοβουλία ποὺ εἶχαν νὰ ἀπαγγέλλουν δυνατὰ τίς μουσικὲς εὐχὲς τῆς λειτουργίας, ὥστε νὰ τίς ἀκούη κι' ὁ λαός, νὰ τελοῦν τὸ μυστήριον μπρὸς στὰ μάτια ὄλων τῶν πιστῶν, ποὺ ἐπροσκαλοῦντο στὸ τέλος ὄλοι, ἂν εἶχαν φυσικὰ προτομομασθῆ, νὰ μεταλάβουν. Ἐπίσης ἡ λειτουργία τῶν προηγουμένων τῶν ἤθελαν νὰ γίνεταί, σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχαία παράδοσι, τὸ βράδυ, στὴ θέσι τοῦ ἑσπερινοῦ, κι' ὄχι τὸ πρωΐ (10).

ΛΙΓΓΜΟΙ ΚΑΙ ΕΞΟΡΙΣΜ

Αὐτὰ μὲ μιὰ σύντομη σκιαγραφία ἦταν τὰ κύρια σημεῖα καὶ τὰ χαρακτηριστικώτερα γνωρίσματα τοῦ κινήματος τῶν Κολλυβάδων. Καινοτόμοι μὰ κι' ἀφωσιωμένοι στὴν ἀγνὴν παράδοσι, νεωτεριστῆς κι' ὁμως τόσο ἀρχαιοπρεποὶ, νομοταγεῖς μὰ καὶ θαρραλεοὶ ὑποστηρικταὶ τοῦ σωστοῦ καὶ τῆς ἀληθείας. Δυστυχῶς ἡ ἀντίδρασις ποὺ συνήντησαν ἦταν πολὺ μεγάλη. Τὸ εἶπαμε κιόλα: Οἱ «ὑπερορθόδοξοι» εἶχαν σκανδαλισθῆ. Πολέμησαν φανατικά, μὲ φοβερὸ πείσμα. Δεκαετίες δόλοκληρης βίασται ὁ ἄγῶνας. Ὁ Ἀθανάσιος, ὅπως εἶπαμε, καταδικάσθηκε, γιὰ νὰ ἀθωωθῆ ἀργότερα, μὰ θεοὶ πιά στὸ Ἅγιον Ὅρος δὲν εἶχε. Τὸ βιβλίον τοῦ Μακαρίου ἀποκηρύχθηκε, γιὰ νὰ βρῆ κι' αὐτὸ ἀργότερα τὸ δίκηο του. Ἐγίναν σύνοδοι, βγῆκαν ἀποφάσεις, γράφτηκαν γράμματα πατριαρχικά.

Στὸ ζήτημα τῶν μνημοσύνων, ποὺ ἦταν κι' ἡ πρώτη ἀφορμὴ τοῦ καυγᾶ μεταξὺ τους, ὁ Πατριάρχης Θεοδόσιος ὁ Β' (1772), ἔπειτα μιὰ τοπικὴ σύνοδος στὴν Κωνσταντινούπολι (1776), κι' ἀργότερα ὁ Γρηγόριος ὁ Ε' (1807) ἔδωσαν μιὰ μέση λύσι «πρὸς τελείαν ἐξάλειψιν τῆς πάλαι ποτὲ ἀναφεισίης ἐκείνης διενέξεως» (11). Πάλι γιὰ τὸ ζήτημα τῆς συχῆς μεταλήψεως ὁ Θεοδόσιος ὁ Β' ἔδωσε ἀρκετὰ ἱκανοποιητικὴ ἀπάντησι (12). Κι' ἀκόμη πιὸ ξεκάθα-

(10) Στεφ. Κομνητᾶ, Ἐπίτομος Ἐκκλ. Ἱστορία, ἔκδ. Β' Ζάκυνθος, 1861, σελ. 239.

(11) Ἐγραφεὶν δηλαδὴ οὗτοι: «Οἱ ἐν Σάββαοι τελούντες τὰ μνημόσυνα τῶν κεκοιμημένων καλῶς ποιοῦσι, οἱ δὲ ἐν Κυριακῇ οὐχ ὑπόκεινται κρίματι, οὐ πεινοῦνται ἀλλ' ἰκετησίως ἤμουν τῷ Θεῷ προσάγοντες ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῶν κεκοιμημένων καὶ μνημόσυνα τελούντες, τῆς κοινῆς ἀναστάσεως μνήμη φέροντα» (Φ. Βαφεΐδου Ἐκκλ. Ἱστορία, τόμος Γ' τεύχ. Β', σελ. 148 καὶ Κοσμᾶ Βλάχου ἰδ. μέρ.)

(12) «Περὶ δὲ τοῦ πυκνότερον ἢ βραδύτερον προσέρχεσθαι τῇ μεταλήψει τῶν ἀχράντων μυστηρίων, φημὶν ὅτι χρόνος μὲν οὐχ ὀρισται, ἀναγκαῖα δὲ πάντως ἡ διὰ τῆς θείας μετα-

(7) Βλ. ἄρθρον τοῦ L. Petit «Macaire de Korinthe» ἐν Dikt. de theol. Catholique.

(8) Βλ. καὶ τὸ ἄρθρον «Τὸ Χριστιανικὸ βιβλίον στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας», ποὺ δημοσιεύεται στὸ τεύχος τοῦτο.

(9) Βλέπε ἐπιστολὴν τοῦ πρὸς Λωρόθεον: Κ. Λυοβουγιώτου «Ἀνεκδότα Ἔργα τοῦ Α. Παρίου» 1938 σ. 8-9. Ἐπίσης Φ. Βαφεΐδου ἰδ. βιβλ. σ. 153-4.

ρα ὁ ἔθνομάρτυς Γρηγόριος ὁ Ε΄ ἔλυσε πρὸς τὸ ζήτημα τελειωτικὰ στὰ 1819 μὲ τὴν περίφημη ἐγκύκλιό του⁽¹³⁾.

Τὸ κίνημα λοιπὸν τῶν Κολλυβάδων ὄλο καὶ δικαιωνόταν. Τὸ κύρος τους σιγά-σιγά ἔγινε τόσο, ὥστε, ὅταν ἀργότερα ὑπεβλήθη στὸ Πατριαρχεῖο τὸ «Πηδαλίον»—συλλογὴ ὄλων τῶν κανόνων τῆς Ἐκκλησίας μὲ σχόλια—ἡ Σύνοδος γιὰ περισσότερη ἀσφάλεια, ἔδωκεν ἐντολὴ «ἐξαποστεῖλαι τὴν βίβλον καὶ τῶ ἐν Χίῳ διατελοῦντι σοφολογιωτάτῳ διδασκάλῳ Κύρ Ἀθανασίῳ Παρίῳ καὶ τῶ ἐκεῖσε διατρίβοντι πανερωτάτῳ πρῶτῳ Κορίνθου Κύρ Μακαρίῳ». Καὶ μόνον τότε ἐπιτρέψανε τὴν ἔκδοσιν, ὅταν ὁ Ἀθανάσιος κί' ὁ Μακάριος ἔδωσαν «τὴν καλὴν περὶ τῆς βίβλου μαρτυρίαν»⁽¹⁴⁾. Οἱ φανατικοὶ ὁμοῦ ἀντίπαλοι τῶν Κολλυβάδων δὲν ἱκανοποιήθηκαν ἀπ' τὴς ἀποφάσεις αὐτῆς τοῦ Πατριαρχείου. Οἱ μεταρρυθμιστὰ καταδιώχθηκαν ἀλύπητα. Δὲν εἶχαν θέσι στὸ Ἅγιον Ὄρος. Ὁ Νικόδημος σκυφαντήθηκε ἐκ φθόνου καὶ ὄλως ψευδῶς ὅπως λέγει ὁ Γεράσιμος Σιμωνάκης⁽¹⁵⁾, κί' οἱ σκυφαντίτες ἔφθοναν συχνὰ

νοίας καὶ ἐξομολογήσεως προετοιμασία. Καὶ οἱ μὲν ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ κινήματος χριστιανοὶ προσήρχοντο τῇ τῶν θείων μυητικῶν μεταλήψει καθ' ἑάστην Κυριακὴν, οἱ δὲ μετὰ ταῦτα ἐν τεσσαράκοντα ἡμέραις προυτρελιζόμενοι διὰ τῆς μετανοίας, οὕτω προσήρχοντο. Διὸ ἕκαστος, εἰ ἀεὶς, παραβιάζετο ἑαυτὸν ἐν τοῖς πρώτοις, εἰ δὲ μὴ τοῖς δευτέροις, καὶ τοῦτο γὰρ μακαριστόν.... Κατὰ γοῖν τὸν θεῖον Ἀπόστολον, δοκιμαζέτω ἄνθρωπος ἑαυτὸν καὶ οὕτω ἐκ τοῦ ἁγίου ἐσθιέτω καὶ ἐκ τοῦ ποτηρίου πινέτω».

(13) Σ' αὐτὴν ὁ Γρηγόριος, ὄχι μόνον τονίζει, πὼς, «χρὸς ἔχουσιν οἱ εὐσεβεῖς ἐν ἐκάστη ἱερᾷ μυσταγωγίᾳ νὰ προσήρχονται καὶ νὰ μεταλαμβάνωσι τοῦ ζωοποιοῦ Σώματος, διὰ τοῦτο καὶ προσκολλοῦνται ὑπὸ τοῦ ἱερέως ἐν τῷ «Μετὰ φόβου Θεοῦ, πίστεως καὶ ἀγάπης προσέλθετε», ἀλλὰ καὶ δίνει ἕνα γενναῖο χτύπημα σὲ ὅλους τοὺς ἀντιπάλους, ὅσοι «οἰήσῃσθε καὶ ὑψηλοφροσίνης πάθει ἐκκινήθεντες, ὡς δόγμα καὶ ὡς ὄρον τῆς Ἐκκλησίας ἀπαράτετον ἀποφραίνονται τὴν ἐν διαστήματι ἡμερῶν τεσσαράκοντα ἱερὰν μετάληψιν τοῦ παναχράντου καὶ πανακαρῶτου Σώματος καὶ Αἵματος τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ», καὶ τοὺς ἀπειλεῖ στὸ τέλος, ὅτι, ἂν δὲν πειθαρχήσουν στὴν Ἐκκλησία, θὰ ὑποβληθοῦν «ὑπὸ τὴν ἐνδικὴν αὐτῆς ἀγανάκτησιν καὶ ποινήν».

(14) Προλεγόμενα τοῦ «Πηδαλίου».

(15) Τὸ Ἅγιον Ὄρος, Ἀθῆναι 1903 σελ. 167-8. Κί' ὁ Μωραϊτίδης ἀναφέρει ὅτι κάποιος Θεοδώρητος «ἀντίπαλος τοῦ ἱεροῦ Νικόδημου, ὁπὸ πελανημένης σκέψεως κατή-

μέχρι τοῦ γελοίου. Οἱ ὄπαδοί του καταδιώχθηκαν, καὶ σύμφωνα μὲ τὴν διήγησιν τοῦ Κομμητᾶ, «οἱ ὑπερισχόμενοι ἐβύθισιν τοὺς νικωμένους μοναχοὺς εἰς τὴν θάλασσαν καὶ ἐξώριζον τὸν μόνον»⁽¹⁶⁾. Ἀναγκάσθηκαν λοιπὸν πολλοὶ ἀπὸ τοὺς εὐσεβεῖς ἐκείνους ἀνθρώπους ν' ἀφήσουν τὴς ἀγαπημένους τοὺς σκῆτες, ὅπου εἶχαν περάσει μιὰν ὀλόκληρη ζωὴ πνευματικῶν ἀγώνων, καὶ νὰ σκορπισθοῦν στὰ διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδος.

Μὰ ὁ διωγμὸς αὐτὸς εἶχε καὶ τὴς εὐχάριστες συνέπειές του. Τὸ σκόρπισμα τῶν Κολλυβάδων σὲ τόσες ἐπαρχίες, δημιουργοῦσεν ἰσάριθμης εὐκαιρίας γιὰ διάδοσιν τοῦ ἀναμορφωτικοῦ κινήματός τους στὸν ἑλληνικὸ λαόν. Τὸ κήρυγμα τοῦτο καὶ πρωτίτερα δὲν εἶχε μείνει κλεισμένο στὴς μοναχικῆς κοινότητες τοῦ Ὄρους. Εἶχε διαδοθῆ κιόλας στὴ Θεσσαλία, στὴν Ἠπειρο, στὴν Πελοπόννησο καὶ στὰ νησιά⁽¹⁷⁾. Τώρα ὁμοῦ μὲ τὸν διωγμὸ οἱ ἀπόστολοι τοῦ αὐξήθηκαν, μοναστήρια Κολλυβάδων ἰδρύθηκαν σὲ πολλὰ μέρη, καλοὶ πνευματικοὶ σκορπίστηκαν σὲ πολλὰς ἐπαρχίας καὶ σὲ κάμποσα νησιά τοῦ Αἰγαίου, φέρνοντας κί' ἐκεῖ τὴ ζύμη τῆς πνευματικῆς ἀναπλάσεως. Ἐνα ἀπ' τὰ νησιά αὐτὰ ἦταν κί' ἡ Σκιάθος, τὸ πολυτραγουδημένον νησί τῶν δύο Ἀλεξάνδρων. Πού νὰ τὸ ἤξεραν οἱ διώκτες τῶν Κολλυβάδων, πὼς ὁ διωγμὸς αὐτὸς θὰ χάριζε στὴν Ἑλλάδα ἕνα Παπαδιαμάντη κί' ἕνα Μωραϊτίδη!

Οἱ ΚΟΛΛΥΒΑΛΕΣ ΣΤΗ ΣΚΙΑΘΟ

Ἐνας ἀπ' τοὺς Κολλυβάδες πού διώχθηκαν ἀπ' τὸ Ὄρος ἦταν κί' ὁ Χιώτης ἱερομόναχος Νήφων, πού παίρνοντας μαζί του ἕκτος ἀπὸ μερικοὺς ἄλλους μοναχοὺς καὶ τὸν Σκιαθίτη Γρηγόριον Χατζησταμάτη, πῆγε στὴν Ἰκαρία κί' ἔχτισε μοναστήρι. Ἐκεῖ ὁμοῦ δὲν ἔμεινε πολὺ. Ἀκούοντας τὴν παράκλησιν τοῦ Γρηγορίου, πού ἦταν παιδί μιᾶς πολὺ πλούσιας οἰκογενείας τῆς Σκιάθου, πῆγε μαζί του ἐκεῖ νὰ μονάσῃ. «Οὕτω κατὰ τὸ 1794 ἐκτίσθη ἐν Σκιάθῳ τὸ περιβόητον κοινόδιον τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, εἰς τῆς Ἀγαλλιανοῦς τοῦ πλατανοφύτευτον ρεῦμα, ἔνθα ὑπῆρχε παλαιόν

τησεν εἰς ἀσπονδὸν ἐχθρόν του, διαβάλλον αὐτόν, τολμήσας καὶ τὸ ἱερὸν Πηδαλίον ἀκόμη νὰ νοθεύσῃ ἐκδοσαν ἐπίτονον καὶ σπουδαιοτάτην τοῦ Νηξίου Διδασκάλου, ἵνα οὕτω διασῆρῃ καὶ κλονίσῃ τὴν πρὸς ἐκεῖνον εὐλάβειαν τῶν θεοδόξων κληρικῶν καὶ λαϊκῶν». (Μὲ τοῦ Βορῆ τὰ κείμενα, Σειρὰ Δ', σ. 181). Βλέπε καὶ τὸ Γράμμα τοῦ Πατριάρχου Νεοφύτου Ζ' στὸν πρόλογον τοῦ «Πηδαλίου».

(16) Ἰδ. μέρος. σελ. 239.

(17) Κ. Βλάχου ὁ. π.

τι μονύδριον πρὸ χρόνων ἐρημωμένον. Τῷ ὄντι τῇ ἔκτῃ Ἰουνίου 1794 ἡ κοινότης ἄλλῃ, γέροντες καὶ προσώπους μετ' ἡν γνάμην καὶ θέλησιν τῶν λοιπῶν οἰκοκυραίων καὶ ραγιαδῶν, ἱερέων τε καὶ λαϊκῶν, καθὼς λέγει Ἐγγραφοῦν τῆς μονῆς, μετὰ πολλῆς χαρᾶς ἐδέχθησαν τὸν παπᾶ-Νήφωνα καὶ τὸν συμπολίτην Γρηγόριον Χατζησταμάτην καὶ τοὺς ἄλλους μοναχοὺς, καὶ πολλὰ κτήματα γεωτονικά ἀφιέρωσαν πρὸς αὐτοὺς» (18).

Ὁ Νήφων, γνήσιος ἐνσαρκωτῆς τοῦ πνεύματος τῆς Σχολῆς του, ἔδωκε στὸ κοινόβιό του τὸ πνεῦμα αὐτὸ καὶ ἔθεσε βάσεις γερές, ἀπάνω στὶς ὁποῖες στηρίχθηκε γιὰ νὰ ἐξελιχθῆ σ' ἕνα ἀπ' τὰ λαμπρότερα πνευματικά κέντρα τῆς χώρας μας στὸ 19^ο αἰῶνα. Δώδεκα χρόνια μετὰ τὴν Ἰβρσία τῆς ἡ Μονῆ εἶχε κιόλα ἐξηνταπέντε κελιά, «εἰς τριωρόφους πτέρυγας μετ' φρουρικά τεῖχη καὶ μοναχοὺς ἔβδωμάκοντα, διακρινόμενους ἐπ' ἀρετῇ καὶ σεμνῇ πολιτεία καὶ φημισμένους καθ' ὅλην τὴν Ἑλλάδα, ἐν οἷς ὑπῆρχον καὶ τινες λόγιοι καὶ συγγραφεῖς ἀφιέρωσαντες ἐν αὐτῇ τὰς βιβλιοθήκας των» (19). Ὁ Νήφων πέθανε στὰ 1814 εὐχαριστημένος γιὰ τὸ κοινόβιό του ἀναγνωρίσθηκε ἐπίσημα κ' ἀπ' τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, ἀφίνοντας διάδοχό του τὸν ἀγαπητὸ του συνεργάτη καὶ συνιδρυτὴ Γρηγόριο. Ὁ Νήφων ἐφορτάζεται ὡς ἅγιος στὴν Ἱκαρία. Ὁ Γρηγόριος ἐσυνέχισε τὴν παράδοσι τῆς Σχολῆς. Ἦταν ἕνας «πρᾶος καὶ ἡσύχιος μοναχός» «ἦτο καὶ ὁμνογράφος συνάμα ὁ λόγιος σκιαθίσις πλουσιότατος ἡγουμένος» (20). Πέθανε ὁμοῦ μετὰ δυὸ χρόνια κ' ἄφησε διάδοχό του τὸν Φλαβιανό, ἕναν ἀπ' τοὺς σπουδαιότερους ἐργάτες ποὺ ἀνέδειξε τὸ κοινόβιο αὐτό. Ὁ Φλαβιανὸς «δραστήριος καὶ συνετὸς λίαν ἀνὴρ καὶ λόγιος, διατελῶν εἰς σχέσεις μετὰ ἐπιστῆμων προσώπων τῆς Ἐκκλησίας, Ἱεραρχῶν καὶ διδασκάλων», ὄχι μόνο κατάρθωσε νὰ συντηρηθῆ τὸ κοινόβιο, ποὺ κινδύνευσε νὰ διαλυθῆ τότε ἀπ' τοὺς πειρατές καὶ τοὺς ξένους ἐπιδρομείς, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀνέδειξε σὲ μεγαλύτερη περιωπή. Ἡ φήμη τῆς μονῆς βῆκε σὲ ὅλον τὸν Ἑλληναϊσμό. Στὸ ἀρχεῖο της σώζεται ἐπιστολὴ τοῦ Μεγάλου Διδασκάλου τοῦ Γένους Κωνστ. Οἰκονόμου σταλμένη στὸν Φλαβιανό ἀπ' τὴ Σμύρνη στὰ 1817, πολὺ ἐγκωμιαστική. Ὁ Οἰκονόμος ὀνομάζει σ' αὐτὴν τοὺς ἀδελφούς τῆς Μονῆς «πατέρας

οὐρανόφρονες» καὶ «ἀγγέλους τῆς ἐρήμου» καὶ παινεύει «τὸ πολίτευμα τῆς ἱεράς καὶ μακαρίας ἀδελφότητος», ποὺ τὴν θεωρεῖ ἀξιοσεβαστὴ ἀπ' ὅλους (21).

Ἀλλὰ τὸ ἴδιο ἀξιοσημείωτες εἶναι καὶ οἱ ἔθνικες ὑπηρεσίες ποὺ προσέφερε τὸ ἱερό αὐτὸ κοινόβιο στὰ χρόνια κείνα τῆς δουλείας. Οἱ ἀρματωλοὶ τῆς Θεσσαλίας καὶ Μακεδονίας, κάθε φορὰ ποὺ ἡ παραμονὴ τους στὴ στεριά καταντοῦσε ἀδύνατη, βρῖσκαν καταφύγιο στὴ γειτονικὴ Σκιάθο, ὅπου οἱ φιλόξενοι μοναχοὶ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τοὺς ἐπρόσφεραν μετὰ κάθε προθυμία ὅλη τὴ δυνατὴ περιβαλψι, «ἀρτους, κρέατα, τυροὺς καὶ οἶνον». Ὁ Σταθάς, ὁ Βλαχάθας, ὁ Νικητοσάρας, ἄλλα γνωστὰ ὀνόματα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας αὐτοῦ τοῦ καιροῦ, πολὺ συχνὰ ἐσέργηθησαν ἀπ' τὴ χριστιανικὴ ζωὴ καὶ καλωσύνη τους κ' ἐνοχούθησαν στὸν ἀγῶνα τους. Καὶ σώζεται στὸ ἀρχεῖο τῆς μονῆς ἀναφορὰ μετ' ὑπογραφή καὶ σφραγίδα τοῦ ὀπλαρχηγοῦ Καρατάσου πρὸς τὸ Ἐκτελεστικὸ σῶμα, γραμμένη στὶς 10 Ὀκτωβρίου 1823, ὅπου τονίζονται οἱ πολλὰς ὑπηρεσίες ποὺ προσέφερε ἡ Μονῆ στὸ στρατὸ τοῦ Καρατάσου καὶ στὶς προσφυγικὲς οἰκογένειες ποὺ εἶχαν καταφύγει τότε στὴ Σκιάθο (22). Γι' αὐτὸ ἔχει δικήν ὁ Μωραϊτίδης νὰ τονίη ὅτι «ἐάν κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους διέπρεψαν πλείστοι Ἕλληνες εἰς ἄλλα μέρη τῆς Ἑλληνικῆς πατρίδος, λαθόντες ἐπίσημα βραβεῖα τῆς φιλοπατρίας των, μετ' ὅ νὰ δαπανήσουν τὰς στέρννας τοῦ χρυσοῦ των διὰ τὴν ἐλευθερίαν τῆς Ἑλλάδος, ἕνα ἐκ τῶν πρώτων βραβεῖων ἀνήκει εἰς τὴν μονὴν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, προηγηθεῖσαν εἰς τὰς ἱεράς θυσίας, πρὶν εἶτι ἀναλάμψη ἡ πυρκαϊὰ τῆς μεγάλης ἐπαναστάσεως» (23).

Καθὼς ἄρχισε ἡ ἐπαναστάσις τοῦ Ἐλκοσιένα, ὁ Φλαβιανὸς ἀναγκάσθηκε νὰ ἀπομακρυνθῆ ἀπ' τὴ Μονή. Τὸν διαδέχθηκε ὁ Ἀλύπιος, ἀδελφὸς τοῦ λογιωτάτου Ἐπιφανίου Δημητριάδου, ποὺ θὰ τὸν συναντήσουμε καὶ παρακάτω. Στὴν ἱστορία τοῦ Ἀλυπίου, ποὺ ὁ λαὸς τὸν συνήθιζε μετ' ὄνομα Ἀλύπος ἀναφέρειται καὶ τὸ διήγημα τοῦ Παπαδιαμάντη «Τὰ μαῦρα κούτσουρα». «Ὁ Ἀλύπιος—λέει ὁ διηγηματογράφος—εἶχεν ἀσκητεύσει τόσα χρόνια εἰς τὰ Κατουνακία, κατὰ τὰς δυτικόμεσημβρινὰς ὑπώρειας τοῦ Ἄθωνος. Εἶτα εἶχεν ἀποθάνει ὁ Γέροντάς του, αὐτὸς δὲ ἐπώλησε τὴν ἀσκητικὴν καλύθην καὶ ἐπέστρεψεν εἰς τὴν γενέθλιον νῆσόν του... Ἐξελέγη τέταρτος

(18) Α. Μωρ. Μετ' τοῦ Βορηᾶ., Δ', 57.

(19) Ἰδ. μέρ. Δ', 63. Βλέπε καὶ Γ. Φραγκοῦλα Ἡ νῆσος Σκιάθος ἐξ ἐπόψεως χριστιανικῆς τοπογραφίας, εἰς Ἐφημερίδα «Σκιάθος» 25 Ὀκτωβρίου 1931.

(20) Ἰδ. μέρ. Δ', 65.

(21) Ἰδ. μέρ. Δ', 66 καὶ Τρυφ. Εὐαγγελιστοῦ «Ἡ Νῆσος Σκιάθος», σελ. 162-4.

(22) Γ. Φραγκοῦλα, Ἱεραὶ μοναὶ τῆς νῆσου Σκιάθου, περ. Ἐκκλησία 1934, σελ. 53.

(23) Μετ' τοῦ Βορηᾶ.... Δ', 59.

ηγούμενος τοῦ Εὐαγγελισμοῦ... μετὰ τὸν Φλαβιανὸν ἀπελευθέρωσεν πρὸς καιρὸν ἐκ τῆς μονῆς, ἔνεκα τῶν ἀνωμαλιῶν καὶ τῶν περιστάσεων». Ἐκεῖ ἀργότερα πῆγε κι' ἀσκήτεψε μαζί του κι' ὁ πατέρας του, ὁ ἀρχοντας κύρ Δημητράκης ποὺ πῆρε τὸ ὄνομα Δαβὶδ, ἀφοῦ πρῶτῃτερα μοίρασε τὴν περιουσία του ὄχι μόνο στὰ παιδιά του μὰ καὶ στοὺς φτωχοὺς καὶ στὸ μοναστήρι⁽²⁴⁾. Ἄπ' τὴ γενιὰ του κατάγεται κι' ὁ Παπαδιαμάντης κι' ὁ Μωραϊτίδης.

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΑΚΤΙΝΟΒΟΛΙΑ

Στὰ 1830 ὁ Ἀλύπιος πέθανε. Τότε ὁ Φλαβιανός, ὑποχωρῶντας στὴν παράκληση ὄχι μόνο τῶν μοναχῶν, μὰ κι' αὐτοῦ ἀκόμα τοῦ κυβερνήτου Καποδίστρια, ποὺ τοῦ ἔστειλε προσωπικὴ ἐπιστολή, ξαναγύρισε στὴ θέσι του κι' ἔμεινε ἡγούμενος ὡς τὸ θάνατό του (1849)⁽²⁵⁾. Ὁ Φλαβιανός, γνήσιο πνευματικὸ ἀνάστημα τῶν Κολλυβάδων, ἐξακολουθεῖ καὶ τώρα τὴν πνευματικὴ, ἐκκλησιαστικὴ καὶ κοινωνικὴ δράσι. Τὸ μοναστήρι γίνεται ἓνα κέντρο μὲ ἠθικὴ ἀκτινοβολία καὶ πνευματικὴ ζωτικότητα. «Τὸ ἱερὸν τοῦτο κοινόβιον, σημειώνει ὁ Μωραϊτίδης, πολὺ συνετέλεσε τὰ χρόνια ἐκεῖνα εἰς μίαν πνευματικὴν διαπαιδαγώγησιν τῶν νησιωτῶν καὶ τῶν ποιμένων πρὸ πάντων, οἵτινες κατὰ τὰς ἑορτάς καὶ Κυριακάς προσερχόμενοι παρηκολούθουν τὰς ἱεράς ἀγρυπνίας, ἐξωμολογοῦντο, μετελάμβανον, ἐτραπεζῶνοντο ἀδελφικώτατα, ἤκουον τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ ὠδηγοῦντο νὰ ἀποφύγουν τὴν κακίαν καὶ νὰ ἀκολουθῶσι τὴν εὐαγγελικὴν ζωὴν»⁽²⁶⁾.

Ἡ ἀρετὴ τοῦ Φλαβιανοῦ καὶ τῶν ἄλλων μοναχῶν, γνωστὴ καὶ στοὺς ἐκκλησιαστικούς καὶ κυβερνητικούς κύκλους τῆς Ἀθήνας, ἔκαμε ὥστε νὰ ἐξαιρεθῇ ἡ Μονὴ ἀπὸ φορολογία, κι' ὁ τότε Ἐπαρχος βορείων Σποράδων Μηλαΐτης τοὺς ἔγραψε: «Σὰς προτρέπομεν νὰ ἐπιμένετε εἰς τὴν ὁποῖαν μετέρχεσθε φερωνύμως τοῦ ἐπαγγέλματός σας πολιτεῖαν πληροφοροῦμενοι ὅτι δι' αὐτὴν καὶ μόνην ἠξιώθητε τῆς τοιαύτης μοναδικῆς ἐξαίρεσως». Γιὰ τὸν ἴδιον λόγο ἡ μονὴ ἐξελέγη ἀπ' τὴν Κυβέρνησι καὶ τὴ Σύνοδο στὰ 1834 ὡς «περιθαλπικὸν καὶ ἐπανορθωτικὸν τοῦ κλήρου κατὰστημα». Ἐκεῖ περιωρίστηκε κι' ὁ Θεόφιλος Καίρης⁽²⁷⁾. Μερικοὶ δημοσιογράφοι ἐκείνης

τῆς ἐποχῆς, ὁπαδοὶ τοῦ Καίρη καὶ ἀκόλουθοί του στὸν ἀχαλίνωτο ὀρθολογισμό, θέλοντας νὰ παραστήσουν τὸ δάσκαλό τους, οὔτε λίγο οὔτε πολὺ γιὰ μάρτυρα, ἀρχισαν τὴ δημοκοπία στὶς Ἀθηναϊκὲς ἐφημερίδες κι' ἔγραψαν πῶς ὁ Καίρης βεβασίστηκε, ὑπέφερε τὰ πόνδεια στὸ μοναστήρι. Καὶ μόνῃ ἡ φυσιογνωμία τοῦ Φλαβιανοῦ θὰ ἦταν ἀρκετὴ νὰ μᾶς κάμῃ νὰ ἀμφισβῆσουμε πολὺ γιὰ τὴν ὑπόστασι τῶν κατηγοριῶν αὐτῶν, διατυπωμένων μάλιστα ἀπὸ ἀνθρώπους ποὺ δὲν εἶχαν πατήσει ποτὲ τὸ πόδι τους στὴ Σκιάθου. Ἀλλὰ ἡ ἀλήθεια ἐξεδικήθη μὲ ἓναν τρόπο πολὺ πῶ ἀποτελεσματικὸ. Στὰ ἀρχεῖα τῆς μονῆς ἀνεκαλύφθη ἡ ἀλληλογραφία ποὺ ἀντῆλλαξαν τότε τὸ Ὑπουργεῖον Ἐκκλησιαστικῶν, ἡ Σύνοδος, ὁ Ὑποδιοικητὴς Σκιάθου, μὲ τὸ Φλαβιανό. Ἄπ' αὐτὴ φαίνεται μὲ πόση ἀνωτερότητα ψυχῆς καὶ μεγαλοκαρδία συμπεριφέρθηκε ὁ Φλαβιανός σ' ἓναν ἐπίσημα καταδικασμένο ἀρνητὴ, ποὺ ἔμεινε πεισματικὰ ἀμετανόητος. Ἀλλὰ, τὸ σπουδαιότερο, σώζεται καὶ ἐπιστολὴ τοῦ ἴδιου τοῦ Καίρη γραμμὴν στὶς 16 Νοεμβρίου 1839, ὅπου ὁμολογεῖ τὴν καλωσύνη τοῦ τοῦ ἔδειξαν «ὁ Φλαβιανός, ὁ κύριος Ἰσιδωρος καὶ οἱ σὺν αὐτοῖς ἀσκούμενοι πατέρες», οἱ ὅποιοι δὲν ἔλειψαν νὰ μὲ ἀναπαύουν εἰς ὅλα, ὄχι ὡς ἀδελφὸν ἀλλὰ καὶ πολὺ περισσότερον, μάλιστα εἰς τὴν δεινὴν ἀσθενείαν μου, μὲ ἐπαρηγόρησαν καὶ μὲ παρηγοροῦν καὶ μὲ λόγον καὶ μὲ ἔργον τὸ κατὰ δύναμιν ὁ δὲ ἅγιος καθηγούμενος κύριος Φλαβιανός, καὶ ἀσθενῶν, δὲν ἔλειψε νὰ μὲ ἐπισκέπτεται κατὰ χρέος πατρικὸν καὶ νὰ μὲ παρηγορῇ». Γι' αὐτὸ ὁ Καίρης ὁμολογεῖ «μεγάλας χάριτας» καὶ ἐκφράζει «τὴν ὀφειλομένην εὐγνωμοσύνην του». Ἀλλὰ καὶ ὁ ὑποδιοικητὴς Σκιάθου ἔλαβε παραγγελία τοῦ Ὑπουργεῖου Ἐκκλησιαστικῶν νὰ ἐκφράσῃ εὐχαριστίαι πρὸς τὸ συμβούλιον τῆς μονῆς «διὰ τὴν περιποίησιν τὴν ὁποῖαν ἐκάματε πρὸς αὐτόν, τὴν ὁποῖαν ἀπαιτεῖ ἡ φιλανθρωπία καὶ περὶ τῆς ὁποίας παραγγέλλει καὶ αὐτὴ ἡ ἱερά ἡμῶν θρησκεία»⁽²⁸⁾.

Ἔτσι, οἱ προσπάθειες τῶν ῥηλωτῶν αὐτῶν ἀνθρώπων, οἱ προσωπικὲς τους ἀρετές, ἡ ἐνσυνείδητη εὐσέβεια, ἔδωκε λοιπὸν μεγάλο κύρος στὸ κοινόβιον τοῦ Εὐαγγελισμοῦ κι' ἔβγαλε τὴ φήμη του πολὺ πῶ μακριὰ ἀπ' τὰ στενά ὄρια τοῦ νησιοῦ τους.

Τὸ μεγάλο αὐτὸ πνευματικὸ σφρίγος βάσταξε ὀγδόντα χρόνια. Ἄπ' τὰ 1870 ἀρχίζει κάποια χαλάρωσι. Τὸ κοινόβιον ἀρχίζει

(24) Ἡ χολεριασμένη, ἐκδ. Ἐλευθερουδάκη, σ. 100-127.

(25) Τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Καποδίστρια βλ. στοῦ Ι. Φραγκοῦλα Ὁ ἐν τῇ μονῇ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Σκιάθου περιουσιῶς τοῦ Θεοφ. Καίρη, σελ. 10.

(26) Μὲ τοῦ Βορηᾶ... Δ' 69.

(27) Ι. Φραγκοῦλα, Ὁ ἐν τῇ μονῇ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ κλπ. σελ. 3-4.

(28) Ἰδ. μέρ. σελ. 12 καὶ 20.

νὰ παρακιμάζῃ. "Οχι τόσο ἀπὸ ἑλλειψι ὕλικῶν πόρων, ὅσο ἀπ' τὸ ξεθώριασμα τῶν ἀρχῶν καὶ τὴν υποβάθμισι τῆς θερμῆς καὶ τοῦ θρησκευτικοῦ ζήλου, ποῦ διέκρινε τοὺς παλαιότερους. Ἐμμονὴ στὶς πρώτες ἀρχές καὶ στὴ λαμπρὴ παράδοσι τοῦ κοινοβίου χαρακτηρίζεται καὶ μερικὸς ἠγουμένους, ὅπως τὸν Θεόφιλο καὶ τὸν Σωφρόνιο, ποῦ ἦταν «πνευματικὸς ἐνάρετος καὶ ἀσκητικώτατος, γνωστός εἰς τοὺς ἐν Ἀθήναις πνευματικὸς κύκλους, πολλοὺς ὠφελήσας καὶ πολλοὺς ὠφελῶν διὰ τῆς εὐαγγελικῆς διδασκαλίᾳς του»⁽²⁰⁾. Οἱ προσπάθειές τους ὅμως δὲν εἶχαν ἀξιόλογα ἀποτελέσματα. Τὸ κοινοβίον εἶχε πιά φαίνεται ἐκπληρώσει τὸν προορισμὸ του. Νέα πνευματικὰ κινήματα ἀρχίσαν νὰ ἐτοιμάζονται στὸν τόπο κι' ἦταν ἴσως καιρὸς νὰ τοὺς παραχωρήσῃ τὴ θέσι του. Ἐσθῦσεν ὅμως ἀφοῦ πρωτῆτερα εἶχε προσφέρει τόσες ὑπηρεσίας, ὄχι μόνο στὴν ἐκκλησία, μὰ καὶ στὸ ἔθνος, ἀφοῦ κράτησε πιστὰ τὴ λαμπρὴ παράδοσι τῶν Κολλυβάδων, ἀφοῦ ἔγινε κέντρο τόσης πνευματικῆς ἀναπλάσεως καὶ προετοιμασε ψυχικὰ καὶ χάρισε στὴν Ἑλλάδα τοὺς δύο μεγάλους χριστιανοὺς λογοτέχνες τῆς, τοὺς δύο Σκιαθίτες Ἀλεξάνδρους.

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ Ο ΓΕΡΟΝΤΑΣ

Ἄλλὰ ἡ παράδοσι τῶν Κολλυβάδων, ἀν εἶχε ἀνοήσει στὴ μονὴ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, βρῆκε ἕναν ἄλλον ἀντάξιον φορέα στὸ πρόσωπο ἑνὸς πραγματικὰ μεγάλου ἀνθρώπου, τοῦ Διονυσίου τοῦ Γέροντος. Ὁ Διονύσιος αὐτὸς ἦταν γιὸς ἑνὸς ἑσκουμένου Σκιαθίτη λογογράφου, ποῦ εἶναι γνωστός στὰ νεοελληνικὰ γράμματα μὲ τ' ὄνομα Ἐπιφάνιος Δημητριάδης ὁ Λογιώτατος. Ὁ Ἐπιφάνιος εἶχε σπουδάσει στὰ Ἀμπελάκια, στὰ Γιάννενα καὶ ἄλλοι, ἔγινε στὴν ἀρχὴ γραμματεὺς τῶν ἡγεμόνων στὶς Ἠγεμονίες, κι' ἀργότερα ἔβγαλε μεγάλο ὄνομα σὰν ποιητῆς, λογογράφου καὶ ἱστορικοῦ, στὰ τελευταῖα χρόνια πρὶν ἀπ' τὴν ἐπαναστάσι. Μεγάλῃ φήμῃ ἀκόμη ἀπέκτησε καὶ σὰν σχολάρχῃ τῆς Ὑδρας, ὅπου ἐπὶ πολλὰ χρόνια εἶχε γίνῃ πνευματικὸς ὁδηγὸς τῆς νεολαίας. Ἡ ἑλληνομάθειά του εἶχεν ἀκουστῆ κι' ἔξω ἀπ' τὴν Ἑλλάδα⁽²¹⁾. Ἀργότερα ὁ Ἐπιφάνιος ἤρθε στὴν

πατρίδα του, ὅπου συνέχισε τὴν πνευματικὴν του δρᾶσι ἀνάμεσα στὴν κοινωνία τοῦ μικροῦ νησιοῦ καὶ μάλιστα στοὺς νέους. Ὁ πατέρας του, ὁ ἀρχοντας κύρ Δημητράκης, καθὼς εἶδαμε καὶ πιὸ πάνω, εἶχε γίνῃ μοναχὸς στὸ κοινοβίον τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Ὁ ἀδερφὸς του Ἀλύτιος, ἦταν ὁ ἑσκουστός ἠγούμενος τοῦ ἴδιου κοινοβίου. Κι' ὁ γιὸς του Δημήτριος εἶναι αὐτὸς ὁ Διονύσιος, ὁ περίφημος Γέροντας, «ὁ ἐξαιρετός πνευματικὸς, καὶ σοφός, καὶ ἀνθρώπος, ζηλωτῆς καὶ θερμουργός, κοινωνικός διδάσκαλος ὕψηλης περιωπῆς, ἀνώτερος ἀγαναυτεῦτης καὶ σπληντεῦτης τῶν ἀνθρωπίνων, κήρυκας καὶ ὀρθολογιστῆς τῆς ἀλήθειας, ἀπόστολος ψυχικῆς εὐλογίας καὶ εἰρήνης», ὅπως τόσο ὠραία τὸν χαρακτηρίζει ὁ Γ. Βαλέτας⁽²²⁾. Εἶναι ὁ ἄμεσος πνευματικὸς πατέρας τῶν δύο Ἀλεξάνδρων, ποῦ εὐτυχῶς κι' οἱ δύο τοὺς μᾶς ἀφησαν γι' αὐτὸν ἀφθονα βιογραφικὰ καὶ ψυχολογικὰ στοιχεῖα⁽²³⁾.

Ὁ Διονύσιος ἐσπούδασε στὴν Πάρο καὶ στὴν Κωνσταντινούπολι. «Διήλθε ἀπασαν τὴν ἑλληνικὴν παιδευσιν ἀναγνοὺς πάντας τοὺς Ἑλληνας συγγραφείς». Ἀργότερα ἔγινε μοναχὸς κι' ὁ θεὸς του ὁ Ἀλύτιος τὸν πῆρε ὑποτακτικὸ τοῦ στὸ κοινοβίον τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, καὶ τὸν δῶρισε δάσκαλο στὴν Σκιάθου τὸν καιρὸ τῆς ἐπαναστάσεως. «Ἐδίδασκε λοιπὸν τὴν νεολαίαν τῆς Σκιάθου πρώτων ἐν τῷ μοναστηρίῳ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, εἶτα ἐν τῷ κάστρῳ καὶ τέλος ἐν τῇ νῆα πόλει τῆς Σκιάθου εἰς ἕν ἀχούρι. Πάντες οἱ παλαιότεροι προύχοντες τῆς Σκιάθου τοῦτον ἔσχον διδάσκαλον». Μετὰ τὴν ἐπαναστάσι ξαναπῆγε στὴν Πάρο. Ἐκεῖ «συνέστησεν ἑλληνικὴν σχολὴν, ἐν ἣ ἱκανὰ ἔτη ἐδίδασκεν ἑλληνικὰ γράμματα, συνενῶν τὴν διανοητικὴν ἀνάπτυξιν τῶν νέων μετὰ

γραψαν ἀκόμη: Σ. Λάμπρος, «Νέος Ἑλληνομήμων» τόμ. Π' σ. 419 ἔξ., Τρύφων Εὐαγγελίδης «Ἡ νῆος Σκιάθος» σελ. 138 ἔξ., Ἔργα του ἐξέδωκαν ὁ Σ. Λάμπρος (ἰδ. μέμ.), ὁ Παπαδιαμάντης κι' ὁ Μωραϊτίδης. Μένουν πολλὰ ἀνέκδοτα. Γιὰ τὴν φήμην του πρὸς ὅσα λέει ὁ Παπαδιαμάντης στὰ «Μαῦρα κούτσουρα»: «Ὁ Λογιώτατος ἔλειπε γρονθικῶς εἰς τὴν Ὑδραν... Ὁ Ἀγάλλος (ὁ ἀδερφὸς του ποῦ ἔμενε εἰς τὴν Βλαχίαν, ὁ κατόνιν ἠγούμενος Ἀλύτιος) ἐκ φήμης εἶχεν ἀκούσει ὅτι εἰς Λογιώτατος καλοῦμενος νέος ἀπὸ βορεινῆν νῆσον προερχόμενος ἦτο διδάσκαλος εἰς τὴν Ὑδραν» (Ἡ χολερισμῆν. ἐκδ. Ἐλευθ. σελ. 107).

(31) «Παπαδιαμάντης». Μυτιλήνη 1940, σελ. 86-87.

(32) Μωραϊτίδης, Μὲ τοῦ Βορηά... Α' 109-113 Δ' 118-146, Α. Παπαδιαμάντη «ὁ Πατὴρ Διονύσιος» Ἐφημερίς 19-1-1888.

(29) Α. Μωραϊτίδου. Μὲ τοῦ Βορηά... Δ'. 68-70. Ἰ. Φραγκοῦλα, Ἱεραὶ Μοναὶ τῆς νήσου Σκιάθου, Περ. Ἐκκλησία, 1934 σελ. 182.

(30) Βλέπε τὸ διήγημα τοῦ Παπαδιαμάντη «Τὰ μαῦρα κούτσουρα». Ἐπίσης Μωραϊτίδου Μὲ τοῦ Βορηά, Α' 112, Δ' 67, 105, 108, 126, 137. Βιογραφικὰ γι' αὐτὸν ἔ-

τῆς θρησκευτικῆς αὐτῶν ἀγωγῆς». Πολλοὶ ἀπ' τοὺς μαθητὰς του ἦσαν καὶ ὑποτακτικοὶ του, δόκιμοι καλῶν ἄνδρων. «Οἱ σκουφοφόροι ἐκεῖνοι νεανίσκοι, λέει ὁ Μωραϊτίδης, ἔχοντες καθαρὰν τὴν διάνοιαν ἐκ τῆς νηστείας καὶ προσευχῆς, ἐνεβάθουν τελείως εἰς τὸν Ὁμηρον καὶ τοὺς τραγικούς, εἰς τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Θουκυδίδη, ποτιζόμενοι τὰ νάματα τῆς ἀγνῆς παιδείσεως, σὺν τῇ πνευματικῇ ἀναπτύξει διαμορφούντες ἑναρέτως καὶ τὴν ἀγωγὴν αὐτῶν».

Φεύγοντας ἀργότερα ὁ Διονύσιος ἀπ' τὴν Πάρο, ἐγκαταστάθηκε γιὰ λίγο καιρὸς στὸ ρωσικὸ μοναστήρι τοῦ Ἄθωνα. Σὲ λίγο τὸν ἔστειλαν στὴ Σερβία γιὰ ὑποθέσεις τῆς μονῆς, μὰ στὸ δρόμῳ ἔπασαε τὸ χερί του. Γύρισε λοιπὸν στὸ μοναστήρι. Ἀλλὰ στὸ μεταξύ ἡ φήμη γιὰ τὶς μεγάλες ἱκανότητές του εἶχε ἀκουστῆ ὡς τὴν Κωνσταντινούπολι, καὶ ὁ οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Γρηγόριος ΣΤ' τὸν κάλεσε καὶ τὸν ἔκανε «σύμβουλον ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων». Ἦταν ἐκεῖ καὶ πνευματικὸς καὶ ἱεροκήρυκας τῶν πατριαρχείων καὶ πολλὰς μεγάλων οἰκογένειων φαναριώτικες τὸν ἀγάπησαν πολὺ καὶ τοῦ ἔστειλαν ἀργότερα χρήματα πολλὰ γιὰ νὰ ἰδρῆσθαι μοναστήρια καὶ σχολεῖα στὴ Σκίαθῳ καὶ στὴ Σύρο. Γύρισε ἀργότερα στὴν πατρίδα του, κρυφά, γιὰτι δὲν τὸν ἀφῆεν ὁ Πατριάρχης, καὶ οἱ συμπολίτες του τὸν δέχτηκαν μὲ ἐξαιρετικὴν χαρὰ καὶ τοῦ παραχώρησαν τὸ μοναστηράκι τῆς Παναγίας τῆς Κονιστρίας. Τὸ ἀνεκαίσιε καὶ τόκαε ἀραιότατο μοναστήρι μὲ ἀρχονταρῖκια, ἱματιουργεῖον, ζυλοουργεῖον, ὑπόδηματοποιεῖον, καὶ μὲ τὸ κελλί τοῦ Γέροντα, ποῦ εἶχε «τὴν μεγάλην βιβλιοθήκην του καταλαμπάνουσαν ὄλον τὸν πρὸς μεσημβρίαν τοῖχον, ἐνῶ ἀπὸ τὰ πρὸς δυσμὰς παράθυρα ἐφθάνεν ἑπάνω ἢ εὐωδία τῶν κήπων καὶ αἱ λαλιαὶ τῶν ὄδικῶν πτηνῶν, τὰ ὅποια πάμπολλα ἐφάλλεον εἰς τὰ πυκνὰ φυλλώματα τῆς παμμεγίστης καστανέας». Ἐκατὸν πενήντα χιλιάδες δραχμὲς ἐκείνη τῆς ἐποχῆς ἐξῴδωψε. Ὅλες τοὺς εἶχαν σταλῆ συνδρομὴ ἀπὸ τὴν Πόλι, ὅπου τόσοις θαυμαστὰς εἶχεν ἀφήσει. Δυστυχῶς, ξαφνικὰ στὰ 1852 ἀπεσταλμένοι ἀξιωματικοὶ τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ ἤρθαν καὶ τὸν πήραν καὶ τὸν ἔστειλαν ἐξορία στὴ Θήρα, γιὰτι κατηγορήθηκε πὼς συνεργάζεται μὲ τὸν Παπουλάκη γιὰ νὰ ριξῆ τὸν Ὄθωνα!

«Ἦλθον τὸ μέγα Σάββατον, διηγῆθηκε ὁ ἴδιος στὸν Μωραϊτίδη, μὲ εὔρον εἰς τὴν λειτουργίαν πρὸς τὸ βράδυ τοὺς εἶπα νὰ τελειώσω τὴν λειτουργίαν. Καὶ πάραυτα ἀφοῦ ἔτελειώσα αὐτὴν, μὲ παρέλαθον καὶ μὲ ὠδήγησαν εἰς τὴν πόλιν κάτω, εἰς τὸ πολεμικὸν πλοῖον, μὲ τὸ ράσον μόνον, χωρὶς νὰ πάρω τίποτε μαζί μου». Τὰ πλοῦσια ἐπιπλά του ἀρπάχτηκαν, πωληθήκαν

στὶς δημοπρασίας, «τὸ δὲ πάγκαλον ἐκεῖνο μοναστήριον κατηρειπώθη τέλειον». Ἄλλ' ὁ Διονύσιος «ἐν ὄλῃ τότε τῇ ἀκμῇ καὶ τῇ λάμπει τῆς διανοίας εὐρισκόμενος», καὶ γνήσιοι ἀπόγονοι τῶν Κολλυβάδων, ποῦ ἤξεραν νὰ μάχωνται καὶ νὰ ὑποφέρουν ὁ,τιδήποτε γιὰ χάρι τῶν ἀρχῶν τους, οὔτε τρώμαζε ἀπ' τὸν διωγμὸ, οὔτε τὸ πνευματικὸ του ἔργο ἀνέκοιπε στὴν ἐξορία. Ἡ φήμη του τώρα γίνεται ἀκόμη μεγαλύτερη. Καὶ ὁ Ναύαρχος Μισαούλης τὸν παίρνει ἀπὸ τὴν ἐξορία στὰ 1862 καὶ τὸν φέρνει στὴν Ὑδρα «κῆρυκα τοῦ θεοῦ λόγου ἀκούραστον». Σὲ λίγο ὁ ἀρχιεπίσκοπος Σύρου Ἀλέξανδρος Λυκούργος «παραλαβὼν αὐτὸν ἐξ Ὑδρας διὰ νυκτὸς φέρει εἰς Σύρον, ἔνθα ἐν δόξῃ καὶ τιμῇ τὸν ὑποδέχονται πάντες, πνευματικῶν τῆς ἐπισκοπῆς ἐπίζηλον, ἀλιεῖα ἐπιτήθειον τῶν πεπλανημένων ψυχῶν».

Ἐκεῖ τὸν ἐγνώρισεν γιὰ πρώτη φορὰ τὸν θεὸ τοῦ Διονύσιου, ποῦ τόσα θαυμαστὰ εἶχεν ἀκούσει γι' αὐτόν, καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Μωραϊτίδης, «ἔφηθος μάλιν, δραπέτευσας ἀπὸ τὰ θρανία τῆς δευτέρας τάξεως τοῦ Βαρθακεῖου Ἀθηνῶν». Ὁ Γέροντας εἶχε καταρτίσει κιόλα στὴ Σύρο «μῖαν μικρὰν ἀδελφότητα πολὺ τακτικὴν», ἐδίδασκε συστηματικὰ τὸ λαὸ τῆς Σύρου, σκροπούσε ἀπλόχερα κάθε του εἰσόδημα σὲ ἔργα ἀγάπης, («σήμερον εἶχε χιλίας δραχμὰς, αὐριον δὲν εἶχε οὔτε λεπτόν»), ἔκαμνε ὠραιότατες καὶ κατασκευαστικὰ ἀκολουθίαι («ἤθελε δὲ τὸν ναὸν μεγαλοπρεπῆ, ἀξίον τῆς τελείσεως ἐν αὐτῷ τῶν τῆς θείας λατρείας καὶ μυσταγωγίας—ἀληθινὸς Κολλυβάς!), καὶ κατάρθωσε νὰ ἀποκτήσῃ «ἀμεριστῶς τὴν ὑπόληψιν καὶ τὴν ἀγάπην ἀπάσης τῆς πόλεως».

Ἐταῖ τὸν βρῆκε στὴ Σύρο ὁ μικρὸς ἀνηψιὸς ὁ Ἀλέξανδρος Μωραϊτίδης. «Εἰς ἓνα εὐήλιον, ἀναπαυτικὸν κελλίον, ἀσκητοῦ κελλίον, ἐγονάτισα ἀμέσως καὶ ἐφίλησα τὴν κάτασπρην μαλακὴν χεῖρα τοῦ θεοῦ μου, τοῦ παπα-Διονυσίου, ὅστις τὴν ὠραν ἐκείνην ἐνώπιον εὐλαθεστάτου μικροῦ ἀκροατηρίου ἐπισκεπτῶν, ὁ ὅποιοι ποτὲ δὲν ἔλειπον, ἐξηγοῦσε τὸν Πλούταρχον ἐν σχέσει πρὸς τοὺς λόγους τοῦ μεγάλου Βασιλείου «πὼς ἂν τις ὠφελοῖτο ἐκ τῶν ἐλληρικῶν λόγων». Ἦτο λόγιος ὁ ἀνὴρ καὶ Λογιώτατος ἀπεκαλεῖτο».

Αὐτοὶ ἦσαν οἱ «τύποι» γιὰ τοὺς ὁποῖους χαλάσανε τὸν κόσμον μερικοὶ κριτικοὶ, γιὰτι, λέει, ἀπὸ ἀφόρητῆ στενοκεφαλιά «προσεκολλήθη ὡς διστρακὸν» σ' αὐτοὺς ὁ Παπαδιαμάντης καὶ ὁ Μωραϊτίδης!

Εὐχαριστήθηκε πολὺ ὁ Γέροντας ὅταν ἄκουσε πὼς ὁ νεαρὸς ἀνηψιὸς σπούδαζε στὴν Ἀθήνα. Ὅταν αὐτὸς ὅμως τοῦ φανέρωσε τὸ σκοπὸ τοῦ ταξιδιοῦ του, ὅτι εἶχε πᾶσει τὴν ἀπόφασιν νὰ μελῆν κοινὰ του «ὀψώσας αἰφνίως τὴν φωτὴν του ὡς βροντῆν

καὶ τὰς δύο χεῖράς του» τοῦ φώναξε: «Πήγαινε νὰ μάθης γράμματα! Πήγαινε νὰ μάθης γράμματα!»

Δεκατέσσερα χρόνια ἐργάσθηκε ὁ Γέροντας στὴ Σύρο. Καὶ στὰ 1882, γέρος πιά καὶ ἀδύνατος γιὰ ἐντατικὴ πνευματικὴ ἐργασία, γύρισε στὸ ἀγαπημένο του νησί. «Ὁ λαὸς μὲ δάκρυα χαρᾶς ἐδέξατο τὸ ἐξόριστον τέκνον τῆς Σκιάθου, ὅστις γαλήνιος καὶ εἰρηνικός, εὐλογῆσας τὸν κόσμον ἐν τῇ ἀποβάθρᾳ κατηθύνη εἰς τὸ ἐν τῷ προφήτῃ Ἥλιᾳ κτήμᾳ του, ὅπου ἐθεμελίωσε τὸ ἀτελὲς ἕως σήμερον οἰκοδόμημα, ἐν τῷ ὁποίῳ ἔμεινε μέχρι τῆς 30 Δεκεμβρίου 1887, ὅτε ἀνεπαύθη ἐν Κυρίῳ, ἔχων ἕως τέλους ἀκμαίαν τὴν διάνοιαν».

Ο ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΔΥΟ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΙ

Ἔτσι ἄφησε τὸν κόσμον αὐτὸν σὲ ἡλικία 85 χρόνων ὁ Διονύσιος. «Ἐδίδαξε, συνεβούλευσεν, ἤλεγξεν, ἐξωρίσθη, ἐκλαυσεν, ἐκοπίασε» καὶ ἦδη ἔξω τοῦ ἀτελοῦς μοναστηρίου του, ὑπὸ ἀγρίαν ἀπιδέαν, Σταυρὸς μέλας, ὁ Σταυρὸς ἐκείνος ὅστις εἶχε σταλῆ πρό τριακονταετίας ἐκ τῆς Πόλεως.... δεικνύει τὸν τάφον του. Ἐκεῖ ἐτάφη ὁ Γέροντας, ὡς ἤθελε καὶ ὡς διέταξε, κατέναντι τῆς πόλεως μας, ὅπως καὶ ἀπὸ τοῦ τάφου εὐλογῆ τοὺς συμπατριώτας του. Ἀληθινὰ, ὁ Διονύσιος εἶναι ὁ μεγαλύτερος ἀπ' τοὺς Κολλυβάδες τῆς Σκιάθου. Τέκνο ἀρχοντικῆς οἰκογενείας, συγκεντρώνοντας στὸ άτομο τοῦ βαθεῖα θρησκευτικὴ μόρφωσι καὶ ἄρτια ἑλληνικὴ παιδεία, ξαναφέρειν στὸ νοῦ μας ἀρχαίως μεγάλες ἐκκλησιαστικὰς φυσιογνωμίας. Στὴ μνήμη καὶ στὴν ψυχὴ τῶν δύο πνευματικῶν του τέκνων, τῶν δύο Ἀλεξάνδρων του, ἔμεινεν ἀνεξάλειπτη καὶ βαθεῖα χαραγμένη ἡ μορφὴ του. «Ἐάν ἐγεννᾶτο πρό τοῦ Δ' αἰῶνος, γράφει γι' αὐτὸν ὁ Παπαδιαμάντης, θὰ ἦτο μάρτυς ἐάν μετὰ τὸν Δ' αἰῶνα, ὅσιος. Ἐξῆσεν ἐν τούτῳ τῷ χρόνῳ καὶ ἀπῆλθε τοῦ κόσμου χωρὶς νὰ κύβη τὴν ράχιν πρό οὐδενὸς ἄλλου ἢ τοῦ ὀπισθοῦ Θεοῦ. Ἦτο πνευματικός, ἦτο κήρυξ, προσηλυτιστής, κατηχητής, σχεδὸν ἀπόστολος. Οἱ ἐπισκεπτόμενοι αὐτὸν εἰς ὅσα ἀναχωρητήρια κατὰ καιροὺς μετήλλαξεν,.... ἔβλεπον δλόκληρον στρατιάν πνευματικῶν τέκνων, ὑποτακτικῶν, προσηλύτων ἐξ Ἀγαρηνῶν καὶ Ἰσραηλιτῶν νεοφωτιστῶν, περικυκλοῦσαν τὸν Γέροντα....

Ἦτο δόκιμος ἑλληνιστής, τὰς δὲ ἐπιστολάς αὐτοῦ πρὸς λογίους ἔγραψεν ἐν ἀνθηρῷ ἑλληνι λόγῳ, τὰ δὲ ὑπέρθυρα τῶν ἀναχωρητηρίων εἶχεν ἐμπλήσει ἐπιγραμματικῶν ἰαμβικῶν καὶ ἠρωσεγγειῶν... Διὰ τὸν Διονύσιον ὁ βίος ἦτο ἀδιάλειπτος ἀγὼν πνευματικός, οἱ πόνοι αὐτοῦ ἦσαν ἀρεταί, ἡ ζωὴ του ὄλη σταδιοδρομία... Ἐπὶ ἐβδο-

μήκοντα ὄλα ἔτη φορῶν τὸ σῆμα ἐκεῖνο.. δὲν ἠμαύρωσε τὸν χαρακτήρα, δὲν ἐταπεινώσε τὸ φρόνημα, δὲν ἠθέτησε τὰ ἐπηγγελμένα.... Ἀπῆλθε ζηλωτῆς καὶ πυρίνουσ ὡς ὁ Ἥλιος, τραχὺς τὴν εὐλεκρίειαν καὶ τομὸς τὴν γλῶσσαν, ὡς ἐκεῖνος,.... ἀπῆλθε γηραιὸς ἤδη ν' ἀναπαυθῆ ἐκ τῶν τοσοῦτων παλαισμάτων καὶ τελέσας τὸν δρόμον ἀπεδήμησε πρὸς τὸν ἀθλοθέτην καὶ βραβευτὴν Χριστὸν».

Ἔτσι μιλάει ὁ Παπαδιαμάντης γιὰ τὸ Διονύσιον. Κι' ὁ Μωραϊτίδης, ἀφοῦ μᾶς ἔδωσε τὸσες πολυτίμες ἱστορικὲς πληροφορίες, ποῦ πῶ πάνω χρησιμοποίησαμε, κάνοντας καὶ σύντομο χαρακτηρισμὸ τοῦ Γέροντα τονίζει ἀκόμα μερικὰ ἐκδηλώσεις του, ἀληθινὰ ἀξιοσημείωτες: Τὴν ἀφοσίωσίν του στὸ κήρυγμα τοῦ εὐαγγελίου: «Ὁμιλεῖ ὄχι μόνον κατὰ τὰς ἀγρυπνίας, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν καθημερινὴν ἀκολουθίαν.... Ἐν Σύρῳ εἶχε πυκνότερον ἀκροατήριον κληρικῶν, καθηγητῶν, ἐμπόρων καὶ βιομηχάνων, ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν καὶ νέων». — Τὰ φιλόξενα αἰσθηματὰ του: «Ὅσον αὐστηρὸς ἦτο εἰς τὴν κοινοβιακὴν διαίτησιν ἀπαρεγκλίτως τηρῶν τὸς πρὸς τοῦτο τὰς ἀρχαίας παραδόσεις τοῦ λιτοῦ βίου, τὸσον πλούσιος καὶ μεγαλοπρεπῆς ἦτο εἰς τὴν φιλοξενίαν. Διὰ τοὺς ξένους του συνετῆρε εὐρυχωρότατον περιστερεῶνα, ὥστε κατὰ πᾶσαν ὥραν, καὶ μεσάνυχτα ἀκόμη, νὰ ἔχη ἔτοιμον ἀμέσως τράπεζαν διὰ τοὺς ξένους. Ὁ ἴδιος ἦτο ἄκρος νηστευτής».

—Τὴ φωτισμένην του ἀντίληψιν γιὰ τὸ μοναχικὸ βίον: «Πάντας τοὺς καταφεύγοντας πρὸς αὐτὸν ὡς εἰς σωτήριον λιμένα, ἐδέχετο εὐμενῶς· ἀλλὰ οὐδέποτε οὐδένα ἐξηνάγκαζε ν' ἀκολουθῆσθ τὸν μοναχικὸν βίον, ἀφίνων εἰς αὐτοὺς πᾶσαν τὴν ἐλευθερίαν». —Τέλος τὴν ἐπιθυμίαν του νὰ γίνετα ὁ μοναχὸς κοινωνικός ἐργάτης καὶ θετικός συντελεστής γιὰ τὴν ἀνόρθωσιν τοῦ λαοῦ: «Θεοσώτης ἐνθουσιώδης τοῦ κοινοβιακοῦ πολιτεύματος,.... ἀπέτρεπε τοὺς θέλοντας νὰ ἀποσυρθῶσιν εἰς τὴν ἀπόλυτον ἡσυχίαν ἐν τῇ ἐρήμῳ. Διὰ τοῦτο, ὅταν μίαν φορὰν προσῆλθεν ἐκ τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου εἰς Σύρον ὁ παπα-Εὐγένιος, ἕνας ἐκ τῶν καλῶν κοινοβιατῶν, θέλων νὰ λάβῃ τὴν συμβουλὴν του ἀν θὰ πράξῃ καλά νὰ ἀποσυρθῆ εἰς τὴν ἀπόλυτον ἡσυχίαν, ὁ Γέροντας ὑψῶν τὴν φωνὴν του ἐκραύγασεν: —Ὁαὶ τῷ ἐνί! Διότι ὅταν πέσῃ, ποῖος θὰ τὸν σηκῶσῃ; Ὁ παπα-Εὐγένιος... τὸν ἤκουσεν. Ἐμείνεν ἐν τῷ κόσμῳ ὡς ἕνας πολὺ καλὸς πνευματικός, καὶ ἀπέθανεν ὡς ἡγουμένος τοῦ Ὁσίου Λουκά».

ΛΕΝΑΡΟΥ ΓΕΡΟΥ ΛΑΜΠΡΑ ΒΛΑΣΤΑΡΙΑ

Πραγματικὰ διαβάζοντας κανεὶς ὅσα οἱ δύο Ἀλέξανδροι ἔχουνε γράμει γιὰ τὸν

ἀγαπημένους τους «Γέροντας», νοιώθει πόσο συγκινημένες ἦσαν οἱ ψυχές τους κάθε φορά πού τοὺς ἐρχόταν ἡ ἀνάμνησί του, πόσο ἦταν ὁ σεβασμός κι' ἡ εὐγνωμοσύνη πού ἔτρεφαν γι' αὐτόν. Καὶ πῶς αὐτὸ νὰ μὴ συμβαίνει; "Ἦτανε παιδιὰ του. Πραγματικά καὶ μεταφορικά. "Ἦτανε βλαστάρια τῆς γενιάς του, μὰ καὶ πνευματικὰ ἀναστήματα τῆς Σχολῆς του. Μὲ ὄλους τοὺς μεγάλους Κολλυβάδες τῆς Σκιάθου πού ἀναφέραμε, οἱ δύο Ἀλέξανδροι ἦτανε συγγενεὶς κι' ἀπὸ μᾶνα κι' ἀπὸ πατέρα. Παρακολουθῆτε τὴ γενεαλογία τους. Πρόγονοὶ τους ἦσαν ὁ Δημητράκης Οἰκονόμος ὁ μοναχός, οἱ γιοιοὶ τοῦ Ἀλύτιος ὁ ἡγούμενος καὶ Ἐπιφάνιος Δημητριάδης ὁ Λογιώτατος. Θεῖος τους κι' ὁ πάτερ Διονύσιος ὁ Γέροντας, παπoὺς τους ὁ παπᾶ Ἀλέξανδρος ὁ Μωραΐτης. Ἐνας συγγενής τους ὁ παπᾶ-Καισάριος εἶχε κάμει χρόνια πολλά «Προηγούμενος εἰς τὴν Μεγάλην Λαύραν τὴν ἐν Ἀθῶ. Οὗτος—γράφει ὁ Παπαδιαμάντης—ἀν καὶ ὡς προσεῖς ἰδιορρυθμίου μοναστηρίου εἶχεν ἴδιαν περιουσίαν, ἤρνευτο νὰ διδῆ χρήματα εἰς τοὺς συγγενεὶς του λέγων, ὅτι τὰ καλογηρικά γρόσια γίνονται φείδια καὶ σὰς τρῶνε» (33). Ἄλλος συγγενής τους ἦταν ὁ παπᾶ-Γεράσιμος, «ἐγκαταθεῖσας εἰς μονῆδριον τοῦ τόπου μας», κι' ἄλλος θεῖος τοῦ Παπαδιαμάντη, ὁ παπᾶ-Διονύσιος εἶχε κάμει σὸ "Όρος ἡγούμενος τῆς μονῆς Δοχειαρίου. Μέλος αὐτῆς τῆς μεγάλης γενεᾶς ἦτανε τέλος ὁ παπᾶ Ἀδαμάντιος, πατέρας τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ πρώτος θεῖος τοῦ Μωραΐτιδῆ.

Μὰ ἐκτός ἀπ' τὴ στενὴ συγγένεια πού τοὺς ἔνωσε μὲ τὴ μεγάλη αὐτὴ γενεὰ τῶν Κολλυβάδων, ὕπῆρχε κι' ἄλλη, ἡ πνευματικὴ σχέσις, ἡ ψυχικὴ ἐνότητα πού τοὺς συνέδεε μὲ κείνους—κι' αὐτὴ ἦταν κι' ἡ πῶ σημαντικὴ. Εἶδαμε ποιοὶ δεσμοὶ τοὺς ἔνωσαν μὲ τὸν πατέρα Διονύσιο. Μὰ οἱ δεσμοὶ τους ἦσαν τὸ ἴδιο σφιχτοὶ καὶ μὲ τοὺς ἀρχαίους Κολλυβάδες, μὲ ὅλη τὴ Σχολή. Τὴ ἐβόθοντα, τὴν τιμοῦν, τὴν ἀγαποῦν. Ξέρουν, ἔχουν συνειδητοῖ πῶς κι' αὐτοὶ προέρχονται ἀπ' τὸ ἴδιο κίνημα. Ὁ σεβασμὸς πού τρέφουν μᾶσα τους γιὰ τὸ διαφωτιστικὸ τοῦτο κίνημα εἶναι ὅσο γίνεται βαθύς. Δὲν παραλείπουν εὐκαιρία, κι' ὁ ἕνας κι' ὁ ἄλλος, νὰ τὸν ἐκφράσουν. «Πρωτοστάται τῆς κινήσεως αὐτῆς, λέει κάπου ὁ Μωραΐτιδης, ὑπῆρχαν ἄνδρες τὰ μάλα διακεκριμένοι ἐπ' ἀρετῇ καὶ γνώσει τῶν Γραφῶν, Μακάριος ὁ Νοταρᾶς ὁ ἐν ἁγίοις ἀρχιεπίσκοπος Κορίνθου, Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης, ὁ γνωστός χαλκέντερος συγγραφεὺς

πνευματικῶν βιβλίων, Ἀθανάσιος ὁ Πάριος διδάσκαλος τοῦ Γένους, καὶ πλείστοι ἄλλοι» (34). Ὁ ἴδιος Μωραΐτιδης θὰ πλέξη σὲ ἄλλο μέρος τὸ ἐγκώμιο τοῦ Νικοδήμου, καὶ θὰ τὸν ὀνομάσῃ «μέγαν Διδάσκαλον τοῦ αἰῶνος» (35). Ἄλλες φορές—καὶ τόσες πολλές!—θὰ ἱστορήσῃ μ' ἐνθουσιασμὸ τὴ δρᾶσι καὶ τὴν ἀρετὴ τῶν Κολλυβάδων τοῦ νησιοῦ του. Θὰ θυμηθῆ μὲ πόση χαρὰ στὰ παιδικὰ του χρόνια ἔπρεχε μὲ τὸν ἐξάδελφό του τὸν Ἀλέξανδρο σὸ μοναστήρι τῆς Εὐαγγελίστριας, στοὺς καλοὺς καὶ εὐλαβικοὺς μοναχούς, «εἰς τὸ καρουστόλιστον τῆς Ἀγαλλιανοῦς ρεῦμα, μὲ τὰ πολλὰ νερά του καὶ τὰ πολλὰ κοτυφια του, ν' ἀκούσωμεν τὴν ὠραίαν ψαλμωδίαν τῆς ἀρτυνίας τὴν νύκτα, καὶ τὰ ἀηδόνια τὴν αὐγῆ» (36). Καὶ ἐκδηλώνοντας τὴν εὐγνωμοσύνην του θ' ἀφιέρωσῃ ἕνα βιβλίον του «εἰς τὸ ἐν Σκιάθῳ Ἱερὸν Κοινόδιον τοῦ Εὐαγγελισμοῦ» προσθέτοντας καὶ τὸν ὠραῖο λόγο τῶν Παροιμιῶν: «Νοσισαὶ σοφίας αἰρετώτεραι χρυσαίου, νοσισαὶ δὲ φρονήσεως αἰρετώτεραι ὑπὲρ ἀργυρίων».

Στὴν ἐκφρασί τοῦ θαυμασμοῦ καὶ τῆς εὐγνωμοσύνης πρὸς τοὺς πνευματικούς του γεννήτορας δὲν ὑστερεῖ ὁ Παπαδιαμάντης. Μίλησε κι' αὐτὸς τόσο συχνὰ γιὰ τοὺς «λογίους Πατέρας», γιὰ τὴν ἀγιωσύνη τους, γιὰ τὰ σοφὰ τους βιβλία, γιὰ τοὺς ἀναμορφωτικούς των ἀγώνων.. Μίλησε γιὰ τοὺς «εἰροπρεπεῖς ἐκείνους Κολλυβάδες» καὶ γιὰ τὴ μονὴ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ «φυτώριον γενομένην τῶν σεμνῶν τῆς νήσου μας ἱερέων τότε, ὅτινες φιλακόλουθοι, ἄπλοοι, ἐνάρετοι, ἀπέλαυον τῆς ἀγάπης καὶ τοῦ σεβασμοῦ τῶν κατοίκων, οὐδεμίαν προσποίησιν ἢ ὑπόκρισιν ἢ ἐπιδεικτικὴν κενότητα ἐμβλεπόντων εἰς τὸν ἱερατικὸν βίον των» (37).

Καὶ δὲ θὰ παραλείψουν, τέλος, κι' οἱ δύο μαζί νὰ μιλήσουν μ' εὐγνωμοσύνη καὶ σεβασμὸ καὶ γιὰ τὸν παπᾶ Ἀδαμάντιο, τὸν πατέρα τοῦ Παπαδιαμάντη, τὸν «ἐπιφανέστερον» ἀπ' τοὺς ἐφημερίους τῆς Σκιάθου, «τὸν προσηπὴν, τὸν ἐλεηθιμονα, τὸν ἀγαθόν, τὸν ὀμιλητικώτατον, τὸν μικρὸν καὶ λεπτοκαμωμένον» (38), πού δὲν ἦταν μόνον πατέρας καὶ θεῖος τῶν δύο Ἀλεξάνδρων, μὰ ἔγινε μαζί κι' ὁ πνευματικὸς σύνδεσμος πού ἦνωσε τὰ δύο παιδιὰ μὲ τὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων. Ἀνημῖος τοῦ πατρὸς Διονυσίου, τοῦ μεγάλου ἐκείνου Γέροντα, ἔκαμε κοντὰ του ὑποτακτικὸς ἀπὸ μικρὸ

(34) Μὲ τοῦ Βορηᾶ... Δ' 55.

(35) Ἰδ. βιβλ. Γ' 205-207.

(36) Ἰδ. βιβλ. Δ' 50-51.

(37) «Ἐφημερίς» 19 Ἰανουαρίου 1888 καὶ «Ἀκρόπολις» 14 Ἰανουαρίου 1895!

(38) «Ἀκρόπολις» Ἰδ. μ.

(33) Διήγ. Οἱ λίρες τοῦ Ζάγου, Πασχαλινά, ἔκδ. Φέξη, σελ. 54. Βλέπε καὶ Μωραΐτιδου, Μὲ τοῦ Βορηᾶ... Α' 112, Δ' 67 καὶ 126.

παιδί. «Ὁ Διονύσιος τοῦ μετέδωκε τὴν ἐννοια τῆς ἀποστολῆς, τὴν εὐσυνειδησία, τὸ ὑψηλὸ φρόνημα τοῦ κληρικοῦ, τὴν ψυχικὴ ἀνωτερότητα», λέει ὁ Βολάτας⁽³⁹⁾. «Ἐξεπαιδεύθη ἐν φόβῳ Θεοῦ εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ γράμματα—ἔγραφε γι' αὐτὸν ἀργότερα κι' ὁ δοξαζόμενος γιὸς του. Φύσει δὲ προικισμένος ὑπὸ εὐφύας, καὶ ἀπαράμιλλον ἔχων φιλομάθειαν καὶ σπανίαν μνήμην, τόσον ἰετλειοποιήθη ἔπειτα εἰς τὰ ἑλληνικὰ γράμματα, ὥστε βραδύτερον καὶ βοηθὸς τοῦ Ἑλληνικοῦ σχολείου ἐπὶ ἱκανὰ ἔχρημάτισεν ἔτη. Διὸ καὶ μεταξὺ τοῦ ἱερατείου τῆς νήσου μας ἦτο ὁ πρῶτος πάντοτε, ἐπίτροπος διαρκῆς τῶν κατὰ καιροὺς ἀρχιερέων, ὀδηγὸς ἀγαθὸς εἰς πάσας τὰς ἐκκλησιαστικὰς περιστάσεις καὶ κόσμημα περικαλλές τῶν ἐκκλησιαστικῶν πανηγύρεων»⁽⁴⁰⁾. «Πῶς να μὴ θαυμάση κανεὶς τὴν τάξιν, τὴν αὐστηρότητα, τὴν νοημοσύνη καὶ τὴν πατρικὴν στοργὴν τοῦ πατᾶ Ἀδαμαντίου», γράφει γι' αὐτὸν ὁ Octave Merlier, πού τόσο θαυμάσια δοῦλεψε ὡς τώρα γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμαντή⁽⁴¹⁾. «Φίλος τῆς τάξεως ἐν τῇ προσευχῇ τῇ προκαλούσῃ τὴν κατάνυξιν», «πολλάκις ἠλεγε τοὺς ἀτακτοῦντας ἐν τοιαῖς», «συνεβούλευε δημοσίᾳ τὰς γυναίκας, ἐπέπληττε, παρήνει», «καὶ ἐν γένει ὡς πατὴρ παρὰ πάντων ἔθεωρεῖτο». «Υποβασταζόμενος διὰ τελευταίαν φορὰν προσῆλθεν εἰς τὸν ναὸν τοῦ Θεοῦ, ὅπου ἐπὶ πενηκονταετίαν ὄλην ἐφημέρευσε, καὶ προέστη τῆς Λαμπροφύρου πανηγύρεως. Ἀπεχαίρησεν οὕτω μὲ τὸ Χριστὸς ἀνέστη τρεῖς ὄλας γενεὰς πνευματικῶν του τέκνων»⁽⁴²⁾.

●

Ἐἶχα ἀκούσει πολλές φορές—κι' ἐγὼ δὲν ξέρω τώρα πόσες!—ἓνα σωρὸ βρισιῆς γιὰ τὸν Παπαδιαμαντή. Τὸν εἶπαν στενοκέφαλο, ὀπισθοδρομικὸ, ἔχθρὸ τῆς προόδου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, εἶπαν πῶς «εἰβάρυνε» ἀπᾶνω του ἡ συνήθεια «πού σκοτάνει τὴν ὀρμὴ καὶ τὴ σκέψιν». Μά κυρίως οἱ κριτικοὶ ποὺ τέγραψαν αὐτὰ, δὲν τὸ συγχαροῦνε καθόλου τὸ ὅτι «προσεκολλήθη ὡς ὄστρακον εἰς ὅτι εἶχε συνηθίσει ἀπὸ παιδικῆς ἡλικίας». Διαθάζοντας τα φαντάσθηκα τὸν Παπαδιαμαντὴ νᾶναι κολλημένος σα στρεῖδι, ὠριμὸς ἄντρας πιά καὶ λογοτέχνης, στὰ παραμύθια, τὶς προληπτικὲς διηγῆσεις καὶ τὶς δεισιδαίμονες, πού θ' ἄκουε μικρὸ παιδί ἀπ' τὶς γρηοῦλες τοῦ χωριοῦ του. Μά τὸ ἐλάττωμα τῆς περιεργείας δὲ

μὲ ἄφησε γιὰ πολὺ ἱκανοποιημένῳ ἀπ' αὐτὲς τὶς βεβαιώσεις τῶν κριτικῶν. Ἐἶχα λοιπὸν τὴν περιέργεια νὰ μάθω, τί ἦσαν, πὺ ἀσυγκεκριμένα, αὐτὰ πού ὁ Παπαδιαμαντὴς «εἶχε συνηθίσει ἀπὸ παιδικῆς ἡλικίας». Κι' ἐπειδὴ δὲν εἶμαι προικισμένος μὲ τὴν ἱκανότητα, ὅπως ἴσως ἄλλοι, νὰ λύνω τέτοια ζητήματα μὲ μόνη τὴ φαντασία, κάθησα κι' ἔμαθα ὅποια πηγὴ μπόρεσα νάχω στὴ διάθεσί μου, ἱκανὴ νὰ μοῦ δώσῃ κάποιο στοιχεῖο διαφωτιστικὸ γι' αὐτὸ τὸ ζήτημα, —χωρὶς φυσικὰ νὰ ἐξαντλήται ὡς ἐδῶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Καὶ τί μᾶς ἔδωσαν οἱ πηγές αὐτές, πού τὶς ἀξιολογώτερες σημεῖα αὐτὰ πὺ πᾶνω; Ἀντί νὰ βροῦμε στὶς ρίζες τῆς θρησκευτικότητος τῶν δύο Ἀλεξάνδρων μιὰ στενοκέφαλη κι' ὀπισθοδρομικὴ παράδοσι, βρήκαμε μπροστά μας ἓνα κίνημα θαυμαστὸ, προοδευτικὸ μὲ τὴν καλύτερη καὶ πλουσιώτερη ἐννοια τῆς λέξεως—τὸ ζωντανώτερο χριστιανικὸ κίνημα πού εὐτύχησε νάχη ἡ Ἑλλάδα ἀπ' τὰ μέσα τοῦ 17^{ου} ὡς τὰ μέσα τοῦ 19^{ου} αἰῶνα. Ἀντί ν' ἀνταμώσομε στὸ δρόμο μας γέρους κρονόληρους καὶ γραῖδια προληπτικὰ, ὅπως μᾶς εἶχαν συνηθίσει νὰ νομίζομε κάποιο κριτικὸ, συναντηθήκαμε μὲ μορφές ἀνθρώπων φιλογερῶν, χριστιανῶν θερμουργῶν, πού τὸ ἀναμορφωτικὸ κι' ἀναπλαστικὸ τους κίνημα συντόνιζε θαυμάσια τὴ σοφὴ ἐμμονὴ στὴν ἀρχαία παράδοσι μὲ τὴν τολμηρὴ καινοτομία, δίνοντας τὸ σύνθημα τῆς ἐπιστροφῆς πρὸς τὴ ζωὴ καὶ τὸ πνεῦμα τῶν πρώτων χρόνων τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἀνθρώπων, πού γιὰ τὴ χριστιανικὴ, τὴν κοινωνικὴ, τὴν ἔθνη καὶ τὴ μορφωτικὴ τους δράσι, εἶναι πάντα ἀξίῳ τῆς εὐγνωμοσύνης ὄλων.

Αὐτὰ ἔμαθα, αὐτὰ ἐσυνήθισαν ἀπὸ τῆς παιδικῆς ἡλικίας» οἱ δύο Ἀλέξανδροι. Τέτοιων ἀνθρώπων πνευματικῶν καὶ σωματικῶν ἀπόγονοι ἦσαν. Σὲ τέτοιων δασκάλων τὰ πόδια μαθήτεψαν μικροί, καὶ μὲ αὐτὸ τὸ πνεῦμα γαλουχήθηκαν ἀπ' τὰ μικρὰ τους χρόνια. Ἄν αὐτὰ εἶναι «τύποι νεκροί» καὶ «γράμματα πού ἀποκτείνει», ἂν ὅποιοι προσκολλᾶται σ' αὐτὰ εἶναι «ὄστρακον», ἂν τὸ νὰ θρέψῃς τὴν ψυχὴ σου μὲ τέτοιες ὑψηλὲς ἀρχές καὶ νὰ τὶς κρατήσης γερὰ στὴ ζωὴ σου σὰν κανόνα ζωῆς καὶ σὰν κίνητρο δράσης, εἶναι στενοκεφαλιά, ὅπως τὸ εἶπανε κατὰ κόρον πολλοὶ κριτικοὶ—καὶ θεολόγοι ἀνάμεσα σ' αὐτούς—τίτε..., ἀλλὰ ἄς ἀφήσομε τ' ἀστεῖα κι' ἄς εὐχαριστήσομε τοὺς κυρίους κριτικούς, γιατί, ἔστω καὶ ἀντλῶντας ἀποκλειστικὰ ἀπ' τὴ φαντασία τους, μᾶς ἔδωσαν τὴν ἀφορμὴ νὰ ψάξομε, κι' ἔτσι νὰ βροῦμε καὶ νὰ ζήσομε γιὰ λίγο τὴν ζωογόνο πνευματικὴ θαλπωρὴ, τῆς πραγματικῆς πνευματικῆς γενεᾶς, πού θρέμμα τῆς ἦσαν οἱ δύο Ἀλέξανδροι.

(39) «Παπαδιαμαντῆς» σελ. 88.

(40) «Ἀκρόπολις» ἰδ. μ.

(41) «Α. Παπαδιαμαντῆ: Γράμματα» πρόλογος σ, κη'.

(42) «Ἀκρόπολις» ἰδ. μ.

ΤΟ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΠΝΕΥΜΑ ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ

Τὴν ἐπίδρασι τοῦ Χριστιανικοῦ πνεύματος στὴ σύγχρονη ζωὴ μας θὰ τὴν ἀνακαλύψουμε κάτω ἀπὸ κάθε ἐκδήλωσι πνευματικῆ τοῦ τόπου, εὐθὺς μόλις ἀναζητήσουμε τὶς βαθύτερες ρίζες τοῦ ἠθικοῦ μας οικοδομήματος. Συνειδητὰ ἀλλὰ καὶ ὑποσυνειδητὰ τὸ Χριστιανικὸ πνεῦμα ἐπηρεάζει τὶς σκέψεις τοῦ διανοουμένου Ἑλληνα καὶ τὶς κατευθύνει πρὸς τὴν ἀλήθεια τῆς πνευματικῆς ζωῆς, μιὰν ἀλήθεια ποὺ ἀποτελεῖ τὸ ποθητὸ ὄνειρο γιὰ τὴν ὀρίμανσι τῆς σκέψεως τοῦ ἀνθρώπου.

Ἄν δὲν μᾶς θολῶνουν τὴ σκέψι μας οἱ ἀνόητοι καὶ θορυβῶδεις καταλυτὲς ὄλων τῶν ἀξιῶν ποὺ μὲ τὸ λάβαρο τῆς τέχνης ξεκινᾶνε νὰ γκρεμίσουν μὲ κλωτσιᾶς δὲ, τι βρῆκαν οἰκοδομημένο ἀπ' τὸν μόχθο καὶ τὴν ἔρευνα τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἔζησαν, ποὺ ἐσκέφθηκαν, ποὺ διόλειψαν πρὶν ἀπ' αὐτούς; ἂν προσέξουμε βαθύτερα τὸ φιλοσοφικὸ περιεχόμενο τοῦ ἔργου τῶν μεγάλων τεχνιτῶν μας, θὰ φτάσουμε πάντοτε σ' ἓνα ἀκατάλυτο συμπέρασμα. Στὸ καθαρὸ συμπέρασμα, ὅτι ὄλοι οἱ Ἕλληνες διανοούμενοι ποὺ ἔψαυσαν τὴν ἀλήθεια, ὄλοι οἱ ποιητὲς μας, οἱ ζωγράφοι, οἱ γλύπται, οἱ λογοτέχνες καὶ οἱ καλλιτέχνες ποὺ δὲν ἐδοῦλεψαν γιὰ τὸν στιγμιαῖο θόρυβο καὶ τὴν κούφια ρεκλάμα, γιὰ τὴν ἐφήμερη δόξα, γιὰ μιὰ φήμη κακῆς ποιότητος, ἀλλὰ ἐδημιούργησαν ἓνα ἔργο ποὺ συνεχίησε τοὺς συγχρόνους τῶν βαθεῖα, ποὺ τοὺς ἔκρουσε μὲ δυνατὸ χέρι τὶς βαθύτερες, τὶς ἀνθρωπινώτερες χορδὰς τῆς ψυχῆς τῶν, ὄλοι αὐτοὶ οἱ ἐργάτες τῆς τέχνης εἶχαν μέσα στὸ ἔργο τους ζωντανὸ χριστιανικὸ πνεῦμα. Καὶ τοῦτο εἶτε γιὰτὶ οἱ ἴδιοι οἱ τεχνίτες τὸ φανέρωσαν φανερόνως τὴν ψυχὴ τους, εἶτε γιὰτὶ προσπαθῶντας νὰ φτάσουν στὴν ἀλήθεια τῆς τέχνης τους, ἔφτασαν τὴν ἀλήθεια τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος.

Στὴν ἑλληνικὴ ζωγραφικὴ τῶν τελευταίων αἰῶνων συναντοῦμε τὸ χριστιανικὸ πνεῦμα στὸ ἔργο ὄλων τῶν μεγάλων δασκάλων τῆς τέχνης. Τὸ ζήτημα αὐτὸ δὲν ἔχει, ἴσως, ἀπασχολήσει ποτέ, μέχρι σήμερα, τὴν κριτικὴ τῆς ζωγραφικῆς. Καὶ ἐδῶ θὰ μπορούσε ἴσως κανεὶς νὰ ρωτήσῃ, ἐκτός ἀπὸ τὴν ἁρμονία τῶν χρωμάτων καὶ τὴν ἱκανότητα τῆς σχεδιάσεως, τί ἄλλο ἀπσχόλησε τὴν κριτικὴ τῆς τέχνης τῶν τελευταίων χρόνων; Τὸ χριστιανικὸ ὅμως πνεῦμα ὑπάρχει μέσα στὴν παραγωγή τῶν ζωγράφων μας. Καὶ δὲν ἐννοοῦμε μόνο τὴν εἰκονογραφία καὶ τὴ ζωγραφικὴ σύνθεσι ἐπάνω σὲ χριστιανικὰ θέματα, ἀλλὰ καὶ ἄπειρα ἄλλα θέματα ποὺ ἀπέδωσαν οἱ ζωγράφοι μας, ἄσχετα μὲ τὴν θρησκευτικὴ μας πίστι στὴν ἐπιφάνειά τους, ἀλλὰ στὴν πραγματικότητά βαθύτατα συνδεδεμένα μ' αὐτή, ἢ, ἀκόμη καλύτερα, θέματα ποὺ ἢ «γενεσιουργὸς ἀφορμὴ» τῶν βρίσκεται μέσα στὴ διδασκαλία τοῦ Χριστοῦ, ὅπως π. χ. ἡ ἀγάπη γιὰ τὸ παιδί, ἡ πραότητα, ἡ δικαιοσύνη, ἡ συγγνώμη, ἡ αὐταπάρνησι καὶ ἡ θυσία τοῦ ἐνὸς γιὰ τοὺς ἄλλους.

Τὸ χριστιανικὸ αὐτὸ πνεῦμα δεσπόζει στὸ ἔργο δυὸ κορυφαίων ζωγράφων τῆς Νεοελληνικῆς ζωῆς, τοῦ Γκαΐζη καὶ τοῦ Παροῆνη.

Περισσότερο ἀπὸ κάθε τι ἄλλο ἢ καθαρὴ ὄρασις τῶν δυὸ αὐτῶν ζωγράφων μας διὰ μέσον τῶν προβλημάτων καὶ τῶν ἀνησυχιῶν τῆς ἐποχῆς τῶν πρὸς τὴν χριστιανικὴν ἀλήθεια, εἶναι ἐκεῖνο ποὺ δίνει στὰ ἔργα τους τὴν ἔξαρσι πάνω ἀπὸ τὰ ἔργα τῆς μετριότητος, εἶναι ἐκεῖνο ποὺ τὰ βαφτίζει μέσα στὸ ἀθάνατο νερὸ τῆς μεγάλης τέχνης καὶ τὰ ὑψώνει σὰν ἠθικὰ σύμβολα τοῦ λαοῦ καὶ τῆς ἐποχῆς μας.

Ἄλλὰ καὶ πλατύτερα ἀκόμη ἂν δοῦμε τὴν νεοελληνικὴ ζωγραφικὴ, θὰ συμπερά-

νοουμε ὅτι ἐκτὸς ἀπ' τοὺς δύο αὐτοὺς κορυφαίους ζωγράφους ποὺ ἀναφέραμε, καὶ οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ζωγράφους, τοὺς σπουδασμένους ἢ τοὺς λαϊκοὺς, ποὺ ἔχουν νὰ παρουσιάσουν ἓνα βιώσιμο ἔργο, ἔχουν περικλείσει μέσα στὸ ἔργο τους αὐτὸ ἓνα μεγάλο κομμάτι ἀπὸ τὴν ἀλήθεια ποὺ ἐπισημασίασαν διὰ μέσου τῆς χριστιανικῆς τῶν πειστεως.

Γιὰ τὴν ἀξιολόγησι τοῦ ἔργου ἑνὸς καλλιτέχνη ἢ μιᾶς σχολῆς, πολὺ μεγαλύτερη σημασία ἔχει τὸ πνεῦμα ποὺ δεσπόζει στὴν παρουσίασι καὶ στὴν ἐκφρασί τῶν θεμάτων του, ἀπὸ τὴν ἐκλογή, αὐτὴ καθ' ἑαυτή, τῶν θεμάτων τῆς καλλιτεχνικῆς του παραγωγῆς.

Πολλὲς φορές μεγαλύτερη ἀξία ἔχουν ὅσα ἀφίνει νὰ ὑπονοηθοῦν, παρά ὅσα λέει καθαρά καὶ ξάστερα ὁ καλλιτέχνης μὲ τὸ ἔργο του. "Ὅτι οἱ ζωγράφοι τοῦ παρελθόντος δὲν ἐδοῦλεσαν πάντοτε ἐλεύθερα, εἴτε γιατί ἔπερναν παραγγελίες ποὺ ἔπρεπε πιστὰ νὰ τὶς ἀκολουθήσουν, εἴτε γιατί ἡ τέχνη τους εἶχεν ὑποβληθῆ ὡς χίλιους δύο περιορισμοὺς, εἶναι κάτι ποὺ δὲν ἐπιδέχεται ἀμφισβήτησι. Ἄλλὰ καὶ κάτι ἐπίσης ἀληθινὸ εἶναι ὅτι παρ' ὅλο τὸ βᾶρος τῶν περιορισμῶν, μπόρεσαν οἱ καλλιτέχνες ὅλων τῶν ἐποχῶν νὰ ἐκφράσουν τὴν ψυχὴ τους μὲ κάποιον τρόπο μέσα σὲ κάθε τους πίνακα, ἀδιάφορον ἂν αὐτὸ ἔγινε μὲ κάποια μικρὴ λεπτομέρεια ἢ μὲ τὸ γενικὸ πνεῦμα τῆς συνθέσεως των. Καὶ ἐκφράζοντας ὁ καλλιτέχνης πλατεία καὶ καθαρά, ὅταν μπορούσε, ἢ ἀπόκομπα τὴ σκέψι του, ἐξέφραζε τὴν ψυχὴ τῆς ἐποχῆς του, καὶ ἔτσι πολλὲς φορές στάθηκε πρωτοπόρος στὴ διάδοσι τῶν νέων ἰδεῶν ποὺ παρουσιάζονται σὲ κάθε ἐποχῇ ἢ ἀξιολόγησε τίς ἰδέες καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ παρελθόντος.

Κυριάζοντας μέσα ἀπ' τὸ πρῶτομα τῶν βασικῶν αὐτῶν σκέψεων τὸ ἔργο τῶν νεοελλήνων ζωγράφων, σὲ πολλὰ σημεῖα θὰ φτάσοιμε στὸ ἴδιο συμπέρασμα ποὺ φτάνοιμε πάντοτε ὅταν σπουδάζοιμε τίς ποιητικὸμορφες ἐκδηλώσεις τῆς νεοελληνικῆς ζωῆς. "Ὅτι δηλαδὴ ὁ Χριστιανισμὸς σὰν σύστημα ζωῆς, ἀλλὰ καὶ θρησκευτικὸ καὶ

φιλοσοφικὸ, ἐπηρεάζει, συνειδητὰ ἢ ὑποσυνειδητὰ, τοὺς δρόμους τῆς σκέψεως, τῆς δράσεως καὶ τῆς ἐκφράσεως μας.

Αὐτὸ δὲ τὸ φαινόμενο δὲν τὸ συναντοῦμε μόνο στὴν παλαιότερη ζωγραφικὴ, ὅποτε τὰ θέματα εἶναι ἀποκλειστικῶς ἀγιογραφικά, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸν 19ον καὶ τὸν 20ον αἰῶνα, ὅταν πειὰ ἡ ἐπίδρασις τῆς Εὐρώπης ἔφερε μιὰ ριζικὴ διακοπὴ στὴν παράδοσι τῆς Ἑλληνικῆς καλλιτεχνικῆς ἐκφράσεως.

Ἄλλὰ ὡς ρίξοιμε μιὰ σύντομη ματιὰ στὴν ἱστορία τῆς ζωγραφικῆς τῶν τελευταίων αἰώνων. "Υστερ' ἀπ' τὴν πῶσι τῆς Πόλης, μέσα στὴ γενικὴν ὕφει τῶν πνευματικῶν ἐκδηλώσεων τῆς φυλῆς μας, ὑπάρχει μιὰ ἐξαιρέσις, ποὺ ἀφορᾷ τὴν ἀγιογραφία. Τοῦτο ὀφείλεται στὸ ὅτι ὑπῆρχε ἤδη μιὰ δημιουργημένη παράδοσις στὴν τέχνη αὐτῇ.

Ὁ κ. Δημ. Σιουλιάνος στὸ βιβλίον του: «Ἕλληνες Ἀγιογράφοι μετὰ τὴν ἄλωσι», μὲ λίγες λέξεις στὴν ἀρχὴ τοῦ συγγράμματός του τοποθετεῖ τὸ ζήτημα στὴ σωστὴ του θέσι. «Ἡ ἑλληνικὴ εἰκονογραφία, τέχνη σπουδαία καὶ γόνιμος, δημιουργήσασα ἔργα λαμπρὰ καὶ καλλιτεχνικῶς ἐνδιαφέροντα, εἶνε προῖον τοῦ λατρευτικοῦ αἰσθηματος καὶ τῆς καλλιτεχνικῆς ἰδιοφυίας τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους κατὰ τοὺς αἰῶνας ἐκείνους... Ἠκολούθησεν ἡ ἑλληνικὴ εἰκονογραφία τὰ πρότυπα, τὴν τεχνολογίαν καὶ τὸ πνεῦμα τῆς προεσυτῆρας τῆς ἀδελφῆς, τῆς βυζαντινῆς τέχνης, τῆς ὁποίας εἶναι ἡ συνέχεια καὶ ἡ τελευταία μορφή καὶ μεθ' ἧς ἀποτελεῖ ἐν ὅλον καλλιτεχνικὸν καὶ θρησκευτικὸν συγκρότημα».

Παραθετῶ τίς περικοπὲς αὐτὲς γιατί μὲ μεγάλη καθαρότητα καὶ μὲ σωστὴν ἀντίληψιν ἐρμηνεύουν τὴ θέσι τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς.

Συνδυάζοντας τὴ θρησκευτικὴ πίστι μὲ τὴν ἔθνην περιπέτεια οἱ τεχνίτες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἐξέφρασαν τὴν ψυχὴν ὁλόκληρον τοῦ Ἑλληνισμοῦ, εἴτε σὰν πόνο τοῦ Γολγοθᾶ, εἴτε σὰν σπαραγμὸ τῆς πονεμένης Μητέρας πάνω στὸ σῶμα τοῦ Υἱοῦ της. Ἄλλὰ καὶ τίς ἐλπίδες καὶ τὴν πίστι εἰκόνησε ἡ τέχνη αὐτῇ μὲ τὸν Εὐαγγελισμὸ καὶ τὴν Ἀνάστασι τοῦ Σωτήρος.

Ὁ Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ, στὴν Ἐριμνεΐα τῆς Ζωγραφικῆς του ἀναφέρει πάνω ἀπὸ ἑξακόσιες συνθέσεις ἀπὸ τὴν Παλαιὰ καὶ τὴν Καινὴ Διαθήκη καὶ σκηνές ἀπὸ τὸν βίο καὶ τὰ μαρτύρια τῶν Ἀγίων, ποὺ ἀποτελοῦσαν τὰ θέματα τῆς μετὰ τὴν ἄλωσις ζωγραφικῆς τῶν Ἑλλήνων. Ἐπίσης μέσα στὰ θέματα αὐτὰ συμπεριλαμβάνονται καὶ ἱστορικὲς παραστάσεις.

Ἄλλὰ τὰ κύρια πρόσωπα τῆς Ἑλληνικῆς ζωγραφικῆς τῶν χρόνων ἐκείνων εἶναι τρεῖς. Ὁ Θεόδωρος, ἡ Ἁγία Μητέρα καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος.

Τὴν τέχνη αὐτή, μιὰ τέχνη ἐκ παραδόσεως, τὴν ἐξασκοῦσαν κυρίως οἱ κληρικοί. Ἦταν μιὰ τέχνη φτασμένη, καὶ ἂν δὲν μᾶς ἄφισε μνημεῖα ποὺ νὰ ἐπιβάλλονται ὡς μνημεῖα τέχνης μετὰ τὴν πλατύτερη ἔννοια, αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι δὲν εἶχε ποτὲ τὴν εὐκαιρία νὰ ἐκδηλωθῇ σὲ ἔργα μεγάλης κλίμακος.

Ἦταν μιὰ τέχνη ποὺ ἀγνοεῖ τὴν ὀρθὴ προοπτικὴ καὶ τὴν ἀληθινὴ ἀνατομία. Ἡ πτυχολογία τῶν ἐνδυμάτων εἶναι συμβατικὴ καὶ λανθασμένη. Ἡ εἰκόνα δὲν ἔχει βάθος καὶ ὁ φωτισμὸς δὲν προέρχεται, ὅπως εἶναι φυσικὸ, ἀπὸ ἓνα ἐξωτερικὸ σημεῖο. Ἄλλὰ οἱ εἰκόνες φαίνονται ὡς νὰ φωτίζονται ἀπὸ μιὰ ἐσωτερικὴ τους φωτιστικὴ πηγὴ.

Αὐτὴ ἡ παράδοσις ὑπῆρχε στὴν τέχνη ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ χρόνια, καὶ αὐτὴ ἡ παράδοσις ἐξακολούθησε σ' ὀλόκληρη τὴν Ἑλλάδα μέχρι τὸν 19ον αἰῶνα.

Ἄλλὰ συγχρόνως καὶ ἐνῶ παρατηροῦμε αὐτὴ τὴν ἀξιόλογη προσήλωσις στὴν τέχνη αὐτή, μιὰ προσήλωσις ποὺ ἑναρμονίζεταν τότε ἀπόλυτα μετὰ τὸ πνεῦμα τῆς φυλῆς, παρατηροῦμε στὰ ἐπτάνησα, ὅπου οἱ συνθήκες τῆς ζωῆς ἦσαν πρὸ ἄνετες, κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα, μιὰ τάσις γιὰ τὸν συγχρονισμό τῆς τέχνης. Ἡ τάσις αὐτὴ ἀναφαίνεται ὅταν στὰ 1669 ἐπῆγαν πολλοὶ Κρητικοὶ στὴν Ζάκυνθο καὶ στὴν Κέρκυρα.

Μετὰ τοὺς Κρητικούς αὐτοὺς καὶ μετὰ ἄλλους Ἑπιτανησίους ποὺ πῆγαν γιὰ νὰ σπουδάσουν τὴν τέχνη τῆς ζωγραφικῆς στὴ Βενετία, δημιουργήθηκε ἡ περίφημη Βενετοκρητικὴ Σχολὴ τῆς ζωγραφικῆς, ἡ ὁποία ἐπηρεάζει ἀπ' τὰ πρότυπα τῆς ἰταλικῆς

τέχνης, δηλαδή σχεδιάζει μετὰ ὀρθὴ προοπτικὴ τὸ τοπίο καὶ ἐγκαταλείπει τὰ παραλληλεπίπεδα τῶν βράχων τὸ ἓνα ἐπάνω ἀπ' τὸ ἄλλο ποὺ ἦσαν ἄλλοτε ὁ τυπικὸς συμβολισμὸς τῶν βουνῶν, εἰσάγει τὴ φυσικὴ φωτοσκίασις, ἐπιτυγχάνει τὴ σωστὴ πτυχολογία καὶ ἀληθινὲς κινήσεις, ἀλλὰ μένει πιστὴ στοὺς γνωστοὺς τύπους τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς.

Οἱ σπουδαιότεροι ἐκπρόσωποι τῆς σχολῆς αὐτῆς εἶναι ὁ Ἠλιὸν Μόσχος (1634-1684), ὁ Φιλόθεος Σκούφος, ὁ Βίκτωρ Κλατατσάρας καὶ ὁ Ἀντώνιος Μπόρης. Μετὰ τοὺς ζωγράφους αὐτοὺς ἐγκαινιάζεται μιὰ μεγάλη περίοδος, ἡ περίοδος τῆς ἐπιηρεασμένης ἀπὸ τὴν Εὐρώπην ἑλληνικῆς ζωγραφικῆς, ἡ ὁποία ἐξακολουθεῖ ἀκόμη καὶ σήμερα.

Ἦστε ἀπ' τὴν ὁμάδα αὐτὴ τῶν καλλιτεχνῶν τοῦ 17ου αἰῶνα ἔρχεται, κατὰ τὸ τέλος του καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ ἐπομένου, μιὰ ὁμάδα ἄλλων ζωγράφων, ποὺ ἐκόσμησε τὶς ἐκκλησιῆς τῆς Ζακύνθου καὶ τῆς Κερκύρας.

Χαρακτηριστικὸ τῆς τέχνης τῆς εἶναι μιὰ ὀλοκληρωτικὴ ἀπομάκρυνσις ἀπὸ τὶς βυζαντινὲς παραδόσεις τῆς τέχνης, καὶ ἡ παραδοχὴ ἐπιδράσεων τῆς ἰταλικῆς τεχντροπίας, μέχρι τοῦ σημείου ποὺ νὰ μιμοῦνται καὶ τὰ ἐνδύματα τῆς ἰταλικῆς ζωγραφικῆς.

Σπουδαιότεροι ἐκπρόσωποι τῆς ὁμάδας αὐτῆς εἶναι οἱ Στέφανος Τζαγκαρωῶλος (ἡ δράσις του ἐκτείνεται ἀπὸ τὸ 1688 ἕως τὸ 1710), Θεόδωρος Πουλᾶκις (1615-1691) καὶ Κ. Κονταρῆνης (1670-1718). Ἡ ὁμάδα αὐτὴ ἦταν πρόδρομος ἄλλης ποὺ ἀκολούθησε, κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα, καὶ ποὺ μ' αὐτὴν ἡ ἐπτανησιακὴ σχολὴ στράφηκε ἀποφασιστικὰ πρὸς τὴν ἰταλιζούσα ἀντίληψιν τῆς τέχνης. Ἐκπρόσωποι: Παναγιώτης (1662-1729) καὶ Νικόλαος Δοξαράς, Ἰερώνυμος Πλακοτὸς (1670-1728), Νικόλαος Κουτούζης (1741-1813) καὶ Νικόλαος Καντούνης (1761-1834).

Μέχρι τὸν ἀγῶνα τῆς Ἀνεξαρτησίας, ἡ Ἑλληνικὴ ζωγραφικὴ ἦταν τέχνη καθολικῆς ἀγιογραφικῆς, ἂν ἐξαίρεσομε δὲ τὴν ἐπτάνησο ὅπου ἡ τεχνικὴ τῆς εἶναι ἐπιηρεασμένη ἀπὸ τὴν Ἰταλία, σ' ὀλόκληρη τὴν

ὑπόλοιπὴν Ἑλλάδα ἔμεινε πιστὴ στὸν λαϊκό της χαρακτῆρα καὶ στὴ βυζαντινὴ της παράδοσι. Ἡ τέχνη αὐτή, πού εἶχε πηγὴ ἔμπνευσέως της, ἀποκλειστικὰ σχεδὸν μποροῦμε νὰ ποῦμε, τὴν θρησκευτικὴν ἰδέαν, ἦταν βαθεῖα συνυφασμένη μετὰ τὴ ζωὴ, ἦταν ἡ ἔκφρασι μιᾶς ζωντανῆς πραγματικότητος, πού τὴν ἐνοιῶθε κάθε ἀπλὸς ἄνθρωπος τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Μ' ἄλλα λόγια ἦταν μιὰ τέχνη ἀληθινή, γιατί εἶχε μέσα της τὸ πνευματικὸ στοιχεῖο, πού τόσο πολὺ ἔμεινε ξένο σὲ νεώτερες τάσεις τῆς τέχνης ἀργότερα.

Αὐτὴ ἡ ἀντιπροσωπευτικὴ τέχνη τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὅση κριτικὴ κι' ἂν τῆς γίνεταί ἀπὸ τοὺς ἀνιστόρητους, ἐβάσταγε τὸ πνεῦμα τοῦ Γένους καὶ ἔτρεφε μετὰ τὴν πλούσια ζωὴ της γενεὴς ὁλόκληρες. Αὐτὴ ἔδωκε ἀργότερα καὶ τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα στοὺς νεώτερους καλλιτέχνες πού ἐδημιούργησαν στὴν ἐποχὴ μας ἔργα ἀξία νὰ φέρουν τὴ σφραγίδα τοῦ πνεύματος.

Κι' ὅμως ἔμεινε ταπεινὴ καὶ σεμνὴ χωρὶς μεγαλοπρεπεῖς ἐξάρσεις.

Τὰ θέματά της ἔμειναν τὰ ἴδια, ὅπως καὶ στὰ Βυζαντινὰ χρόνια, πλουτισμένα κατὰ τόπους μετὰ τις μορφὰς τοπικῶν ἁγίων καὶ ὁσίων. Στὴν ἐπιτήρησο, ἀπὸ τις ἀρχεὲς τοῦ 18ου αἰῶνα, παρουσιάζεται ἓνα νέο θέμα ἐκκλησιαστικῆς εἰκονογραφίας, ἡ λιτανεῖα μιᾶς εἰκόνας ἢ τοῦ λειψάνου Ἁγίου, θέμα πού τὸ ζωγράφησε γιὰ πρώτη φορὰ στὰ 1756 ὁ Ἰωάννης Κορῆς (+1799) στὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Χαράλαμπος, στὴ Ζάκυνθο. Ἡ πρώτη αὐτὴ ἐκτέλεσι τοῦ θέματος εἶναι ξερὴ καὶ ἀκαλαίσθητη, ἴσως ἐπειδὴ εἶναι πολὺ ρεαλιστικὴ. Τὸ ἴδιο θέμα τὸ ἔδωσαν ἀργότερα οἱ κορυφαῖοι ζωγράφοι τῆς ἐπτανήσιακῆς σχολῆς, μετὰ τὸ ἀριστουργηματικὸ. (Κουτούζης, «Λιτανεῖα τοῦ Ἁγίου Διονυσίου», 1766, Ναὸς τοῦ Ἁγίου, στὴ Ζάκυνθο. Καντούνη, «Λιτανεῖα τῆς εἰκόνας τῆς Θεοτόκου», 1808, Ναὸς τῶν Ἁγίων Πάντων στὴν Ζάκυνθο).

Στὴν ὑπόλοιπὴ Ἑλλάδα τὰ Βυζαντινὰ θέματα τῆς ζωγραφικῆς πλουτίσθησαν μετὰ τοὺς Νεομάρτυρες, τοὺς ἄνδρες δηλαδὴ καὶ τις γυναῖκες πού βροῦσαν τὸ θάνατο ἐπειδὴ δὲν ἔστειραν ν' ἀπαρητηθοῦν τὸν Χριστιανισμό. Ὁ ἑορτασμός τῶν μαρτύρων αὐ-

τῶν παρέμεινε γιὰ ἓνα μεγάλο χρονικὸ διάστημα ἢ καὶ γιὰ πάντα ἐπιτόπιος. (Ὁ Ἅγιος Γεώργιος ὁ Νεός, εἰκονίζεται μετὰ φουστανέλλα, ὁ Ἅγιος Βάρβαρος πού ἑορτάζεται στὴ Λευκάδα καὶ στὴν Ἀχαρνανία καὶ τόσο ἄλλοι).

Ἡ λαϊκὴ ζωγραφικὴ σὲ κάθε τόπο ἐδημιούργησε ἐκτὸς ἀπὸ τὰ καθιερωμένα χριστιανικὰ θέματα κι' ἐκτὸς ἀπ' τις μορφὰς τῶν ἁγίων πού ἔχουν ἐπιβληθῆ μετὰ τὸ γενικὸ κύρος ὁλόκληρης τῆς Ἐκκλησίας, καὶ τις μορφὰς τῶν νεομαρτύρων, μετὰ ξεχωριστὰ χαρακτηριστικὰ γιὰ τὴν καθεμίαν. Στὶς εἰκόνες αὐτὲς δίπλα στὴ μορφή τοῦ Ἁγίου ζωγραφίζονται πάντα καὶ τὰ ὄργανα τοῦ μαρτυρικοῦ του θανάτου. (Ὁ τροχός, ἡ ἀγκυλὴ, ἀλυσίδες κλπ.). Ἀξιοσημειώτῃ εἶναι μιὰ εἰκόνα τῆς Παναγίας πού εἶδα στὴν Ἄρτα, ὅπου ἡ Παναγία παριστάνετα ντυμένη μετὰ χωριάτικο κοστούμι.

Ὑστερ' ἀπ' τὴ συγκρότησι τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους, οἱ ζωγράφοι τοῦ περασμένου αἰῶνα πού σπούδασαν οἱ περισσότεροὶ στὸ Μόναχο, γύρισαν πίσω στὴ χώρα μας βαθύτατα ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὸν ἀκαδημαϊσμὸ τῆς τέχνης. Ὁ Νεοκλασικισμὸς τοῦ Μονάχου χαρακτηρίζει τὴν τέχνη τῶν σπουδασμένων ζωγράφων μας τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἡ ἐπιθυμία τῆς ἐπιστροφῆς στὰ ἰδεώδη τοῦ κλασσικοῦ πολιτισμοῦ κυριαρχεῖ στὶς ψυχὰς τῶν διανοουμένων Ἑλλήνων καὶ ἔτσι δημιουργεῖται μιὰ διακοπὴ στὴ συνέχεια τῆς Ἑλληνικῆς ζωῆς, μιὰ διακοπὴ πού αἰσθητοποιήθη μετὰ τὸν περὶ ἀνάγλυφο τρόπο μετὰ τὴ δημιουργίαν τῆς «καθαρεύουσας», μιᾶς πλαστῆς καὶ ξένης πρὸς τὸ λαϊκὸ αἰσθημα γλώσσας. Οἱ ζωγράφοι μας δὲν εἶναι πιά τεχνίτες τῆς λαϊκῆς παραδόσεως, χάνουν τὴν ἐπαφὴν τους μετὰ τῶν ζωντανῶν πνευματικῶν ἀξιών πού ἔτρεφαν χρόνια τὸ λαὸ καὶ ἔτσι οἱ «σπουδασμένοι» αὐτοὶ ζωγράφοι προσπαθώντας νὰ δημιουργήσουν νέα τέχνη, κάνουν ἔργα πού δὲν ἀντέχουν παρὰ μόνο ὅσο κρατᾷ ἡ μόδα τους.

Ὡς τόσο ἡ ἀγιογραφία μένει ἓνα θέμα τῆς λαϊκῆς μας τέχνης πού μαζὺ μετὰ τὴν δημοτικὴ γλώσσα ἀποτελοῦν δυὸ κριτήρια τῆς σταθερότητος πού ἔδειξε ὁ λαὸς στὴν ἀξιολόγησι τῶν αἰσθητικῶν του μέτρων καὶ τῶν μέσων τῆς ἐκφράσεώς του,

μὴ στέργοντας νὰ παρασυρῆθῇ ἀπὸ τὴν εὐθύνουσά τάξιν σὲ μιὰ στροφῆ τῆς ζωῆς ἀντίθετη πρὸς τοὺς νόμους τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξως.

Ὑστερ' ἀπ' τὴ Σχολὴ τοῦ Μονάχου πού κυριάρχησε σ' ὁλόκληρο τὸν 19ον αἰῶνα, μὲ τὴν εἴσοδο τοῦ 20οῦ δημιουργεῖται ἡ Γαλλικὴ σχολὴ τῆς ζωγραφικῆς στὴν Ἑλλάδα, ἀπ' τοὺς ζωγράφους μας πού ἐσπούδαζαν στὸ Παρίσι, τὸ κέντρο αὐτὸ τῆς καλλιτεχνικῆς κινήσεως ὁλόκληρης τῆς Εὐρώπης τὰ πρῶτα 40 χρόνια τοῦ αἰῶνα μας.

Ὅσο ἡ ἑλληνικὴ τέχνη τῆς ζωγραφικῆς ἦταν μιὰ τέχνη ἀπὸ παράδοσι, ὑπάρχει μιὰ συνέχεια στὶς μορφές της, στὰ θέματά της, στὰ σχέδια, στὸν χρωματισμό, στὸν τρόπο τῆς ἐρμηνείας τοῦ γύρω μας κόσμου. Ἦταν ἕνας τρόπος ἐκφράσεως τῆς λαϊκῆς ψυχῆς αὐθόρητος, ἀφελής, τυποποιημένος. Τὰ θέματά της ἦσαν ὅλα σχετικά μὲ τὴ θρησκεία καὶ μέσα στὰ θέματα αὐτὰ ἡ φυλὴ μας εὗρισκε τὰ μέσα ἐκφράσεως τῶν βαθύτερων της πόθων.

Ἀφ' οὗτου ὅμως ἡ τέχνη τῆς ζωγραφικῆς ἀπέκτησε τοὺς σπουδασμένους τεχνίτες της, τότε στὴ Βενετιά, τότε στὸ Μόναχο καὶ τότε στὸ Παρίσι, ἡ τέχνη τῆς ζωγραφικῆς στὴν Ἑλλάδα ὑφίσταται ἕνα διαχασμό.

Χωρίζεται στὴ μεγάλη τέχνη, πού ἀπορροφᾷ ὅλα τὰ δυναμικὰ στοιχεῖα καὶ γίνεται μιὰ ἐκφρασι τῆς εὐρωπαϊκῆς τέχνης, καὶ στὴ λαϊκὴ τέχνη, μὲ τοὺς λαϊκοὺς τεχνίτες (Θεόφιλος τῆς Μυτιλήνης, Χρηστίδης κλπ.).

Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς συγχρόνους ζωγράφους μας μέσα στὸ γενικὸ πνεῦμα πού γεννήθηκε τὰ τελευταῖα εἴκοσι χρόνια γιὰ τὴν ἐξυγίανσι τῆς Ἑλληνικῆς διανοήσεως καὶ τῶν στοιχείων τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς, ἐστράφηκαν πρὸς τὴν ἐπανασύνδεσι τῆς σημερινῆς Ἑλληνικῆς πραγματικότητος πρὸς τὴν παλαιὰ παράδοσι τῆς τέχνης. Ἀπ' τοὺς ζωγράφους τῆς ομάδας αὐτῆς πρέπει ἰδιαίτερα ν' ἀναφέρουμε τὸν Πικιώνη, τὸν Παπαλουκά, τὸν Κόντογλου καὶ τὸν Βασιλείου. Κι' ἀκόμα πρέπει ἔδω νὰ σημειώσουμε ὅτι στὰ 1895 ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸν μοναχὸ Ἰωάσαφ, στὸ Ἅγιον Ὄρος, ἕνα ἐργαστήρι ἀγιογραφίας, πού συνέχισε τὴν παλαιὰ Βυζαντινὴ τέχνη τῆς ζωγραφικῆς.

Ἄλλὰ αὐτὲς οἱ τάσεις δὲν πῆραν ἀκόμη οὔτε τὴν ἔκτασι οὔτε τὴν καθολικότητα πού θὰ περιμένε κανεὶς. Ἴσως γιὰτὶ ὑπάρχει πολλὴ παρεξήγησι μέσα στὰ κινήματα καὶ στὰ κηρύγματα πού ἀφοροῦν τὴ λαϊκὴ μας τέχνη. Ἴσως γιὰτὶ ἡ κίνησι αὐτὴ δὲν ἔχει πάρει ἀκόμη τὴν πνευματικότητα πού πρέπει νὰ ἔχη μιὰ αἰσθητικὴ θεωρία πού ἀπευθύνεται πρὸς τὸν σημερινὸν ἄνθρωπο.

Ἄν ἐξετάσουμε τὸ ἔργο τῶν ἐκπροσώπων αὐτῆς τῆς τάσεως θὰ βροῦμε ἀφθονο ὕλικὸ ἀπὸ χριστιανικὰ θέματα, χιμῶδες, ὄχι ἀποστεγνωμένο, ἀληθινὰ χριστιανικὸ πνεῦμα μέσα στὸ ἔργο τους. Ἄλλ' ἂν προσέξουμε τὸ ἔργο καὶ ἄλλων ζωγράφων μας, μεγάλων, σπουδασμένων στὰ ξένα καλλιτεχνικὰ κέντρα, κι' ἐπηρεασμένων ἀπὸ τὴν τεχνοτροπία τους, θὰ δοῦμε σάν μιὰ νέα ἐπιβεβαίωσι τῆς φιλετικῆς μας δυναμικότητος, ὅτι κάτω ἀπ' τὶς ἐπιδράσεις τῶν ξένων σχολῶν καὶ μέσα στὴ ραγδαία ἐξέλιξι τῶν νέων ἰδεῶν ὁ Ἕλληνας ζωγράφος μένει πιστὸς στὶς πανάρχαιες ἀξίες πού σεβάστηκε καὶ στὶς ὁποῖες προσηλώθηκε πάντοτε ὁ λαὸς μας. Καὶ ἀστείρευτη πηγὴ τῶν ἀξιῶν τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς εἶναι ἡ Χριστιανικὴ πίστι. Τῆς πίστεως αὐτῆς ἐκδηλώσεις εἶναι οἱ πίνακες μὲ Χριστιανικὰ θέματα, τῶν νέων μας ζωγράφων. Καὶ τὸ σπουδαῖο εἶναι πὼς κατὶ τέτοια ἔργα δὲν λησμονοῦνται μὲ τὸν καιρὸ, παρὰ μένουσι ζωντανά, περνοῦν στὴν αἰσθητικὴ συνείδησι τοῦ λαοῦ καὶ ἀποτελοῦν πνευματικὲς τὸν κατακτήσεις.

Μέσα σ' αὐτοὺς θάπρεπε ἰδιαίτερα ν' ἀναφέρουμε τὸ «Ἰδοῦ ὁ Νυμφίος ἔρχεται» τοῦ Νικολάου Γύζη (1842-1901), τὸ «Χαῖρε Νύμφη ἀνήμευτε» τοῦ Θεοδώρου Ράλλη (1852-1909) καὶ πολλὰ ἄλλα τοῦ ἰδιοῦ ζωγράφου, τὸ «Χαῖρε Ραβδί» τοῦ Ροῦλοῦ, πολλὲς ἀγιογραφίαι τοῦ Λεμπέση καὶ τοῦ Παρθένου, τὸν «Εὐαγγελισμό», τὴν «Ἀποκαθήλωσι», τὸν «Χριστὸ» καὶ τὴν εἰκονογράφου τοῦ Πατριαρχικοῦ Ναοῦ Καίρου, τοῦ Ἁγ. Γεωργίου Βιέννης καὶ τοῦ Ἁγίου Ἀλεξάνδρου (στὸ Παλαιὸ Φάληρο). Σχεδὸν ὅλοι οἱ καλύτεροι νεοελληνεῖς ζωγράφοι ἔχουνε δουλέψῃ θέματα παρμένα ἀπ' τὴ θρησκεία τοῦ Χριστοῦ. Ἡ μορφὴ τοῦ Χριστοῦ πρῶτα-πρῶτα, τὸ δροῦμα

καὶ ἡ δόξα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου του, ἡ ἐλπίδα καὶ ἡ χαρὰ τῆς ἀναστάσεώς του, τοὺς ἐκέντησαν τὴν ἔμπνευσι γιὰ νὰ ζωγραφίσουν τὰ ἀξιολογιώτερά τους ἔργα, τόποθετώντας ἐκεῖ συναισθήματα προβλήματα καὶ ἐλπίδες τῆς σημερινῆς ἐποχῆς μας.

Ἡ μορφή τῆς Παναγίας βρίσκεται σπανιότερα στὸ ἔργο τῶν νέων ζωγράφων καὶ πάντοτε στὸ θέμα τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, ἕνα θέμα μὲ βαθὺν συμβολισμό, ἐνῶ σχεδὸν καθ' ὅλοκληρίαν λείπουν πίνακες ἐμπνευσμένοι ἀπ' τὴ ζωὴ καὶ τὰ μαρτύρια τῶν ἁγίων. Αὐτὴ ἡ προτίμησι πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ καὶ πρὸς τὸν Εὐαγγελισμό δείχνει μιὰ φιλοσοφικὴ ἀντιμετώπισι τοῦ ζητήματος τῆς θρησκείας ἀπὸ τοὺς ζωγράφους μας, πού προσπαθοῦν νὰ ψαύσουν τὴν κορυφὴ τῆς Πίστεως, συγχινημένοι ἀπὸ τὰ νοήματά της, πού περικλείει, ἐνῶ τὸ ἱστορικὸ δράμα τῆς θρησκείας ἕνα δράμα ταυτόσημο μὲ τὸ δράμα τῶν μαρτύρων της, φαίνεται νὰ μὴ τοὺς συγχινῇ.

Ἀλλὰ τὴν ἐπίδρασι τοῦ Χριστιανικοῦ πνεύματος ἐπάνω στὰ ἔργα τῶν ζωγράφων μας, τὴ δείχνουν περισσότερο τὰ ἔργα τοὺς ἐκεῖνα πού δὲν ἔχουν ἀγιογραφικὸ θέμα, ἀλλὰ εἶναι βαθύτατα ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὸ πλατύτερο χριστιανικὸ πνεῦμα. Καὶ γιὰ νὰ ἐνοήσουμε καλύτερα τὴ θέσι τοῦ ζητήματός μας θὰ ἔπρεπε νὰ θυμηθοῦμε ἐδῶ μερικὲς ἠθικὲς καὶ πνευματικὲς ἀρετὲς πού τις ὀφείλουμε στὸν Χριστιανισμό.

Ἡ ἀγάπη πρὸς τὸ παιδί, ἕνα αἰσθηματάνθρωπιο, βρίσκεται στενωτάτα συνδεδεμένο μὲ τὴ χριστιανικὴ θρησκεία, ἀφοῦ τόσα διδάγματα τῆς ἀγάπης αὐτῆς ἔχουμε ἀπ' τὸν ἴδιο τὸν Χριστό. Τὸ χριστιανικὸ αὐτὸ θέμα ἔδωσε τὴν ἔμπνευσι στοὺς κορυφαίους νέους ζωγράφους μας. Ὁ Νικόλαος Γύζης, ὁ Γεώργιος Ἰακωβίδης καὶ οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ζωγράφους ἐξωγράφισαν τὸ παιδί στὶς διάφορες ψυχικὲς του ἐκδηλώσεις, στὴ χαρὰ του, στὴν ἐκκληξί του, στὸν πόνο του, ὅταν μαθαίνῃ γράμματα

ἢ ὅταν παίζει (Ν. Γύζης «Ὁ μικρὸς σοφός», «Ἀραβῶνες παιδιῶν», Γ. Ἰακωβίδης, «Τὰ πρῶτα βήματα», «Παιδικὴ συναυλία», «Μητρικὴ στοργή». Οὐμβ. Ἀργυροῦ: «Ὁ θησαυρὸς τῆς Μάννας»). Ἄλλες χριστιανικὲς ἀρετὲς πού ἐνέπνευσαν τοὺς ζωγράφους μας στὴν ἐκτέλεσι συνθετικῶν ἔργων μὲ ἄνωτερο πνευματικὸ περιεχόμενο εἶναι ἡ πραότητα, ἡ μετάνοια, ἡ ἀγάπη, ἡ ἀνεξικακία, ἡ ἐλπίδα.

Τὸ πνεῦμα τῶν χριστιανικῶν αὐτῶν ἀρετῶν βρίσκεται διάχυτο καὶ κυρίαρχο μέσα σὲ πολλὰ ἔργα τῶν περισσοτέρων συγχρόνων μας τεχνιτῶν.

Ἄλλα ἔργα μὲ βαθὺν χριστιανικὸ πνεῦμα εἶναι ἡ Ἐξομολόγησι (Θ. Ράλλη), τὸ Τάμμα (Ν. Γύζης), τὸ Μοιρολόγι (Νικ. Λύτρα), τὰ Ἄνθη τοῦ Ἐπιταφίου (τοῦ ἴδιου), τὸ Λιβάνισμα, ὁ Ὅρθρος, ὁ Ἀγιασμός ἐπάνω στὸ πλοῖο καὶ τὸ Αὐτὸ τοῦ Πάσχα (τοῦ ἴδιου), ἡ Λειτουργία ἐπάνω στὸν Παρνασσό, ὁ Εἰκονογράφος τοῦ Ἁγίου Ὁρους, τὰ Βάγια καὶ τὸ Ἀντίδορο (Θ. Ράλλη).

Οἱ περισσότεροι τεχνίτες τοῦ χρώματος ἔχουν ἐγγίσει πολλὲς φορὲς τὴ χριστιανικὴ ἀλήθεια, ἔχουν αἰσθανθῆ τὴν δόνησι τῆς πίστεως καὶ τὴν ἔχουν ἐκφράσει στὸ ἔργο τους. Τὸ πλατὺ αὐτὸ καὶ τόσο συνθετικὸ θέμα τῆς θρησκευτικῆς ἐπιδρασεως πάνω στὴν τέχνη, δὲν μορεῖ φυσικὰ, νὰ ἐρευνηθῆ πλατύτερα μέσα στὰ ὅρια ἐνὸς συντόμου σημειώματος. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ζωὴ, μὲ τὴν ἀδιάκοπη ἐξέλιξι τῆς προσφέρει κάθε φορὰ καὶ νέα θέματα καὶ νέες ιδέες στὴν τέχνη. Ἀλλὰ ὑπάρχουν μερικὲς ἀξίες πού ὑπῆρξαν καὶ θὰ σταθοῦν γιὰ πάντα οἱ θεμελιώδεις ἀρετὲς τοῦ ἀνθρώπινου γένους, ἀξίες πού ἔχουν συνδεθῆ, ἀναπόσπαστα μὲ τὴ χριστιανικὴ πίστι. Κι' εἶναι βέβαια πὼς αὐτὲς θὰ ἐπηρεάζουν πάντοτε τὸ πνεῦμα τῆς τέχνης, ὅσο θὰ ζοῦν ἐπάνω στὴ γῆ ἄνθρωποι, πού ζητᾶνε περισσότερα ἀπὸ τὸ πρόσκαιρο.

Δ. Α. Μ.

«Ὁ Χριστιανισμὸς ὑπῆρξεν ἕν τῶν ζωτικωτάτων, πολλάκις δὲ τὸ ζωτικώτατον τῶν συστατικῶν τοῦ ἔθνικοῦ ἡμῶν βίου».

(Ἰστ. Ἑλλ. Ἔθν. ἔκδ. ε' τόμ. Β μέρ. β' σ. 95).

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΠΟ ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΟΥ Ν. ΓΥΖΗ

«Ακούγοντας και ἐγώ, ἀδελφοί μου, τοῦτον τὸν γλυκύτατον λόγον, ὅπου λέγει ὁ Χριστός μας νὰ φροντίζωμεν καὶ διὰ τοὺς ἀδελφούς μας, μέτρωγεν ἐκεῖνος ὁ λόγος μέσα εἰς τὴν καρδιά τῶσους χρόνους, ὡσάν τὸ σκουληκι, ὅπου τρώγει τὸ ξύλον, τί νὰ κάμω καὶ ἐγώ... Ὁθεν ἄφησα τὴν ἐδικὴν μου προκοπὴν, τὸ ἐδικόν μου καλὸν καὶ ἐβγήκα νὰ περιπατῶ ἀπὸ τόπον εἰς τόπον, νὰ διδάσκω τοὺς ἀδελφούς μου... Ἀκούγοντας καὶ ἐγώ αὐτὸν τὸν γλυκύτατον λόγον ὅπου λέγει ὁ Χριστός μας, χάρισμα νὰ δουλεύωμεν τοὺς ἀδελφούς μας, εἰς τὴν ἀρχὴν μοῦ ἐφάνη βαρὺς ὁ λόγος. Ὑστερα ὁμως μοῦ ἐφάνη γλυκύτατος, καθὼς μέλι καὶ κηρίον καὶ ἐδόξασα τὸν Θεὸν καὶ δοξάζω χιλιάδαις φοραῖς ὅπου μὲ τὴν χάριν τοῦ Κυρίου μας Χριστοῦ τοῦ Ἐσταυρωμένου καὶ Θεοῦ δὲν ἔχω οὔτε σακκοῦλα, μήτε σπίτι, μήτε κασέλλα, μήτε ἄλλο ράσο ἀπ' αὐτὸ ὅπου φορῶ, ἀλλὰ ἀκόμη παρακαλῶ τὸν Κύριόν μου, μέχρι τέλους τῆς ζωῆς μου νὰ μὲ ἀξιώσῃ νὰ μὴν ἀποκτήσω τίποτε.....».

«Ἐπροσκαλέσθην ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἴδιον Ἰησοῦν Χριστὸν εἰς τὸ κήρυγμα καὶ διὰ τὴν ἀγάπην αὐτοῦ μέλλω νὰ χύσω τὸ αἷμά μου.»

(Ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Φάνη Μιχαλοπούλου «Κοσμάς ὁ Αἰτωλὸς» Ἀθήναι 1940)

ΚΟΣΜΑΣ Ο ΑΙΤΩΛΟΣ

παε, κι' όχι τὸ μερδικό του». Ὅσο γιὰ τὴν ἀλληλοβοήθεια, τὰ λόγια τῆς Βίβλου «ἀδελφός ὡς ἀδελφού βοηθούμενος ὡς πῶλις ὄχυρά» (Παρ. ιη' 19) ἐπαναλαμβάνονται στὴν παροιμία «βόθα με νὰ σὲ βοηθῶ ν' ἀνεθοῦμε τὸν ἀνήφορο».

Μιά ἄλλη λαϊκὴ παροιμία εἶναι μακρυὴ ἀπήχησις τῶν γραφικῶν λόγων. Φέρνει στὸ νοῦ μας τὴν πατριαρχικὴ βιβλικὴ οἰκογένεια, πού τὰ πολλὰ παιδιά ἦταν ἡ εὐλογία τῆς: «οἱ υἱοὶ σου ὡς νεφύτα ἐλαιῶν κύκλω τῆς τραπέζης σου», ἔλεγε ὁ ψαλμωδός (127, 3). Ἄκουστε τὴν λοιπὴν τὴ λένε στὸν Πόντο: «τὰ δυὸ ἀδελφία εἶν' καλὰ, τὰ τρὶ' ἄλλο κάλλιον» τὰ πέντε καὶ τὰ τέσσερα κάστρα θεμελιωμένα».

Ἐγραφε στὸ βιβλίον τῶν Παροιμιῶν τοῦ ὁ Σολομών: «Κρεῖσσον ψαμὸς μεθ' ἡδονῆς ἐν εἰρήνῃ ἢ οἶκος πολλῶν ἀγαθῶν μετὰ μάχης» (Παρ. ιζ' 1). Τὸ λέει κι' ὁ ἐλληνικὸς λαός: «κάλλιο λάχανα κι' εἰρήνη παρά μπακαλαῖα καὶ γκρίνια» γιατί «ἡ ἔρις καὶ ἡ ὕβρις οἴκου ἐκλείσιν κι' ἐγὼ κι' ἡ πεθερά μου τὸν ἡμέτερον», ἔλεγαν θυμώσοφα οἱ βυζαντινοί.

Καὶ μιὰ σοφὴ λαϊκὴ γνώμη γιὰ τὴ γυναῖκα: «τὸ θελόνι κι' ἡ κλών ἀκάντων τὴ νοικοκυρά» τὸ εἶχε ζητήσῃ κι' ὁ Παῦλος ἀπ' τὶς γυναῖκες ὅταν ἤθελε: «τὰς νέας οἰκουρούς εἶναι» (Τίτ. β' 5).

IV

Σοφές εἶναι κι' οἱ γνώμες τοῦ λαοῦ ὀσον ἀφορᾷ τὴ φιλία καὶ γενικώτερα τὶς κοινωνικὲς σχέσεις. Βρίσκεις σ' αὐτὲς γνήσια τὴν παμπάλαια μὰ καὶ πάντα φρέσκια χριστιανικὴ νοοτροπία: «πέπς μου με ποῖον πᾶς νὰ σὲ πῶ τὸ τί ἀξίζει» λέει μιὰ παροιμία —τῶχει πῆ καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος «οἷς δὲ τις διμλεῖ συνεχῶς τούτοις ἀφομοιοῦται τὸ ἦθος» — Καὶ μιὰ ἄλλη: «ἂν καινούργιους φίλους κάνῃς τοὺς παλῆους μὴ λησμονήσῃς». Ἐπανάληψις παλαιότητας ρήσεως θὰ πῆ Ἰωῶς ὁποῖος ἔχει διαβάσει αὐτὰ ἐδῶ τὰ λόγια τῆς Γραφῆς: «Μὴ ἐγκαταλείπῃς φίλον ἀρχαίου, ὁ γὰρ πρόσφατος οὐκ ἔστιν ἔφιος αὐτῶ». Νὰ καὶ μιὰ ὠραία συμβουλή πού δὲν εἶν' ἀνάγκη ν' ἀνοίξωμε τὸ βιβλίον τοῦ Snavil-Faire γιὰ νὰ τὴ βροῦμε, ἀφοῦ κυκλοφορεῖ στὸ στόμα τοῦ Ἑλλήνου: «ἐκεῖ πού πολυαγαπᾷς νὰ μὴν πολυπηγαίνῃς, μὴ λάχῃ καὶ σὲ βαρεθῶν κι' ἀπέκει τί θὰ γένῃς»; Μὰ τὴσ καταπληκτικὴ ὁμοιότης μὲ τὴ σύστασι τοῦ Σολομώντος: «σπάνιον εἰσαγε σὸν πόδα πρὸς σεαυτοῦ φίλον μήποτε πληθεῖς σου μισήσῃ σε!» (Παρ. κε' 17). Σ' ἕνα ἄλλο μέρος τῆς Βίβλου πλέκεται τὸ ἐγκώμιο τοῦ καλοῦ φίλου: «φίλου πιστοῦ οὐκ ἔστιν ἀντάλλαγμα... καὶ οἱ φοβούμενοι τὸν Κύριον εὐρήσονται αὐτόν». Καὶ «ἔστι φίλος ὀνόματι μόνον φίλος, συμπονεῖ δὲ χάριν γα-

στρός» (Σειράχ στ' 15 καὶ λζ' 1). Αὐτὸ τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς πραγματικῆς φιλίας τὸ πρόσεξε κι' ὁ λαός μας καὶ τὸ διετύπωσε σὲ μιὰ παροιμία: «καλύτερα οἱ ἀδερφοὶ τῆς ἐκκλησίας παρά οἱ ἀδερφοὶ τῆς κοιλίας».

Ὅσον ἀφορᾷ τὶς κοινωνικὲς σχέσεις βρῖσκει κανεὶς ἀληθινὰ μαργαριτάρια ἀνάμεσα στὸ λαογραφικὸ πλοῦτο τῶν παροιμιῶν. Σχετικὰ μὲ τὸ συμβίθασμό, λέει ὁ λαός: «ὅπου μπορεῖ μὲ χέρια του, τὰ δόντια του μὴ βάνῃ» ἢ μὲ τύπο λογιώτερο, «κρεῖσσον κακῶς συμβίθασθῆναι ἢ καλῶς κριθῆναι». Μὰ αὐτὸ τῶχε πῆ γιὰ πρώτη φορὰ ὁ Ἰησοῦς Χριστός, ὅταν συνεπλήρωσε τὸ νόμο τὸ μωσαϊκό: «ὑπάγε διαλλάγηθι τῷ ἀδελφῷ σου... καὶ ἴσθι εὐνοῶν τῷ ἀντιδίκῳ σου ταχύ...» (Ματθ. ε' 24,25).

Ξέρουμε ὅλοι πόσα ἀναφέρονται στὴ Γραφὴ καὶ γιὰ τὴν ἐλεημοσύνη. Μὰ καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν ὑπέρησε ἡ λαϊκὴ σοφία σὲ ἐπαινετὴ μίμησι: «Μακάριοι οἱ ἐλεήμονες, ὅτι αὐτοὶ ἐλεηθήσονται», λέει τὸ Εὐαγγέλιο (Ματθ. ε' 7) «ὄδομο τοῦ χειριοῦ σώσιμο τῆς ψυχῆς», λέει καὶ ὁ λαός μας. Ἡ: «ἂν δὲ δώσης δὲν ἀγιάσεις», ἢ κι' αὐτὸ τὸ ρυθμικώτατο: «Ὅποιος δὲν ξέρει νὰ βοηθᾷ μένει κατάνομος καὶ δυστυχάει». Δὲν νομίζετε ὅτι ἀκοῦτε τὸ «ὅς ἀποστρέφει (ἀπὸ πτωχόν) τὸν ὀφθαλμὸν αὐτοῦ ἐν πολλῇ ἀπορία ἔσται» καὶ τὸ «ἡ κρίσις ἀνέλεος τῶ μὴ ποιήσαντι ἔλεος»; (Παροιμ. κη' 27 καὶ Ἰακ. β' 13). Μὰ κι' ἡ ἀγάπη πού ἐκτείνεται καὶ σ' αὐτοὺς τοὺς ἐχθρούς κατὰ τὸ «καλῶς ποιεῖτε τοῖς μισοῦσιν ὑμᾶς» (Ματθ. ε' 44), δὲν ἔμεινε ἔξω ἀπ' τὴν νεοελληνικὴ παροιμία: «Τὸν ἀγαπᾷς ἐπαίνα καὶ τὸν μισεῖς χαιρέτα».

Ἡ ἀδικία πατάσεται ἀσπληρά, σύμφωνα μὲ τὴν κοινὴ ἀντίληψι: «ὁποῖος τρώγει τὸ ξένο δίκηο τρώγει τὰ κρέατά του» καὶ «ἀνεμοσυνάγματα δαιμονοσκορπίσματα». Δὲν τὸ εἶχε γράφῃ ὁ Παῦλος σὲ μιὰ ἐπιστολῆ του: «Ὁ ἀδικῶν κομιεῖται ὁ ἡδίκησε» (Κολασ. γ' 25).

Ὅχι λιγώτερο στιγματίζεται ἀπὸ τὸ λαὸ ἡ ἀσέβεια. Τὴν ἀντίληψι αὐτὴ καθρεφτίζει ἡ παροιμία: «στῶν ἀμαρτωλῶν τὴ γῶρα ἀδικος κριτῆς καθίζει» ἢ μιὰ ἄλλη «ἀλλοῖα τονε τὸν ἀσεβῆ κι' ὅπου κοντὰ του στέκει». «Κατάρτα Θεοῦ ἐν οἴκοις ἀσεβῶν» καὶ «ἀδικοὶ ἀπολοῦνται συντόμως» εἶχε πῆ στὴν ἴδια γλώσσα τῆς ἀσπληρότητος κι' ὁ σοφὸς Παροιμιστής (ν' 33 καὶ ιγ' 23). Ἐχετε ἀκούσει καμμιά φορὰ τὰ λόγια τοῦ εὐαγγελίου «ἰατρὲ θεράπευσον σεαυτόν»; Ἀσφαλῶς. Λοιπόν, νὰ κι' ἡ σχετικὴ παροιμία τοῦ λαοῦ μας: «ἄλλων ἰατρός, αὐτὸς πληγὴς γεμάτος».

Καὶ δυὸ τρεῖς συστάσεις γιὰ τὴν ἀρμονικὴ συμβίωσι τῶν πολιτῶν, πάλῃ καὶ νεώτερες: «Τῷ καλῶς ἀποδιδῶντι, ἕκαστος

καλῶς δαυρίζει» ἐδ τιμῶν, ἑαυτὸν τιμᾶ»
 «ὅποιος γελᾷ με τὸν ἄλλον, γελᾷ με
 τὰ μούτρα του» λέει μιὰ ἄλλη παροιμία:
 Τὸ εἶχε βεβαίως ὁ Χριστός: «τῷ αὐτῷ
 μέτρῳ ᾧ μετρεῖτε, ἀντιμετρηθήσεται ὑμῖν»
 (Λουκ. στ' 38).

V

Ἡ πίστις πρὸς τὸ Θεὸ καὶ ἡ συμμόρφω-
 σις μὲ ἠθικὰς ἀρχὰς δεικνύεται μέσα στὶς
 παροιμίες τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ σὰν βαθύ-
 τερη ἀνάγκη τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς καὶ
 σὰν ἀπαραίτητο στοιχεῖο τῆς ζωῆς. «Ἄβ-
 ριο ἔχει ὁ Θεός», λέμε ὅλοι μας. Καὶ ξέ-
 ρουμε βέβαια, πὼς μιὰ τέτοια ἐμπιστοσύνη
 ἦταν ἀγνωστὴ στὸν προχριστιανικὸ κόσμο.
 Ἀφεταιρία τῆς ὑπῆρξε τὸ «μὴ μεριμνήσητε
 εἰς τὴν αὔριον» (Μαθ. στ' 34). «Ἐχει ὁ
 Θεός» λέει πάντα ὁ λαὸς μας. Καὶ στὴ
 φρασσοῦλα αὐτὴ βρῖσκει τὴν παρηγοριὰ
 κι' ἐνίσχυσι, ὅση δὲν τοῦ δίνουν τόμοι ὁ-
 λόκληροι. Μήπως κι' οἱ δυὸ παρακάτω πα-
 ροιμίες τὴν ἴδια ἐμπιστοσύνη στὴν ἀνώτε-
 ρη δύναμι δὲν φανεροῦν; «Μὴν ἀπελπί-
 ζης ἄνθρωπο μετ' τῆ δικῆ σου γνώσι, γιατί
 δὲν ξέρεις ὁ Θεὸς τί ἔχει ἐν τὸν δόση»,
 προσθέτει ὁ λαός. Καὶ παρηγορεῖ τὴν ὀρ-
 φάνια μὲ τούτα τὰ χριστιανικὰ λόγια: «ὁ
 Θεὸς ὀρφανὰ ἀφίνει, ἄμοιρα δὲν ἀφίνει».
 Τὸ ὑποσχέθηκε ὁ Θεὸς ἐδῶ καὶ χιλιάδες
 χρόνια «οὐ μὴ σε ἀνά οὐδ' οὐ μὴ σε ἐγκα-
 ταλίπω», «ὀρφανὸν καὶ χήραν ἀναλήψε-
 ται», κι' ὁ λαός δὲν ξεχνάει εὐκόλα τέτοιες
 ὑποσχέσεις.

Ἡ πεποιθῆσις στὴ δύναμι τῆς πίστεως
 ἐκφράζεται πολὺ ζωντανὰ σ' αὐτὴ τὴν πα-
 ροιμία: «μὲ τὴν πίστι καὶ τὰ βουὰ ἀντα-
 μωνοῦναι». Κι' ἂν μπορεῖτε ἀκούοντας τὴν
 παροιμία αὐτή, μὴ θυμηθῆτε ἐκεῖνα τὰ ση-
 μαντικὰ λόγια τοῦ Χριστοῦ: «ἐὰν ἔχητε
 πίστιν ὡς κόκκον σινάπεως, ἐρεῖτε τῷ ὄρει
 τούτῳ μεταθέθι ἐντεῦθεν ἐκεῖ καὶ μεταθή-
 σεται» (Μαθ. ιζ' 20).

Γιὰ νὰ τελειώω σημειώνω μιὰ παροιμία
 πού δὲν εἶναι ἴσως πολὺ γνωστὴ, δεικνύει ὁ-
 μῶς τὴ βαθεῖα θρησκευτικὴτητα τοῦ λαοῦ
 μας: «ὅποιος πᾶ 'ς τὴν ἐκκλησία φεύγει
 ἀπὸ τὴν ἁμαρτία» κι' ὅποιος κάμνει τὸ
 σταυρὸ του ἔχει τ' ἅγια στὸ πλευρὸ του».

Πόση εἶναι ἡ ἐπίδρασις τοῦ Χριστιανισμοῦ
 ἀπάνω στὴ ζωὴ τοῦ λαοῦ μας, τὸ φανεροῦ-
 νουν, ἐκτός ἀπὸ τίς παροιμίες, καὶ πάρα
 πολλές «παροιμιώδεις φράσεις», παρμένες
 αὐτολεξεῖ ἀπὸ τίς Γραφές. Τίς ἔχομε τόσο
 συνηθισιὰ πού ξεχάσαμε ἴσως τὴν πηγὴ
 τους. Τίς χρησιμοποιοῦμε συχνά, τίς ἔχο-
 με κάθε μέρα στὸ στόμα μας κι' ὅμως δὲν
 πάει ἴσως στὸ νοῦ μας ποτέ πὼς εἶναι λό-
 για πού τὰ διδάχτηκαν οἱ πατέρες μας
 γιὰ πρώτη φορὰ ἀπ' τὴν ἁγία Γραφή. Ἀς
 ποῦμε στὴν τύχη μερικὲς ἀπ' τίς πάρα πολ-
 λές πού μποροῦσε κανεὶς νὰ σημειώση:

Λέμε π. χ. αὐτὸς δὲν ἔχει «ἐνδυμα γάμου»
 ἢ «αὐτὴ ἡ ἀσθένεια οὐκ ἔστι πρὸς θάνατον»
 «ἔρχου καὶ ἴδε» «ἄρρητα ρήματα» «ἐντὶ
 τοῦ μάννα χολήν» «ἤϊρε ὁ Φίλιππος τὸν
 Ναθαναήλ» «εἶχε τὸ γλωσσόκομο» «ὄχι
 τὰ εἰσερχόμενα ἀλλὰ τὰ ἐξερχόμενα» «ἔ-
 γινε τὰ πάντα τοῖς πάσι» «μετὰ φόβου καὶ
 τρόμου», «ὁ γέγραφα, γέγραφα», καὶ πολ-
 λά ἄλλα.

VI

Τὰ ὄρια τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ, δὲν μᾶς ἐπι-
 τρέπουν δυστυχῶς νὰ ὀλοκληρώσουμε τὴν
 εἰκόνα, καὶ νὰ παραστήσουμε σὲ ὅλο τὸ
 πλάτος καὶ τὴν ἐνταση τῆς τὴν ἐπίδρασις πού
 τὸ Χριστιανικὸ πνεῦμα ἔχει ἀσκήσει ἀπά-
 νω στὴν ἑλληνικὴ παροιμία. Ἡ εἰκόνα τού-
 τη θὰ μπορούσε νὰ πλουτισθῆ πολὺ περισ-
 σότερο. Μιὰ νύξι μόνον δώσαμε γιὰ τὸ κά-
 θε θέμα. Πλήθος παροιμίες ἀφήσαμε ἀνη-
 μόνευτες, πού δὲν ὑστεροῦν σὲ ὁμορφιά μὰ
 καὶ χριστιανικότητα ἀπ' ὅσες ἔτυχε νὰ θυ-
 μηθοῦμε. Κι' ὑπάρχει ἀκόμη ἓνα ἄλλο πλη-
 θος πολὺ μεγαλύτερο πού φέρνονται σκόρ-
 πιες ἐδῶ κι' ἐκεῖ, ἀπὸ χωριὸ σὲ χωριὸ κι'
 ἀπὸ στόμα σὲ στόμα, καὶ πού δὲν βρέθηκε
 ἀκόμη—τί κρίμα!—ἓνας νὰ τίς συλλέξη,
 καὶ μὲ στοργὴ νὰ τίς ἐπεξεργασθῆ καὶ
 φροντισμένες νὰ μᾶς τίς δώση. Θὰ ἦταν
 σ' ἀλήθεια μιὰ πνευματικὴ ἀπόλαυσι καὶ
 μιὰ πρωτοτυπία, νάχομε σ' ἓναν τόμο τίς
 χριστιανικὲς παροιμίες μας.

Μὰ καὶ μιὰ ἀποκάλυψι. Ἀποκάλυψι γιὰ
 ὅλους ἐκείνους πού ἀγωνίζονται νὰ μᾶς
 πείσουν σώνει καὶ καλά, πὼς ὁ ἑλληνικὸς
 λαός δὲν ἐπρόσθεξε καθόλου τὸ Χριστιανι-
 σμὸ, πὼς στάθηκε ψυχρὰς ἀπέναντι του τά-
 χα, κι' ἔμεινε ἀνεπηρέαστος ἀπ' αὐτὸν καὶ
 στὸ βάθος του εἰδωλολάτρησι. Τέτοιες κα-
 τηγορίες μποροῦν εὐκόλα νὰ ὑποστηρίζω-
 νται, ὅταν μάλιστα τίς διευκολύνει ἡ ἀγνοια
 κι' ἡ προχειρολογία καὶ τίς ὑπαγορεύει ἡ
 σκοπιμότης. "Ὅταν ὁμως ἀπ' τὴν προχει-
 ρότητα καὶ τὴ μεγαλοπρεπῆ ἀγνοια θελή-
 σουμε νὰ κατεθώμε στὴν προσεκτικὴ κι'
 εὐσυνειδητὴ τὴν πραγματῶν μελέτη, ὄχι
 γιὰ νὰ συμμορφώσουμε τὰ πράγματα πρὸς
 τίς ἀτομικὲς μας προκαταλήψεις, μὰ γιὰ
 νὰ ὀδηγηθοῦμε ἀπ' τὰ πράγματα στὸ ση-
 ματισμὸ τῶν σωστῶν ἀντιλήψεων, ἡ ἀλή-
 θεια δὲ μπορεῖ νὰ μὴ ἀναπνῆσῃ μπροστὰ
 μας.

Κι' ἡ ἀλήθεια στὴν προκειμένη περίπτω-
 σι δεικνύεται πολὺ καθαρά. Χάρις στὸν Χρι-
 στιανισμὸ, ἕνας πλοῦτος σοφίας ἀνεκτίμη-
 τος βρῖσκεται στὸ στόμα τοῦ λαοῦ μας, κα-
 θημερινά. Ἐνας πλοῦτος πού τὸν ἔχουν
 θαυμάσει κι' οἱ ξένοι. Ἀκοῦτε τὸν ἀγράμ-
 ματο νὰ φιλοσοφῆ, τὴν ἀμόρφωτη κυροῦ-
 λα νὰ σὰς δίνει συνταγὲς κοινωνικῆς ἀρ-
 μονίας, τὸ γέροντα στὸ καφενεῖο τοῦ χωριοῦ
 νὰ μιλά μὲ γνώσι καὶ σύνεσι γιὰ τὴν κοι-

νονία, την κοπέλλα στή βρούσι νά στολίζη τήν κουθέντα της μέ νοήματα βαθειά και δεμένα, πού έσεις ό μορφωμένος εψάξατε πολύ στούς τόμους τών βιβλιοθηκών σας, γιά νά τά συναντήσετε.

Τό χριστιανικό πνεύμα, δυό χιλιάδες χρόνια τώρα, ζυμώνει τήν ψυχή του λαού μας, μπαίνει μέσα στην καθημερινή του ζωή. Παρ' όλες τίς προσπάθειες τών κατά καιρούς καλοθελητῶν, πού ζητάνε κάθε τόσο νά παρασύρουν τόν έλληνικό λαό στο ζεπούλημα τής Ιερής και πολύτιμης κληρονομιάς του, ό λαός μας στάθηκε πάντα εξυπνότερος απ' ό,τι τόν ένόμισαν αυτοί, και δέν έστερεε ποτέ νά προτιμήση τό αντίλλαγμα πού του έδιναν—ένα πιάτο φακίης! 'Η έπαφή του μέ τό Χριστιανισμό, θερμή πάντα, και θερμότερη στά χρόνια τών αμφορών του, του χάρισεν ένα θησαύρι-

σμα πνευματικών άτίμητο, έγινε γι' αυτόν πηγή ασύγκριτου πλουτισμού. Του καλλιέργησε τό νοῦ, του αύξησε τό πνευματικό περιεχόμενό του. "Όσο κι' άν ό λαός αυτός είναι και σήμερα—ποιάς τό άρνείται;—ένας λαός μέ έλαττώματα πού πρέπει νά διορθώση, μέ κενά πού πρέπει νά γεμίση, μά πάντα στό βάθος τής καρδιάς του μένει κάτι τό μεγάλο, τό ιερό κι' άνέγγιχτο από κάθε βέβηλο χέρι. Μένει ή σπίθα τής ύγειας και τής ζωής. Μένει ή ψυχή ή καλλιεργημένη απ' τόν Χριστιανικό Λόγο. 'Η ψυχή ή δοσμένη κι' άφιερωμένη στις άνώτερες κι' ευγενικότερες άφιερώσεις. Πώς τό θέλετε; 'Εδώ μιλοῦν μάρτυρες. Κι' έναι από τούς πιό τρανούς είναι ή έλληνική παροιμία.

ΦΟΙΒΗ ΣΤΕΦΑΝΑ

«Τῶν θνητῶν ή διάνοια θά στρέφεται άείποτε πρὸς τό Θεῖον ὡς πρὸς τήν μόνην αὐτῆς ανάπαυσιν ή τόν μόνον άγῶνα.

Τί είναι ὁ "Ήλιος; διά τούς μέν αἰνιγμα, διά τούς δέ θαῦμα" και ή Ιδέα τοῦ Θεοῦ είναι διά τούς μέν γρίφος, διά τούς δέ λαμπάς...

Πρὸ τῶν σήμερον ὕλιστῶν, δαρβινιστῶν και θετικιστῶν ὕπηρεζαν οἱ άπαισιόδοξοι, οἱ ὀρθολογισταί και οἱ κριτικισταί· αλλά παρήλθον· πρὸ αὐτῶν ἦσαν οἱ πανθεισταί, άλλ' έξέλιπον. Παρέρχονται, κρύπτονται εν τῇ σκιᾷ, άφανίζονται, άφου επί βραχῦ τέρψωσι τούς φιλοκαίνους και τούς φιλαναγνώστας διά περιέργου συναυλιάς λέξεων και γνωμῶν. 'Ο δέ Χριστιανισμός έμεινε και θά μένη...

'Ο πόθος τῆς μωρᾶς επιδειξέως, ή μανία τοῦ καινά έκάστοτε λέγειν, ή δοκησιοσοφία, ὁ τύφος και ή οἴησις άγουσιν εις τὰς συγχρόνους άθεϊστικὰς θεωρίας, άφ' ὧν τούναντίον άπάγει ή ειλικρινής και άκραιφνής φιλοσοφική ζήτησις τῆς πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ήμῶν κειμένης άληθείας».

(•'Η έννοια τοῦ Θεοῦ και ὁ ὕλισμός»—'Η Χολεριασμένη.

'Εκδ. 'Ελευθερουδάκη, σελ. 98-99).

«Γραικύλος τῆς σήμερον ὅστις θέλει νά κάμη δημοσία τόν άθεον ή τόν κοσμοπολίτην, ὁμοιάζει μέ νάνον άνορθούμενον επ' άκρων ὀνύχων και ταυόμενον νά φθάση εις ὕψος και φανῆ και αὐτός γίγας. Τό έλληνικόν έθνος... Έχει και θά έχη διά παντός άνάγκην τῆς Θρησκείας του.

Τό επ' έμοί, ένόσω ζω και άναπνέω και σωφρονῶ, δέν θά παύσω πάντοτε, Ιδίως δέ κατά τὰς πανεκλάμπρους ταύτας ήμέρας, νά ὕμνω μετά λατρείας τόν Χριστόν μου, νά περιγράψω μετ' έρωτος τήν φύσιν και νά ζωγραφῶ μετά στοργῆς τὰ γνήσια έλληνικά ήθη. 'Εάν επιλάθωμαί σου 'Ιερουσαλήμ, επιλησθείη ή δεξιά μου, κολληθείη ή γλώσσά μου τῷ λάρυγγί μου, έάν μή σου μνησθῶ».

(•Πασχαλινα διηγήματα» 'Εκδ. Δικαίου 1918, σελ. 58)

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

ΟΙ ΚΛΗΡΙΚΟΙ ΔΑΣΚΑΛΟΙ ΚΑΙ ΟΔΗΓΟΙ ΤΟΥ ΓΕΝΟΥΣ

«Μόνον τὸ φῶς τῆς παιδείας δύναται νὰ σὰς ἐδηγήσῃ εἰς τὰ ψυχωφελῆ καὶ σωτήρια καὶ βιωφελῆ καὶ περὶ τὸ ζῆν χρήσιμα».

Γρηγόριος Ε' Πατρ. Κων/λεως.

Εἶναι ἱστορικὸ γεγονός, πὺλ καμμιά πολεμικὴ δὲν ἤμπορεῖ νὰ τὸ ἀνατρέψῃ, ὅτι σ' ὄλους τοὺς περασμένους αἰῶνες οἱ μεγάλοι ἐκκλησιαστικοὶ ἄνδρες, οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας, ἔπαιξαν πάντοτε τὸν πρῶτο ρόλο στὴν ἀνάπτυξι τοῦ ἀνθρώπινου μυαλοῦ καὶ γενικὰ στὴν ἀντιμετώπισι τῶν ἀτομικῶν καὶ κοινωνικῶν προβλημάτων τῆς ζωῆς.

Μόνον τὸ Μ. Βασίλειο ἀναφέρω. Ἐνα τμῆμα ἀπὸ τῆ δρᾶσι τοῦ μοναχικοῦ τάγματος, ὅπως θὰ λέγαμε σημερα, πὺλ Ἰδρυσε στὴν Καισάρεια τῆς Καππαδοκίας, δηλαδὴ τῆς Βασιλειᾶδος, ἦταν τὸ τμῆμα τῆς ἐκπαιδεύσεως ὄλων τῶν παιδιῶν τῆς Καισαρείας καὶ τῶν γύρω χωριῶν. Στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ ἦταν πολὺ συνηθισμένο οἱ καλόγηροι νὰ μαθαίνουν τὰ γράμματα στὰ παιδιά τῶν γύρω πόλεων, γιὰτὶ παρ' ὄλο πὺλ βλέπουμε λίγες, ἐν συγκρίσει μὲ τίς σημερινές, ὠργανωμένες σχολές, ἐν τούτοις ἡ μόρφωσις εἶχε ἀρκετὰ ἀναπτυχθῆ, ὥστε νὰ κατορθῶνῃ ὁ πολὺς κόσμος ἂν δὲν ἤξερε νὰ διαβάξῃ (γιὰτὶ τὸ βιβλίον τότε, δηλαδὴ οἱ μεμβρόνες καὶ τὰ χειρόγραφα, ἐστοίχιζαν μιά περιουσία) νὰ παρακολουθῆ ὅμως τὰ τόσο δύσκολα θεολογικὰ καὶ φιλοσοφικὰ θέματα πὺλ ἀπασχόλησαν τὴν τότε θρησκευτικὴ κοινωνία.

Στὰ χρόνια ὅμως τῆς Τουρκοκρατίας—γι' αὐτὰ τὰ χρόνια θὰ ἀσχοληθούμε στὸ ἀρθρο αὐτό—βλέπουμε τὴν Ἐκκλησία νὰ συνεχίξῃ τὴν συνήθειά της αὐτὴ, τὴν ὑποστήριξι δηλαδὴ τῆς παιδείας καὶ γενικὰ τῆς μορφώσεως καὶ ἀναπτύξεως τῶν χριστιανῶν. Τὸ Πατριαρχεῖο ἀμέσως μετὰ τὴν ὄλωσι τῆς Κων/πόλεως ἀπ' τοὺς Τούρκους (1453) Ἰδρυσε στὴν ἐρειπωμένη πρωτεύουσα τὴν Μεγάλῃ τοῦ Γένους Σχολή, πὺλ ἦταν ἡ συνέχεια τῆς «Οἰκουμενικῆς Σχολῆς» τῶν βυζαντινῶν. (Ἰδὲ Μ. Γεδεών: Χρονικὰ Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας). Στὴ Σχολὴ αὐτὴ ἐσπούδασαν οἱ περισσότεροι ἐπίσκοποι, κληρικοὶ, καὶ οἱ πρῶτοι δάσκαλοι τοῦ ὑποδοικωμένου Γένους, οἱ ἔλληνες γραμματεῖς καὶ διερμηνεῖς τοῦ

Τουρκικοῦ κράτους, οἱ ἡγεμόνες τῆς Μολδοβλαχίας. Ἔστερ' ἀπ' αὐτὴ βλέπουμε νὰ ξαναζωντανεύουν σιγά-σιγά ὄλες οἱ παλιῆς συνήθειες τῶν μοναστηριῶν. Κάθε μοναστήρι εἶχε τὴ σχολή του, οἱ μοναχοὶ ἐνοιωθαν τὸν ἑαυτὸ τους ὑποχρεωμένο νὰ μάθουν γράμματα πρῶτα-πρῶτα βέβαια στοὺς νεωτέρους μοναχοὺς, ἀλλὰ μαζὺ μ' αὐτοὺς καὶ σ' ὄσα παιδιά ἀπ' τὰ γύρω χωριά ἤθελαν. Ἡ διδασκαλία πὺλ γίνονταν εἰς τὸν ξενῶνα τοῦ μοναστηριοῦ φαίνεται ὅτι ἄρχιζε πολὺ πρῶτῃ, μετὰ τὸν ὄρθρο τῶν μοναστηριῶν.

Τὰ μοναστήρια μιμοῦνται αἱ μητροπόλεις πὺλ ἰδρύνουν σχολεῖα καὶ τὰ στεγάζουν στὸ σπῆτι τοῦ μητροπολίτη, καὶ τέλος οἱ ἐνοριακοὶ Ναοί. Οἱ ἱερεῖς τῶν Ναῶν τῶν πόλεων ἢ τῶν χωριῶν ἐμάζεων τὰ τέκνα τῶν τέκνων» των, καθὼς ἔλεγε ὁ Πατὴρ Ἀμβρόσιος (1752-1788) αὐτὸς ὁ γεμάτος ἀπὸ ἀρετῆς δάσκαλος καὶ Ἰδρυτῆς τοῦ σχολεῖου τοῦ Ἀρθανιτοχωριοῦ (Ἀρναούτκιοῦ) τῆς Κων/πόλεως.

Καὶ ἐδῶ τὸ μάθημα ἄρχιζε πολὺ πρῶτῃ, ἐνῶ ἀκόμη δὲν εἶχε φωτίσει, ἢ γινότανε καμμιά φορὰ τὸ βράδυ κάτω ἀπ' τὸ φῶς τῶν κανδηλιῶν ἢ στὸν πρόναο τῆς ἐκκλησίας μ' ἕνα κερὶ στὸ χέρι, καθὼς χαρακτηριστικὰ μᾶς λέει τὸ δημοτικὸ δίστιχο πὺλ σατυρίζει τὸ μαθητὴ πὺλ:

«Βαστᾶ εἰκόνα καὶ χαρτί, κερὶ καὶ
καλαμάρι,
κι' ἐξέφυγέ του τὸ κερὶ κι' ἔκαψε τὸ
χαρτί του».

Ἀλήθεια, βλέπει κανεῖς αὐτὴ τὴν κίνησι γιὰ τὴ μόρφωσι νὰ ἀναπτύσσεται—νὰ τονίζεται ἢ ἀνάγκη τῆς μορφώσεως—κάθε χωριὸ νὰ θέλῃ νὰ φτιάξῃ (νὰ ὀργανώσῃ πρέπει νὰ ποῦμε) τὸ σχολεῖο του. Πρωτοπόροι καὶ ὀδηγοὶ ὑπῆρξαν οἱ ἀνώτεροι κληρικοὶ. Τί νὰ πρωτοπῶ γιὰ τὴν κίνησι αὐτὴ;

Ὁ Πατριάρχης Ἱερεμίας ὁ Β', ὁ Μεγαλοπρεπῆς, στὴ Σύνοδο τοῦ 1593 ἐπρότεινε καὶ ἐξέδωκε κανόνα εἰδικὸ γιὰ τὴ μόρ-

φωσι: «Ἐκαστον ἐπίσκοπον ἐν τῇ αὐτοῦ παροικίᾳ φροντίδα καὶ δαπάνην τὴν δυναμένην ποιῆν, ὥστε τὰ θεῖα καὶ ἱερά γράμματα διδάσκεισθαι, βοηθεῖν δὲ κατὰ δυνάμειν τοῖς ἐθέλουσι διδάσκειν καὶ τοῖς μαθεῖν προαιρουμένοις ἐὰν τῶν ἐπιτηδείων χρεῖαν ἔχωσιν».

Ὁ Πατριάρχης Κων/πόλεως Σαμουὴλ Χατζερῆς (1764), ὁ Θεοφάνης ὁ Β' (1769), Κύριλλος Γ' (1816) ἐξέδωσαν «Συγγιλία» γιὰ τὴν Ἱδρυσὶ καὶ ὑποστήριξι διαφόρων σχολείων, καθὼς καὶ ὁ Γρηγόριος ὁ Ε'. Ὁ ἔθνομάρτυς αὐτὸς Πατριάρχης γράφει σὲ μιὰ ἐγκύκλιον στοὺς προκρίτους τῆς Μάνης μεταξὺ ἄλλων: «... Νὰ συγκροτήσῃτε κοινὸν ἐλληνομουσεῖον (ἠλιαθὴ σχολεῖο) αὐτόθι εἰς τὴν πατρίδα σας..... Μόνον τὸ φῶς τῆς παιδείας δύναται νὰ σαῶς ὁδηγήσῃ εἰς τὰ ψυχοφελῆ καὶ σωτήρια καὶ βιωφελῆ καὶ περὶ τὸ ζῆν χρείμας».

Δὲν περιορίζονται ὅμως οἱ Πατριάρχαι, οἱ καθοδηγηταὶ αὐτοὶ τοῦ Γένους, μόνον νὰ συστήσουν τὴν Ἱδρυσιν ἐνὸς σχολείου, ἀλλὰ παρακολουθοῦν τὴν ἐξέλιξι τοῦ καὶ δείχνουν τὸ σωστὸ τὸ δρόμο στὴν ἐφορία τῆς σχολῆς. Ἐτοῖ ὁ Ἱεροσολύμων Χρυσανθος γράφει (1. 6. 1721) στοὺς προύχοντας τῆς Ἀδριανουπόλεως νὰ διαθέσουν χρήματα γιὰ τὴν ἀγορὰ τῶν βιβλίων τῶν μαθητῶν τοῦ σχολείου τῆς πόλεως των, καὶ στὴν ἐφορία τῆς σχολῆς νὰ μὴν κυττάξουν νὰ βροῦν φθηνὸ δάσκαλο ἀλλὰ νὰ βροῦν δάσκαλο ἀξίον τοῦ προορισμοῦ του, κ' ἄς τοὺς κοστίῃ περισσότερα. Οἱ συμβουλές αὐτὲς νομιζῶ ὅτι πολὺ πρέπει νὰ προσεχθοῦν καὶ ἀπ' τοὺς σημερινοὺς διαχειριστὰς τῆς παιδείας τοῦ γένους.

Ἡ καθοδήγησι αὐτὴ δὲν σταματᾷ μόνον στὴν ἐφορία καὶ στοὺς προύχοντας, ἀλλὰ φθάνει καὶ στὸ δάσκαλο τῆς Ἀδριανουπόλεως, ποὺ τὸ γράφει (18. 3. 1551) ὁ Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννης ὁ Β': «Τοὺς δὲ μαθητὰς, πρὸς Θεοῦ, μὴ ἀμέλει, ἀλλὰ πάσῃ δυνάμει ἐν ἐπιμελείᾳ καὶ καθαροῦ σμειδίῃσι σπουδάσασον.... Ἄπαντα τὰ παιδία καλῶς σπουδάσασαν».

Ἐκτὸς ὅμως ἀπ' τοὺς Πατριάρχας, ὅλοι σχεδὸν οἱ Μητροπολιταὶ φιλοτιμοῦνται νὰ Ἱδρύσουν, νὰ ὀργανώσουν καὶ νὰ συντηρήσουν σχολεῖα ἄξια τοῦ προορισμοῦ τους. Ὁ Γρηγόριος Δέρκων, ὁ Ἀθανάσιος Νικομηδείας, ὁ Ἰγνάτιος Οὐγγροβλαχίας, ὁ Δωρόθεος Ἀδριανουπόλεως, ὁ Διονύσιος Καλλιάρχης Ἐφέσου, καὶ τόσο ἄλλοι, μὲ χίλιους ἄλλοι τρόπους ἐφρόντισαν νὰ διαδώσουν τὴ μόρφωσι στὸν ἐλληνικὸ λαό. Δὲν εἶναι λίγοι ὅμως καὶ οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ ἱερομόναχοι ποὺ ἐτόνιζαν τὴν ἀνάγκη τῆς παιδείας στὸ γένος μας. Τὸ δνομα τοῦ Κοσμά τοῦ Αἰτωλοῦ φτάνει νὰ ἀναφέρω. Ἀκόμη ἕνα ἄναφέρω, περιφρονημένον ἀπ' τοὺς συγχρόνους σοφοὺς μας, ἀλλὰ πρῶτο-

πόρο στὴ λαϊκὴ μας μόρφωσι, τὸν δημοτικιστὴ μοναχὸ Ἀγάπιο τὸν Λάνδο. Αὐτὸς διδάσκοντας στὸν Ἄθω τοὺς καλογήρους τὰ ἱερά γράμματα» τοὺς τόνιζε τὴν ὑποχρέωσι ποὺ ἔχουμε νὰ διδάσκουν κάθε ἐλληνοπόυλο, ἔστω καὶ ἂν εἶναι ἀπλῶς περαστικοὶ ἀπὸ τὰ χωριό (Γεδεῶν Μ. Ἄθως σ. 212 κ.έ.).

Ἡ ἐκπαίδευσι λοιπὸν ἀρχισε ἀπ' τὰ μοναστήρια, προχώρησε στὶς μητροπόλεις καὶ ἐνοριακὲς ἐκκλησίες, καὶ κατέληξε σὲ ξεχωριστὰ κτίρια ποὺ χτίζονται στὴν ἀλὴ τῆς ἐκκλησίας μὲ φροντίδες καὶ τίς περισσότερες φορές μὲ δωρεές τῶν μητροπολιτῶν, μοναστηριῶν ἢ ἀπλῶν ἱερέων καὶ γιὰ ἀκρίβεια ἱερομόναχων. Δὲ στάθηκαν ὅμως οὕτ' ἔδω. Ἱδρυσαν βιβλιοθήκες ἢ καλύτερα ἐσχάρισαν στὰ σχολεῖα οἱ μητροπολίτες τίς βιβλιοθήκες τους, Ἱδρυσαν συσσίτια γιὰ τὰ παιδιὰ ποὺ ἦταν ἀπὸ τὰ γύρω χωριά, ἔδωσαν ὑποτροφίες στοὺς πῶ καλοὺς μαθητὰς, γιὰ νὰ σπουδάσουν καὶ σ' ἄλλες σχολές πῶ μεγάλες, Ἱδρυσαν ἀκόμα τυπογραφεῖα, ὅπως ὁ μεγάλος Πατριάρχης καὶ ὁδηγὸς τοῦ Γένους Κύριλλος ὁ Λούκαρις στὴν Κων/πολι, γιὰ νὰ τυπώνουν καὶ νὰ διαδίδουν τὰ ἐλληνικὰ βιβλία, συνήθως στὴ γλῶσσα τοῦ λαοῦ, στὴ δημοτικὴ τῆς ἐποχῆς των, γιὰ νὰ τὴν νοιώθουν ὅλοι οἱ Ἕλληνες. Αὐτὸς εἶναι ὁ δρόμος ποὺ ἀνοίξε ὁ ἐλληνικὸς κληρὸς, αὐτὴ εἶναι ἡ κατεύθυνσι ποὺ ἔδωσαν στὸ γένος ἡ ποιμαίνουσα ἐκκλησία καὶ ποὺ τόσο πολὺ τὴ διέστρεψαν οἱ λογιώτατοι, οἱ ἀρχαιολάτρεις.

©

Μὰ ἡ ἐκκλησία δὲν περιορίστηκε μόνον στὴ θεωρητικὴ ὑποστήριξι τοῦ σχολείου, οὔτε στὴν ὕλική ὑποστήριξι, μὲ τὸν διαθέτῃ κτίριο, χρήματα ἢ βιβλία, συσσίτια, ὑποτροφίες καὶ ἄλλα τεχνικὰ μέσα. Πρὸ πάντων ἐσχάρισε τὸ σπουδαιότερο καὶ δυσεὔρετο ὕλικὸ γιὰ ἕνα σχολεῖο—χάρισε τὸ δάσκαλο, τὸ δάσκαλο τὸν ἐμπνευσμένο, τὸν ἀφωσιωμένο, τὸν πῶ μορφωμένο Ἕλληνα τῆς ἐποχῆς του, τὸν παπὰ καὶ μάλιστα τὸν ἐκλεκτότερο παπὰ. Ὁ παπὰς τοῦ χωριοῦ, ὁ παπὰς τῆς πόλεως εἶναι ὁ πρῶτος Ἱδρυτὴς τοῦ Σχολείου, ὁ πρῶτος δάσκαλός του, ὁ μόνιμος δάσκαλός του. Ἐφρόντιζε γιὰ νὰ ἐρθοῦν οἱ πῶ καλύτεροι δάσκαλοι τοῦ γένους, ποὺ οἱ περισσότεροι ἦταν ἱερομόναχοι ἢ ἔγιναν ἔπειτα ἱερομόναχοι. Ἄν γιὰ ὅποιόποτε λόγο δὲν εἴρισκαν δάσκαλο, αὐτοὶ οἱ ἴδιοι ἐμάθαιναν τὰ παιδιὰ τοῦ χωριοῦ τῶν γράμματα.

Ἡ ἐκκλησία τὰ καλλίτερα στελέχη τῆς τῆς ἐχρησιμοποίησε γιὰ τὴν μόρφωσι τοῦ γένους. Γι' αὐτὸ βλέπομε ὅτι μερικοὶ ἀπὸ τοὺς Οἰκουμενικοὺς Πατριάρχας ἢ Πατριάρχας ἄλλων πατριαρχείων ἦταν πρῖν δάσκαλοι σὲ σχολεῖα, ὅπως οἱ Κωνσταντινου-

πόλεως Καλλίνικος ὁ Γ' ὁ Νάξιος (1726), Γεράσιμος ὁ Γ' (1794), "Ανθίμος ὁ Δ' ὁ Βαρθάνης (1840), Ἰ' Ἀλεξανδρείας Νικηφόρος Α' ὁ Κλαροζάνης (1639), Κυπριανός ὁ Α' (1766), Ἰάκωβος Β' ὁ Παγκώστας (1861) καὶ ἄλλοι. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς Μητροπολίτες ἦσαν πρὶν δάσκαλοι τοῦ γένους, ὅπως οἱ Ἀναστάσιος ὁ Παντοδύναμος (Θεσσαλονίκης, 1671), Προκόπιος ὁ Βυζάντιος (Εὐρίπου—1752), Ἰωακείμ ὁ Πάριος (Ἀγχιάλου—1775, Κυζίκου—1794), Ματθαῖος ὁ ἐξ Αἴνου (Θεσσαλονίκης—1821), Πλάτων ὁ Φραγγιάδης (Χίου 1817), Παῖσιος (Φιλίππουπόλεως—1818), Ἰωσήφ ὁ Λεφάκης (Μελιτηνῆς), Γρηγόριος ὁ Κονταρῆς (Ἀθηνῶν—1703), Καλλίνικος ὁ Καστόρης (Φθιώτιδος), Νικηφόρος (Αἴνου—1654), Εὐγένιος (Φιλίππουπόλεως—1807) Ἰωαννίκιος (Φιλίππουπόλεως), Διονύσιος (Πλαταμῶνος—1756), Ἰωσήφ (Μεσσηνίας), Δανιὴλ Παπαγιαννόπουλος (Ἀμύκλων 1814), Νεκτάριος (Λιτζᾶς καὶ Ἀγράφων), Ἀθανάσιος ὁ Κύπριος (Νικομηδείας), αὐτὸς σκοτώθηκε στὴν ἐπανάστασι τοῦ 1821, καθὼς καὶ ὁ Δωρόθεος ὁ Πρώτος (Φιλιάδελφείας—1805, Ἀδριανουπόλεως—1813), ὁ μεγάλος αὐτὸς δάσκαλος καὶ ὁδηγὸς τοῦ γένους, ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις (Σλαθηνίου καὶ Χερσῶνος—1776), ὁ κορυφαῖος αὐτὸς δάσκαλος τοῦ 18ου αἰῶνος καὶ ὁ Ἀθηναῖος Γρηγόριος Σωτηριανός (Μονεμβασίας—1726, Καισαρείας—1773), αὐτὸς ποὺ ἱδρυσε στὴν Ἀθήνα (1729) τὸ «Φροντιστήριον τῶν ἑλληνικῶν καὶ κοινῶν μαθημάτων» στὸ οἰκίημα τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανου, ποὺ δὲν ἔπνευ ἀπὸ κανένα μαθητῆ τῆς χήμας, καὶ ποὺ στὴν Καισαρεία ἱδρυσε σχολεῖα γιὰ νὰ μορφώσῃ τοὺς χριστιανοὺς καὶ τῶσους ἄλλους.

Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἀρχιερεῖς θεωροῦσαν καθήκον τους νὰ διδάσκουν καὶ ὅταν ἐγίνοντο μητροπολίται ἀκόμη, ὅπως ὁ Δωρόθεος ὁ Πρώτος στὴν Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία, ὁ Φιλίππουπόλεως Ἰωαννίκιος στὴ σχολὴ τῆς μητροπόλεως του, καὶ ἄλλοι. Πολλὲς φορές παρακολοῦθοσαν καὶ οἱ Ἰδιοὶ οἱ μητροπολίται τὸ μάθημα καὶ ἔτσι ἐτιμοῦσαν τὸ σχολεῖο καὶ συνιστοῦσαν τὴν μὀρφωσι.

Ποῖος λίγο ποῖος πολὺ ὅλοι οἱ κληρικοὶ ἐγίναν δάσκαλοι τοῦ γένους. Ἀρχίζαν ὑποδιδάσκαλοι καὶ ἐγίνοντο δάσκαλοι καὶ διευθυνταὶ σὲ μιά ἀπ' τὶς σχολὰς ποὺ συνεχῶς καὶ καινούργιες ἱδρύνοντο. Πολλοὶ δὲν ἐπρόφθαναν νὰ γίνουν δάσκαλοι καὶ τοὺς τραβοῦσε τὸ γενικώτερο ἔργο τῆς διαφωτισέως τοῦ χριστιανικοῦ πληρώματος καὶ ἀφῆναν στὴ μέσῃ τὴν δασκαλικὴν τους καριέρα γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσουν καλλίτερα τὸ γένος. "Ἐνα μόνο παράδειγμα θὰ φέρω, τὸν Κοσμά τὸν Αἰτωλό, τὸν θαυμάσιο μαθητῆ τοῦ Εὐγενίου τοῦ Βούλγαρι, ποὺ, ὅταν ἔ-

νοίωσε τὴν ἀνάγκη, ἀφίσε τὴ σχολὴ τῆς Λαμιτίας (Μεγάλης Ναυπακτίας) ὅπου ἦταν ὑποδιδάσκαλος, γιὰ νὰ ὁδηγήσῃ τὸ γένος κατευθεῖαν πειὰ στὶς ψηλὲς κορφές τῆς χριστιανικῆς πίστεως.

Τώρα μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι οἱ πλεῖστοι ἀπ' τοὺς δασκάλους τοῦ γένους μας στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας ἦσαν οἱ παπάδες καὶ οἱ καλόγηροι. Ἀν πάρουμε γιὰ παράδειγμα τὴ Μεγάλῃ τοῦ Γένους Σχολὴ στὴν Κων/πολι καὶ τὴν παρακολοῦθησομε μέσα στοὺς πέντε περίπου αἰῶνες ποὺ ἔδρασε, θὰ δοῦμε ὅτι οἱ περισσότεροι ἀπ' τοὺς διευθυντὰς ἦσαν κληρικοὶ, συνήθως ἀνώτεροι. Αὐτὸ δὲ δείχνει τὴ μεγάλη θυσία τῆς ἐκκλησίας γιὰ νὰ μορφώσῃ τὰ παιδιά τῆς καὶ νὰ τὰ ὁδηγήσῃ, καθὼς λέει ὁ ἔθνομάρτυς Γρηγόριος ὁ Ε' «εἰς τὰ ψυχωφελεῖ καὶ σωτήρια καὶ βιωφελῆ καὶ περὶ τὸ ζῆν χρήσιμα»;

⊙

Θὰ ἀξίζε νομίζω νὰ ρίξουμε μιά ματιὰ στὸ κατευθυντήριό πρόγραμμα τοῦ σχολείου τῆς τουρκοκρατούμενης Ἑλλάδος. «Ὁ κύριος χαρακτῆρ τῆς παιδείας τότε ἦτο ἀκραφινῶς ἠθικός, μᾶς λέει ὁ Τρύφων Εὐαγγελίδης στὸ ὠραῖο σύντομο ἔργο του «Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας» (τόμ Α' σ. 47). Δὲν ξεκίνησαν λοιπὸν μὲ τὸ σκοπὸ νὰ δημιουργήσουν «οἰηματίας» σοφοὺς, σοφολογιωτάτους, ἀπομακρυσμένους ἀπ' τὴν πραγματικότητα τῆς καθημερινῆς ζωῆς, μακριὰ ἀπ' τὸ πλῆρωμα τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας καὶ τὶς ἀνάγκες τοῦ γένους. Ξεκίνησαν ἀπ' τὴν ἀνάγκη νὰ δημιουργήσουν—νὰ μορφώσουν χαρακτῆρες πραγματικά χριστιανικοὺς, ἀξίους νὰ θυσιασθοῦν γιὰ τοὺς ἄλλους, ἀφοῦ καὶ ὁ Κύριος ἐθυσιάστηκε γι' αὐτοὺς. Ξεκίνησαν ἀπὸ τὴν πλοῦσια πείρα τῆς χριστιανικῆς ζωῆς, ποὺ μᾶς λέει ὅτι μιά κοινωνία ἀνθρώπων ζῆ εὐτυχισμένα ὅχι ὅταν ἔχη πολλοὺς σοφοὺς, ἀλλὰ ἀνθρώπους μὲ δυνατὸ καὶ καλὸ χαρακτῆρα. Τὸ ἴδιο δὲ λένε καὶ οἱ μεγαλύτεροι ἀπ' τοὺς συγχρόνους παιδαγωγούς: "Ὅχι σχολεῖο νοσηριαρχικό, ἀλλὰ σχολεῖο χαρακτῆρα. Ζητοῦν στὸ πραγματικὰ συγχρονισμένο σχολεῖο νὰ φτιάξουν ὅχι ἕνα σοφὸ, ἀλλὰ ἕνα δυνατὸ χαρακτῆρα στὸ καλὸ.

Ξεκίνησαν λοιπὸν μ' αὐτὸ τὸ σκοπὸ καὶ δὲν παρέλειψαν βέβαια νὰ ἱκανοποιήσουν τὶς πραγματικὲς καὶ ἐπαγγελματικὲς ἀνάγκες τῶν συγχρόνων των ἱδρύνοντας εἰδικὰ σχολεῖα, τὴν λατρικὴν σχολὴ, τὴν ἐμπορικὴ, τὴ θεολογικὴ, τὴν μουσικὴ καὶ ἱερατικὴ σχολὴ, ἀλλὰ μέσα ἀπ' ὅλα αὐτὰ βλέπουμε τὴν ἐκκλησία νὰ δείχνει τὸ δρόμο πρὸς τὴν ἀληθινὴ εὐτυχία τοῦ ἀνθρώπου—τὴν ψυχικὴ ἀνάτασι τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεό.

Γιὰ βιβλία εἶχαν στὴν ἀρχὴ τὰ πρόχειρα στὰ πρῶτα σχολεῖα ἐκκλησιαστικά βιβλία, ἀλλὰ σύντομα βλέπουμε ὅτι ὅσο οἱ πνευματικὲς ἀνάγκες τοῦ γένους ἀνεπτύσσονται καὶ τὰ τεχνικά μέσα ἐπολλαπλασιάζονται, τόσο καὶ περισσότερο κατὰλληλα βιβλία ἔγραφαν καὶ ἐξέδιδαν καὶ δωρεὰν ἐμοίραζαν στοὺς μαθητάς. Ἀρχισαν ἀπὸ μεταφράσεις στὴ δημοτικὴ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Χρυσοστόμου καὶ ἄλλων καὶ ἀνθολογίες ἀπ' τὰ συγγράμματα τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας στὴ δημοτικὴ, ἐξέδωκαν γραμματικὲς καὶ ρητορικὲς στὴ δημοτικὴ, ἀριθμητικὲς καὶ γεωγραφίες κατὰλληλες γιὰ τὰ σχολεῖα καὶ μετέφραζαν ἀπ' τὴ λατινικὴ ἢ ἀπ' τὶς νεώτερες ξένες γλῶσσες, μὲ πολλὴ ὁμῶς προσοχὴ, συγγράμματα φιλοσοφικά συνήθως. Ἐξέδωσαν ὅμως οἱ κληρικοὶ καὶ βιβλία πρακτικά, ὅπως τὸ «Γεωπονικόν» ὁ μοναχὸς Ἀγάπιος ὁ Λάνδος καὶ ἄλλοι παρόμοια.

Δὲν πρέπει νὰ τελειώσουμε τὸ ἄρθρο αὐτὸ πρὶν ἀναφέρωμε τὴν κατεύθυνσι πού ἔδωσαν οἱ μεγάλες ἐκκλησιαστικὲς προσωπικότητες στὰ γενικώτερα προβλήματα τοῦ γένους μας. Ἔνα ἀπ' τὰ προβλήματα αὐτὰ ἦταν ἡ δημιουργία ζωντανῆς χριστιανικῆς ζωῆς. Ἡ ποιμαίνουσα ἐκκλησία ἀγωνίστηκε νὰ διαφωτίσῃ τὴ χριστιανικὴ συνείδησι τῶν πιστῶν τῆς—νὰ δημιουργήσῃ κίνησι ζωντανοῦ χριστιανικοῦ κηρύγματος, καὶ βλέπουμε μὲ ἀρχηγούς τὸν Κοσμά τὸν Αἰτωλὸ καὶ τὸν Ἡλία Μηνιάτη νὰ δημιουργήτῃ μιὰ ἐξόρμησι τῶν μοναχῶν στὰ χωριά καὶ στὶς πόλεις γιὰ νὰ ἐπικοινωνήσουν μὲ τὴν ψυχὴ τοῦ χριστιανικοῦ πληρώματος. Χρησιμοποιοῦν τὴ δημοτικὴ καὶ μιλοῦν στὴν καρδιά τοῦ λαοῦ.

Καὶ ἔνα ἄλλο σημεῖο νομίζω εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς κατευθύνσεως πού ἔδωσαν στὰ μεγάλα προβλήματα τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας. Ἡ στάσι τῶν πατριαρχῶν στὸ ζήτημα τῶν διαφορῶν ἐθνοτήτων,

εἶναι ἀξία προσοχῆς. Ἐνῶ ἀπ' τὴ μιὰ μεριά σὰν Ἕλληνες ἀγαποῦσαν κι' αὐτοὶ τὴν πατρίδα τους καὶ τὸ ἔβειξαν αὐτὸ ἐπαινετημένως, ἀπ' τὸ ἄλλο μέρος ὁδηγοῦν σὲ ἀνώτερες βαθμίδες πνευματικοῦ πολιτισμοῦ ἔθνη ὀρθόδοξα ἀλλὰ καθυστερημένα στὸν πολιτισμὸ, χωρὶς νὰ ζητοῦν ἀνταμοιβὴ γι' αὐτό. Βλέπουμε δηλαδὴ τοὺς πατριαρχὰς ἰδίως Ἱεροσολύμων καὶ Ἀλεξανδρείας καὶ ἄλλους κληρικοὺς νὰ πηγαίνουν οἱ ἴδιοι σ' ἄλλες ὀρθόδοξες χώρες, νὰ καθοδηγοῦν τοὺς ἐπισκόπους καὶ τοὺς ἄλλους κληρικοὺς, ἀκόμη καὶ τοὺς λαϊκοὺς, ἀπ' τὴν πρωτόγονη καὶ τυπικὴ ἐκδήλωσι τῆς θρησκευτικότητος σὲ μιὰ πιὸ βαθειὰ καὶ πιὸ πνευματικὴ θρησκευτικότητα (Ἰδὲ Παπαδοπούλου Χρυσοστόμου: Οἱ Πατριαρχαὶ Ἱεροσολύμων ὡς πνευματικοὶ χειραγωγοί...!).

Ἐάν ὁμῶς οἱ κληρικοὶ μας στάθηκαν «πνευματικοὶ χειραγωγοί» ἄλλων ὀρθόδοξων λαῶν, πολὺ περισσότερο ἐδοῦλεψαν γιὰ μᾶς—ἐθυσιάστηκαν μποροῦμε νὰ ποῦμε σὲ μιὰ συνεχῆ καθοδήγησι. Οἱ Ἕλληνες μὲ τὸ ἐμπορικὸ τους πνεῦμα, μὲ τὸν ἀνυπότακτο χαρακτῆρα τους ἔφυγαν ἀπ' τὴν τουρκοκρατούμενη πατρίδα τους γιὰ νὰ βροῦν ἄλλο φιλόξενα μέρη, στὴ Βενετία κι' ὅπου ἄλλο, ἐμπορικὲς πόλεις γιὰ νὰ ἐργασθοῦν, νὰ προκόψουν. Τοὺς ἀκολούθησαν κι' ἐκεῖ οἱ κληρικοὶ μας, τοὺς ἐσυντρόφειψαν στὴν ζενητιά, τοὺς διατήρησαν τὸν ἑλληνικὸ τους χαρακτῆρα, τοὺς ἐδείξαν τὸ δρόμο τῆς εὐτυχίας στὴ ζωὴ, τὸ δρόμο τῆς ψυχικῆς προόδου γιὰ νὰ φτάσουν στὸ σημεῖο νὰ διαθέτουν ὀλόκληρη τὴν περιουσίαν τοὺς σὲ φιλανθρωπικοὺς καὶ ἐκπαιδευτικοὺς σκοποὺς τοῦ γένους των.

Αὐτοὶ εἶναι οἱ κληρικοὶ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης! Ἀπ' τὸ μικρότερο καλόγηρο μέχρι τὸν μεγαλύτερο πατριάρχη, τὸν Κύριλλο τὸν Λούκαρι, ἦταν ἔτοιμοι νὰ θυσιαθοῦν, ἐθυσιάστηκαν γιὰ τὴν πνευματικὴ πρόοδο τοῦ γένους μας.

N. Θ. Μ.

«Ἡμεῖς ἔχομεν διδάσκαλον τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ, ὅστις εἰς τὸ σκότος ταύτης τῆς ζωῆς φέγγει ὡς λύχνος καὶ ὁδηγεῖ ἡμᾶς εἰς τὴν κατανόησιν οὐχὶ πάντων, ἀλλ' ἐκείνων μόνων ὅσα ἀναγκαῖα εἰσὶ πρὸς τὴν ἡμῶν σωτηρίαν» τὰ δὲ λοιπὰ τότε κατανοήσομεν, ὅταν, ἐξεληθόντες ἀπὸ τοῦ ἀύχμηροῦ τόπου τοῦ σώματος ἡμῶν, φθάσωμεν ἐκεῖ ὅπου ἡ ἡμέρα διαυγάζει καὶ ὅπου ὁ φωσφόρος Ἰησοῦς, ὁ ποιητὴς τῶν ἀπάντων, ἀνατέλλει καὶ ἀποκαλύπτει πάντα».

(Ἀπὸ τὸ «Κυριακοδρόμιον τῶν Εὐαγγελίων» σελ. 662)

ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΘΕΟΤΟΚΗΣ

ΠΕΝΤΑΣΤΙΧΑ

“ΟΤΙ ΗΓΑΠΗΣΕ ΠΟΛΥ Ε,”

Μέ τὰ χρυσόξανθα μαλλιά τὰ πόδια Σου σπογγίζει,
κι' άπ' άγιο δέος τὰ δάχτυλα τρέμουν καθώς Σέ άγγίζει.
Κι' Ήσού πού τάχα άδιάφορος σ' άλλη μεριά κυττάξεις,
τόν ύμνο τής άμαρτωλής πού κλαίει πικρά έτοιμάξεις,
Σ' όσους άγάπησαν πολύ, πολύ ό Χριστός χαρίζει!

ΜΕΓΑΛΗ ΠΕΜΠΤΗ

Μεγάλη Πέμπτη, κι' έσκυφα γλυκά νά Σέ φιλήσω,
σ' ένα φιλί, θερμό φιλί, τόν πόνο μου νά κλείσω.
Κι' εκεί π' άκούμπησ' άπαλά στή θεία πληγή τὰ χείλη,
άλάλητα Σέ Ικέτεψα, στόν κόσμο όσο θά ζήσω,
μπρός στό Σ ταυρό Σου νά καθή ή ζωή μου σάν καντήλη.

ΤΟ ΒΛΕΜΜΑ ΕΝΟΣ ΛΗΣΤΗ

Βλαστήμιες κι' αναθέματα ξεσπούν όλόγυρά Σου,
φαρμακερές σάν τὰ καρφιά, και σχίζουν τήν καρδιά Σου.
Κι' ώ πονεμένη μου Χριστέ, στή σκοτεινιάν αυτή,
πού όμοια μέ μαύρη κόλασι χυμά στό Γολγοθά Σου,
τί γλυκοφώς έσκόρπισε τό βλέμμα ένός ληστή!

ΔΙΣΤΑΓΜΟΣ

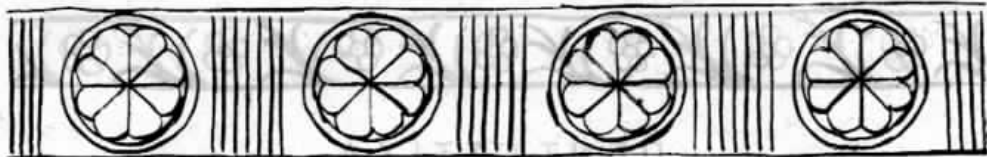
Μεγάλο Σάθβατο έφτασε, κι' «άνάστα» δέ θά ψάλω!
“Ό,τι πανώριο μέσα μου και θεϊό κι' ό,τι μεγάλο,
τό μάρανεν ό δισταγμός, και πιά άλλο δέν κρατώ,
παρ' ένα κίτρινο κερι, άπό παληά σθυστό...
Μεγάλο Σάθβατο έφτασε, κι' «άνάστα» δέ θά ψάλω!

ΜΥΡΟΦΟΡΕΣ

Γαλάζιο φως και χρυσαφι τόν κάμπο έχει γεμίσει,
και στέλνει ρόδινο άσπασμό ή Άνατολή στή Δύσι.
Μά έσεις Μαρίες εύλαθικές, Μαρίες πολύ θλιμμένες,
άλλο δέν έχετε στου νου τό βλέμμα εμπρός κρατήσει,
παρά δικές Του θύμησες γλυκές κι' άγαπημένες.

Πάρτε με, κόρες τής Σιών, στόν όρθρινό σας δρόμο,
όλη τή νύχτα έσθύστηκα στή λύπη και στόν πόνο.
Τό Λατρευτό μου άς ξαναδώ κι' άς είναι και στόν τάφο!
κάποιαν έλπίδα άνάστασης μέσα μου πάντα θάχω.
Πάρτε με, μυροφόρες μου, στόν όρθρινό σας δρόμο!

ΝΕΟΜΑΡΤΥΡΕΣ

Συνηθίσαμε, κάθε φορά που μιλάμε για τους μάρτυρες του Χριστιανισμού, ή σκέψιμας να τρέχει πίσω πολύ, στα παλιά τα χρόνια, τα χρόνια των κατακομβών και των αμφιθεάτρων. Κι' όμως οι μάρτυρες δεν είναι μοναχά στολίδι της αρχαίας Εκκλησίας. Κάθε εποχή και τόπος έχει να δείξει μορφές μαρτύρων, που προσέφεραν θυσία τη ζωή τους, για να μην άρνηθούνε την πίστι τους. Και η νέα Έλληνική ιστορία, ή ιστορία της νεοελληνικής Εκκλησίας, δεν ύστερεί καθόλου στο σημείον αυτό. Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας ένα πλήθος άνωτολόγιστο μαρτύρων άναδείχτηκε μέσ' άπ' τους κόλπους του Έλληνισμού, νέφος όλόκληρο νέων μαρτύρων, που βασανίστηκαν, απαγχονίστηκαν, πέθαναν μέσα σέ πόνους φριχτούς και τρομερά μαρτύρια, γιατί δεν ήθελαν ν' άρνηθούνε την πίστι του Χριστού.

Έκει στους στόλους του Όλυμπίου Διός των Αθηνών ύπάρχει μιá επιγραφή περίεργη. Λέει ή επιγραφή αυτή: «1771 Ίουλίου 9. Άπεκεφαλίσθη ό Πακνανάς Μιχάλης».

Ποιός νάταν αυτός ό φτωχός Μιχάλης, και για ποιά τάχα έγκλημα φοβερό να του πήραν τό κεφάλι; Άνοιγοντας τόν πρώτο τόμο της «Ίστορίας των Αθηναίων» γραμμένης άπ' τόν άλησμόνητον έρευνητή κι' άκαδημαϊκό Λ. Γρ. Καμπούρογλου, διαβάσαμε τουτό τό ιστορικό. Στα 1771 μιá μέρα γύριζε στην Αθήνα άπ' τις δουλειές του ό κηπουρός Μιχάλης Πακνανάς. Ξαφνικά του ρίχτηκαν κάμποσοι Τούρκοι, τόν πιάσανε, και μέ μιá ψεύτικια κατηγορία, τόν ρίξανε στη φυλακή. Τριάντα μέρες τόν βασάνισαν εκεί σκληρά, ζητώντας ν' άρνηθή τη χριστιανική πίστι. Μά ό Μιχάλης ό κηπουρός είχε ψυχή παλληκαρίσια και πίστι τόσο ζωντανή, που προτιμούσε να πεθάνη παρά να

τιν άρνηθή. Στις τριάντα μέρες ό Καλοπασάς είπε να τόν θανατώσουν. Ό Μιχάλης δέν έδειλίασε καθόλου. Τράθηξε πρόθυμα για τόν τόπο του μαρτυρίου. Στο δρόμο που πήγαινε, σαν άπαντούσε χριστιανούς τους φώναζε: Συχωρέσετέ με άδελφοί, κι' ό Θεός να σας συχωρέση. Φθάνοντας στον ώρισμένο τόπο, γονάτισε, χωρίς φόβο, κι' έσκυψε τό κεφάλι, προσμενώντας «μετά χαράς τόν θάνατον ως ζωήν». Ό δήμιος τόν χτύπησε λίγο στο λαιμό, για να τόν κάμη να δειλιάση και ν' άρνηθή τό Χριστό. «Χτύπα διά την πίστιν!» έφώναξε τότε ό Μιχάλης θαρρετά. Και πάλι ό δήμιος τόν έκοψε λίγο μέ τό μαχαίρι, για να πονέση και να φοβηθή. «Χτύπα διά την πίστιν!» έφώναζε πάλι δεύτερη φορά πιο δυνατά ό Μιχάλης. Και τό αίμα του σέ λίγες στιγμές έπορφύρωνε τη γλόη που φύτρωνε στα έρείπια του άρχαίου ναού⁽¹⁾.

Αυτός λοιπόν ήταν ό Μιχάλης ό Πακνανάς κι' αυτό ήταν τό μεγάλο έγκλημά του: Πίστευε στο Χριστό. Για την πίστι αυτή δέχτηκε τό μαρτύριο, προσφέροντας για χάρι της την υπέρτατη θυσία. Μά πόσοι τέτοιοι Μιχάληδες φανήκανε στα χρόνια της τουρκοκρατίας! Πόσοι Έλληνες νεομάρτυρες που συνεχίσανε την ένδοξη παράδοσι των άρχαίων μαρτύρων! Θα μπορούσαμε να τους αριθμήσουμε; Τι κοίμα! Τα όνόματά τους μās είναι τά περισσότερα άγνωστα. Ό αριθμός τους είν' αδύνατο να ύπολογισθή. Ένα έλάχιστο ποσοστό μόρεσε να έξακριθώση ό Κωνσταντίνος Σάθας, και μās δίνει στον τρίτο τόμο της «Μεσαιωνικής Βιβλιοθήκης» του μιá εκατοντάδα όνόματα των άπ'ερω της χριστιανι-

(1) Ίστορία των Αθηναίων, τ. Α' σ. 149-150 και 175-176.

κῆς πίστεως μαρτυρησάντων» ἀπ' τὴν ἄλωσι τῆς Κων/πόλεως ὡς τὰ 1811⁽²⁾. Μικρός, μὰ πολύτιμος κατάλογος. Ἐκατὸν εἰκοσιτοῖα ὀνόματα μᾶς δίνει κι' ὁ ἀείμνηστος Ἀρχιεπίσκοπος Χρυσόστομος Παπαδόπουλος στὸ κάτοργαμμένο μὰ σύντομο ἱστορικὸ τοῦ μελέτημα γιὰ τοὺς νεομάρτυρας⁽³⁾. Μὰ καὶ στὰ «Μαρτυρολόγια» καὶ «Νέα Μαρτυρολόγια», πὸν κάθε τόσο τυπώνονταν καὶ πλατεῖα κυκλοφοροῦσαν στὰ χρόνια τῆς δουλείας, βλέπουμε κι' ἄλλα ὀνόματα μαρτύρων, καὶ βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ μιὰ νέα ὑμνογραφικὴ παραγωγή ὄχι μικρῆς ἀξίας, πὸν ἀναπτύσσεται μὲ κέντρο τὴ μαρτυρικὴ τελείωσι τῶν ἡρωικῶν αὐτῶν παιδιῶν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας. Κι' ἀκόμα, διαβάζοντας τὴν «Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως» τοῦ Σπυρίδωνος Τρικούπη⁽⁴⁾, ἢ τὴν «Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἀναγεννήσεως» τοῦ Rouqueville⁽⁵⁾, ἢ τὴν «Βιβλιογραφία τῶν Ἑλληνικῶν Ἀκολουθιῶν» τοῦ Louis Petit⁽⁶⁾, κι' ἄλλα παρόμοια βιβλία, βρισκόμε καὶ νέα ὀνόματα νεομαρτύρων.

Κι' ὅμως οἱ κατάλογοι αὐτοί, ὅσο κι' ἂν πλουτισθοῦν, πάντα φτωχοὶ θάναται, γιατί εἶναι πολὺ περισσότερα τὰ ὀνόματα πρὸς κέλευσιν ἢ λήθη, ἀφινόντας τὰ νάνα γράμματα μονάχα στὸ βιβλίον τῆς ζωῆς. «Τοιοῦτοι νεομάρτυρες κατὰ χιλιάδας ὑπῆρξαν», γράφει στὸ παραπάνω βιβλίον ὁ Χ. Παπαδόπουλος (σ. 74). Κι' ἔχουμε πολλὰς ἀθηναικὰς μαρτυρίες, γιὰ νὰ στηριξομε ἕναν τέτοιον ἰσχυρισμό. Χρόνια πολλὰ πρὶν ἀπ' τὴν Ἐπανάστασι, γράφοντας ὁ μεγάλος δάσκαλος τοῦ Γένους Εὐγένιος Βούλγαρις στὸν Pierre Le Clerc γιὰ τοὺς νέους ἁγίους τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, μιλοῦσε μὲ δικαιολογημένη θέρημ γιὰ τοὺς εὐπὲρ Χριστοῦ πάντοίως ὑπὸ τῶν τυραννοῦντων ὀ-

σημέραι κακοιμένους καὶ ὅσα οὐδ' εἶναι δυνατόν τις νὰ διεξέλθῃ πάσχοντας... τοὺς ἐν δεσμοτηρίοις καθειρομένους, τοὺς ἐν τριήρεσι, τοὺς ἐν λατομείοις, τοὺς ἐν μεταλλείοις βίον μόχθων καὶ ταλαιπωριῶν δι-άγοντας καὶ τέως καταγρησάσκοντας, τοὺς ἐν χειρὶ βαρεῖα δεσποτῶν ἀγρίων τε καὶ ἀνημέρων ἀνηλεῶς θλιβομένους καὶ ἀγχομένους, τοὺς ἐν μαστίξει καὶ κακώσεσι καὶ στρεβλώσεσι, τοὺς ἐν μυριοῖς βασάνων εἰ-δεσι κατατεινομένους καὶ ἐν ὀρθῇ τέως ὁμολογίᾳ ἐκπνέοντας»⁽⁷⁾. Κι' ὁ Σπυρίδων Τρικούπη, γράφοντας στὸν Α' τόμον τῆς Ἱστορίας τοῦ τὴν «αἰμοσταγῆ δὴγησιν τῶν τραγικῶν συμβάντων ἐν Κωνσταντινουπόλει», ὅπου, μόνο στὰ 1821, «δεκακισχίλιοι χριστιανοὶ ἐθυσιάσθησαν», προσθέτει καὶ τοῦτο τὸ συγκινητικόν: «Ἐν μέσῳ τῶν δεσμῶν καὶ τῶν βασάνων, κατέμπερσθεν τῆς ἐπονεϊδίστου ἀγγόνης καὶ ὑπὸ τὴν ἀνθρωποκτόνον ἀξίνην, πολλοὶ ἐξ αὐτῶν παρωρῶντο ν' ἀρνηθῶσι τὸν Χριστόν, πρὸς διαφύλαξιν τῆς ζωῆς καὶ ἀπόλαυσιν πολλῶν ἄλλων ἐπιγείων ἀγαθῶν, ἀλλ' ὅλοι μέ-χρις ἐνὸς ἐπροστίμησαν τὰς βασάνους καὶ τὸν θάνατον»⁽⁸⁾. Τέλος, γιὰ ν' ἀναφέρου-με ἀκόμη ἄλλη μιὰ μαρτυρία, στὴν «Ἀντίρρησι» πὸν ἔγραψε πρὸς τοὺς καθολικοὺς ὁ Ἱεροσολύμων Νεκτάριος, δίκαια καυχῆθηκε γιὰ τοῦτο τὸ μεγάλο χάρισμα πὸν δόθηκε στὴν ὀρθόδοξην Ἐκκλησίαν, νὰ στήσῃ παράπλευρα στοὺς ἀρχαίους μεγαλομάρτυρας νέες στρατιὰς τέκνων τῆς στεφανωμένων μὲ τὴ δάφνη τοῦ μαρτυρίου: «Οὐκ ἔστι πόλις καὶ τόπος, ὅπου τῶν ὀρθοδόξων ἡμῶν οὐ προχέονται ὑπὲρ τῆς εὐσεβείας τὰ αἵματα» (σ. 209).

Καὶ δὲν ἦταν ἕνας πρόσκαιρος ἐνθουσιασμός, πὸν παρατηρήθηκε σὲ κάποια ἐκτακτὴ περίστασι μονάχα. Ἀπ' τὴν πρώτη κιόλα μέρα μετὰ τὴν ἄλωσι ὡς τις μέρες τοῦ Εἰκοσιένα, κι' ἀργότερ' ἀκόμη ἔχουμε μαρτυρία. Κι' οὔτε παρουσιάσθησαν αὐτὰ σὲ μιὰ μονάχα ἢ σὲ δυὸ ἐπαρχίαις τῆς

(7) «Περὶ τῶν μετὰ τὸ σχίσμα ἀγίων τῆς Ὀρθοδόξου ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν γινομένων ἐν αὐτῇ θαυμάτων» σ. 31-32.
(8) «Ἐκδ. γ' τόμ. Α' σ. 75.

(2) Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. Γ', σ. 605 ἔξ.

(3) Οἱ Νεομάρτυρες, ἔκδ. β' Ἀθήναι 1934.

(4) Τόμοι Α'-Δ', ἔκδοσις γ', Ἀθήναι 1888.

(5) «Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως, ἦτοι ἢ Ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος», μετάφρασι. Ἀρ. Ν. Κυριακοῦ.

(6) Bibliographie des Acoulouthies Grecques, Bruxelles 1926.

Ἑλλάδος. Κάθε ἐπαρχία Ἑλληνική μορεῖ νὰ καυχηθῆ πὺς ἔδωσε στὴν Ἐκκλησία νέους ἥρωες καὶ στοὺς οὐρανοὺς νέες ψυχὲς «τῶν ἐσφαγμένων διὰ τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ διὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἀρνίου». Ἐκεῖνο πὺν ἔλεγεν ὁ Σπῦρος Ζαμπέλιος γιὰ τὴν Ἑλλάδα τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων. — «ἐκάστη ἐπαρχία ἔχει βασάνους ἰδίας: ἔχει ἡ Μεσοποταμία τὸ ἀργὸν πῦρ, ἔχει ὁ Πόντος τὸν τροχόν, ἡ Ἀραβία τὸν πέλεκυν, ἡ Καππαδοκία τὸν διαλελυμένον μόνυδρον»⁽⁹⁾ — τὸ ἔκαμε ξανά ἱστορική πραγματικότητα (καὶ πόσο συγκινητική!) τῶν νεωτέρων χρόνων ἡ χριστιανική Ἑλλάδα: Πελοπόννησος καὶ Στερεά, Ἥπειρος καὶ Θεσσαλία, Μακεδονία καὶ Θράκη, Ἴονια νησιά καὶ νησιά τοῦ Αἰγαίου, Κρήτη καὶ Μικρασία, ὅλες εἶχαν τοὺς μάρτυρές τους. Ἀπ' τὴν Ἀθήνα ὡς τὴν Πόλι καὶ ἀπ' τὸ χωριονάκι τῆς Πελοποννήσου ὡς τὴ μακρυνὴ Ἄγκυρα, παντοῦ βρέθηκε αἷμα ἑλληνικὸ νὰ προσφερθῆ γιὰ τὴν χριστιανική πίστι.

Καὶ δὲν εἶναι μόνο γέροντες, μὰ εἶναι καὶ νέοι, καὶ παιδιὰ ἀκόμη. Δὲν εἶναι μονάχα ὁ γέροντας ἀρχιερεὺς τῆς ἐπαρχίας Δέρκων καὶ οὔτε ὁ ἐβδομητάρης Ζώρξης καὶ οἱ κατὰλευκοι πρεσβύτες, ἱερεῖς καὶ λαϊκοί, πὺν μ' ὄλο τὸ βᾶρος τῶν τιμημένων γερατειῶν, ἀντικρῦζουν τὴν ἀγχόνη καὶ τὰ σφυριά καὶ τοὺς βασιανιστικούς τροχούς μὲ νεανική τόλμη. Δίπλα σ' αὐτοὺς θὰ δῆτε νεαροὺς βλαστοὺς, μποιμπούκια πὺν μόλις ἄρχισαν ν' ἀνοίγουν τοὺς μυρωμένους κάλυκες των στὸ φῶς καὶ στὴ χαρὰ τῆς ζωῆς, θὰ τοὺς δῆτε νὰ ὀρμοῦν ἀφοβοὶ στὸ μαρτύριο προσφέροντας στὸν Χριστὸν ὄλο τὸ ἄρωμα τῆς ἀγνῆς ὑπαρξῆς τους. Μαζὺ μὲ τὸν ἐπιτρεκατονταετῆ ἐπίσκοπο Μυριονόλεως, μᾶς λέει ὁ Τρικοῦτης, ἀπεκεφαλίσθη καὶ ὁ ἐννεακαίδεκαετῆς υἱὸς τοῦ πρώτου ἀρχόντος τῆς Ροδοστούς⁽¹⁰⁾. Στὰ 1680 δίνει τὴ ζωὴ του γιὰ τὴν πίστι ὁ Τριαντάφυλλος, πᾶλληκᾶρι δεκαοχτῶ χρόνων ἀπ' τὴ Ζαγορά. Στὰ 1662, Μαῖου 12, ἐμαρτύρησε ὁ Ἰωάννης

ἀπ' τὴ Βλαχία, ἔφηβος δεκαπέντε χρόνων. Κι' ἄλλος συνονόματός του ἀπ' τὴ Θάσο, δεκατεσσάρων χρόνων παιδί, πέθανε θάνατο μαρτυρικό στίς 20 Δεκεμβρίου 1652, γιὰτὶ δὲ θέλησε ν' ἀρνηθῆ τὸ Χριστιανισμὸ καὶ νὰ γίνῃ μουλσομυῖανος⁽¹¹⁾. Κι' εἶναι συγκινητικὸ νὰ διαβάσῃ κανεὶς τὴ μαρτυρία ἐνὸς συγχρόνου, ἐνὸς αὐτόπτη μάρτυρα, τοῦ πατριάρχη Νεκταρίου, πὺν καὶ πρωτῆτερα ἀναφέραμε: «Καὶ μειράκια ἐωράκαμεν πρὸ ὀλίγων ἐτῶν τῆ τομῆ τῆς μαχαίρας ἀφόβως ὑποκλιναντα τὸν αὐθέντα!» Τὰ μειράκια αὐτά, τὰ νεαρά τούτα βλαστάρια, οἱ σεμνοὶ αὐτοὶ ἔφηβοι, πὺν δώσανε τὸ αἷμα τους παρθενικῆ σπονδῆ στὸν Ἀρχηγὸ τῶν μαρτύρων, εἰν' ἀδέλφια μᾶς καὶ αὐτά, χθεσινὰ μόλις ἑλληνόπουλα, πὺν τόσο μέσα τους ἔβραζε ἡ πίστι καὶ τόσο δυνατὴ ἦταν ἡ φλόγα τῆς ἀγάπης τους γιὰ τὸ Χριστό. Ἀνανεώσανε τὰ ἑλληνόπουλα αὐτά τὴν ἀρχαία παράδοσι τοῦ δωδεκάχρονου μάρτυρα Ταρσιζίου, πὺν τὸ μαρτύριό του μὲ τόση λυρικότητα τραγοῦδησε σὲ ὄρατο τὸν ποίημα ὁ Κλωντέλ⁽¹²⁾.

Καὶ δὲν ἦσαν μόνον ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ πὺν μαρτυροῦσαν γιὰ τὴν πίστι, μὰ καὶ γραμματισμένοι. Δίπλα στὸ Μιχαὴλ τὸν κηπουρὸ θνισιάζεται ὁ Ἀγγελῆς ὁ γιατρὸς ἀπ' τὸ Ἄργος. Κοντὰ στὸν μοναχὸ Ρωμανὸ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Πεκίου Γαβριήλ. Κοντὰ στὸν ἱπποκόμο Γεώργιον ὁ πλούσιος ἔπαρχος Μῆτρος, ὁ Ἀθανάσιος ὁ δημογέροντας τῆς Κίου, ὁ Εὐθύμιος ἀπόφοιτος τῆς Ἀκαδημίας τῆς Πόλης καὶ ὑπάλληλος τοῦ Γαλλικοῦ προξενείου στὸ Βουκουρέστι, ὁ Ἰωάννης Τραπεζούντιος ὁ λόγιος⁽¹³⁾.

Καὶ μαζὺ μὲ τοὺς ἄνδρες, καὶ γυναῖκες. Κι' ὄλες σχεδὸν νέες. Γυναῖκες τοῦ λαοῦ καὶ γυναῖκες ἀπὸ σπίτια ἀρχόντων. Ἐδῶ οἱ χωριατοποῦλες Ἀκυλίνα καὶ Κυράννα, καὶ δίπλα ἡ μεγάλῃ καὶ σοφῇ Ἀθηναία ἀρχόντισσα Φιλοθέη, μὲ τὴ θαυμάσια κοινωνική καὶ πολιτιστικὴ τῆς δρασί⁽¹⁴⁾.

(11) Χρ. Παπαδοπούλου, οἱ Νεομάρτυρες, σ. 33, 37, 39, 48.

(12) Ποίημα «Tarsisius», στὸ Ecoute ma fille.

(13) Χρ. Παπαδ., ἴδ. μέρ., σ. 15, 37, 55, 69 κλπ.

(14) Βλέπε Δ. Γρ. Καμπούρογλου: Περὶ τοῦ Ἀθηναϊκοῦ Ἀρχοντολογίου καὶ τῶν

(9) Ἄσματα Δημοτικά μετὰ μελέτης περὶ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ, σ. 77.

(10) ἴδ. μ., σ. 73.

ΣΧΕΔΙΑΣΜΑ ΣΤ. ΟΡΦΑΝΙΔΗ

«Μάρτυρες και ὁμολογηταὶ τῆς Χριστιανικῆς πίστεως λαμπρύνουν μὲ τὸ αἷμά των τὴν ἱστορίαν τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας καὶ προσφέρουν ἑαυτοὺς σφάγια τίμια καὶ ἱερά διὰ τὴν ἀγάπην Ἐκείνου, ὅστις ἔτερμάτισε τὴν ἐπίγειον σταδιοδρομίαν Του ὡς κατάδικος ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ».

(«Ἡ Μεγάλῃ Παρσσοκευῆ» ἐκδ. Ἐ' Ἀθῆναι 1941, σελ. 88).

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΦΑΡΑΖΟΥΛΗΣ

Ὁ λαὸς τοὺς ἀγαποῦσε, τοὺς τιμοῦσε, τοὺς λάτρευε. Ἔτρεχε νὰ πάρῃ κομμάτια ἀπ' τὰ ἐνδύματά τους, ὑφάσματα βαμμένα στὸ μαρτυρικό αἷμά τους, ἀγόραζε πολλές φορές τὰ ἅγια σώματά τους δίνοντας στοὺς φιλάργυρους βασιανιστὲς ὑπέρογκα ποσά. Καὶ κάποτε τραγουδοῦσε μὲ τὴν ἀπλὴ μὰ τόσο θερμὴ καὶ πηγαία λαϊκὴ μούσα του τὰ κατορθώματά τους⁽¹⁵⁾.

Καὶ τί συγκινητικὲς πού εἶναι μερικὲς λεπτομέρειες ἀπ' τὸ μαρτύριό τους! Ὁ Πουκεβίλ διηγεῖται πὼς ὅταν ἦταν στὴν Πάτρα πρόξενος, ἔτυχε νὰ βρεθῇ κι' ὁ Ἰδιὸς στὸ μαρτύριο πολλῶν χριστιανῶν, πού τοὺς εἶχε καταδικάσει σὲ μαρτυρικό θάνατο ὁ Γιουσοῦφ πασάς. Περνώντας ἀπὸ κάποιο χαρακωμὰ βρῆκε πολλοὺς Ἕλληνες νὰ ξεψυχοῦν ἀργά, μέσα σὲ φορικτὰ βασιανιστήρια. Κι' ἦτανε, λέει, ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς ἀρκετοὶ πού προσήχοντο γιὰ τοὺς δημίους των, ἐνῶ ἐκεῖνοι κοροϊδεύτικα τοὺς ἔλεγαν νὰ παρακαλέσουν τὸν σταυρωμένο Θεό τους νάρθῃ νὰ τοὺς γλυτώσῃ. Ἐχομε πολλὰ τέτοια παραδείγματα μαρτύρων, πού ἡ μεγάλῃ τους ἀνεξικακία τοὺς ὕψωνεν ὡς τὸ σημεῖο νὰ γίνονται κι' ἐδῶ μιμηταὶ Ἐκείνου, πού, καὶ τὴν ὥρα τοῦ φορικτοῦ μαρτυρίου ἐνσαρκωτῆς τῆς ὑψηλότερης ἀγάπης, ψιθύριζε γιὰ τοὺς σταυρωτάς Του τὸ «Πάτερ, ἄφες αὐτοῖς».

Ὁ ἴδιος συγγραφέας μᾶς ἀφηγεῖται κι' ἓνα ἄλλο συγκινητικὸ περιστατικὸ. Στὸν τόπο τῶν βασάνων, ὅπου ὁ Γιουσοῦφ εἶχε βασιανίσει πρῶτῃτερα μιὰ χριστιανὴ νέα,

Μπενιζέλων, 1921. Ἀντωνίου Ἡλίας, Θάνατος ἀγ. Φιλοθέης, Ἐκκλησία, τ. 1Θ'. Ἀλεξ. Μωραϊτίδη «Μὲ τοῦ βορῆα τὰ κόματα» τ. ΣΤ', σ. 124-126.

(15) Βλέπε λ. χ. τὰ περίφημα δίστιχα πού ἔφτιασε ὁ λαὸς τῆς Βορειοδυτικῆς Ἑλλάδας γιὰ τὸν μάρτυρα ἱεραπόστολο Κουσμᾶ τὸν Αἰτωλό. Ἡ τὸ θαυμάσιο δημοτικὸ τραγοῦδι, ὅπου ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ὕμνησε τὸ μαρτύριο τοῦ περιφημοῦ ἐπισκόπου Φαναρίου, τοῦ Σεραφείμ, πού πέθανε μὲ βασιανιστήρια γύρω στὰ 1612 γιὰ τὴν πίστι. (Φάνη Μιχαλόπουλου, Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς σ. 128 καὶ Π. Ἀραβαντινοῦ Συλλογὴ δημοδῶν ἀσμάτων τῆς Ἡπείρου, σ. 5).

τὴν Ἀναστασία, βρισκόταν κι' ἓνα νεαρὸ χριστιανόπουλο, μόλις δεκατεσσάρων χρόνων. Πιστεύοντας ὁ Γιουσοῦφ, πὼς ὁ νεαρὸς χριστιανός, ἀφοῦ εἶδε τὸ μαρτύριο τῆς Ἀναστασίας, θὰ εἶχε χάσει δλόττελα τὸ θάρρος του, τοῦ φώναξε προσταχτικὰ νὰ ὁμολογήσῃ πίστι στὸν Ἀλλάχ καὶ στὸν Μωάμεθ. Ὁ νεαρὸς Χριστόδουλος ἐφώνησε τότε στὸν πασά: «Χριστὸς ἀνέστη!» Ὁ πασᾶς ἔγινε θεορὸ ἀπ' τὸ κακὸ του. Εἶπε νὰ τὸν μαστιγώσουν μὲ πεντακόσιους ραβδισμοὺς καὶ τὸ μαρτύριό του νὰ κρατήσῃ τόσες μέρες ὅσων χρόνων ἦταν. Τὸ ἀτρόμητο παλληκαριὸ δὲν ἐδείλιασε καθόλου. Εἶχε τὸ θάρρος, ὑποφέροντας τὸ φοβερὸ μαρτύριο, νὰ ψάλλῃ ὕμνους στὸν Κύριο, καὶ νὰ λέῃ στοὺς δημίους: «Τὸ σῶμα μου ἀνήκει σὲ σᾶς, μὰ ἡ ψυχὴ μου στὸ Θεό, πού ποτέ δὲν θὰ τὸν ἐγκαταλείψω!»⁽¹⁶⁾.

Μὲ τὸ «Χριστὸς ἀνέστη» στὰ χεῖλη πέθανε στὰ Ἱεροσόλυμα κι' ὁ νεομάρτυς Παναγιώτης, πού τὸ μαρτύριό του ἔχει ἱστορήσει μὲ ἀρκετὰς λεπτομέρειες ὁ ἄγγλος ἱεραπόστολος Jos. Wolff. Καὶ τὶς ἴδιες λέξεις ἀπαγγέλλοντας, τίς τόσο ἀγαπητὲς στὸν ἑλληνικὸ λαό, ξεψύχησαν κι' ἄλλοι νεομάρτυρες. Ὁ Θεόφιλος πάλι, νεομάρτυς ἀπ' τὴ Ζάκυνθο, ἄφησε τὴν τελευταία του πνοὴ ψιθυρίζοντας τὸν ὑστεροὸ λόγο τοῦ Σωτῆρος: «Εἰς χεῖρας Σου, Χριστέ μου, παραδίδω τὴν ψυχὴν μου!» Καὶ τέλος, ὁ Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός, ὁ μεγάλος αὐτὸς ἀναμορφωτῆς καὶ ἱεραπόστολος καὶ μυσταγωγός, καθὼς τὸν ἔδεσαν στὸ δέντρο, ὅπου ἐπρόκειτο νὰ δεχτῆ τὸ μαρτυρικό τέλος, ἐσῆκασε ψηλὰ τὰ μάτια του ἀτάραχος πρὸς τὸν οὐρανό, καὶ φώναξε τὸν συγκινητικὸν ἐκεῖνο μὰ καὶ τόσο βαθὺ στὸ συμβολισμό του ψαλμικὸ στίχο:

Διήλθομεν διὰ πυρός καὶ ὕδατος
καὶ ἐξήγαγες ἡμᾶς εἰς ἀναψυχὴν.

Ἐτέρωσε λοιπὸν μέσα ἀπ' τὸ καμῖνι τῆς μαρτυρικῆς δοκιμασίας ὁ χριστιανικὸς ἑλληνισμὸς καὶ στὰ νεώτερα χρόνια. Οἱ νεομάρτυρες πού ἀνέδειξε εἶναι τόσοι στὸν ἀριθμὸ καὶ τέτοιοι στὴν πίστι καὶ τὴ χριστιανικὴ παλληκαριά, ὥστε ἡ νέα Ἑλ-

λάδα μπορεί ν' ἀπλώση θαρραεῖα τὸ χέρι πρὸς τὶς ἀρχαῖες Ἐκκλησίες καὶ νὰ τὶς χαιρετήσῃ σὰν ἀδελφῆ.

Κι' ὅμως τί κορμιά! Οἱ νεομάρτυρες αὐτοί, τὰ εὐγενικά αὐτὰ παιδιά τοῦ ἑλληνισμοῦ, οἱ ἀγνότατοι αὐτοὶ ἥρωες τῆς Πίστεως, οἱ ντιμένοι στὴν ἀλουργίδα τῆς ὑπέρτατης θυσίας, μᾶς εἶναι ἀγνωστοί! Ἑλληνηδες ἡμεῖς, τοὺς ἀγνωστοῦμε. Ἀδέρφια τους ἡμεῖς, τοὺς προσπερνᾶμε ἀδιάφοροι, δὲν ὑποψιαζόμαστε κἀν τὴν ὑπαρξί τους, κ' ἄς τοὺς γέννησεν ἡ ἴδια γῆ, ἄς τοὺς ἔθρεψεν ἡ ἴδια χώρα, ἄς εἶναι σὰρξ ἐκ τῆς σαρκὸς μας. Καὶ πέρασαν ἑκατὸ καὶ διακόσια χρόνια καὶ τριακόσια, κ' ἐξακολουθοῦν νὰ μᾶς εἶναι ἀγνωστοὶ καὶ τὰ ὀνόματά τους ἀκόμη. Καὶ δὲν εὐρέθηκε ἀκόμη ἓνας λόγιός μας, ἓνας θεολόγος, ἓνας ἱστορικός, ἓνας λογοτέχνης τέλος πάντων, πού νὰ κάμῃ ἔργο του στὰ σοβαρὰ κ' ὄχι περιπτωσιακὰ τὴ μελέτη τῆς μαρτυρικῆς τους ζωῆς. Δὲν εὐρέθηκε οὔτις τόσες ἑκατοντάδες—μήπως εἶναι καὶ χιλιάδες;—τῶν νεοελλήνων ποιητῶν ἓνας νὰ τραγουδήσῃ τὸν ἥρωισμό τους, νὰ ὑμνήσῃ τὴ θυσία τους. Καὶ τὴ στιγμή πού τόσο ὕμνοι γράφτηκαν γιὰ πλῆθος κατωτερότητες καὶ γινέκανε τραγούδια τόσες καὶ τόσες βρωμιές, οὐτ' ἓνας ποιητῆς μας δὲ στάθηκεν ἱκανὸς νὰ συγκινήθῃ ἀπ' τὸ μαρτύριο τῶν χιλιάδων αὐτῶν Ἑλλήνων ἡρώων, πού μέσα στὰ χρόνια τῆς σκλαβιάς, ναί, μέσα στὰ χρόνια τῶν σκοταδιῶν τάχα καὶ τῆς ἀμάθειας; ὕψωσαν τὸ κεφάλι, τριγυρισμένο ἀπ' τὸ μαρτυρικό φωτιστέφανο, γιὰ νὰ διδάξουν ἄλλη μιὰ φορὰ τὴν ἀνθρωπότητα, πὼς ὁ Χριστιανισμὸς δὲν ἔπαυε νὰ βρισκῆ σ' αὐτὴν ἐδῶ τὴ χώρα ὑπάρξεις ἔτοιμες νὰ रि-

χτοῦν γιὰ χάρι του στὴν ὑπέρτατη θυσία. Παντοῦ ἀλλοῦ βρῆκαν τὴν ἐμπνευσί τους οἱ ποιητῆς μας, μόνο τὸ αἷμα τῶν Ἑλλήνων νεομαρτύρων δὲ γίνεκε νὰ τοὺς μιλήσῃ στὴν ψυχῆ. Καὶ δὲν ἐστάθηκε ὡς τὰ τώρα δυνατό, μήτε σὰν δείγμα νὰ χαροῦμε καὶ στὸν τόπο μας ἔργα σὰν ἓναν «Πολύευκτο» τοῦ Corneille, σὰν τοὺς «Μάρτυρας» τοῦ Chateaubriand, μεγάλα πνευματικά δημιουργήματα ἐμπνευσμένα ἀπὸ μιὰ παράλληλη ἐποχῆ, τὴν ἐποχὴ τῶν κατακομβῶν, δημιουργήματα πού ἐξακολουθοῦν καὶ σήμερα νάναί τιμὴ γιὰ μιὰν ἀπ' τὶς μεγαλύτερες φιλολογίες τοῦ κόσμου. Μιὰ μεγάλη πηγὴ ἐμπνεύσεως πῆγε ἔτσι χαμένη γιὰ τὴν τέχνη τὴ νεοελληνική, κ' ἓνα μεγάλο χρεὸς καὶ ἱερὸ περιφρονήθηκε καὶ πάει.

Σεπτές ἑλληνικὲς μορφές, ἥρωϊκὲς, ἀγνές, μεγάλες μορφές τῆς νέας Ἑλλάδος, νέοι καὶ πρεσβύτες, γυναῖκες καὶ παρθένες ἀπαλές, κ' ἀκόμη νεαρὰ βλαστάρια, σεμνοὶ ἔφηβοι, ἔδωσαν τὸ ἀγνό τους αἷμα, σποδὴ πανάγια, στὸ βομὸ τῆς ἀγάπης Ἐκείνου πού τόσο ἀγάπησε τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Οἰκουμένη! Ὁ οὐρανὸς τοὺς δέχτηκε στὴν πανήγυρι τῶν πρωτοτόκων, μὰ τοὺς ἀγνοήσαμε ἡμεῖς, ἡμεῖς πού οἰκοδομήσαμε ἀπάνω στὸ χυμένον αἷμά τους τὴν ὑπαρξί μας, ἡμεῖς πού δὲν ἔπρεπε νόχτα καὶ μέρα νὰ τοὺς ξεχνᾶμε. ὦ, πότε θὰ βρεθῆ ὁ Ἑλληνας πού θὰ τραγουδήσῃ τοὺς ἄθλους των—ὄχι μυθικοὺς μὰ πραγματικούς;— Ποιὸς θὰ συνθέσῃ τὶς ραψωδίες πού θὰ ὑμνοῦν τὰ λαμπρὰ κατορθώματα, ὅσα μὲ τὸ αἷμα τῆς καρδιάς των ἔγραψαν οἱ σεπτές χορεῖες τῶν ἥρωϊκῶν Ἑλλήνων Νεομαρτύρων;

Α. Ι. Γ.

«Τὸ κορμί σας ἄς τὸ καύσουν, ἄς τὸ τηγανίσουν, τὰ πράγματά σας ἄς τὰ πάρουν, μὴ σᾶς μέλλει. Δώσετέ τα' δὲν εἶναι ἰδικὰ σας. Ψυχὴ καὶ Χριστὸς σᾶς χρειάζονται. Αὐτὰ τὰ δυὸ ὅλος ὁ κόσμος νὰ πέσῃ δὲν μπορεῖ νὰ σᾶς τὰ πάρῃ, ἐκτός καὶ τὰ δώσετε μὲ τὸ θέλημά σας. Αὐτὰ τὰ δυὸ νὰ τὰ φυλάγετε, νὰ μὴ τὰ χάσετε».

(Ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Φάνη Μιχαλόπουλου «Κοσμάς ὁ Αἰτωλός» Ἀθήναι 1940)

ΚΟΣΜΑΣ Ο ΑΙΤΩΛΟΣ

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟ ΚΑΙ ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ ΚΟΙΝΟ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

Πολύ συχνά, μιλώντας για την πνευματική κίνηση του Έλληνισμού στα χρόνια της τουρκοκρατίας, το κάμνουμε με κάποια περιφρόνησι, ή, έστω, με κάποια μειωτική διάθεσι. Μετατοπίζοντας την όρεξι για μάθησι και για επιστημονική μελέτη στη δική μας εποχή, χαρακτηρίζουμε την εποχή εκείνη σαν εποχή σκοταδιού, άγνοιας, σκοτεινής άμορφωσιάς και αμάθειας. Κι' όμως, δέν είναι ακριβώς έτσι. "Αν οι έξωτερικές συνθήκες ήσαν τόσο στενόχωρες και πιεστικές, όμως ή έσωτερική πνευματικότητα, αναμφισβήτητο χαρακτηριστικό του Έλληνικού λαού, δέν έπαφε να κρυφαιή. Ο λαός αυτός, που βρισκόταν μέσα σε τόσο σκληρές δοκιμασίες, που είχε χάσει, μαζί με την ανεξαρτησία του, και τους δασκάλους του και τους σοφούς του και τα πνευματικά του κέντρα, ένα πράγμα δέν έννοουσε να χάση: Την αγάπη του για τή μορφωσι, για τα γράμματα. "Ηθελε να μορφωθή, να διαβάξη. Αγαπούσε κάθε βιβλίο, αρχαιο ή καινούργιο, που μπορούσε να του προσφέρη λίγη γνώσι, κάποια μόρφωσι, κάποιο πνευματικό πλουτισμό. Κι' έφτασαν σιγά-σιγά οι υπόδουλοι να κυριαρχούν στις αλλές και στην πολιτική και σε τόσες εμπιστευτικές υπηρεσίες των τότε κυριάρχων τους.

Έντελώς ξεχωριστή όμως ήταν ή αγάπη του Έλληνικού λαού για τή θρησκευτικό βιβλίο. Τό ζητούσε παντού. Τό ζητούσε με δίψα. Και σαν δέν τό είχε, αγωνιζόταν να τό αποκτήση.

Είπα με δίψα. Δέν μεταχειρίστηκα τή λέξι τυχαία. Αποδίδει πλήρως την πραγματικότητα. Θρησκευτικά ήσαν τα βιβλία που πρωτοτυπώθηκαν από Έλληνες μετά την άλωσι. "Ανθρωποι της Έκκλησίας ήσαν οι πρώτοι που ίδρύσανε ελληνικά τυπογραφεία, οι πρώτοι που έφεραν τυπογρα-

φεία στην Ανατολή. Και τα θρησκευτικά βιβλία ήσαν εκείνα που είχαν τή μεγαλύτερη κυκλοφορία. "Ας παρακολουθήσουμε όμως πιο κοντά τή ζήτημα, κι' ας μιλήσουμε καλύτερα με συγκεκριμένα γεγονότα.

◎

Λίγα χρόνια μετά τή πάροιμο της Πόλης, άρχισαν κιόλα να κάνουν την εμφάνισι τους βιβλία εκκλησιαστικά ή και με γενικό θρησκευτικό περιεχόμενο. Τυπωμένα σε ξένες χώρες από Έλληνες του έξωτερικού, προωριζόντο για τόν ελληνικό λαό, κι' ήσαν γραμμένα πότε στην αρχαίωση και πότε στην άπλη. "Από τότε κιόλας άρχισε τή κίνηση των χριστιανών διανοουμένων για τή δημοτική (παρ' όσα κι' αν ειπώθηκαν αντίθετα, οι χριστιανοί διανοούμενοι ήσαν τότε απ' τους πρώτους που αγωνίστηκαν για τή επικράτησι της γλώσσας του λαού). Βέβαια, θρησκευτικά βιβλία πρωτότυπα παρυσιασθήκαν λίγα στην αρχή. Τα περισσότερα είναι ανατυπώσεις παλαιών. Μά ή κυκλοφορία τους ήταν καταπληκτική. "Τό βιβλίο τουτο μετετυπώθη χιλιάκις βλέπετε να γράφη για ένα απ' αυτά στην «Νεοελληνική Φιλολογία» του ό "Ανδρέας Παπαδόπουλος Βρετός. Και για δύο άλλα που είχαν τυπωθή στα 1529 και 1563 λέει: «Εκτοτε μέχρι του 1821 τή εκκλησιαστικών βιβλίων τουτο έτυπώθη μυριάκις εις Ένετίαν υπό διαφόρων τυπογράφων» (1). Αυτό βέβαια είναι τρόπος του λέγειν, μά δείχνει πόσο μεγάλη ήταν ή κυκλοφορία των βιβλίων αυτών.

Με τόν καιρό ή ποικιλία των βιβλίων αυξάνει. Τα πρωτότυπα πληθαίνουν. Επίσης

(1) "Α. Παπαδοπούλου Βρετού «Νεοελληνική Φιλολογία» Αθήναι 1854, σ. 2, 4 και 6.

αδξάνει γενικά ο αριθμός των βιβλίων που κυκλοφορούν, καθώς και των συγγραφέων που ασχολούνται με το θρησκευτικό βιβλίο. Στην ίδια πολύτιμη έρευνά του για το ελληνικό βιβλίο των χρόνων της δουλείας ο Α. Παπαδόπουλος Βρετός αναφέρει 105 θρησκευτικά βιβλία για τον ΙΖ' αιώνα και 232 για τον ΙΗ'. Και απ' το 1800 ως το 1832 σημειώνει 102. Ανάλογη εικόνα παίρνει κανείς κυττάζοντας την ακόμη σημαντικότερη και πολυτόμη εργασία του μεγάλου ελληνιστού Ε. Legrand «Bibliographie Hellenique». Απ' την άποψη των θεμάτων, όπως είπαμε, με το πέρασμα του χρόνου ή ποικιλία γίνονταν μεγαλύτερη. Φαίνεται πως στην πρώτη γραμμική βρισκόταν ή αγία Γραφή, όχι τόσο στο σύνολό της, όσο πρό πάντων σε ξεχωριστές τυπώσεις διαφόρων βιβλίων της. Έτσι λ. χ. αλληπάλληλες είναι οι εκδόσεις των Ψαλμών. Είναι μάλιστα αξιοσημείωτο, ότι ένα απ' τα πρώτα-πρώτα βιβλία που τυπώθηκαν από Έλληνας τυπογράφους στο εξωτερικό είναι το Ψαλτήρι. Τό τυπωσε στην Ένετία το 1486 ο πρώτος ίσως Έλληνας τυπογράφος Άλέξανδρος Γεωργίου, από τον Χάντακα της Κρήτης⁽²⁾. Άλλά και το πρώτο βιβλίο που τυπώθηκε στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα ήταν ή Παλαιά Διαθήκη⁽³⁾. Επίσης για τις επιστολές των αποστόλων που τυπώθηκαν στα 1626 στην Ένετία με υπότιτλο «Η πίστις ήμων ούκ εν σοφία ανθρώπων, άλλ' εν δυνάμει Θεού», μας πληροφορεί ο Βρετός ότι «μετετυπώθη τό βιβλίον τουτο μυριάκις εν τή αυτη πόλει»⁽⁴⁾.

Γιά να καταλαβαίνη ο λαός καλύτερα τό νόημα της Γραφής, φιλοπονθήθηκαν και μεταφράσεις, τόσες που ο αριθμός τους μās ξαφνίζει. Βλέπομε λ. χ.: Μετάφρασις της Καινής Διαθήκης εις την άπλοελληνικήν υπό Μαξίμου... Λονδίνον 1703. Μετάφρασις των Ψαλμών εις την άπλοελληνικήν υπό Άγαπίου του Κρητός. Νέα εξήγησις του

Ψαλτηρίου υπό Άθανασίου Κρητός. Καινή Διαθήκη δίγλωττος, δηλαδή κείμενο και παράφρασι στην άπλη γλώσσα, κ.ο.κ.⁽⁵⁾. Τόν ίδιο περίπου καιρό ο Έλληνας Γρηγόριος ο Άργυροκαστρίτης μετέφρασε και εξέδωσε την Καινή Διαθήκη στην Άλβανική γλώσσα⁽⁶⁾.

Παράλληλα με τή Γραφή εξακολουθούν να διαδίδονται με την ίδια πάντοτε αγάπη τά εκκλησιαστικά βιβλία των ύμνων και των προσευχών, καθώς και τά συγγράμματα των μεγάλων πατέρων της Έκκλησίας. Λαοφιλέστερος απ' όλους φαίνεται να ήταν ο Χρυσόστομος. Έδιαβάζονταν και στο κείμενο, με περισσότερο σε μεταφράσεις. Δύο τόμοι μεταφρασμένων λόγων του κυκλοφορήσανε στα 1750 (Βενετία) με τίτλο «Νείλος ο Χρυσορρόας». Επίσης ο έθνομάρτυς πατριάρχης Γρηγόριος ο Ε' μετέφρασε τους «Περὶ Έρωσύνης» λόγους του. Πρωτότερα ο Καϊσάριος Δαπόντας είχαν εκδόσει «Μαργαρίτας των τριών Έραρχών», δηλαδή διαλεχτά κομμάτια απ' τά βιβλία τους. Αυτό σε πενήντα χρόνια, δηλαδή απ' τό 1730 ως τό 1780, ξανατυπώθηκε εξη φορές. Και του Συμεών του Θεσσαλονίκης τά «Άπαντα» είχαν πολλούς αναγνώστες. Τυπώθηκαν στη Λειψία στα 1791 και μετά δυό χρόνια χρειάστηκε να ξανατυπωθούν. Άλλες εκδόσεις τους γίνθηκαν στο Ίάσιο, στη Βιέννη και τό 1820 στη Βενετία. Μά και οι Όμιλεις του Μακαρίου του Αιγυπτίου τον ίδιο καιρό τυπώθηκαν εξη φορές.

Έπειδή ο λόγος για μεταφράσεις, ως προσθέσουμε εδώ ότι προσφιλέστατο βιβλίο του υποδούλου ελληνισμού ήταν κι' ή «Μίμησις του Χριστού». Τό θαυμάσιο τουτο βιβλίο του Θωμά της Κέμης, που έχει σημειώσει ως τώρα 6 χιλιάδες εκδόσεις και 50 μεταφράσεις, διαβάστηκε πολύ τότε απ' τον ελληνικό λαό. Ο Βρετός σημειώνει επανειλημμένες εκδόσεις του. Επίσης σε μετάφρασι κυκλοφόρησε πολύ κι' ή «Κατήχησις» του Μητροπολίτου Μόσχας Πλάτωνος (εκδόσεις 1782, 1783 και 1813, 1815, 1820—σε όχτώ χρόνια τρεις εκδόσεις!)

(2) Ματθ. Κ. Παράνικα «Σχεδιάσιμα περί της εν τῷ Έλλην. έθνει καταστάσεως των γραμμάτων από άλώσεως κλπ.» Κων/πολις 1867 σ. 207.

(3) "Ιδ. βιβλ. σ. 22-23.

(4) Α. Π. Βρετός σ. 18.

(5) Α. Π. Βρετός σ. 42, 50, 53, 67, 70 κλπ.

(6) Εόλογ. Κουρίλα, Γρηγόριος ο Άργυροκαστρίτης, Θεολογία 1931 σ. 58-63.

©

“Όσο για τὰ πρωτότυπα χριστιανικά βιβλία, αὐτὰ ἦσαν, ἀπ’ τὴν ἀποψὶ τοῦ περιχομένου, εἴτε ἐπιστημονικά-θεολογικά, μὲ τάσεις θεωρητικές, (δογματικά, πολεμικά, ἀπολογητικά) εἴτε διδακτικά κι’ ἐποικοδομητικά—κι’ αὐτὰ εἶχαν τὴν πῶς μεγάλη κυκλοφορία. Στὴν πρώτη κατηγορία διακρίθηκαν κυρίως ὡς συγγραφεῖς ὁ Δοσίθεος, ὁ Μελέτιος Πηγᾶς, ὁ Κύριλλος Λούκαρις, ὁ Ἀθανάσιος ὁ Πάριος, καὶ πρὸ πάντων ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις, ὁ σοφὸς καὶ πολυγραφέωτος αὐτὸς διδάσκαλος τοῦ Γένους. “Όσο για τὰ βιβλία τῆς δευτέρας κατηγορίας, αὐτὰ ἦσαν προσιωτέρα, ποικιλώτερα, καί, καθὼς εἶπαμε, πῶς ἀγαπητά. Διαβάστηκαν πολὺ στὴν ἐποχὴ αὐτὴ οἱ βίοι τῶν ἁγίων καὶ τῶν μαρτύρων. Τέτοιου περιχομένου βιβλίο λ. χ. τὸ «Ἀνθολόγιον», ἐκυκλοφόρησε ἀπ’ τὰ 1621 ὡς τὰ 1712 σὲ πέντε ἐκδόσεις. Ἐπίσης οἱ «Βίοι Ἁγίων» τοῦ Νικηφόρου Καλλίστου, μεταφρασμένοι στὴν ἀπλούστερη γλῶσσα ἀπ’ τὸν ἐπίσκοπο Κυθήρων Μάξιμο, εἶχαν ἕξ ἐκδόσεις σὲ ὀγδόντα χρόνια (7). Μὲ τὸν ἴδιο τίτλο βιβλίο γραμμένο ἀπ’ τὸν Ἀγάπιος τὸν κρητικό, εἶχε πέντε ἐκδόσεις ὡς τὰ 1806. “Όμοια βιβλία ἦσαν κι’ αὐτὰ ἐδῶ. Τὸ «Ἐκλόγιον», πού τυπώθηκε ἀπ’ τὰ 1643 ὡς τὰ 1783 πέντε φορές. Ἡ «Καλοκαιρινή» πού εἶχε τέσσερις ἐκδόσεις ἀπ’ τὸ 1682 ὡς τὸ 1780. Ὁ «Νέος Παράδεισος» μὲ πέντε ἐκδόσεις σὲ σαρανταπέντε χρόνια. Τὴν ἴδια ἐποχὴ περίπου κυκλοφοροῦσε ξανά καὶ τὸ «Λαυσαϊκόν» κι’ εἶχε τέσσερις ἐκδόσεις σὲ εἴκοσι χρόνια (8). Ἐκδοτικὴ ἐπιτυχία, πού θὰ τὴν ζήλευαν ἀσφαλῶς πολλοὶ καὶ στίς ἡμέρες μας. Μὰ καὶ γενικὰ τὸ λαϊκὸ θρησκευτικὸ βιβλίο καλλιεργήθηκε τότε ἀπὸ πολλοὺς καὶ γόνιμους συγγραφεῖς, πού εἶχαν ἐλεύσει τὴ συμπάθεια τοῦ λαοῦ σὲ βαθμὴ πού δύσκολα μπορούμε σήμερα νὰ φαντασθοῦμε. Ὁ Ἀγάπιος ὁ κρητικός, πού τὸν ἀναφέραμε καὶ παραπάνω, ἔγραψε τὴν «Ἀμαρτωλῶν σωτηρία», βιβλίο πού, κατὰ τὴ μαρτυρία καὶ τοῦ Νικολάου Πολίτη, «ὁ ἐλ-

ληνικὸς λαὸς ἐθεώρει ψυχωφελέστατον ἀνάγνωσμα καὶ εἰς τὴν ἀνάγνωσιν αὐτοῦ ἐνετρυφᾶ» (9). Τυπώθηκε πάρα πολλὲς φορές στὴ Βενετία καὶ σ’ ἄλλα μέρη. Μὲ τὴν ἴδια δρεξὶ διαβάστηκε καὶ τὸ βιβλίο «Θησαυρὸς» Δαμασκηνοῦ ὑποδιακόνου, πού ὡς τὰ 1794 ἔχουμε δώδεκα ἐκδόσεις του, καθὼς καὶ τὰ πολυέλιδα βιβλία, πού κάθε χρόνον σχεδὸν προσέφερε στὸ ἑλληνικὸ κοινὸ, σοφώτερος καὶ πολυγραφέωτερος ἀπ’ τοὺς προηγουμένους, ὁ Νικόδημος ὁ ἀγιορείτης. Ἔτσι, γιὰ ν’ ἀναφέρω ἓνα παράδειγμα, τὸ «Ἐξομολογητάριον» τοῦ Νικοδήμου στὰ 1893 σημείωσε τὴ δεκάτη ἐκδοσί του.

Στὸν ἸΓ’ αἰῶνα παρουσιάστηκαν κι’ οἱ ἄλλοι δύο ἑξακουστοὶ συγγραφεῖς, ὁ Ἠλίας Μηνιάτης κι’ ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης, πού τὰ βιβλία τους κατέκτησαν ἐξαιρετικὰ τὴν ἐκτίμησι τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ἡ «Πέτρα σκανδάλου» τοῦ Μηνιάτη, πού κυκλοφόρησε πρώτη φορὰ στὰ 1781 (Λειψία) μεταφράστηκε γρήγορα στὰ Λατινικά καὶ στὰ Γερμανικά. Εἶχαμε καὶ νεώτερες ἐκδόσεις τῆς. Μὰ πολὺ περισσότερο διαβάστηκαν καὶ διαβάζονται οἱ περίφημες «Διδαχές» του, πού ὅσο μπόρεσα νὰ ἐξακριθώσω, κυκλοφοροῦσαν τοῦλάχιστο σὲ δεκάξυ ἐκδόσεις. “Όσο γιὰ τὸν Νικηφόρο Θεοτόκη, τὰ δίτομα Κυριακοδρόμιά του διαβάζονται σήμερα στὴν ὀγδῆ ἐκδοσί τους.

©

Ἐξετάζοντας λοιπόν, ἔστω καὶ μὲ γοργὴ ματιά, τὴν κίνησι τοῦ χριστιανικοῦ βιβλίου στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας, βρισκόμαστε χωρὶς ὑπερβολή, μπρὸς σ’ ἓναν ἐκδοτικὸν ὄργανισμὸ. Ἄν μάλιστα λάβουμε ὑπ’ ὄψιν καὶ τίς τότε συνθήκες, τυπογραφικές, συγκοινωνιακές κι’ ὅποιες ἄλλες, δὲ μπορούμε νὰ μὴ ἐκπλαγοῦμε ἀπ’ τὸν ἀριθμὸ τῶν βιβλίων καὶ τὴ συχνότητα τῶν ἐκδόσεών τους. Ἀπὸ μὴ πρόχειρη σύγκρισι, πού μπορεῖ νὰ κάμῃ κανεὶς, βλέπει πὼς τὰ θρησκευτικὰ βιβλία εἶναι περισσότερα ἀπὸ κάθε ἄλλου εἶδους βιβλία, φιλολογικά, ἐπιστημονικά, ἐγκυκλοπαιδικὰ κλπ., πού εἶδαν τὸ φῶς τὸν ἴδιο καιρὸ γραμμένα στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα.

(7) Α. Π. Βρετὸς Ἰδ. μ. σ. 14, 17 κλπ.

(8) Π. Τρεμπέλα «Καθηχητικὴ» σ. 141.

(9) «Μελέτη ἐπὶ τοῦ βίου τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων» τόμ. Α’. μέρος 6’ σελ. 311.

Και καταλαβαίνει κανείς, πόσοι κόποι και τί θυσίες έχρειάζονταν, όχι μόνο για να γραφούν, μα και για ναρθούν στο φως της δημοσιότητας τα βιβλία αυτά. Άλλο κεφάλαιο και τούτο, που μας έμπνέει ξανά το θαυμασμό. Είχανε δημιουργηθή μεγάλα έλληνικά έκδοτικά κέντρα. Το πρώτο έλληνικό τυπογραφείο—το πρώτο τής Ανατολής—πού ίδρύθηκε σ' έλληνική πόλι, ήταν το τυπογραφείο τής Κων/πόλεως. Το ίδρυσε ο Πατριάρχης Κύριλλος ο Λούκαρις στά 1627, και φαντάζεται κανείς τη χαρά κι' αυτού και τών άλλων Έλλήνων τής Πόλης, όταν έφτανε μπροστά στην απόδοθρα του Φαναρίου το καράδι που τους έφερνε τά μηχανήματα. Διευθυντής του τυπογραφείου ήταν ένας τυπογράφος καλόγηρος, ο Νικόδημος Μεταξάς, που ήρθε επίτρες απ' τόν Λονδίνο. Το τυπογραφείο έβαλε μπροστά κι' άρχισε να τυπώνει βιβλία, μα ή χαρά δε βάσταζε πολύ: Τόν άλλο χρόνο «έν αλαλαγμῷ 150 γιανίτσαροι κατέστρεψαν τὸ τυπογραφείον!»⁽¹⁰⁾

Μακρότερη ζωή, αλλά παρόμοιο τέλος, είχε και τὸ τυπογραφείο τής Μοσχόπολεως. Πρώτος διευθυντής του ήταν ο ιερομόναχος Γρηγόριος Κωνσταντινίδης ἡ Μοσχόπολιτης. Ίδρύθηκε περίπου στά 1710 κι' ήταν έγκατεστημένο μέσα σέ Μοναστήρι:⁽¹¹⁾ Για ἔμβλημά του είχε τὸν εὐαγγελιστὴ Λουκά, σέ μιά εικόνα που τὸν παρίστανε νά γράφει, μέσα σέ πλαίσιο παραλληλόγραμμο. Πόσα βιβλία τυπώθηκαν σ' αυτό τὸ τυπογραφείο, δε μας είναι γνωστό. Μέχρι τὴν ὥρα τούτη έχουν εξακριβωθῆ 22, και τὰ περισσότερα ἦσαν θρησκευτικά. Οἱ ὑπηρεσίες του τυπογραφείου αυτού, για τὸ βόρειο μάλιστα ἑλληνισμό, ἦσαν ἐξαιρετικές. Καταστράφηκε κι' αυτό μαζὺ με τὴ Μοσχόπολι στά 1771⁽¹²⁾.

Τὰ περισσότερα όμως και τὰ μονιμότερα έκδοτικά κέντρα βρίσκονταν, φυσικά, ἔξω απ' τὴν Ἑλλάδα, σέ κάθε μεγάλη πόλι Εὐρωπαϊκή, όπου ἀνούσαν ἑλληνικές κοινότητες: Στὴ Βενετία, στὸ Ἴασι, στὴ Ρώμη, στὴ Βιέννη, στὸ Παρίσι, στὸ Ἀμστελνταμ, στὴ Λειψία κι' ἄλλου. Και βλέπουμε λοιπὸν κάθε τόσο τὸ Θεοτόκη, τὸ Βούλγαρι, τὸ Νικόδημο, τόσους ἄλλους, νά παίρνουν μαζὺ τους τὰ χειρόγραφα τῶν ἐτοιμασμένων βιβλίων τους, και νά τραποῦν ἄλλος για τὴ Βενετία, ἄλλος για τὴ Βιέννη, ἄλλος για τὴ Μόσχα κι' ἄλλος για τὴ Λειψία, για νά τυπώσουν τὰ νέα ἔργα τους.

Κίνητρό τους πάντα τὸ ζύνημα τοῦ λαοῦ ὁ φωτισμός τοῦ βασιανισμένου Ἑλληνα. Πόσο συγκινητικοί είναι λόγου χάριν οἱ πρόλογοί τους πολλές φορές, πρόλογοι σάν ἐκείνων που προτάσσει ο Εὐγένιος Βούλγαρις στὸ «Περὶ ἐκπορεύσεως» βιβλίο! Ἀπ' τὸ ἴδιο αἶσθημα κινημένοι και πολλοὶ ἡγεμόνες τής Μολδοβλαχίας ἡ πλούσιοι ὁμογενεῖς τοῦ ἐξωτερικοῦ, προσφέρουν ἄφθονο χρῆμα για τὴν ἔκδοσι τῶν θρησκευτικῶν βιβλίων και βλέπεις συχνά στὸ ἐξώφυλλο: τυπώνεται δαπάναις τοῦ Ἰάδα, ἵνα διωρεάν διανεμηθῆ κλπ. Ἀπ' τὸ ἴδιο κίνητρο και για τὸν ἴδιο σκοπὸ πολλοὶ Πατριάρχες τὸνώνουν ἐξαιρετικά τὴν έκδοτικὴν αὐτὴ κίνησι.—κι' είναι γνωστό πόσο ἐργάστηκε και στὸν τομέα αὐτόν, ἐκτός ἀπὸ ἄλλους, κι' ὁ ἔθνομάρτυς Πατριάρχης Γρηγόριος, που ἴδρυσε και μεγάλο τυπογραφείο τοῦ Γένους στά Πατριαρχεῖα τὸ 1798. Μά στά πατριωτικά αὐτὰ αἰσθήματα και τὴν ἀγάπη για τὸ λαὸ δὲν ὑστεροῦσαν κι' οἱ ἴδιοι οἱ ἐκδότες, που ἔδωζαν κάθε κόπο και κάθε θυσία, για νά παρουσιάσουν τὸ θρησκευτικὸ βιβλίο, καθὼς και κάθε ἑλληνικὸ βιβλίο που τύπωναν, ἐφάμυλλο με τὰ εὐρωπαϊκά. Νά τί γράφει λ. χ. στὴν ἀρχὴ κάποιου βιβλίου του ὁ Νικόλαος Γλυκὺς, ἱδρυτὴς μεγάλου τυπογραφείου στὴ Βενετία, που ἐπὶ διακόσια χρόνια χάριζε στὸ Γένος ἄφθονα και πολύτιμα βιβλία: «Διὰ νά σὰς δείξω φιλομαθέστατοι και πολυμαθέστατοι τῶν Ἑλλήνων

(10) Χρυσόστ. Παπαδοπούλου «Ὁ Κύριλλος Λούκαρις», ἔκδ. 6' Ἀθήναι 1939, σ. 85-89. 1. Χαμουδοπούλου «Περὶ τοῦ πρώτου ἐν Ἀνατολῇ τυπογραφείου Ἑκκλησ. Ἀλήθεια, Α' 1880. Ματθ. Πρανήκια, ἴδ. βιβλ. σ. 22.

(11) Φ. Μιχαλοπούλου «Μοσχόπολις», Νέα Ἑστία, Χριστούγεννα 1940, σ. 21.

(12) Ε. Κουρίλα «Γρηγόριος ὁ Ἀργυροκαστρίτης», Θεολογία 1931 σ. 58-63.

Τοῦ ἴδιου «Ἡ Μοσχόπολις και ἡ νέα Ἀκαδημία τής Θεολογίας 1934 σ. 68 ἐξ. Χ. Σούλη ἄρθρ. «Μοσχόπολις» Μεγ. Ἑλλ. Ἐγκυκλ. τόμ. 17 σ. 400.

παῖδες τὴν συνέχειαν τοῦ διακαοῦς πόθου ὅπου ἔχω νὰ σᾶς δουλεύω, ἠθέλησα μὲ τὸ παρὸν βιβλίον τὸν ἑαυτόν μου εὐλαβέστατα νὰ ἀφιερῶσω εἰς τὴν ἀγάπην σας. Ἐν πόνῳ πολλῷ καὶ δαπάνῃ οὐ σμικρᾷ, ἠθέλησα μὲ ταῖς γλυκύτεραις τούτων τῶν μελιρρόων σελίδων τὴν τυπογραφίαν μου νὰ ἀρτύσω καὶ τὴν ὄρεξιν τῶν φιλομαθῶν νὰ γλυκάνω».

Αὕτη ἦταν ἡ κυκλοφορία τοῦ θρησκευτικοῦ βιβλίου στὴν Ἑλλάδα, τὰ χρόνια κείνα τῆς τουρκοκρατίας. Κυκλοφορία ποῦ θὰ πρέπει νὰ τὴν χαρακτηρίσουμε ὄχι ἀπλῶς μεγάλη, μὰ ἐξαιρετική, ὅταν λάβουμε ὑπ' ὄ-

ψει μας γιὰ ποιά ἐποχὴ μιλάμε. Δεῖγμα καὶ τοῦτο ἀπ' τὰ πρῶτα τρανὰ τῆς ἀγάπης, τῆς λατρείας, ποῦ ἤνωγε τὸν ὑπόδουλο Ἑλλητισμὸ μὲ τὴν ἀγία του Πίστι: τὴν Πίστι αὐτὴ ποῦ τοῦ σπόγγισε σὰν μητέρα μὲ στοργὴ τὰ δάκρυα στὶς ἡμέρας τοῦ πόνου του, τὸν ἐθέρμανε στὴν ἀγκάλη τῆς τὸν καιρὸ τῆς μεγάλης βαρυχειμωνιάς, τὸν κράτησε σφιχτοδεμένο μὲ τὴν ἱστορία του, τοῦ διατήρησε τὴν ἐθνικὴ του ὑπόστασι, καὶ τὸν δυνάμωσε γιὰ τὴν ὑπέροχην ἀναγεννητικὴν ἐξόρμησι τοῦ Εἰκοσιένα.

A. ΛΑΜΠΡΙΝΟΣ

«Καὶ ὅσοι τὸν ἐδέχθησαν, εἰς αὐτονοῦς ἔδωκεν ἐξουσίαν νὰ γινοῦν τέκνα Θεοῦ, (τοῦτ' ἔστιν) εἰς ἐκείνους ὁποῦ πιστεύουν εἰς τὸ ὄνομά του».

Ἐκεῖνο ὅπου ἦτον ἀπὸ τὴν ἀρχὴν, ἐκεῖνο ὁποῦ ἀκούσαμεν, ἐκεῖνο ὁποῦ εἶδαμεν μὲ τὰ μάτια μας, ἐκεῖνο ὁποῦ ἐκοιτάξαμεν, καὶ τὰ χέρια μας ἐψηλάφησαν, διὰ τὸν λόγον τῆς ζωῆς. (Καὶ ἡ ζωὴ ἐφανερώθη, καὶ τὴν εἶδαμεν, καὶ μαρτυροῦμεν, καὶ σᾶς κηρύττομεν τὴν ζωὴν τὴν αἰώνιον, ἣ ὁποία ἦτον εἰς τὸν Πατέρα, καὶ ἐφανερώθη εἰς ἡμᾶς). Ἐκεῖνο, λέγω, ὁποῦ εἶδαμεν καὶ ἀκούσαμεν, σᾶς ἀναφέρομεν, διὰ νὰ ἔχετε καὶ ἐσεῖς κοινωνίαν μετ' ἡμᾶς καὶ ἡ κοινωνία ἡ ἐδικὴ μας νὰ εἶναι ἀντάμα μὲ τὸν πατέρα, καὶ ἀντάμα μὲ τὸν υἱόν του Ἰησοῦν Χριστόν. Καὶ ἐτοῦτο σᾶς γράφομεν διὰ νὰ εἶναι ἡ χαρὰ σας γεμισμένη».

«Διὰ τοῦτο κλίνω τὰ γόνατά μου εἰς τὸν πατέρα τοῦ Κυρίου μας Ἰησοῦ Χριστοῦ...».

«Διὰ νὰ σᾶς δώσῃ κατὰ τὸν πλοῦτον τῆς δόξης του, νὰ δυναμωθῆτε διὰ μέσου τοῦ πνεύματός του εἰς τὸν μέσα ἄνθρωπον. Καὶ νὰ κατοικήσῃ ὁ Χριστὸς διὰ μέσου τῆς πίστεως εἰς ταῖς καρδίαις σας».

«Καὶ νὰ γνωρίσετε τὴν ἀγάπην τοῦ Χριστοῦ ὁποῦ ὑπερβαίνει τὴν γνώσιν, διὰ νὰ γεμισθῆτε εἰς ὅλον τὸ γέμισμα τοῦ Θεοῦ».

«Διατί ἕνα καιρὸν ἦσθαι σκότος, ἀμὴ τῶρα εἰσθε φῶς εἰς τὸν Κύριον. Περιπατεῖτε ὡσάν τέκνα φωτός».

(Ἀποσπάσματα ἀπὸ διγλωσσῶν ἔκδοσιν τῆς Καινῆς Διαθήκης «ἐν Ἑλκ Σαξωνίας... 1710». Αἱ περικοπαὶ εἶναι ἀπὸ: Ἰωάννου α' 12.—Α' Ἰωάννου α' 1-4.—Ἐφεσ. γ' 14, 16, 17, 19.—Ἐφεσ. ε' 8).

ΤΟ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟ ΣΤΗ ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΕΛΛΑΔΑ

Ποιά κυκλοφορία νάχη τὸ χριστιανικὸ βιβλίον σήμερον στὸν τόπον μας; Ὁ ὑπερσυγχρονισμένος κύριος ποῦ θέλει νὰ ἐπιδεικνύεται πάντα σὰν ἐλεύθερο μυαλὸ καὶ ἀνώτερο πνεῦμα, θὰ σηκώσῃ βέβαια τὶς πλάτες περιφρονητικὰ καὶ θὰ μᾶς πῆ μὲ ὕφος ψυχρό: Μὰ ὑπάρχουν καὶ σήμερον ἄνθρωποι ποῦ διαβάζουν τέτοιες φυλλάδες;

Καὶ ὅμως πόσο μικρὴ εἶναι ἡ ἐπαφὴ ποῦ ἔχουν μὲ τὴν πραγματικότητά κατὰ τέτοιους «ἐνήμερους», φαίνεται πολὺ καλὰ ἀκριβῶς ἀπ' τὴν κυκλοφορία ποῦ ἔχει στὸν τόπον μας τὸ χριστιανικὸ ἔντυπον.

Στὸ προηγούμενον ἄρθρον («Χριστιανικὸ Βιβλίον καὶ ἀναγνωστικὸ κοινὸ στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας») ἀναζητώντας τὴν κυκλοφορία ποῦ εἶχε τὸ χριστιανικὸ βιβλίον πρὶν ἀπ' τὸ εἰκοσιένα, βρεθήκαμε μπροστὰ σὲ μιὰ μεγάλη ἐκδοτικὴ προσπάθεια καὶ διαπιστώσαμε μιὰν ἐξαιρετικὴν, γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνην, διάδοσιν τοῦ χριστιανικοῦ βιβλίου ἀνάμεσα στὸν ἑλληνικὸ λαόν. Ἡ διάδοσις αὕτη κατόπιν χαλαρώθηκε κάπως. Τὰ αἴτια ποῦ φέρανεν τὴν χαλάρωσιν αὕτην, σχετικὰ μὲ κάποιον ἄλλο φαινόμενον τῆς ἱστορίας τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ, θὰ τ' ἀναζητήσουμε καὶ θὰ τὰ κρίνουμε σὲ μιὰν ἄλλην εὐκαιρίαν (1).

Πάντως στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ ἰθ' αἰῶνα τὸ κίνημα τῆς «Σχολῆς τοῦ Λόγου» καὶ ὕστερα τῆς «Ἀναπλάσεως» καθὼς καὶ ἄλλα τὸ ἴδιο ἢ λιγώτερον σημαντικὰ, ζητοῦν νὰ δώσουν νέον θρησκευτικὸ βιβλίον στὸν λαόν. Τ' ἀπολογητικὰ τοῦ Σκαλτσούνη, βιβλία σοφὰ καὶ σὲ θαυμαστὸ σημεῖον ἑναρμονισμένα καὶ ἐνημερωμένα στὶς ἐπιστημονικὰς ρο-

πὰς καὶ κατευθύνσεις τοῦ καιροῦ, διαβάστηκαν μὲ ἐξαιρετικὸν ἐνδιαφέρον. Καὶ οἱ «Θρησκευτικὲς μελέταις» τοῦ Μαυροκορδάτου, μεταφρασμέναις ἀπ' τὰ Γερμανικά, εἶχαν ἐν σύντομον σχετικὸς διάστημα τρεῖς ἐκδόσεις, παρ' ὅλην τὴν ἀρχαίχουσα γλῶσσαν τους, ποῦ ὅμως ὁ μεταφραστὴς φανταζόταν ὅτι «ἔτεμνε μέσην ὁδόν!».

Τὴν ἴδιαν περίοδον καὶ τὸ θρησκευτικὸν περιοδικὸν κάνει συχνὰ τὴν ἐμφάνισίν του· κυττάει νὰ κρατηθῆ, καὶ ὡς ἓνα σημεῖον τὰ καταφέρνει ἀρκετὰ καλά. Βαδίζουμε ἔτσι πρὸς τὴν ἀνορθοῦσιν τοῦ θρησκευτικοῦ περιοδικοῦ καὶ τοῦ βιβλίου τοῦ χριστιανικοῦ, ποῦ ἀρχίζει νὰ σημειώνεται στὴν Ἑλλάδα μὲ τὶς πρώτες δεκαετίαις τοῦ αἰῶνα μας, παρουσιάζεται πρὸς ἐκδηλῆσιν ἐν χρόνῳ τοῦ μεσοπολέμου, καὶ συνεχίζεται χωρὶς ἀνακοπήν.

Θὰ κινήσατε ἴσως μὲ δυσπιστίαν τὸ κεφάλιν. Προτιμῶ ἀντὶ ἄλλης ἀπαντήσεως νὰ σᾶς παραπέμψω στὸς ἀριθμοὺς. Καὶ ἀφοῦ ἔγινεν πρὸς πάνω λόγος γιὰ τὰ περιοδικὰ, ἄς μιλήσουμε λοιπὸν πρῶτα γι' αὐτὰ.

ΤΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

Χωρὶς ἀμφιβολία, ἡ «Ἀνάπλασις» σὲ μιὰν περίοδον ἀντιπροσώπευσε θαυμάσια τὴν θρησκευτικὴν ἰδέαν. Εἶχε συγκεντρώσει ἓνα ἐπιτελεῖον συνεργατῶν ἀξιόλογο. Μὲ τὴν πρώτην φοράν ξεκίνησε ἀπὸ τεσσαρεσθήμερον χιλιάδες φύλλα, ποῦ μὲ τὸν καιρὸν γινήσανε πολὺ περισσότερα. Ἦσαν ἓνας ἀριθμὸς συνδρομητῶν καταπληκτικὸς γιὰ τὴν ἐποχὴν (ἄρχισε νὰ βγαίνει ἐν 1887) καὶ ὅχι μόνον τ' ἄλλα περιοδικὰ, μὰ καὶ αὐτὲς ἀκόμη οἱ καθημερινὲς ἐφημερίδας κύτταγαν μὲ ζήλειαν τὸ δεκαπενθήμερον αὐτὸν περιοδικόν, ποῦ ἔδωκεν μὲ τὸν παλμὸν καὶ τὴν ἐπιτυχίαν καθημερινῆς ἐφημερίδας. Τὴν «Ἀνάπλασιν» τὴν προσέβλεπον βέβαια οἱ πιστοὶ, μὰ δὲν τὴν προσέβλεπον λιγώτερον καὶ οἱ ἄπιστοι. Μπορεῖτε νὰ τὸ συμπεράνατε, ἂν ἀνοίξετε

(1) Καὶ στὴν ἐποχὴν ὅμως αὕτην βρεθήκαμε μερικὸν ἀξιόλογοι συγγραφεῖς ποῦ ἀσχολήθησαν μὲ τὸ χριστιανικὸ βιβλίον, καὶ μάλιστα τὸ θεωρητικῆς ὕψους, καὶ ἀνάμεσά τους ξεχωρίζει ὁ μεγάλος συγγραφεὺς Κωνσταντῖνος Οἰκονόμου.

κανέναν ἀπ' τοὺς λίγους τόμους (λίγη ἦταν ἡ ζωὴ του!) τοῦ ὀλιστικοῦ φύλλου ἐκείνου τοῦ καιροῦ «Προμηθεύς», πού μερικοὶ συντάκτες του τὴν εἶχαν βάρως στὸ στομάχι.

Πρὶν ἀπ' τὴν «Ἀνάπλασι» εἶχε κυκλοφορήσει ἀρκετὰ κι' ὁ «Λόγος» τοῦ Μακράκη, τὸ «Κήρυγμα» τοῦ Ἡλία Βλαχοπούλου, καθὼς κι' ὁ «Ἀστὴρ τῆς Ανατολῆς», ὄργανο τῆς εὐαγγελικῆς ἐκκλησίας, πού μὲ κάποιες διακοπὲς συνεχίζεται ὡς τὰ σήμερα, ὅπως συνεχίζεται κι' ἡ «Ἀνάπλασις»—τὰ ἀρχαιότερα ἴσως ἀπ' τὰ σημερινὰ περιοδικὰ κι' ἐφημερίδες τῆς Ἑλλάδος. Ἀργότερα διαβάστηκαν ὡς ἓνα βαθμὸ καὶ τὰ καινούργια περιοδικὰ πού βγήκαν, «Ἀναμόρφωσις», «Χριστιανικὴ Ἀλήθεια», «Ἀγάπη», κι' ἀκόμη ἀργότερα οἱ «Τρεῖς Ἱεράρχαι» καὶ ἡ «Καὶνὴ Κτίσις» πού βγαίνουν ὡς τίς ἡμέρες μας στὴν Ἀθήνα, ἐνῶ παράλληλα ἐκδίδονται καὶ σὲ διάφορες ἐπαρχίες θρησκευτικὰ περιοδικὰ, μὲ στενωτέρους ὅμως, φυσικὰ, κύκλους ἀναγνωστῶν.

Νὰ τώρα κι' ἡ στατιστικὴ τῆς κυκλοφορίας ἐνὸς ἄλλου θρησκευτικοῦ περιοδικοῦ, τῆς «Ζωῆς»:

Στὰ 1911	συνδρομηταὶ	4.000
Στὰ 1920	»	10.000
Στὰ 1931	»	57.000
Στὰ 1940	»	105.000

Πραγματικά, ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς εἶν' ὁ μεγαλύτερος πού πέτυχε ποτὲ ἔντυπο στὴν Ἑλλάδα. Κανένα περιοδικό, καμμιά ἐφημερίδα, καὶ στὸ μεσορᾶνημα ἀκόμη τοῦ κιτρινισμοῦ, καὶ παρ' ὅλα τὰ λαχεῖα, καὶ τὰ δῶρα καὶ τίς βόλτες μὲ ἀεροπλάνο, καὶ τὰ γαργαλιστικὰ ἀναγνώσματα κι' ἔδλων τῶν εἰδῶν τὰ χαρέμια καὶ τὰ πορνογραφήματα, δὲν κατάφεραν ποτὲ νὰ τὸν πλησιάσουν ἔστω κι' ἀπὸ μακριὰ—ἑβδομηττα χιλιάδες ἔλεγε μιά ἐν θριάμβῳ, πῶς ἔφτασε κάποτε—ὄχι καὶ νὰ τὸν ξεπεράσουν. Μὲ ἓνα τέτοιον ἀριθμὸ συνδρομητῶν τὸ ἑλληνικὸ αὐτὸ περιοδικὸ μπορεῖ κάλλιστα νὰ συναγωνιστῇ τὰ μεγαλύτερα ξένα περιοδικὰ, ὅταν μάλιστα λάβουμε ὅπ' ὄψει τὴν ἀναλογία τῶν πληθυσμῶν. Ἔχουν λοιπὸν δίκην πολλὰ Εὐρωπαϊκὰ περιοδικὰ ὅπως λ. χ. τὸ «Deutsches Pfarrerblatt», τὸ «Kraft und Licht», τὸ «Jungenwacht» τὸ «Eastern Church Quarterly», τὸ

«L' unité de l' Eglise» τὸ «Irenikon» καὶ ἄλλα, νὰ θαυμάζουν τὴν «τεραστία» διὰδοσι τοῦ ἑλληνικοῦ αὐτοῦ χριστιανικοῦ φύλλου.

Καὶ δὲν διαβάζονται μόνο ἀπ' ἀνθρώπους τοῦ λαοῦ τὰ χριστιανικὰ περιοδικὰ. Πηγαίνουν καὶ στὸ σπίτι τοῦ μορφωμένου, τοῦ ἐπιστήμονος, ἀπ' τὸ γιατρό, τὸ δικηγόρο, τὸ μηχανικό, ὡς τὸν καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου καὶ τὸν ἀνώτατο δικαστικό. Δεῖγμα ἄλλως τῆς ἀγάπης πού δείχνει ἡ μορφωμένη τάξις γιὰ τὸ χριστιανικὸ περιοδικό, εἶναι κι' ἡ εὐμενεστάτη ὑποδοχὴ πού ἔγινε στὶς «Ἀκτίνες», ὑποδοχὴ πού δὲ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ περιμένῃ, ὅταν γιὰ πρώτη φορὰ ἔκαναν τὴν ἐμφάνισί τους, ἀν ἔπαιρνε μάλιστα γιὰ μέτρο στοὺς ὑπολογισμοὺς του τὴν κυκλοφορία πού ἔχουν ἄλλα παρόμοια περιοδικὰ, προωρισμένα γιὰ τίς τάξεις τῶν μορφωμένων. Ὅταν ἀποφασίστηκε ἡ ἔκδοσις τῶν «Ἀκτίνων» ἡ διεύθυνσις τοῦ Περιοδικοῦ ὑπελόγηζε, μὲ βάσι τὴν κυκλοφορία παρομοίων περιοδικῶν, ὅτι 1000 φύλλα θὰ ἐκάλυπταν τίς ἀνάγκες κυκλοφορίας. Ἀλλά, πρὶν τυπωθῇ τὸ πρῶτο τεύχος, οἱ ἀθρόες ἐγγραφῆς συνδρομητῶν τὴν ἀνάγκασαν νὰ μεγαλώσῃ τὸν ἀριθμὸ αὐτὸ στὸ διπλάσιο. Λίγες ἡμέρες μετὰ τὴν κυκλοφορία τοῦ τεύχους, οἱ δυὸ αὐτὲς χιλιάδες ἐξαντλήθηκαν κι' ἔγινε ἀνατύπωσις ἄλλων 1500 φύλλων, ἀπ' τὰ ὅποια σήμερα δὲν διαθέτει οὔτε ἓνα τὸ περιοδικό. Μὲ τὸ ρυθμὸ αὐτὸ ἔφθασαν νὰ κυκλοφοροῦν σὲ 7.000 φύλλα.

Αὐτὰ γιὰ τὸ χριστιανικὸ περιοδικό.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ

Ὅσο τώρα γιὰ τὸ χριστιανικὸ βιβλίον, ὁ ἀπολογισμὸς δὲν εἶναι λιγώτερο πλούσιος. Ἔχουμε ποικιλία. Στὰ τελευταῖα εἴκοσι χρόνια καλλιεργήθηκε τόσο τὸ ἀπολογητικὸ, πού ἀσχολεῖται μὲ τὰ θεωρητικὰ προβλήματα τῆς πίστεως, ὅσο καὶ τὸ οἰκοδομητικὸ, πού καθοδηγεῖ τὸν πιστὸ στὴ χριστιανικὴ ζωὴ. Ἀπὸ κυκλοφοριακῆ ἀποψι στὴν πρώτη γραμμὴ ἔρχεται καὶ πάλι ἡ Ἁγία Γραφή. Ἐκτὸς ἀπ' τὴ γνωστὴ Βιβλικὴ Ἐταιρεία, πού κυκλοφοροῦσε κάθε χρόνο μυριάδες ἀντιτύπων τῆς Γραφῆς, κι' ἐκτὸς ἐπίσης ἀπ' τὴν ἔκδοσι τοῦ Πατριαρχείου,

ἔχουμε καὶ τὴν ἔκδοσι τῶν Ἀθηνῶν, καμωμένην ἀπ' τὴ «Ζωή». Ἀπ' τὰ 1929 ὡς σήμερα ἡ Παλαιὰ Διαθήκη τυπώθηκε ἐλόκληρη δύο φορές, καὶ ἡ Καινὴ Διαθήκη κυκλοφόρησε σὲ 170.000 ἀντίτυπα.

Ἀνάλογη εἶναι καὶ ἡ διάδοσι τοῦ διδακτικοῦ χριστιανικοῦ βιβλίου. Ὁ «Προορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου» τοῦ Εὐσεβίου Μαθιοπούλου, κυκλοφορεῖ σήμερα στὴν ἑβδόμη ἔκδοσί του (πρωτοβγήκε στὰ 1914) καὶ στὴν τεσσαρακοστὴ πρώτη χιλιάδα. Μεταφράστηκε καὶ στὰ Βουλγαρικά. Τὰ βιβλία τοῦ Διονυσίου Φαραζουλή δὲν ἔχουν μικρότερη κυκλοφορία. Ἔτσι οἱ λόγοι του στὴ Μεγάλῃ Παρασκευῇ ἔχουν τώρα τὴν πέμπτη ἔκδοσι, οἱ μελέτες του «περὶ ἡθικῆς καὶ σωφροσύνης» ἔχουν ἐκδόσεις 4, τὸ συμπληρωτικὸ βιβλιαράκι του «Ρήματα Ζωῆς» ἐκδόσεις 3, ἀντίτυπα 29 χιλιάδες, τὸ βιβλίον του «Λόγοι παρηγορίας» ἐκδόσεις 5, ἀντίτυπα 41 χιλιάδες. Ὁ ἴδιος ὑπῆρξε εισηγητὴς τοῦ Χριστιανικοῦ χρονογραφημάτων στὴν Ἑλλάδα. Τὰ χρονογραφημάτων του, ποὺ τὰ διακρίνει λεπτὴ παρατηρητικότητα καὶ εὐχέρεια στὴ διατύπωσι, ἀνατυπώθηκαν καὶ κυκλοφορήσανε, σὲ μικρὸ διάστημα, σὲ 14 χιλιάδες ἀντίτυπα, μὲ τὸν τίτλον «Ἡ κοινωρία μας».

Στὴν ἴδια σειρά τυπωμένα καὶ τὰ βιβλία τοῦ Σεραφεῖμ Παπακώστα, παρουσιάζουν ἀνάλογη καὶ συχνὰ μεγαλύτερη κυκλοφορία. Σὲ μιὰ δεκαετία μόλις, σημειώσανε τρίτη, τετάρτη, καὶ ἄλλα καὶ περισσότερες ἐκδόσεις. Τὰ μεγαλύτερα βιβλία του «Παραβολαὶ» καὶ «Θαύματα» κυκλοφόρησαν ὡς τώρα τὸ πρῶτον σὲ 11 χιλιάδες, τὸ δεύτερον σὲ 9, τοῦ ἴδιου ἡ «Ἠθικὴ καὶ ὑγεία», ἔχει τώρα ἔκδοσι πέμπτη, ἀντίτυπα 34 χιλιάδες. Χαρακτ. χριστικὸν εἶναι πῶς τὸ «Ἐγκόλπιο τῆς Θείας Λειτουργίας», βιβλίον ποὺ βοηθεῖ τὸν πιστὸν γιὰ τὴ ζωντανὴ συμμετοχὴ στὴ θεία λατρεία καὶ ποὺ βγήκε μὲ πρόλογο καὶ μετάφρασι τοῦ ἴδιου, κυκλοφόρησε γιὰ 5 χρόνια σὲ 30 χιλιάδες ἀντίτυπα ἢ πρώτη του ἔκδοσι ἀπὸ ὀχτὼ χιλιάδες ἐξαντλήθηκε σὲ 15 ἡμέρας! Τοῦ ἴδιου ἡ βιογραφία τοῦ Εὐσεβίου Μαθιοπούλου μεταφράστηκε καὶ στὴν Ἀγγλικήν. Μὰ τὸ ρεκόρ ἀνάμεσα σὲ ὅλα ἔχει τὸ βιβλίον του «Μετάνοια» ποὺ μεταφράστηκε καὶ στὴ Σερβί-

κή. Σὲ δέκα χρόνια ἐξοδεύτηκαν ἀντίτυπα ἐνενηντα δύο χιλιάδες—ἀριθμὸς 92.000.— «Ἄν κανεὶς ἔχη ὑπ' ὄψιν τοῦ παρόμοια ἐπιτυχία ἑλληνικοῦ βιβλίου, θὰ εἶχα τὴν περιέργεια νὰ τὸ πληροφορηθῶ.

Ἀνάλογη ὑποδοχὴ ἔγινε καὶ στίς λογοτεχνικοῦ περιεχομένου χριστιανικὲς ἐκδόσεις. Ἔτσι, οἱ τρεῖς πρώτες σειρὲς διηγημάτων ποὺ ἔβαλε σὲ κυκλοφορίαν ἡ «Ζωή» μὲ τίτλον «Ἐκλεκτὰ Διηγήματα», κυκλοφορήσανε καθεμιᾶς σὲ πλεόν ἀπὸ τριάντα χιλιάδες τεύχη. Ἡ «Φαβιόλα», τὸ θαυμάσιον διήγημα ποὺ μὲ τόση τέχνη ξαναζωντανεῖται ὑπέροχες σικνῆς μαρτυρίου καὶ χριστιανικοῦ ἠρωτισμοῦ ἀπ' τὴν ἀθάνατη ἐποχὴ τῶν Κατακομιδῶν, μεταφρασμένο στὴν ἴδια σειρά, ἔχει τώρα τὴν τρίτην του ἔκδοσι καὶ τὴν 20ῆν χιλιάδα. Τὸ «Χωρὶς θεμέλιον», διηγηματικὸν γαλλικοῦ μυθιστορήματος, βγήκε γιὰ τρία χρόνια σὲ 2 ἐκδόσεις μὲ 12 χιλιάδες ἀντίτυπα. Ἀνάλογη ὑποδοχὴ ἐπιφυλάχθηκε καὶ στὰ διηγήματα τὰ δημοσιευμένα στίς «Ἀκτίνες». Τυπωμένα σ' ἓναν τόμον μὲ τίτλον «Καθὼς Χαράζει», κυκλοφορήσανε γιὰ πρώτη φορά πρὸ δύο ἐτῶν σὲ 7 χιλιάδες ἀντίτυπα, ποὺ πλησιάζουν τώρα στὴν ἐξάντλησίν τους.

Ἐξαιρετικὴ καὶ ἡ κυκλοφορία τοῦ χριστιανικοῦ βιβλίου ποὺ ἀπευθύνεται στὴν παιδικὴν ἡλικίαν. Μιὰ σειρά παιδικῶν διηγημάτων ἀπὸ 4 τεύχη κυκλοφόρησε, γιὰ τρία μόνον χρόνια, σὲ ὀγδόντα (80) χιλιάδες ἀντίτυπα! Καὶ μιὰ πρόχειρη συλλογὴ ὕμνων καὶ ποιημάτων γιὰ τὰ παιδιὰ ἀριθμεῖ τώρα τὴν 5ῆν ἔκδοσίν της καὶ τὴν 96ῆν χιλιάδα! Μιὰ συλλογὴ μικρῶν διηγημάτων καὶ συμβουλῶν γιὰ παιδιὰ γραμμὴν ἀπ' τὸν Δ. Παναγιωτόπουλον, βγήκε στὴν πρώτη ἔκδοσίν της τὸ 1940, σὲ 16 χιλιάδες ἀντίτυπα. Τέτοια τόλμη δὲν ξέρω πόσο συγγραφεῖς μας θὰ τὴν εἶχαν. Κι' ὅμως τὸ βιβλίον αὐτὸ κοντεῖει κιόλα νὰ ἐξαντληθῇ, μέσα σὲ δύο χρόνια.

Ἐπίσης καὶ βιβλία προωρισμένα γιὰ τοὺς νέους δὲν εἶχαν μικρότερη ἐπιτυχία. Πρόχειρον παράδειγμα ἡ «Σύμφων ἑφηβείαν» τοῦ οὐγγρου συγγραφέως T. Toth ποὺ μόλις μεταφράστηκε στὰ ἑλληνικά, ἔγινε ἀνάραπτη καὶ σήμερα δὲ βρισκαίς οὕτ' ἓνα ἀντίτυπὸν της. Ἄλλο παράδειγμα οἱ μικρὲς

ἐκδόσεις τοῦ χριστιανικοῦ φοιτητικοῦ σωματείου «Ἀκαδημαϊκὸς κοινωνικὸς σύνδεσμος», ποὺ τὰ βιβλιαράκια του ἔχουν κυκλοφορήσει ἄλλα σὲ 10 κι' ἄλλα σὲ 20 χιλιάδες ἀντίτυπα. Ἀρκετὴ ἐπίσης ἀνάμεσα στοὺς νέους καὶ γενικώτερα στοὺς μορφωμένους κύκλους, ἡ κυκλοφορία ἀπολογητικῶν βιβλίων. Ὁ «Ἰησοῦς» τοῦ Γρ. Παπαμιχαήλ ἔχει τώρα τὴν γ' ἐκδοσι, ὁ «Ἰησοῦς» τοῦ Π. Τρεμπέλα 2 ἐκδόσεις μὲ 6 χιλιάδες ἀντίτυπα. Τοῦ ἴδιου ὁ «Χιλιασμὸς» μεταφράστηκε καὶ στὰ Σερβικά. Ἐπίσης ἀρκετὸ ἐνδιαφέρον προκάλεσε καὶ τὸ «Μεγάλον πρόβλημα» τοῦ Ἑλισσαίου Γιαννίδη.

ΕΚΔΟΤΙΚΑ ΚΕΝΤΡΑ

Ἐκδοτικὰ κέντρα χριστιανικοῦ βιβλίου ὑπάρχουν εὐτυχῶς μερικά. Ἐκτός ἀπ' τὴν «Ζωή», ποὺ ἀναφέραμε πρὶ πάντων, ὑπάρχει ἀκόμα καὶ τὸ παλαιότερο τῆς «Ἀναπλάσεως», ποὺ ἔδωσε πολλὰ βιβλία, καὶ δίνει ἀκόμα χάρις στὴν ἀκούραστη ἐργατικότητα τοῦ Μιχ. Γαλανοῦ. Θάπρεπε ὅμως νὰ σημειώσουμε ξεχωριστὰ τὴν ὥραια ἐκδοτικὴ προσπάθεια τοῦ πατριαρχικοῦ τυπογραφείου τῆς Ἀλεξανδρείας. Ἐκτός ἀπ' τὰ δύο περιοδικὰ «Πάνταινος» καὶ «Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος» ποὺ τυπώνονται σ' αὐτό, μᾶς ἔχει δώσει ὡς τώρα καὶ θαυμάσια βιβλία, ὅπως ἐκεῖνα τοῦ διαλεχτοῦ συγγραφέως Κωνσταντίνου Καλλινίκου, πραγματεῖες τοῦ καθηγητοῦ Γρ. Παπαμιχαήλ καὶ τοῦ θαυμαστοῦ σὲ συγγραφικὴ παραγωγικότητα ἀειμνήστου Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, τὸ «Μυστηριώδες Σύμπαν» τοῦ μεγάλου ἀστρονόμου τῆς ἐποχῆς Τζαίημς Τζήνς, μεταφρασμένο ἀπὸ τὸν Ζάχο, καὶ ἄλλα. Τοῦ Κωνσταντίνου Καλλινίκου βιβλία τυπωθήκανε κι' ἀπ' τὸν οἶκον τῆς «Ζωῆς» κι' ἔχουν μεγάλη κυκλοφορία. Ἀς σημειωθῆ ἔδῳ πῶς ἡ «Κατήχησις» του μεταφράστηκε στὴ γερμανικὴ, στὴ γαλλικὴ καὶ στὴν ἀγγλικὴ. Τέλος ἀξιόλογη εἶναι καὶ ἡ ἐκδοτικὴ κίνησις τοῦ τυπογραφείου «Φοίνιξ», ποὺ ἰδρύθηκε μὲ τὴν πρωτοβουλία τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Χρυσοστόμου.

Ἐκτός ἀπ' τὰ κέντρα αὐτὰ, καὶ οἱ ἄλλοι ἐκδοτικοὶ οἴκοι ἐκδίδουν συχνὰ-πυκνὰ καὶ θρησκευτικὰ βιβλία. Ἔτσι ἀρκετὰ δια-

βάστηκαν οἱ «Ἐξομολογήσεις» τοῦ Αὐγουστίνου, ἡ «Ἐν Χριστῷ Ζωή», μεταφράσις τοῦ Μ. Κωνσταντινίδη. Καὶ γενικά, ὅπου βρέθηκε κάποια προσπάθεια γιὰ ἐμφάνισιν καλοῦ θρησκευτικοῦ βιβλίου, ἡ ὑποδοχὴ ποὺ τῆς ἔγινε ἦταν πολὺ ἐνθαρρυντικὴ. Καὶ μῆπως ἦταν μικρότερη ἢ ὑποστηρίξι ποὺ βρῆκε παλαιότερα ἢ προσπάθεια τοῦ Συλλόγου ὠφελίμων βιβλίων; Ὅσο γιὰ τὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία (συνόψεις, συνεκδήμους, ἀκολουθίες μεγάλης ἐβδομάδος κλπ.) οἱ ἐκδοτικοὶ οἴκοι ποὺ τίς βάζουνε σὲ κυκλοφορία θὰ εἶχαν πολλὰ νὰ μᾶς ποῦν γιὰ τὰ τιράζ ποὺ δὲν προλαβαίνουν νὰ βγάξουν.

Παρ' ὅλα τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔδωσα πρὶ πάντων, σκέπτομαι αὐτῇ τῇ στιγμῇ πῶς γιὰ ἐνα πρᾶγμα θὰ μπορούσε ἴσως νὰ μὲ κατηγορήσει κανεὶς: ὅτι δὲν μπόρεσα νὰ δώσω μιὰ πλήρη εἰκόνα τῆς κυκλοφορίας ποὺ ἔχει σήμερα τὸ χριστιανικὸ βιβλίον στὴ χώρα μας. Ἀλλὰ μοῦ εἶναι εὐχάριστη μιὰ τέτοια κατηγορία. Μοῦ κάνει εὐχαρίστησι νὰ σκέπτομαι ὅτι θὰ μπορούσα νὰ αὐξήσω πολὺ περισσότερο τὸν κατάλογον τῶν παραδειγμάτων. Καὶ ἡ εὐχαρίστησι γίνεται ἀκόμη μεγαλύτερη, ὅταν θυμᾶται κανεὶς τὰ «κεσάτια» τοῦ λογοτεχνικοῦ κι' ἀκόμη περισσότερο τοῦ ἐπιστημονικοῦ βιβλίου στὴ χώρα μας. Δὲν πιστεύω νὰ ξεχνᾶτε τὰ σημάτα κινδύνου ποὺ ἐκπέμπουν κάθε τόσο ἐναγώνια πολλοὶ συγγραφεῖς, καὶ ποὺ συνοψίζονται σ' αὐτὴ τὴν ἀπεγνωσμένη κραυγὴ: «Δὲν μᾶς διαδίδουν!» Προχτὲς ἀκόμη γνωστὸς λογοτέχνης τιτοφοροῦσε σὲ μιὰ ἐπιφυλλίδα του ὡς «Ἀγνωστα κείμενα» τὰ βιβλία τῶν μεγαλυτέρων λογοτεχνῶν μας, καὶ παραπονιόταν πικρά, γιατί «μετρημένοι στὰ δάκτυλα τ' ἀνοίγουν». Ἀδιάβαστα μένουν—ἐτόνιζε ἡ ἐπιφυλλίδα—ὄχι μόνο συνηθισμένα βιβλία μὰ καὶ βιβλία ποὺ γύρω τους ἔγινε μεγάλος θόρυβος (ἴσως γιὰ νὰ φαίνεται ὅτι κι' ὁ θόρυβος αὐτὸς εἶναι τίς περισσότερες φορές τεχνητός). «Ἡ τελευταία ἐκδοσι τοῦ Ταξιδιοῦ τοῦ Γιάννη Ψυχάρη», ἔλεγε ἀκόμη ὁ ἀρθρογράφος, «δὲν εἶναι οὔτε ἡ τριακοστὴ, οὔτε ἡ εἰκοστὴ, οὔτε ἡ δεκάτη. Εἶναι μόνο ἡ τρίτη!» Καὶ μῆπως τὰ ἴδια δὲν ἔλεγε καὶ κάποιος ἀκαδημαϊκὸς

πρὸ ὀλίγων ἐτῶν, ποὺ θρηνοῦσε ἀπελπισμένως, γιατί πολλοὶ ποιητὲς καὶ πεζογράφοι θεωροῦν εὐτύχημά τους ἂν μπορέσουν νὰ πουλήσουν λίγες ἑκατοντάδες ἀπὸ κάθε βιβλίο τους; Κι' ὅλα αὐτὰ ὕστερα ἀπὸ τόσο σκόπιμο θόρυβο καὶ τόσα ταμπούρα καὶ τόσες κατὰ παραγγελίαν κριτικὲς εὐμενέστατες καὶ ἀποθεωτικὲς, καὶ τόσα δίστιχα καὶ πολὺστιχα πλαστῶν θαυμασίων ποὺ ξεδιπλώνονται φαρδεῖα-πλατεῖα καὶ προκαλοῦν σώνει καὶ καλά τὸν κάθε διαβάτη νὰ τὰ διαβάσῃ, νὰ συγκινηθῇ καὶ νὰ δείξῃ ἐμπράκτως τὴ συγκίνησή του—καὶ παρ' ὅλα τὰ ποζαρίσματα στὶς βιτρίνες τῶν βιβλιοπωλείων, σὲ ὅλες τὶς στάσεις τὶς γεμάτες ἐπιτήδευσι.

Καὶ ὅμως οἱ ἄνθρωποι αὐτοί, ποὺ μόνοι τους ὁμολογοῦν ὅτι ὁ λαὸς οὔτε τοὺς διαβάζει οὔτε τοὺς προσέχει, δὲν παύουν νὰ λένε καὶ νὰ γράφουν ὅτι εἶναι οἱ πνευματικοὶ ἡγέτες, οἱ πνευματικοὶ ἀρχηγοί, οἱ πνευματικοὶ φάροι, οἱ μονοπωλητὲς τέλος πάντων τῆς πνευματικότητος σ' αὐτὴ τὴ χώρα, καὶ νὰ βεβαιώνουν μὲ τὴ μεγαλύτερη

ἀφέλεια, ὅτι «ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἔχει ἐγκαταλείψει τὸ Χριστιανισμὸ καὶ τράβηξε ἀδιάφορος διχὸ τοῦ ὁρόμο». Μὰ ἡ πραγματικότητα φωνάζει πάντοτε πῶς δυνατὰ, κι' οἱ ἀριθμοὶ εἶναι πάντα πολὺ πειστικώτεροι ἀπ' τὶς ἀνεύθυνες φλυαρίες. Οἱ κολλημένοι στὴν ἄρνησι λογοτέχνες μας μποροῦν νὰ κοιμούνται μὲ ὅποιο πλευρὸ τοὺς ἀρέσει. Κάποτε θὰ ξυπνήσουν κι' αὐτοί. Μὰ κι' ἂν ἐπὶ τέλους αὐτοὶ ἔχουν σκοπὸ νὰ συναγωνιστοῦν τὸν Ἐπιμενίδη, ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς—ἂς εἶναι βέβαιοι γι' αὐτὸ—δὲν πρόκειται νὰ τοὺς ἀκολουθήσῃ στὸ μακάριο ὕπνο τους. Οἱ μοναδικές, οἱ ἐκπληκτικὲς ἐπιτυχίες τοῦ χριστιανικοῦ περιοδικοῦ καὶ τοῦ χριστιανικοῦ βιβλίου στὴν Ἑλλάδα κι' ἡ ἀμείλικτη ἐτυμηγορία τῶν ἀριθμῶν μαρτυρεῖ ὅτι μιὰ στροφή ἀποφασιστικὴ ἔχει ἀρχίσει πιά νὰ σημειώνεται ἀνάμεσα στὸ λαὸ μας. Καὶ ἡ στροφή αὐτὴ εἶναι πολὺ ἀντίθετη ἀπὸ κείνην ποὺ νομίζουν, ἢ θέλουν νὰ φαίνονται ὅτι νομίζουν, μερικὸι ἀπὸ τοὺς αὐτοτελοφορομένους «πνευματικὸς ἀνθρώπους».

A. ΛΑΜΠΡΙΝΟΣ

«Τὸ Εὐαγγέλιον εἶναι ὄλο χαρὰ, καὶ τὴν χαρὰν μεταδίδει εἰς πάντας τοὺς δεχομένους αὐτὸ, ἐλευθερώνον αὐτοὺς ἀπὸ τὰς ἀπελπισίας καὶ τὰς λύπας».

«Ὅταν ἡ ψυχὴ ἐννοήσῃ ὅτι ὁ Χριστὸς, ὅτι Αὐτὸς ὁ μόνος, εἶναι τὸ ἄγαθὸν αὐτῆς, καὶ προσκολληθῇ εἰς Αὐτόν, ὅπως τὸ παιδίον προσκολλᾶται εἰς τὴν θηλάζουσαν αὐτὸ μητέρα, διὰ τοῦ ἀδιαρρήκτου δεσμοῦ τοῦ πόθου καὶ τῆς ἀγάπης, τότε θὰ αἰσθάνεται τὴν ὑπερφυσικὴν ἐκείνην χαρὰν καὶ εὐφροσύνην τὴν ὅποιαν ἐξ οὐδενὸς ἄλλου ἀντικειμένου τοῦ κόσμου τούτου εἶναι δυνατόν ποτε νὰ δοκιμάσῃ».

(Ἀπόσπασμα ἐπιστολῶν του. Ἐπὶ τὸ βιβλίον
«Εὐσέβιος Ματθόπουλος» τοῦ Σεραφεῖμ Παπακώστα).

ΕΥΣΕΒΙΟΣ ΜΑΤΘΟΠΟΥΛΟΣ

«Ὁ Χριστὸς μετὰ εἴκοσιν ἑκατονταετηρίδας ἀπὸ τῆς σταυρώσεώς Του παρουσιάζεται μὲ ὄλην τὴν αἴγλην τῆς Θεότητός Του καὶ κηρύττει διὰ τῶν γεγονότων πλέον, ὅτι εἶναι ὄντως ἡ ἐνσάρκωσις τῆς θεότητος, ὁ πρωταίωνος Λόγος τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός, ὁ Λυτρωτὴς καὶ ὁ Σωτὴρ τοῦ κόσμου.

Πόσον ἠπατήθη, λοιπόν, ὁ Πιλάτος, ὁ ὁποῖος Τὸν παρουσίασεν ὡς ἄνθρωπον μόνον! Πόσον ἐπλανήθησαν καὶ οἱ σφαγιασταὶ Του, οἱ ὁποῖοι ἔσπευσαν νὰ Τὸν παραδώσουν εἰς τὴν ἀτιμίαν τοῦ Σταυροῦ διὰ νὰ ἐξαλείψουν δῆθεν τὸ μνημόσυνόν Του!».

(«Ἡ Μεγάλῃ Παρασκευῇ», ἐκδ. Ε'. Ἀθήναι 1941, σελ. 88).

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΦΑΡΑΖΟΥΛΗΣ

ΒΡΑΔΥ

Ἀγάλια ἀγάλια πέφτει τὸ σκοτάδι
στὸ σπίτι μας τὸ εἰρηνικό, τὸ φωτισμένο
ἀπ' τ' ἅγιο φῶς πού στὸ καντήλι ἀνάθει.

Ψυχές πού τις θερμαίνει ἡ θεία ἐλπίδα
ἀμίλητες μιλοῦν μέ τ' ἀγγελούδια
καί μέσ σέ τοῦτο τ' ἄγρυπν' ὄνειρό σου
ἀπλώνει τὰ φτερά του καί στὸ φῶς
πλανιέται κάποιου κόσμου ὁ λογισμός σου.

Ἀγάλια ἀγάλια πέφτει τὸ σκοτάδι
κι' ἀνοῦν στὸν οὐρανὸ τὰ πρῶτ' ἀστέρια.

Γλυκεῖα Γαλήνη, ἔλα ἀπόψε πάλι
στὸ σπίτι μας τὸ χάδι σου νάφιοσης
κι' ἀγάλια γιὰ τ' ὀλόλαμπρο τὸ φῶς
τοῦ πρώτου Αὐγερινοῦ νά μᾶς μιλήσης.

ΨΑΛΜΟΣ

Πρωτόπλαστη μορφή ἡ ψυχὴ μου παίρνει
κοντά σου, ὦ Λόγε' κι' ἀπ' τὸν ἔρωτά σου
ὀλάνθιστη, καινούργιο στίχο ὑφαίνει
σάν ὕμνο, Ἀγαπημένε, στή θωριά σου.

Μέ στόλισε ἀκριβὰ μαργαριτάρια,
μέ μῦρα μ' ἔχει λούσει τ' ὄνομά σου'
κι' ἀνάπνευσα τοῦ Λίθαιου θυμάρια
ἀλόη καί σμύρνα στά σκηνώματά σου.

Δικὴ μου ἡ εἰρήνη' κι' ἡ χαρὰ δική μου
κι' ἔχω ἀνοιξὴ τριγύρω μου κι' ἐντός μου'
γιορτὴ πανώρια ὀλόκληρ' ἡ ζωὴ μου
κοντά σου, ὦ Πλάστη' κι' εἶσαι σὺ τὸ φῶς μου.

Κι' ἀπόψε πού καινούργιες αἶρες πνέει
κι' ἡ αὐγὴ μέσ τ' ὄνειρό της γλυκορθρίζει,
ἀπόψε πού τ' ὀλόφωτό τους λένε
τραγουδοὶ τᾶστρα, τὴ γαλήνη σχίζει.

Ὁ πόθος μου, τοῦ ἀπείρου, νά σοῦ ψάλλῃ
τὸ φτωχικό κι' ἀδέξιο αὐτὸ σκοπὸ μου.
«Εὐλογημένη ἡ ὥρα ἡ πιὸ μεγάλη
πού σ' ἐνοιώσα, Ἀκατάλυτε, Θεό μου».

ΜΙΑ ΜΑΤΙΑ ΣΤΗ ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΙΑ ΜΑΣ

Μία ανασκόπηση της πνευματικής ζωής στην Ελλάδα δεν πρέπει, δεν μπορεί να αφήσει έξω την δημοσιογραφία μας, τον ρόλο που έπαιξε έναν αιώνα τώρα και παραπάνω, για την πνευματική ανάπτυξη του λαού μας. Θάξιζε, αλήθεια, να αφιερωθούν στο θέμα αυτό ειδικές μελέτες, όμως μερικές σκέψεις έτσι πρόχειρες κάποιο νόημα θά έχουν στο φύλλο τούτο, αφού μάλιστα η προχειρότης τους θά ταιριάζει με το κύριο χαρακτηριστικό του είδους εκείνου του λόγου που θά μας απασχολήσει.

Για να κρίνουμε το ρόλο αυτό, που έπαιξε η δημοσιογραφία στον τόπο μας, πρέπει πρώτα να εξηγήσουμε κάτι βασικό. Δεν είναι σχολαστικισμός, ίσα-ίσα είναι απαραίτητο να δώσουμε απάντηση σ' ένα πρωταρχικό έρωτημα:

Τί είναι η εφημερίδα; Είναι άρα γε μόνο εύκαιρία να χορτάσει ο αναγνώστης την περιέργειά του για ό,τι γίνεται πέρα από τα όρια της άκοης και του ματιού του, να ικανοποίηση τη μανία για το καινούργιο; Ή, είναι ο υπηρέτης του ενδιαφέροντος για το δράμα που είναι συνήθως η ζωή του πλαινού, για το δράμα της ζωής των πολλών; Φέρνει την είδηση όπως ο ταχυδρόμος που είναι κι' αυτός άνθρωπος και έχει κι' αυτός καρδιά—μαντατοφόρος του κοινού παλμού για κάτι καλλίτερο; Ή είναι πλανόδιος πωλητής του νέου, βιομήχανος της περιέργειας, που εξαργυρώνει τη σδελτωσύνη του, την έτοιμότητα, την πολυμερεία του σ' ό,τι ενδιαφέρει τη θάλασσα του πλήθους;

Ρίχνοντας το βλέμμα στις μεγάλες σελίδες του βιβλίου αυτού της καθημερινής ιστορίας, βρίσκει ο αναγνώστης πώς είναι όλ' αυτά η εφημερίδα: Είναι η ήχώ του νέου, είναι κι' ο δάσκαλος που παίρνει το νέο για να το πλάσει σε μάθημα. Είναι κά-

ποτε μονόλογος που δεν φοβάται την απάντησή του αναγνώστη, μοιάζει άλλοτε με πρωταθλητή που παλεύει μ' ένα νήπιο—έταν συζητεί με τη γνώμη του άμόρφωτου, του παιδιού ή του άπληροφόρητου.

Σαν τέτοια δύνامي και η ελληνική εφημερίδα, πώς να στάθηκε άρα γε μπροστά στο δράμα της νεοελληνικής ζωής;

Δεν θ' ασχοληθούμε εδώ με τον τύπο, τον κήρυκα της πολιτικής—σωστότερα της κοιμητικής—ιδέας, μ' όλο που ο νεοελληνικός τύπος, όπως δά και σ' άλλες χώρες, ήταν αφιερωμένος, στο μεγαλύτερο μέρος του, στην κοιμητική συζήτηση. Παράλληλα με το πολιτικό κήρυγμα, η καλλίτερα κάτω από το πρώτο αυτό αντικείμενο του ενδιαφέροντος της κοινής γνώμης, η εφημερίδα ζούσε κι' αυτή στην ατμόσφαιρα της βαθύτερης ιδέας της για τη ζωή. 'Απ' αυτό το θεμέλιο, καιμιά φορά κι' άσυνειδήτα, ξεκινούσε το άρθρο, το σχόλιο, το χρονογράφημα, τὰ ψιλὰ, ή εικόνα και τὸ στίχος. Ποιὸ ἦτο λοιπὸν τὸ φόντο τῆς ἐλληνικῆς εφημερίδας; Ποιὰ ἦταν τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ψυχῆς, νὰ ποῦμε, τοῦ καθημερινοῦ ἐντύπου, ἀπέναντι στὰ μεγάλα, στὰ βασικὰ προβλήματα τῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ, κι' ἀπέναντι στις πηγές που ἀπὸ αἰῶνες ἔτρεφαν τὴν ψυχὴ του;

ΤΟ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΗΜΑ

Ένα ἄλλο χαρακτηριστικὸ, που ξεπηδάει εὐθὺς ἀμέσως ἀπὸ τὴν πρώτη ἔρευνα τοῦ χρονογραφῆματος, εἶναι τὸ ἀνεύθυνο που περιβάλλεται ὁ χρονογράφος. Ένας ξενύχτης που ἤρθε στὸ κέφι τὰ μεσάνυχτα και τραγουδάει στὸν ἔρημο δρόμο, ἔφερε πὼς δὲν ἔχει τὸ δικαιομα να φωνάξει ὅποτε του καπνίση και ἂν τὸ κἀνη, νοιώθει πὼς ἔχει κάποια εὐθύνη. Ὁ χρονογράφος

φος όμως που του ήρθε το κέφι να τραγουδήσει τον όποιο χαβά του στην ελληνική εφημερίδα, δεν έχει ιδέα από τέτοια εθύνη για την επίδρασή του στην κοινή ήθικη ατμόσφαιρα.

Αλλά, θά μās πουν, το χρονογράφημα δεν είναι λοιπόν ή ξεκούραστη γωνιά της εφημερίδας, ένας καφές στη διακοπή του μόχθου της καθημερινής ζωής; Έτσι είναι, αλλά αυτό σημαίνει πως στον καφέ που σερβίρει ο χρονογράφος επιτρέπεται ν' αδειάζει σκονάκια με δηλητήριο;

Και πρέπει ναχουμε υπ' όψει μας πως δεν πρόκειται «περί παρωνυχίδος»: Στο χρονογράφημα, που έχει το ρεκόρ σε αναγνώστες, γιατί θέλοντας και μη το διαβάσεις (αυτή άλλωστε είναι κι' η τέχνη του χρονογράφου) βρίσκει πολύ περισσότερος κόσμος απ' ό,τι φαντάζεται κανείς, το πιάνο της καθημερινής φιλοσοφίας, της φιλοσοφίας της στιγμής. Και μήπως αυτή η φιλοσοφία της στιγμής δεν αθροίζεται, για την πλειονότητα, στην ολοκληρωτική φιλοσοφία όλης της ζωής; Έτσι και στον σοβαρότερο αναγνώστη, από το μεγάλο πλήθος εκείνων που δεν έχουν στο πρόγραμμά του βίου τους ούτε μιάν ώρα που ν' απασχολήθηκαν σοβαρά με τα βαθύτερα προβλήματα της ατομικής τους ζωής ή της ζωής του συνόλου, περνάει ο χρονογράφος—χωρίς να το πάρη είδηση—την ένεση της δικής του «φιλοσοφίας». Και οι χιλιάδες άμπουδες της φτηνής αυτής φιλοσοφίας αδειάζουν στις φλέβες της κοινωνίας δηλητήριο—τις περισσότερες φορές ανακατεμένο με έρεθιστικούς χυμούς ή ναρκωτικά.

Αν αφήσουμε κατά μέρος τη μεγάλη πληγή του χρονογραφήματος, την κανθαρίδα, τη «σεξολογία» και τη «γυναικολογία» που ήταν, παλαιότερα κυρίως, το φόρτε των χρονογράφων, άλλο γνώρισμα, ύστερα από το άνευθυνο, είναι το φαινόμενο της ήθικης σαλάτας που παρουσιάζει. Όρριστε παράδειγμα:

Κάποιον Τόμ Μόνεϋ τον στέλνει δικαστική πλάνη για είκοσιδυό χρόνια στη φυλακή. Η γυναίκα του, δλ' αυτά τα χρόνια αφιερώνεται στην απελευθέρωσή του συζύγου της. Τσακίζεται να χτυπήη πόρτες, να παρακαλή, να εργάζεται για ν' άνακουφι-

ση τον κατάδικο. Κι' εκείνος, μόλις βγαίνει απ' τη φυλακή, για άμοιρή στην γυναίκα-ήρωα, που είκοσι δυό χρόνια τον περιμένε έτοιμάζοντας και την λευτεριά του από την φυλακή, γυρεύει το διαζύγιο! Αυτό είναι το γεγονός. Και το σχολιάζει ο χρονογράφος για να πη τί; Να μιλήσει για τον άφθαστο ήρωισμό της γυναίκας αυτής; Ο χρονογράφος προτιμά να συντάξει... την άπολογία του κ. Τόμ Μόνεϋ: Φέρθηκε ελλικρινώς, λέει ή άπολογία αυτή, ο Μόνεϋ και πρέπει να άναγνωρισθής το δικαίό του. Γιατί; Διότι κατά τα είκοσιδυό αυτά χρόνια της φυλακής... έπερνούσε ή ηλικία της γυναίκας του. «Σας εύχαριστώ κυρία μου για την καλωσύνη, αλλά δεν μου κάνετε! Βέβαια έδιψούσα φυγλήν τέτοια που δεν έπίστευα ότι υπάρχει σήμερα εις ανθρώπινο σώμα, χαρακτήρα, άρετή, άυταπάρνηση. Τι να τα κάμω όμως εγώ αυτά, όταν το πρόσωπό σας άσχήμηγε; Σας άφίνω, κυρία μου γιατί δεν μου φιγουράρετε πιά».

Αυτά μαθαίνουμε λοιπόν από την «άπολογία» που συνέταξε για λογαριασμό του Τόμ ο χρονογράφος. Αυτό είναι το νόημα του γάμου! Και αυτά τα λέει ο χρονογράφος για κάποιον που βγαίνει από τη φυλακή, γέρος πιά και ένδιαφερόμενος κατά τον φυσιολογικό κανόνα, περισσότερο για την άρετή παρά για τη φιγούρα της συντρόφου του βίου του!

Και το δίδαγμα για τα κοριτσόπουλα που διαβάζουν το χρονογράφημα, με και για κάθε γυναίκα: Άν καμιά φορά άτυχήσει ο σύζυγός σας να τον παρατήσετε σύζυλο και να τρέξετε άλλου. Γιατί αν θυσιαστήτε γι' αυτόν θά σας πετάξει ύστερα αυτός στους πέντε δρόμους, κι' έμεις ή κοινωνία, σ' αυτόν, όχι σε σας, θά δώσουμε το δικηρο!

Με την ίδια νοοτροπία ο χρονογράφος ειρωνεύεται τον οικογενειάρχη, τον πολύτεκνο που μέσα στην έρημο του έγωκεντρισμού άποτελει μιá δασί ο ένστικτος και φυσικός άλτρουισμός του. Τι μπορεί να πη τώρα στον ίδιο αυτό χρονογράφο ο έργένης της σημερινής ζωής που γράφει το δράμα του ανάμεσα στο έστιατόριο και στο παγωμένο του δωμάτιο; Μά ο χρονογράφος εύκολα ξεφεύγει: περιγράφει σήμερα την κατάντια του έργένη! Άπλουστάτα, βρήκε

πάλι τὸ θέμα του. Βάζεις δυναμίτη στὸ σπῆτι τοῦ ἀναγνώστη, καὶ ἔτσι βρίσκεις θέμα νὰ περιγράψῃς καλλιτεχνικὰ τὴν ἀνατίναξι.

Τὸ φαινόμενο τῆς ἠθικῆς σαλάτας συνεχίζεται. Ἐνας χρονογράφος δίνει στὸν ἔφηβο μιὰ δυνατὴ δόσι καθαρῖδος, σκίζοντας αὐτὸ τὸ κάλυμμα-στολίδι πού λέγεται νεανικὴ ντροπὴ! Ὑστερα, σὲ ἄλλο του χρονογράφημα, διαμαρτύρεται γιατί... οἱ γονεῖς δὲν μποροῦν νὰ διδάξουν τὴν ἠθικὴν στὰ παιδιὰ τους καὶ ζητοῦν τὴ βοήθεια τοῦ Κράτους. Ἄλλοτε γράφει πὼς «ἡ ἠθικὴ εἶναι τὸ πῶ ἀόριστο πράγμα», φωνάζοντας ὅτι ἡ ἀστυνομία δὲν ἐπιτρέπεται νὰ κάνῃ ἔλεγχο στὶς ἀσεμνές σκηνές τῶν θεάτρων. Καί, ἕνα χρόνο κατόπιν, ἐπιδοκιμάζει μιὰ ἀνακοίνωσι στὴν Ἀκαδημία, πού διαπιστώνει τὸ κακὸ τοῦ προῦρου ζυπνήματος τοῦ γεγενησίου ἐνστικτοῦ στὴ νεολαία.

Καὶ ἔπαται συνέχεια! Ὁ χρονογράφος ὑπογραμμίζει τὸ παράδειγμα μιᾶς μητέρας πού σκοτώνει τὸ παράλυτο παιδί της ἀπὸ λύπη: «Ἡ φιλόσοφος αὐτὴ μητέρα ἔκανε τὸ καθήκον της», καταλήγει. Ἡ σχολιάζει τὸν φόνο μιᾶς μητέρας ἀπὸ τὸ γυιὸ της, ἐπειδὴ δὲν μποροῦσε νὰ τῆς ἐξασφαλίσῃ μιὰν ἀνετη ζωὴ. Ἄν μπορεῖς, τρέχα πιάστον! Ἄλλὰ ἀπὸ πού ν' ἀντλήσῃ ὁ χρονογράφος ἐλπίδα, ἀπὸ πού ν' ἀνάψῃ τὸ λυχνάρι του, ὅταν πελαγοδρομῇ σὲ ἀναστρη καὶ ἀσέληνη νύχτα, χωρὶς τιμόνι καὶ πυξίδα; Αὐτὸς βλέπει στὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ τὸν Δία-Σωτῆρα δὲν βρίσκει τίποτα τὸ κακὸ στὴ βλαστήμια κάθε ἱεροῦ καὶ θεοῦ, ἀπ' τὰ Χριστούγεννα δὲν τοῦ κάνει ἐντύπωσι παρὰ «τὸ ἀχνιστὸ πιάτο τῆς σουπας καὶ τὰ κόκκινα ραπανάκια πού σημασιοτολίζουν τὴν χριστουγεννιάτικη γαλοπούλα». Στὴν διήγησι τῆς Ἁγίας Γραφῆς δὲν βλέπει παρὰ «τοὺς μύθους τῆς Μεσοποταμίας» κι' ἀπ' τὸν ἄθλιο μαθητὴ πού κλέβει ἀπὸ τὸ γλωσσόκομο, σκαρώνει: ὀλόκληρον ἔθνικὸν ἤρωα!

Ἔτσι ὁ χρονογράφος φτάνει στὸ κομμοτραγικὸ σημεῖο νὰ συνιστᾷ στὶς δύσκολες ἡμέρες τοῦ χειμῶνα τοῦ 1942 τὸν ἐνθουσιασμὸ... τοῦ εἰδυλλίου: «Ποῦ ἄλλοδ μπορεῖ νὰ βροῦν τὰ πλάσματα μιὰ καταφυγὴ παρὰ στὸν ἐνθουσιασμὸ τοῦ εἰδυλλίου;» Σὲ τρόπο

πού ἐπιστολογράφος τοῦ Περιοδικοῦ αὐτοῦ νὰ διερωτᾷται μήπως τὰ γράφει αὐτὰ... μαυραγορίτης! (1).

Δὲν πρέπει νὰ τελειώσουμε μὲ τὸ χρονογράφημα, πρὶν θυμηθοῦμε τὴν ἐπίδρασί του στὸ ζήτημα τῆς αὐτοκτονίας. Βέβαια τὸ θέμα ἔχει πάφει νᾶναι ἐπικαιρο, ἀφοῦ κανεὶς δὲν αὐτοκτονεῖ σήμερα... ὅπως στὶς καλές ἐποχές. Ἀλλὰ πόσο δὲν ἐθούθησε ἄλλοτε τὸ χρονογράφημα στὴν ἐξάπλωσι τῆς κοινωνικῆς αὐτῆς πληγῆς, μὲ τὴν ἐνίσχυσι καὶ τὴν πρόθυμη περίθαλψι πού τῆς ἔδωσε στὴν καθημερινὴν του στήλη;

Συμπεράσμα; Ὁ διευθυντῆς τῆς ἐφημερίδος πρέπει νὰκανε μιὰ τέτοια ἐξέτασι στὸν ὑποψήφιο πατέρα τῆς στήλης τῆς πρώτης σελίδος:

—Μπορεῖς μὲ καινούργιες λέξεις, μὲ φραστικὲς ἀκροθασίαις, μὲ τσιμπήματα, μὲ γαργαλητὰ ν' ἀρπάξῃς τὸν νεοέλληνα ἀπὸ τὸ γιὰκὰ καὶ νὰ τὸν καθήσῃς στὴν καρέκλα τοῦ ἀναγνώστη;

—Μπορῶ!... Καὶ τί νὰ τοῦ πῶ;

—Πῆς του ὅτι σοῦ κατέβη...

Αὐτὸ λέγεται δημοσιογραφικὴ, χρονογραφικὴ ἐπιτυχία.

Πρέπει λοιπὸν νὰ εὐχηθῆ κανεὶς στὸν τόπο μας νὰ γίνῃ γνωστὸ τὸ ὑγιές χρονογράφημα, ὅπως σὲ ἄλλες χώρες, ἕνα χρονογράφημα σὰν τοῦ Pierre l' Ermite (2) τοῦ καλύτερου Γάλλου δημοσιογράφου, ὅπως τὸν χαρακτηρίζει ὁ ἀκαδημαϊκὸς René Bazin (3) ἢ σὰν τὰ «Billets» τοῦ François Mauriac.

ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ χρονογράφημα, οἱ Ἑλληνικὲς ἐφημερίδες φιλοξένησαν στὶς στήλες τους καὶ ἄλλη φιλολογικὴ βλῆ. Ἦταν βέβαια δύσκολο, σὲ μιὰ ἐποχὴ πού, ὅπως ἔχει διαπιστωθῆ, δὲν εἶχε γερὴ φιλολογικὴ παραγωγὴ, μὲ οὐσιαστικὸ περιεχόμενο, ἢ ἐφημερίδα νὰ προσφέρῃ στὸ κοινὸ τῆς κάτι ἀξιόλογο. Ἀλλὰ ἡ φιλολογία πού ἔδωσε ὁ καθημερινὸς τύπος βρίσκεται

(1) Ἀκτίνες, τόμος 1942, σελ. 9.

(2) Ἀκτίνες, τόμος 1941, σελ. 213.

(3) Anthologie de la Renaissance Catholique, éd. «Alsacia», Paris τόμ. 3 σελ. 102.

ἀκόμη χαμηλότερα. Εἶναι τόσο γνωστὸ αὐτό, ὥστε θὰ ἦταν κουραστικὸ ν' ἀναφέρῃ κανεὶς παραδείγματα: "Ὀλη αὐτὴ ἡ φιλολογοία—οἱ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις εἶναι ἀδύνατο ν' ἀλλάξουν τὸν γενικὸ τόνο—ἔχει ἀποκλειστικὸ θέμα τὸ ἐγκλημα καὶ τὸν ἠθικὸ ἐκφυλισμὸ: Ληστές, ὀδάλισκες, σουλτάνοι, ὑπόκοσμος τῶν μεγαλουπόλεων, τοξικομανεῖς, ζωντανεύτηκαν ἀδρὰ κι' ἐκυκλοφόρησαν πληθωρικὰ μέσα στις σελίδες τῶν ἐφημερίδων. Μεγάλια ὀνόματα ἀνέλαβαν νὰ τροφοδοτοῦν τίς στήλες τοῦ μυθιστορήματος μὲ τὰ πορνογραφήματα.

Εἶναι γνωστὸ ἕνα πολὺ χαρακτηριστικὸ περιστατικὸ, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη:

Γνωστὸς λογοτέχνης εἶχε ἀναλάβει γιὰ χρόνια νὰ τροφοδοτῇ τίς στήλες ἀπογευματινῆς ἀθηναϊκῆς ἐφημερίδος μὲ ἠθογραφικὰ μυθιστορήματα. Βρισκότανε σὲ μιὰ ἀπὸ τίς γαργαλιστικὲς ἐκεῖνες σκηνές ποὺ χαρακτηρίζουν τὰ μυθιστορήματά του. Ὁ διευθυντῆς τῆς ἐφημερίδος παρακολούθησε τὴν κυκλοφορίαν καὶ εἶδε παραγγελίες στὸν συγγραφέα.

—...βάσταξέ τὴν τὴ σκηνὴ αὐτὴ γιατί ἡ κυκλοφορία ἀνεβαίνει!

Καὶ ἐκεῖνος κρατοῦσε τὴ συνέχεια γιὰ τὸ ἄλλο φύλλο, ὁ διευθυντῆς παρακολούθησε πάλι τὴν πούληση, καὶ οἱ ἐρεθιστικὲς λεπτομέρειες δὲν τελείωναν παρὰ θσαν ἡ κυκλοφορία ἄρχιζε νὰ κατεβαίνει—γιατί τὸ κοινὸ κουραζότανε πιά.

Οἱ ἐφημερίδες αὐτὲς διαβαζόντουσαν ἀπληστα ἀπὸ τὰ παιδιὰ τῶν σχολείων καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι τὰ πιὸ ἐξαχρειωμένα ἀπ' αὐτὰ συνιστοῦσαν μεταξὺ τους τὴν ἀγορὰ τῆς α ἢ τῆς β ἐφημερίδος, γιὰ νὰ τοὺς βοηθήσῃ σὲ διεστραμμένες συνήθειες.

...Ἐν τῷ μεταξὺ στά γραφεῖα τῆς ἐφημερίδος αὐτῆς ὁ διευθυντῆς ἐσημείωνε ἀνοδοτῆς κυκλοφορίας!

Ἔτσι γραμμὴν ἡ φιλολογοία τῆς ἐφημερίδος δὲν μπορούσε φυσικὰ νὰ ἔχῃ ὁδηγὸ κατὶ τὸ πνευματικὸ καὶ πολὺ λιγώτερο τὸ χριστιανικὸ πνεῦμα ποὺ θέλει κάθε ἀνθρώπινῃ ἐκδήλωσι, κάθε ἄλλαντο νὰ μπαίνει στὴν ὑπηρεσίαν τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, γιὰ τὴν ἀπόκτησιν περισσότερης χαρᾶς, περισσότερης εὐτυχίας. Εἶναι εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς

φανερὸ ὅτι, ὅπως κι' ἄλλες ἐκδηλώσεις πολιτισμοῦ, ὁ τύπος στὴν Ἑλλάδα ἀκολούθησε τὸ λάβαρο τῆς ἀπιστίας καὶ τοῦ ὀρθολογισμοῦ, ὑπακούοντας στὴ μόδα. Καὶ τὰ καλύτερα ἀκόμη στοιχεῖα τῆς δημοσιογραφίας δὲν κατάφεραν νὰ πηδῆσουν ἔξω ἀπὸ τὸ φαῦλο αὐτὸ κύκλο. Ὁ Γαβριηλίδης, ποὺ στέκει σὰν πατέρας τῆς ἐλληνικῆς δημοσιογραφίας, καὶ ἀκόμη τὰ τελευταῖα μεσοπολεμικὰ χρόνια ἄλλοι σοβαροὶ δημοσιογράφοι μὲ κύρος, κατὰ βάθος εἰμειναν ἀμέτοχοι ἀπὸ τὴν φλόγα ποὺ λέγεται χριστιανικὸ πνεῦμα καὶ λαμπικάρει κάθε ἐκδήλωσι τοῦ μυαλοῦ καὶ τῆς καρδιάς. Ὁ Γαβριηλίδης, παρὰ τὸ σεβασμὸ ποὺ εἶδεινε πολλὰς φορές γιὰ τὴν πίστιν (τόσο ταιριαχτὸ ἄλλωστε σ' ἕναν μαθητὴ τῆς Σχολῆς τοῦ Γένους) εἶδεινε πὺς εἶχε ἐμποδισθῆ νὰ νοιώσῃ βαθεῖα τὴν ἀξία τῆς. Ἄλλοιως θὰ γινότανε ἀπόστολὸς τῆς ἐμπνευσμένου καὶ ἔτσι ὀλόκληρο τὸ πρόγραμμα τῆς «Ἀκροπόλεως» θὰ ἄφινε καρπὸς, μιὰ ποὺ τὴν προώριζε, ὅπως ἔγραφε, «ὡς ἓν ἐκ τῶν κυριωτέρων ὀργάνων τοῦ κοινωνικοῦ πολιτισμοῦ» (4). Τί πέτυχε ἀπὸ τὴν «ἔνωσι» ποὺ εἶχε ὡς ἐπιβλήμα;

Μὰ καὶ σὲ σημερινὰ φύλλα ποὺ ὁμολογοῦν τὸν σεβασμὸν τοὺς στὴν πίστιν, βλέπει ὁ ἀναγνώστης πὺς κατὰ βάθος λείπει ἐκεῖνο τὸ «κάτι» ποὺ ἀλατίζει ἕναν τέτοιο σεβασμὸ. Πὺς ὑπάρχει καὶ κάποιο ἀνακάτεμα, ποὺ ἐπιτρέπει ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ νὰ δημοσιεύονται ἄρθρα ποὺ ἦσαν ὁμολογία πίστεως, ἐνὼ στὴν ἴδια ἐφημερίδα τὴν Μεγάλῃ Παρασκευῇ συνεργάτης κάνει φτηνὸ πνεῦμα καὶ διαμαρτύρεται γιατί ἐξακολουθεῖ νὰ ἀναφέρεται στὸ Πάσχα ὁ Ἰούδας καὶ ὁ Πιλάτος καὶ δὲν γίνονται ἐπὶ τέλους τὰ συμπαθῆ πρόσωπα τῶν ἡμερῶν αὐτῶν! Μὰ ἂν φύλλα ποὺ εἶχαν γιὰ πρόγραμμα τὸ σεβασμὸ πρὸς τὸ χριστιανικὸ πνεῦμα μαρτυροῦσαν ὡστόσο τὴ βαθύτερη ἀδυναμία τους νὰ ξεφεύγουν ὀλότελα ἀπὸ τὴν ὀρθολογιστικὴν ἀτιμὸσφαιρα καὶ μόδα, τί νὰ περιμένῃ κανεὶς ἀπὸ τίς ἄλλες ἐφημερίδες; Ἡ ποιικιλία τῆς ἀρνήσεως μέσα στὸν τόπο ἦταν πλούσια. Παλαιότερα βέβαια ἐπρόβαλλε θαρρετὰ τίς μεγαλόστομες κομπορητισμῶνες

(4) «Μὴ χάνεσαι» τῆς 15 Ὀκτωβρίου 1883, τὸ πολιτικὸν τοῦ «Πιστεύω».

της. Ἀλλὰ καὶ στὰ τελευταῖα χρόνια δὲν ἔπαψε, καὶ σὲ σοβαρὰ ἀκόμη φύλλα, νὰ σερβίρεται ἡ ὀρθολογιστικὴ ἐπιφυλλίδα. Ἔτσι βρίσκει ὁ ἀναγνώστης ἐπιφυλλίδες ὡς τὸ «Ὁ Χριστὸς ὡς ἱστορικὸν πρόσωπον» τοῦ Μπαρμπύς, τοὺς «Πρώτους Χριστιανούς» τοῦ Α. Houtin, ἀκόμη καὶ ἔργα τοῦ Ρενάν ὅπως «τὸ μεγαλόρηγμα τοῦ Ἰησοῦ». Εἶναι βέβαια γεγονὸς ὅτι στὰ τελευταῖα χρόνια σιγά-σιγά πληροφορεῖται καὶ ἡ ἐφημερίδα ὅτι ὁ ὀρθολογισμὸς ξεχάστηκε ἐκεῖ πού γεννήθηκε. Ἀλλὰ δὲν ἀκολούθησε ὁ προσανατολισμὸς πρὸς τὴν χριστιανικὴ κοσμοθεωρία, ἀπ' τὴν ὁποία εἶχε ἀποστατήσῃ κ' ἡ δημοσιογραφία. Θὰ μπορούσε νὰ ὀνομασθῇ ἡ νέα αὐτὴ περίοδος, περίοδος τῆς συγχύσεως καὶ τοῦ χάους, γιατί ἐνῶ ἀρχίζει κάπως νὰ ξαναθυμᾶται τὴν πίστι, τὴν ἀνακατώνει μὲ ὅσα ὑπολείμματα τοῦ ὀρθολογισμοῦ κατορθώνουν νὰ κυκλοφοροῦν ἀκόμη, καὶ ἔτσι (αὐτὸ τὸ βλέπει κανεὶς κυρίως στὰ ἑορταστικὰ φύλλα) ξαναγυρίζουμε σ' ἓναν χριστιανισμὸ λέξεων ἢ σὲ ἀτυχήματα, ὡς τὴν ἀναζήτησι τῶν πηγῶν τοῦ ποταμοῦ τοῦ χριστιανικοῦ αἰσθηματός μέχρι τῶν Ἰνδιῶν. Γι' αὐτὸ στὰ τελευταῖα ἑορταστικὰ φύλλα ἀρχίζουν νὰ προτιμοῦν τὴ σιωπὴ στὴ θέσι τῶν πανηγυρικῶν ἄρθρων—καὶ θὰ τὸ εὐχότανε κανεὶς, νὰ κλειστοῦν καλύτερα οἱ ἀρθρογράφοι τοὺς μέσα στὸ κουκούλι τοὺς, ὡς πού νὰ γίνῃ τέλεια ἡ μεταμόρφωσίς τοὺς, πού θὰ φέρῃ τὰ πράγματα στὴ θέσι τοὺς.

Τὸ 1924 μιὰ ἐφημερίδα ρωτοῦσε τοὺς Ἕλληνας διανοουμένους πῶς αἰσθάνονται τὰ Χριστογεννα. Οἱ περισσότεροι ἀπήντησαν ὅτι δὲν τὰ αἰσθάνονται κἀν. Καὶ ὅμως προτιμότερη αὐτὴ ἡ εἰλικρίνεια ἀπὸ τὸ φαινόμενο μιᾶς ἐπ' εὐκαιρίᾳ ἑορταστικῆς ἀρθρογράφου πῶς προτίμησε γιὰ νὰ χωνέψῃ τὰ Χριστογεννα νὰ πάρῃ τὸ δρόμο ἐνὸς καμπαρέ: «Ἐκεῖ βρίσκεται ἡ γῆ τῆς ἐπαγγελίας, ἐκεῖ μέσα τουλάχιστον θὰ μπορέσουν οἱ νοσταλγοὶ νὰ βροῦν τὴν καθαυτὴ χριστουγεννιάτικη ἀτμόσφαιρα πού τοὺς λείπει μέσα στὴν Ἀθήνα!» (5).

Η ΕΙΔΗΣΙΣ

Ἡ νοστροπία αὐτὴ στὸν ἡμερήσιον τύπον δὲν περιωρίσθηκε στὸ ἄρθρον καὶ στὴν ἐπιφυλλίδα, καὶ γενικὰ ἐκεῖ ὅπου ὁ δημοσιογράφος παύει νὰ εἶναι τὸ μεγάρωνο τῆς εἰδήσεως καὶ γίνεται ὁ κριτικὸς τῆς ἢ ὁ κήρυκας τῆς ἰδέας του. Ἡ ἴδια νοστροπία ἐχαρακτήρισε κ' αὐτὴ τὴν ξερῆ καὶ ἀσχολίαστη εἰδησι: Ἀπ' ὅ,τι συμβαίνει γύρω μας, ὁ συντάκτης τῆς ἑλληνικῆς ἐφημερίδος ἔκανε κατὰ κανόνα μιὰ στερεότυπη ἐκλογὴ. Ἔσβυσε ὅ,τι ἦτανε χριστιανικὴ ζωὴ καὶ ἀγνόησε ἓναν παλμὸ πού καὶ μόνο ἀπὸ δημοσιογραφικὴ ἐνημερότητα θάπρεπε νὰ τὸν προσέξῃ. Ἔτσι ἔφθασε στὸ σημεῖο, αὐτός, πού μὲ τὰ τρίστηλα καὶ τίς φωτογραφίες ἀνέβαζε σὲ κοσμοϊστορικὸ γεγονὸς τὸ ἔλλεινότερο ἔγγραφο, νὰ εἶναι ἐντελῶς ἀπληροφόρητος γιὰ κάθε χριστιανικὴ ἐκδήλωσι πού δὲν εἶναι μόνο τύπος καὶ ἐπιφάνεια.

Τί ξέρετε ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸν τύπον γιὰ τὴν σύγχρονον θρησκευτικὴν ζωὴ; Ἄς πάρουμε ἓναν Ἕλληνα ἐπαρχιώτη, ἀπ' αὐτοὺς πού δὲν ἔτυχε νάρθουν στὴν Ἀθήνα καὶ νὰ τὴν γνωρίσουν οἱ ἴδιοι. Γι' αὐτὸν ἡ Ἀθήνα, χάρις στὶς περιγραφὰς τῶν ἐφημερίδων τῆς, εἶναι γνωστὴ μόνο ἀπὸ ὅ,τι... ἀγνοοῦν οἱ περισσότεροι Ἀθηναῖοι.

Ἀνάλογη μὲ τίς πληροφορίες πού ἔπαιρνε ὁ ἐπαρχιώτης γιὰ τὴν Ἀθήνα, ἦταν κ' ἡ εἰκόνα πού ἔδινε ἡ ἑλληνικὴ ἐφημερίδα γιὰ τὴν ζωὴ τῆς Εὐρώπης. Παρίσι εἶναι μόνο οἱ τόποι ὅπου κανεὶς Παρισινὸς δὲν πατὰ, Μοιμάρτη ἦταν μόνο μερικὰ κέντρα ἐκμεταλλεύσεως, ξένων, ξεμωραμένων γέροντων κατὰ τὸ πλεῖστον, κ' ἄς εἶναι, ἀκριθῶς στὸν λόφον τῆς Μοιμάρτης, κέντρον ζωντανῆς πνευματικῆς κινήσεως, πού ἡ ἀκτινοβολία τῆς ξεπερνᾶ τὰ Γαλλικὰ σύνορα. Καί, μὲ τὴν ἴδια νοστροπία, πρωϊνὴ ἐφημερίδα, ἐνῶ δημοσίευε σὲ ἀναπάκρισι ἀπὸ τὸ Παρίσι ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ «Ἡμερολόγιον» τοῦ François Mauriac, δὲν ἔγραφε τίποτα γιὰ τὸ μεγάλο χριστιανικὸν ἔργον τοῦ πασίγνωστου Γάλλου Ἀκαδημαϊκοῦ.

Ἀλλὰ μήπως ἀπὸ τὴν εἰδησιογραφίαν τοῦ ἑλληνικοῦ τύπου ἔπαιρνε ὁ ἀναγνώστης μὴν γνήσια ἰδέα ἀπὸ τὴν ἐξέλιξι τῆς ἐπι-

(5) «Τὸ ἄστρο πού φέγγει». Ἐλ. Βῆμα τῆς 25. 12. 1938.

στημονικής σκέψης; Έπάνω στο θέμα της ήθικης και της ιατρικής επιστήμης στά σεξουαλικά ζητήματα, ο αναγνώστης των ελληνικών εφημερίδων πληροφορείται σαν το άπαντον της ευρωπαϊκής επιστημονικής κινήσεως τις παρορμητικές φωνές κάποιου κυρίου Χίρσφελντ, του οποίου ο μόνος επιστημονικός τίτλος ήταν η έντατική παραγωγή καθαρίνης. Και είχε αποσιωπηθεί δόλοτα το γεγονός ότι την ίδια εποχή (1927) στο κυριότερο γερμανικό ειδικό περιοδικό στήν «Εβδομαδιαία Ιατρική-νευρολογική επιθεώρηση» έδημοσιεύονταν κοινή δήλωση ογδόντα τριών Γερμανών ψυχιάτρων—άπ' αυτούς είκοσι έπτά καθηγείται το Πανεπιστήμιο—σαν διαμαρτυρία για την προσπάθεια να παραστήσουν τάχα την επιστήμη πως δικαιολογεί οποιαδήποτε παρεκτροπή από τη χριστιανική ήθική, τη χριστιανική πίστι (6). Ούτε λέξι από το τεράστιο αυτό επιστημονικό και πνευματικό γεγονός δεν έμαθαν οι αναγνώστες των ιδιικών μας εφημερίδων! Κι' ακόμα ούτε λέξι δεν είπαν, όταν μιιά Παρισινή εφημερίδα όπως ο Figaro, έκανε σε σειρά φύλλον του καμπάνια μεταξυ των μελών της Παρισινής Ακαδημίας των θετικών επιστημών, ρωτώντας για τη σχέση των θετικών επιστημών, στη σημερινή τους πιά πρόοδο, με την θρησκευτική πίστι. Από τους 88 Ακαδημαϊκούς (15 δεν απήγγησαν, κυρίως λόγω άπουσίας ή άσθενείας) οι 72 έδήλωσαν χωρίς περιστροφές πως τίποτε στήν γνήσια επιστήμη δεν υπάρχει αντίθετο στήν θρησκευτική πίστι, Ισα-Ισα ή επιστημονική πρόοδος βγάξει τις αντίθρησκευτικές προκαταλήψεις που ύπηρχαν άλλοτε. Η καμπάνια επροκάλεσε, φυσικά, θόρυβο και συζήτηση, έδημοσιεύθηκε και σε ειδικό τεύχος (7). Και όμως από όλα αυτά ο υ τ ε λ έ ξ ι δεν βρήκανε να δημοσιεύσουν οι εξασέλιδες και όκτασέλιδες τότε εφημερίδες μας με τις λεπτομερέστερες περιγραφές του οουδήποτε σκανδάλου που ξεσπούσε στο Παρίσι, ή στήν γη του Παρός!

(6) Ολόκληρο το κείμενο με τις ύπογραφές είναι δημοσιευμένο στήν Medizinisch-Neurologische Wochenschrift 1927 σ. 539-541.

(7) Le Sentiment Religieux et la Science, Paris 1928.

ΚΑΙ ΛΙΓΗ ΕΠΙΣΗΜΗ ΚΡΙΤΙΚΗ

Στό 1924 οι συντάκται των Αθηναϊκών εφημερίδων είχαν προσκαλέσει τον Πρόεδρο της τότε Έλληνικής Κυβερνήσεως στά έγκαίνια της λέσχης τους. Τόν παρεκάλεσαν να τους μιλήσει. Μά με φανερή δυσαρέσκεια άκουσαν τά παρακάτω λόγια: «Ο τύπος άποβαίνει κακοποιός δύναμης όταν στερήται ήθικης βάσεως... εν Ελλάδι εξέθρεψε τάς πολιτικές διαμάχας... με όπλα κατώτερα και του στοιχειώδους ανθρωπισμού. Είς τήν έλλειψιν τύπου όφείλεται τό ότι δεν συνετελέσθησαν εν Ελλάδι πρόοδοι ανάλογοι προς τήν ζωτικότητα και τήν εύφυϊαν του Έλληνικού λαού». «Τύπος άνόσιος, τύπος κακοήθης, τύπος κακούργος, ο μεγαλύτερος έχθρός ο άπειλών τό κράτος. Και πράγματι συνετέλεσε εις τήν καταστροφήν της ζωής του Έθνους μας... Έπιδιώκουν καθ' ήμέραν να θεραπεύσουν τά χειρότερα αισθησιακά ή άρπακτικά ένστικτα του πλήθους, τροφοδοτουν αυτό με πορνογραφικά δημοσιεύματα και συγχρόνως με τήν ύποστήριξιν πάσης άξιώσεως όσονδήποτε παραλόγου και επιζητούσαι να εμπνεύσουν τήν άπαισιοδοξϊαν δια να δημιουργήσουν τήν άναρχϊαν», επανελάμβανεν άλλος Έλλην Πρωθυπουργός σε δηλώσεις του τό 1930. Και στίς στήλες εφημερίδων που διατηρούσαν τήν άξιοπρέπεια του σοδαρού φύλλου, γράφηκαν αυτοκριτικές που δεν ήσαν λιγώτερο έντονες. Έτσι μία άπογευματινή εφημερίς ζητεί «τίν άμειλικτον έφαρμογήν του νόμου εναντίον εκείνων οι όποιοι καταχρώνται άναξίως της έλευθεροτυπίας δια να άποδοϋν μάλιστα της κοινωνίας και βδελύγματα, προαγωγοί πάσης διαφθοράς». «Η έλευθερία του τύπου, συνεχίζει, έχει αντίρροπον τήν ήθικην, της οποίας εκλειπούσης ή έλευθερία άποβαίνει επικίνδυνος κοινωνική πλήγη».

ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΟΣ ΚΑΙ ΜΠΑΛΩΜΑΤΗΣ

«Δίδοντας τήν τιμϊαν δραχμϊν του ο λαός», έγραφε στο πρώτο της φύλλο μιιά Αθηναϊκή εφημερίδα «της λέγει και της φωνάζει (της εφημερίδος): Έξακολουθώ να σου παρέχω τήν έμπιστοσύνη μου! Και ι-

δου δόξα του δημοσιογράφου! Ἀρχηγός και ἡγέτης τῆς κοινῆς γνώμης, ἐκλεγόμενος διὰ λαϊκῆς καθημερινῆς ψηφοφορίας».

Καί ὁ ἑλληνικός λαός ὄχι μόνον τὴν ἐφήφιζε τὴν ἐφημερίδα «μὲ τὴν τιμίαν δραχμὴν του», ἀλλὰ τὴν ἐλάτρευσε. Ὅταν τὰ τραίνα διασχίζοντας τὴν ἑλληνικὴν ὑπαίθρο συναντοῦσαν σὲ ἀπομακρυσμένα μέρη συνεργεῖα ἐργατῶν, τοὺς ἔβλεπε νὰ σηκῶνουν τὸ χέρι και νὰ σοῦ φωνάζουν: «καμιμιά ἐφημερίδα!» Αὐτὸ μόνον ἐκλιπαροῦσαν ἀπὸ τὸ γεμάτο τραίνο.

Ποιά ἦταν ὁμως ἡ ἀπάντησις τοῦ ἑλλήνου δημοσιογράφου στὸ φαινόμενο αὐτό; Τὴν εἶδαμε παραπάνω: Καμιμιά προσφορά, ἀκόμα και καμιμιά συναίσθησις εὐθύνης. Ἡ κοινωνία ζητᾷ ἀκόμα και ἀπὸ τὸν ἀπλὸ μπαλωματῆ νὰ μὴ ψευτίζῃ τὴν δουλειά του, ἀλλὰ νὰ δουλεύῃ εὐσυνείδητα, νὰ βοηθᾷ και αὐτὸς ἀπὸ τὴν ἀκοῦλα του τὴ συνεργασία τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου καρφῶντας εὐσυνείδητα τὰ μπαλώματα. Ὁ δημοσιογράφος, ἀκόμα κι' ἂν τὸν πάρουμε μόνον σὰν ἓνα βιομήχανο τῶν εἰδήσεων, πρέπει νὰ εἶναι λιγώτερο ὑπεύθυνος στὴν ἄσκησι τοῦ ἐπαγγέλματός του ἀπὸ ἓνα μπαλωματῆ; Μὰ ἡ ἄρνησι δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ ἀφίση και στὴ δημοσιογραφία τοὺς καρπούς τῆς. «Δεσποτισμὸς τῆς ἀρετῆς», ἀντίθετο πρὸς τὴν ἐλευθερία ἐχαρακτήρησε ἀθηναϊκὴ ἐφημερίδα τὴν διωξί των ἀσέμνιων δημοσιευμάτων και τὴν «υπερβολικὴν» ἀγνότητα «κοιμικῆς ἀρετῆς». Ἀκόμα και τὸ ἄρθρο τοῦ Συντάγματος πού εἶχε σκοπὸ νὰ βάλῃ κάποιον φραγμὸ, ἔμεινε ἀνεφάρμοστο. Ὁ εἰδικὸς νόμος πού προέβλεπε κυρώσεις, κι' ὅταν δημοσιεύθηκε, δὲν ἐφαρμόσθηκε. Ἔτσι ρεπορτερισκοὶ ἀσημαντοὶ ὅσο και ἀσυνείδητοὶ ἔβλυναν κι' ἔδεναν, χάρι στὸν ἐκβιασμὸ τῆς δυσφημίσεως πού διέθεταν.

Ἀπὸ μερικὰ χρόνια τώρα παρατηρεῖται κανεὶς κάποια τάσι ἐπανορθωτικὴ. Κάτι ἀρχίζουμε νὰ ἀντιλαμβάνομεθα ἀπὸ τὴν παγκόσμια κατάρρευσι τοῦ ὕλισμου. Ἐξεθώριασε ὁ κιτρινισμὸς, ἐκόπασε ἡ σκανδαλοθηρία. Θὰ συμμετάσχη κι' ἡ ἐφημερίδα στὴ γενικώτερη ἀναζήτησι θεμελίου ζωῆς; Σὲ μεγάλες ἐφημερίδες φιλοξενεῖται και στὴ λη θρησκευτικὴ. Ἐπιφυλλίδες μὲ πνευμα-

τικὲς ἀναζητήσεις ἀρχίζουν νὰ δημοσιεύονται και συνεργάτες τῶν ἐφημερίδων πού εἶναι γνωστὴ ἢ εὐθύνῃ τους γιὰ τὴν ἡθικὴ παρακμὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ τύπου, ἀνακατεῦνουν πότε πότε και θέματα πού τὰ θεωροῦν «θρησκευτικὰ».

Κι' ἀκόμα δὲν πρέπει νὰ παραλείψουμε τὴ συμβολὴ τῆς στῆλξης τῶν δωρεῶν γιὰ «κοινωνοφελεῖς σκοποὺς» οὔτε κάτι ἀγγελίες, στὰ «φιλά» τῆς δευτέρας σελίδος, γιὰ κάποιους πονεμένους ἢ δυστυχισμένους πού ὑποφέρουν ξεχασμένοι στὸ κρεβάτι τῆς ἀρρώστειας, στὴ μαυρίλα τῆς φτώχειας. Αὐτὲς οἱ δυὸ-τρεῖς γραμμούλες ἔχουν μεταβάλει πολλὰ τέτοια δράματα σ' εὐκαιρίες ἀναλαμπῆς τῆς φιλαλληλίας, πού βρίσκει ἔτσι στὴν ἐφημερίδα ἓνα συνεργάτη στὸ μεγάλο ἔργο τῆς.

Ἄς ἐλπίσουμε, τὸ ἐλπίζουμε, πὺς ἡ βελτίωσις, ἡ ἀνάηψις θὰ συνεχισθῇ. Μὰ γιὰ νὰ συνεχισθῇ εἶναι ἀνάγκη νὰ λεχθῇ ἡ ἀλήθεια. Καί ἡ ἀλήθεια εἶναι πὺς ὁ τύπος μας, ἑκατὸ τόσα χρόνια, εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ γίνῃ ὀδηγητῆς, ἐμψυχωτῆς, ἀνυψωτῆς τοῦ ἔθνους στὰ πρῶτα βήματά του. Κι' ὁμως, παρ' ὅλες τῖς ὑπηρεσίες πού προσεφέρθησαν, και τῖς ὅποιες κάθε ἄλλο παρὰ ξεχνᾷμε, σὲ μεγάλο μέρος ἀφέθηκε μὲ ἐπιπολαιότητα και λησμονία τῶν εὐθυνῶν γιὰ τὴν εὐκαιρία πού εἶχε, νὰ γίνῃ ἄρνησις, δοῦλος τῶν ἀδυναμιῶν και τῆς μόδας, φωτοσβέστης, ἐχθρὸς τοῦ πνεύματος. Ὅ, τι σάπιο, εἶχε θέσι στῖς στῆλες τῆς μερίδος αὐτῆς ἀμείσως, ὅ, τι καλὸ, εἶχε ἐξοστρακισθῇ. Δὲν ἔλειψαν βέβαια οἱ ἐπαινετὲς ἐξαιρέσεις. Μιά ὅποιαδήποτε τίμα αὐτεξέτασις ὁμως θὰ δεῖξῃ πὺς ἡ καθημερινὴ ἐπαφὴ τοῦ ἀναγνώστου μὲ τὴν τέτοια ἐφημερίδα, ἀντὶ νὰ ἀνεβάσῃ τὸν ἀναγνώστη, τὸν κατεβάξει, τὸν δένει πιὸ σφιχτὰ μὲ τὰ δεσμά τοῦ κατώτερου κόσμου. Μετρήστε ἐκεῖνους πού θὰ σᾶς ποῦν πὺς ἔγιναν ἀνώτεροι, πνευματικώτεροι, ἀπὸ τὰ μυθιστορημάτα, τῖς ἐπιφυλλίδες, τὰ χρονογραφήματα, τὴν εἰδησιογραφία πολλῶν ἀπὸ τῖς ἐφημερίδες μας. Καί θὰ σᾶς φέρουμε χιλιάδες, μυριάδες, νέων ἰδίως, πού στὸν ἀγῶνα τὸν καλὸ, στὸν δύσκολον ἀγῶνα, ἐνῶ εἶχαν προαίρεσι: καλὴ, ἀκόμα νίκες σημαντικὲς νὰ σημειώσουν, θριαμβευτὲς στὴν καθημερινὴ μάχη.

έπεφταν πάλι στην ήττα και την απόγνωσι, από το βαρύ πυροβολικό που έχρησιμοποίησε η δύναμις του κακού: Το περιεχόμενο της καθημερινής εφημερίδος μας!

Όδυνηρό, βέβαια, αυτό! Μά υπάρχει και το οδυνηρότερο. "Οτι όλα αυτά δεν έγιναν από εσφαλμένη αντίληψη, για την υποστήριξη ιδεών ψεύτικων, όπως άλλου. Κίνητρό τους μόνο ήταν η χρηματοθηρία, με την μορφή του κυνηγητού της κυκλοφορίας. «Αν μία μερίδα του τύπου μας όλο στο βούρκο διέτριβε, το έκανε όχι από πλανημένη ιδεολογία, παρά από ψύχραιμο υπολογισμό, πώς αυτή η βουρκολογία άρξει στην αντίθετη πλευρά του πλήθους, δίδει άρα κυκλοφορία». Αντί να θεραπεύσουμε την άρρώστεια, εκυττάξαμε να την εκμεταλλευθούμε. Αυτό είναι η αλήθεια.

"Αλλά ως μη μείνουμε σ' αυτό. "Ας δούμε καλύτερα τις ελπίδες που υπάρχουν. Συνέπεια της πνευματικής αναγεννήσεως, ύστερα από τη χρεωκοπία της άρνήσεως,

φαίνεται ότι και η εφημερίδα μας δεν θα μείνη ξένη από την πνευματική αυτή άπαρχή.Κάτι σαν σοβάρισμα διαφαίνεται.Σοβαρεύει κι' ο λαός μας, κι' αυτό το παίρνει είδησι ο έμπορος, ακόμα και στο θέατρο. Πολύ περισσότερο το παίρνει είδησι ο δημοσιογράφος εκείνος που ενδιαφέρεται να έχη κάτι μέσα του. Βέβαια, δεν λείπουν κι' εκείνοι που δυσκολεύονται να ξεκολλήσουν από το βούρκο, ν' αλλάξουν το έργο του δηλητηριαστού, να το αντικαταστήσουν με του θεραπευτού και τονωτού την απασχόλησι. Και τώρα, μέσα στην πολεμική ταραχή, με την μεγαλύτερη αναλγησία ασχολούνται με τόν παλθό τους χαβά.Μά ελπίζουμε πώς κι' αυτοί δεν θα αντισταθούν εις το τέλος. Έλπίζουμε... όχι μόνον γιατί θέλομε να ελπίζουμε, αλλά γιατί βλέπομε και σημάδια της εξυγιάνσεως, όλοένα περισσότερα. Και είναι κάτι σπουδαίο η ελίδα αυτή. Είναι η θασισ στη θλιβερή έρημιά που μας έμαράζωνε την πνευματική μας υπαρχή!

Δ. ΠΕΥΚΙΩΤΗΣ

Προδραμόντες δυστυχώς της ηλικίας ήμων, αντιγράψαντες και μιμηθέντες... ό,τι έν τη Έσπερία πράττουσι γεγηρακότα έθνη και λαοί κατάκοροι, χωρίς να συλλογισθώμεν, αν ό,τι γίνεται εκεί δύναται και παρ' ήμιν να γίνη, ένεδύθημεν έσθητας ποικίλας ίσως και χρυσοφείς και πολυτίμους, αλλά βαρείας όμως διά τούς ώμους ήμων, και κατηντήσαμεν επί τέλους πλαγγόνες έτεροκίνητοι, κατανεύοντες η άπονεύοντες προς τόν κινούντα ήμάς παντοδύναμον μίτον του δυτικού πολιτισμού, ως τά ξύλινα εκείνα ξόανα της πρώτης του έτους, τά προκαλούντα την θορυβώδη αγαλλίασιν τών νηπίων.

(Μελέτη περί Ιωάννου Καραούσσα)

Διατί περιορίζονται εις περιγραφην άποτροπαιών κυρίως και βδελυρών σκηνών, θεαμάτων άηδών και προξενούντων αυτόχρομα ναυτίαν...; Αύτην άρα γε μόνον την όψιν έχει ο πραγματικός κόσμος; Κακούργοι μόνον και μέθυσοι και προώλει και πλάσματα έκπεπτωκότα ύπάρχουσιν έν αύτῳ; Κοπρώνας μόνον και μιάσματα, άμάρας μόνον και άκαθαρσίας, έλκη και σαπρίαν μόνον, ράκη και σκύβαλα και ούδέν άλλο περιέχει ο κόσμος ούτος; "Οχι, βεβαίως... έχει και αισθήματα ο κόσμος ούτος ευγενή και πράξεις δυναμένας να έμπνεύσωσι καλλιτέχνην και πόθους ούχι χαμαιπετείς.

Διατί λοιπόν απέκλεισαν ταύτα πάντα του καλλιτεχνικού των πεδίου οι φιλολογικοί φωτογράφοι και έστησαν την είκαστικήν αύτων μηχανήν άπέναντι του βορβόρου μόνον και τών τελμάτων;

(Ανάλεκτα τόμ. Β' σ. 175-6).

ΑΓΓΕΛΟΣ ΒΛΑΧΟΣ

«Υψιστε θριαμβευτά του θανάτου· αιώνιε Νυμφίε τῶν ψυχῶν ἡμῶν, θειότατε Ἰησοῦ, εἰς ἐσέ στρέφεται ἡ γλῶσσά μου· εἰς ἐσέ ἀγρυπνεῖ τὸ πνεῦμά μου· εἰς ἐσέ ἀποθέτω τὰς ψυχὰς τῶν ποθητῶν τούτων ἀκροατῶν μου. Ἐκεῖ ὅπου ἐγὼ ἔρριψα τὸν σπόρον τῆς εὐαγγελικῆς ἀληθείας Σου, πέμψον τὴν ὀμβροτοκίαν τῆς θείας Σου χάριτος, διὰ νὰ βλαστήσῃ σωτήριος καρπός. Δέξαι, ὦ θεῖε Λόγε, τοὺς λόγους μου, ὡς λογικὴν θυσίαν, ὅπου ἐγὼ προσφέρω εἰς δόξαν τοῦ ἁγίου Σου ὀνόματος, εἰς σωτηρίαν τῆς ἁμαρτωλῆς μου ψυχῆς καὶ τούτου μου τοῦ ἀκροατηρίου. Ἐμφάνηθι νοερῶς νὰ μᾶς εὐφράνης με τὸ φῶς τῆς ἐνδόξου Ἀναστάσεως· καὶ ἂν εὕρῃς τάχα κλεισμένας τὰς καρδίας μας, πέρασε ὁμως ἐκεῖ μέσα, καθὼς ἐπέρασες κεκλεισμένων τῶν θυρῶν πρὸς τοὺς μαθητάς Σου, καὶ ἔμπνευσόν ἐκεῖ μέσα τὴν χάριν τοῦ ἁγίου Σου Πνεύματος καὶ τῆς θείας Σου εἰρήνης· εἰπέ ἄλλην μίαν φοράν πρὸς ἡμᾶς: «Λάβετε Πνεῦμα ἅγιον· Εἰρήνη ὑμῖν».

(Λόγος εἰς τὴν Κυριακὴν τῆς Ἀναστάσεως, Διδαχαὶ τόμ. Α' σ. 267-268)

ΗΛΙΑΣ ΜΗΝΙΑΤΗΣ

Πῶς χρὴ διακεῖσθαι τὸν τὴν ἱεράν θεολογίαν μαθητιῶντα. «Πρῶτον μὲν δὴ καθαρὸν εἶναι χρὴ τὴν καρδίαν τὸν τῆς θεολογικῆς διδασκαλίας ἀπτόμενον, ἢ μετὰ προθέσεως ἤκειν ὀρθοῦ συνειδότος, καὶ βίου μεταβολῆς πρὸς ἀρετὴν καὶ ἀκρίθειαν.....

»Βον. Προσέρχεσθαι δεῖ τῇ μελέτῃ τῆς θεολογίας μὴ δοξοκοποῦντα, μηδὲ τετυφωμένον ἐπὶ τῷ ὕψει τῶν μαθημάτων, ἀλλ' εἰς οἰκοδομὴν πρῶτον ἑαυτοῦ, εἶτα τῶν ἄλλων λογισμοῖς εὐσεβέσιν ἀγόμενον· ἑαυτοῦ δὲ τὰ ἐλλειμματα, κἂκ τῶν ἰδίων τὰ τῶν πέλας, ταῖς Γραφαῖς ὡς ἐν κατόπτροις ἐνοπτριζόμενον, ἢ λέγεται Σειράχ. Τῷ ὄντι γὰρ κάτοπτρόν εἰσι τοῖς πιστοῖς αἱ θείαι Γραφαί.

»Γον. Μετ' αἰδοῦς καὶ ταπεινοῦ τοῦ φρονήματος ὀφείλει προσίεναι τῇ τοιαύτῃ μελέτῃ ὁ τῆς ἱερᾶς θεολογίας ἀκροάμων· εἰσεῖσι γὰρ τὸ πέλαγος τῶν θείων Γραφῶν· καὶ Θεοῦ ρημάτων μύστην ἑαυτὸν παρέχεται, ὧν οὐδὲν σεβασμιώτερον, οὐδὲ θεϊότερον, ὅπου Θεὸς μὲν ὁ λαλῶν, ἐρμηνευτῆς δὲ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον· ἐπὶ τίνα γὰρ, φησί, ἐπιβλέψω, ἀλλ' ἢ ἐπὶ τὸν ταπεινὸν καὶ ἡσύχιον, καὶ τρέμοντά μου τοὺς λόγους;

»Δον. Ἐπὶ τὴν ἱεράν παιδείουσι ὑπαλείφει ὁ τοῦ μαθεῖν ἔρωσ».

(«Θεολογικόν» Βενετία 1872 σελ. 14-16).

«Οὐδεμία διάλεξις συγκροτεῖται μετ' ἐκείνων, οἱ ὅποιοι δὲν ὁμολογοῦσι τὰς ἀρχάς, ἐξ ὧν ἐπιφέρονται κατ' ὀρθὸν λόγον τὰ συναγόμενα συμπεράσματα: ἀρχαὶ δὲ ἐπὶ τοιούτων ζητημάτων εἶναι δύο· ἡ μὲν ὑπερφωστέρα καὶ θειότερα, ἢ ἐκ τῆς Ἱερᾶς Ἀποκαλύψεως, ἡ δὲ θεία μὲν αὐτή, ἀλλ' ὀπωσοῦν φυσικωτέρα, καὶ ἐκ τοῦ λόγου τοῦ ὀρθοῦ τε καὶ ἐπιστήμονος, καὶ ἐκ τοῦ λογικοῦ αὐτοῦ ἐπὶ τῶν ἀπλουστέρων ἐννοιῶν, μετὸ ὅποιον λογικὸν ἐκόσμησε τὸν ἄνθρωπον ὁ Θεός».

(«Γ. Αἰνιάνος: Συλλογὴ ἀνεκδότων συγγραμμάτων, Ἀθήναι 1838 σ. 11).

ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑΝ ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ

ΤΕΣΣΑΡΕΣ ΜΟΡΦΑΙ

Ὁ ἐνδιαφερόμενος διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς πνευματικῆς ζωῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα, θὰ ἔχη πολλάκις κάμει σύγκρισιν μεταξύ τῆς νῦν σημειουμένης ἐξαπλώσεως τοῦ χριστιανικοῦ ἔργου διὰ τὴν μὀρφωσιν τοῦ λαοῦ μας καὶ τῆς εἰς παρελθούσας γενεὰς ὑπαρχούσης νεκρότητος, μόλις συγκαλυπτομένης ἀπὸ τύπου τινός. Ἡ σύγκρισις εἶναι βεβαιῶς εὐνοϊκὴ διὰ τὴν γενεάν μας· τὸ πνευματικὸν χριστιανικὸν ἔργον καὶ εἰς τὸν τόπον μας ἀρχίζει νὰ ἐμφανίζῃ κατάστασιν ἂν ὄχι ἀκόμη πλήρως ἰκανοποιητικὴν, ἀλλὰ πάντως ἀρκούντως ἐνθαρρυντικὴν. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ἡ πρόοδος αὐτὴ ἔγινεν ἀποτόμως, δι' ἀλμάτων. Γενεαὶ εἰργάσθησαν διὰ νὰ ἐπιτευχθῇ τὸ ἀποτέλεσμα, πλείας ἐργατῶν τοῦ Λόγου ἠνάλωσαν τὴν ζωὴν των διὰ νὰ εὐρουν οἱ νεώτεροι παρεσκευασμένον κἀπως τὸ ἔδαφος. Ἄφανεις οἱ περισσότεροι, ἀγνωστοὶ εἰς ἡμᾶς, ἀλλ' ἐμφανεστάτους καρποὺς παραγαγόντες. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἄλλοι, τῶν ὁποίων ἡ ζωὴ δὲν ἦτο δυνατόν νὰ μὴ προκαλέσῃ τὴν γενικὴν προσοχὴν. Ἡ δρᾶσις των ἐξέπληξε, συνετάραξε, προεκάλεσε τὸν θαυμασμόν, τὴν ἀγανάκτησιν, ἀλλὰ πάντως τὴν πνευματικὴν ἀναξωγογήνησιν. Καταρχόμενοι αὐτοὶ ἐνὸς νέου ἔργου, ἀνευ προτύπων καὶ ἀνευ ὁδηγητῶν, δὲν ἔπραττον πάντοτε τὸ ὀρθόν, ἐξέκλιναν καὶ εἰς ὑπερβολάς, εἰς μονομερείας, καὶ δίδουν λαθρὴν εἰς κριτικὴν. Ἀλλὰ πάντοτε ἐνθρῶγον ἐξ ἀγίας προαιρέσεως, μεθ' ἱερᾶς αὐταπαρνήσεως, καὶ ἐν τῷ συνόλῳ συνετέλεσαν πολὺ περισσότερον εἰς τοῦ Ἔθνους τὴν ἀναγέννησιν, παρ' ὅσον διάφοροι κύριοι, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ τοῦ γραφείου των καὶ ἐν πάσῃ ἀνέσει ἠσχολοῦντο νὰ χλευάζουν πᾶν ἱερὸν καὶ δαῖον.

Εἰς τὸ σημείωμα τοῦτο θὰ προσπαθήσωμεν νὰ δώσωμεν μίαν εἰκόνα τεσσάρων ἀπὸ τοὺς πνευματικοὺς αὐτοὺς ἐργάτας—μὴ ἀποκρύπτουνας καὶ τὰς ἰδιορρυθμίας των ἀκόμη—ἐπιφυλασσόμενοι νὰ ἀσχοληθῶμεν ἐν καιρῷ καὶ μετ' ἄλλας συγγενεῖς μορφάς.

Κατὰ τὸν λήξαντα αἰῶνα καὶ ἀρ' ἧς ἐποχῆς τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος ἀνεκηρύχθη ἀνεξάρτητον βασιλεῖον, οὐδεμία σοβαρὰ μέριμνα εἶχε ληφθῆ διὰ τὴν θρησκευτικὴν δι-απαιδαγωγῆσιν τοῦ λαοῦ. Καὶ εἶναι μὲν

ἀληθές ὅτι ὁ Καποδίστριας προσεπάθησε ἀπ' ἀρχῆς νὰ βελτιώσῃ ἀπὸ μορφωτικῆς καὶ ὀλικῆς ἀπόψεως τὸν κληρὸν, νὰ κανονίσῃ τὰ τῶν ἀρχιερέων, νὰ ἀποκαταστήσῃ εὐταξίαν εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ ἐπικοινωνίαν αὐτῆς πρὸς τὸ Πατριαρχεῖον, νὰ μορφώσῃ ἠθικοθρησκευτικῶς τὸν λαόν, ἀλλὰ δυστυχῶς ὁ βίαιος θάνατός του ἐματαιώσε τὴν ὀλοκλήρωσιν τῶν προσπαθειῶν του. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Καποδιστριαίου, ἐδημιουργήθησαν ποικίλαι ἀνωμαλίαι εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ὑπετάραξε χαλάρωσις τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθηματος καὶ κάποια περιφρόνησις πρὸς τὴν Ὁρθοδοξίαν καὶ κατεβλήθη προσπάθεια, ὅπως ὑποταχθῇ ἡ ἐκκλησία εἰς τὴν πολιτείαν καὶ μάλιστα εἰς τὸν βασιλεῖα.

Ἄλλ' ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐπὶ εἰκόσι περίπου ἔτη συνετάραξε περισσότερο τὴν ἐκκλησίαν, ἦτο ἡ ὑπὸ τοῦ Φαρμακίδου πεισιμῶνυς ὑποστηρικθεῖσα βίαια ἀπόσπασις τῆς Ἑλληνικῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τοῦ Πατριαρχείου. Οἱ τότε ἀρχιερεῖς περιεπλάκκσαν εἰς ἀγῶνας πρὸς ἀλλήλους καὶ πρὸς τὴν Κυβέρνησιν καὶ δὲν ἔδωσαν τὴν πρέπουσαν σημασίαν εἰς τὴν μὀρφωσιν τοῦ λαοῦ. Κατὰ δὲ τὰ μέσα τοῦ 18ῷ αἰῶνος, μόνον τεσσαρὲς ὑπέργριοι ἐπίσκοποι ὑπῆρχον, οἱ ὁποῖοι μάλιστα καὶ παρέμενον εἰς Ἀθήνας, ἀνίκανοὶ ἄλλως τε νὰ ἐπαρκέσουν εἰς τὰς θρησκευτικὰς ἀνάγκας τοῦ λαοῦ. Οἱ ἐλάχιστοι ἱεροκήρυκες ἔκαμνον κατὰ καιροὺς περιοδείας καὶ ἀπήγγελλον κηρύγματά τινα ἀπὸ γλωσσικῆς καὶ νοητικῆς ἀπόψεως ἀκατάληπτα εἰς τὸν λαόν. Τὰ θρησκευτικὰ βιβλία ἦσαν ὀλίγα τὴν ἐποχὴν αὐτὴν, περιοδικὸς θρησκευτικὸς τύπος ἔλειπε καὶ ὁ λαὸς ἔμενε θρησκευτικῶς ἀπαιδευγώγητος. Κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἐνεφανίσθησαν ἐθνοσωϊῶδεις τινὲς εὐσεβεῖς κήρυκες, οἱ ὁποῖοι αὐτοδουλῶς καὶ ἠδιδουλωσ, ἀνέλαθον τὴν διάδοσιν τῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας καὶ ἐδημιούργησαν κίνησιν ὄχι μικράν. Ἐνας ἐξ αὐτῶν, ὁ ὁποῖος περὶ τὸ 1850 συνεκίνησε διὰ τῆς δράσεώς του Ἐκκλησίαν καὶ Κυβέρνησιν καὶ συνήρπασε τὸν λαόν τῆς Πελοποννήσου, ὑπῆρξεν καὶ ὁ Παπουλάκος.

ΠΑΠΟΥΛΑΚΟΣ

Ὁ Χριστοφόρος Παναγιωτόπουλος, ὁ γνωστός περισσότερο ὑπὸ τὸ ὄνομα Παπουλάκος ἐγενήθη εἰς Ἀρμπουνα Καλα-

ὄρυγαν περὶ τὸ 1785, ὅπου, ἀγαπῶν, ἐξήσεν ἐπὶ μακρὸν, ἐντίμως ἐργαζόμενος. Ἐκ τῶν σαζομένων ἐπιστολῶν του φαίνεται ὅτι μόλις θὰ εἶχε τελειώσει τάξεις τινὰς τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου. Τὴν μικρὰν αὐτοῦ μόρφωσιν συνεπλήρωσε κάπως διὰ τῆς μελέτης θρησκευτικῶν τιμῶν βιβλίων. Εἰς προχωρημένην ἡλικίαν ἐγκατέλειπε τὸν τόπον τῆς γεννησεῶς του, παρέδωκεν ὄσα χρήματα εἶχεν εἰς τοὺς ἀδελφοὺς του, καὶ περιβλήθειε μοναχικὸν σχῆμα, ἤρχισεν περιοδεῖας εἰς τὰ πέριξ χωρία. Ἀπ' ἀρχῆς ἔκαμεν ἀγαθὴν ἐντύπωσιν εἰς τοὺς ἀπλοῦς χωρικοὺς, οἱ ὅποιοι ὄχι μόνον ἐφιλοξέουν αὐτὸν προθύμως, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὰ ἔθιμα τῆς ἐποχῆς, τοῦ προσέφερον εὐχαρίστως βοήθημα, τὰ ὅποια ἐκεῖνος ἐδίδεν εἰς τοὺς ἔχοντας ἀνάγκην. Ἡ ἀνιδιοτέλειά του καὶ ἰδίως αἱ ἐλεημοσύναί του, καίτοι ἐγίνοντο μὲ πολλὴν μυστικότητα, διεδίδοντο εὐρύτατα καὶ συνετέλουν εἰς τὸ νὰ ἐνισχύεται ἀκόμη περισσότερο ἡ ὑπόληψις του. Μετ' ὀλίγον χρόνον ἐπέστρεψεν εἰς τὸ χωρίον του, καὶ κτίσας μοναχικὴν κοινότητα, ἐμόναζε.

Κατὰ τὰ ἔτη ἐκεῖνα ἔδρα εἰς τὰς Πάτρας καὶ τὰ περὶ αὐτὴν μέρη, ὁ ἐνάρετος καὶ ἐνθουσιῶδης Κεφαλλῆν Κοσμᾶς Φλαμιᾶτος, τοῦ ὁποίου ἡ φήμη εἶχε φθάσει μέχρι τοῦ Παπουλάκου. Κατὰ τὸ 1847 ὁ Φλαμιᾶτος, περιοδεύων εἰς τὰ περὶ τὸ Αἴγιον καὶ Καλάβρυτα μέρη, συνήτησε τὸν μονάζοντα Χριστοφόρον, εἰς τὸν ὅποιον ἀνερείπισε τὴν φλόγα τῆς πίστεως καὶ ἐνέπνευσεν ἰσχυρὸν ζῆλον καὶ ἐνθουσιασμὸν ὑπὲρ τοῦ κηρύγματος. Ἐκτοτε ὁ Χριστοφόρος ἀφῆκε τὴν μόνωσιν καὶ ἤρχισε νέας περιοδεῖας. Ἦτο δὲ γέροντα μετρίου ἀναστήματος, μὲ ὑπόλευκον γενειάδα, μὲ χονδρὸν ράσον καὶ καλογηρικὸν στούφον.

Τὸ 1848 ἦλθεν εἰς Ἀθήνας καὶ ἐζήτησε παρὰ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τὴν ἀδειαν νὰ κηρύττῃ ἀνά τὴν Πελοπόννησον. Ἀλλὰ ἐξ αἰτίας ἐνὸς ἀρχιερέως, χαρακτηρίσαντος τὸν Χριστοφόρον ὡς ἀγαρμματον, δὲν ἐδόθη ἡ ἀδεία. Τῷ 1851 ὁμοῦς ἡ Σύνοδος, καλύτερον διακριθεῖσα τὰ περὶ τοῦ Παπουλάκου, ἔδωκε τὴν ἀδειαν. Ὁ Παπουλάκος καὶ πρὶν δοθῆ ἡ ἀδεία, πολὺ δὲ περισσότερο ἀφ' ὅτου ἐδόθη, ἐξηκολούθησε τὸ κήρυγμα. Τὸ κήρυγμά του ἦτο ἀπλοῦν εἰς λόγον καὶ νοήματα. Κατέκρινε τὴν κακίαν καὶ συνέτα τὴν τήρησιν τῶν θρησκευτικῶν καθηκόντων, τὸν τακτικὸν ἐκκλησιασμὸν, τὴν ἐλεημοσύνην, τὴν συμφιλίωσιν τῶν ἐχθρῶν, τὴν ὁμόνοιαν καὶ ἀγάπην ὄλων. Ἐνίστο ἐστρέφετο καὶ κατὰ τῆς τότε Κυβερνήσεως.

Τὸ ἀπλοῦν κήρυγμα τοῦ Παπουλάκου ἔκαμεν ἰσχυρὰν ἐντύπωσιν εἰς τὸν λαόν. Αἱ ζωοκλιπαὶ καὶ τὰ πάσης φύσεως ἐγκλήματα περιωρίσθησαν εἰς τὸ ἐλάχιστον. Ἡ

ὕπαιθρος ἀπέκτησε ἀσφάλειαν, ἀγνωστον προηγουμένως, καὶ τὴν ὅποιαν οἱ νόμοι καὶ τὰ ὄργανα τῆς τάξεως ἀπεδείχθησαν ἀνικανοὶ νὰ ἐπιβάλουν. Τὸ πατροπαράδοτον μῖσος μεταξὺ τῶν οἰκογενειῶν καὶ αἱ διαιωνιζόμεναι τρομεραὶ ἐκδικήσεις, ἐξέλιπον.

Τὴν εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν τῶν κηρυγμάτων ἀνέφερον δι' ἐπισήμων ἐκθέσεων καὶ Νομάρχαι, ἐχθρικότατα μάλιστα διακειμένοι πρὸς τὸν Παπουλάκον. Πολλοὶ δὲ δήμαρχοι, ἀποβλέποντες εἰς τὴν ὠφέλειαν τοῦ λαοῦ, προσεκάλουν ἐγγράφως αὐτὸν εἰς τοὺς Δήμους των. Ὁ δὲ λαός, τὸν ὑπεδέχτο πανηγυρικώτατα, μὲ ἐκδηλώσεις ἀπεριορίστου σεβασμοῦ. Οἱ κώδωνες τῶν ἐκκλησιῶν ἀντηχοῦσαν χαρμωδῶν, οἱ ἀνθρώποι ἐγκατέλειπον τὰς ἐργασίας των καὶ φέροντες τὰ ἐξαπτέρυγα, ἐξήρχοντο μετὰ τῶν ἱερῶν εἰς ὑποδοχὴν, τὰ σχολεῖα διέκοπτον συνήθως τὸ μάθημα, ἵνα διδάσκαλοι καὶ μαθηταὶ παραστοῦν ἐν σώματι εἰς τὴν ὑποδοχὴν, αἱ γυναῖκες ἔφερον εἰς τὰς ἀγκάλας των τὰ βρέφη διὰ νὰ τὰ εὐλογήσῃ ὁ Παπουλάκος. Κάποτε δὲ ὁ ἐπίσκοπος Ἀσίνης Μακάριος, ἐνδεδυμένος τὰ ἀρχιερατικὰ του ἄμφια, ὑπεδέχθη αὐτὸν μὲ πολλὴν τὴν ἐπισημότητα.

Ἡ συγκίνησις ὁμοῦς καὶ ὁ ἐνθουσιασμὸς τοῦ λαοῦ, μετεβλήθη εἰς ἀναστάσιον, ὅταν Ἐκκλησία καὶ Πολιτεία, θεωρήσασαι τὸν Παπουλάκον ὡς ὄργανον προπαγάνδας, ἐπιβουλευομένης τάχα τὸν Βασιλεῖα, ἔλαβον μέτρα κατ' αὐτοῦ. Ἡ Ἱερὰ Σύνοδος ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 1851 ἀπηγόρευσε εἰς αὐτὸν νὰ κηρύττῃ, ἐξαπέλυσεν ἐπανειλημμένως ἐγκυκλίους κατ' αὐτοῦ, καὶ ἀπέστειλεν ἱεροκήρυκας διὰ νὰ μετατρέψουν τὸ φρόνημα τοῦ λαοῦ. Ἀλλ' ἐπειδὴ τὰ ἐκκλησιαστικὰ μέτρα δὲν ἐστάθησαν ἱκανὰ οὔτε τοῦ Παπουλάκου νὰ σταματήσουν τὰς περιοδεῖας, οὔτε τοῦ λαοῦ νὰ παραλύσουν τὸν ἐνθουσιασμὸν, ἔλαβε δραστηκώτερα μέτρα ἡ Κυβέρνησις, διατάξασα κατὰ τὸν Μάϊον τοῦ 1852 τὴν σύλληψιν «ὁ παραλίου μοναχοῦ». Αὐτὸ ἀπεκορύφωσε τὸν ὑπὲρ τοῦ Παπουλάκου ζῆλον καὶ ἐξήγειρε τὸν λαόν. Εἰς τὴν Λακωνίαν τὰ πλήθη συνάδουσαν αὐτὸν καὶ ἐντὸς τῶν πόλεων καὶ κατὰ τὰς περιοδεῖας, ἔτοιμοι νὰ ἀμυνοῦν μέχρι θανάτου ὑπὲρ αὐτοῦ. Τὰ ἀποστελλόμενα πρὸς σύλληψιν του ὄργανα, δὲν ἐπολοῦσαν νὰ ἀντιπαραταχθῶν πρὸς τὰς χιλιάδας τοῦ λαοῦ. Ὁ μοίραρχος Κουτσογιαννοπούλας ἔγραψεν: «ὁ ἀπλοῦς λαός τῆς Λακωνίας, οὔτε κατὰ τὴν ἐποχὴν, καθ' ἣν ὁ Ἱμωρατῆς ἐζητοῦσε νὰ εἰσβάλῃ εἰς τὴν Λακωνίαν, δὲν ἔδειξε τοσοῦτον ἐνθουσιασμὸν, ὅσον τώρα ὑπὲρ τοῦ κακοῦργου Χριστοφόρου, καὶ ἔμεινα, βεβαιωθῆτε, ἐκστατικὸς, ὅπταν εἶδα γέροντας, ἄνδρας, γυναῖκας, ἱερεῖς, παιδιὰ καὶ

κοράσια» ἐτοιμοὺς νὰ τὸν ὑπερασπισθοῦν.

Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς δημοτικούς ἀρχοντας, παρὰ τὰς κυβερνητικὰς διαταγὰς ἐπροστάτεον κρυφίως τὸν Παπουλάκον. Τὰ αὐτὰ συνέβησαν εἰς Σπέτσας, Ἐρμιόνην, Κρανίδιον, Κορινθίαν, Ἀργοῦδα καὶ ἄλλαχοῦ. Εἰς πολλὰ μέρη ἐτέλοτο ὑπὲρ αὐτοῦ νυκτερινὰ ἑλιπνεῖα. Τῶν ἡμερῶν παρερχομένων, ἤβησεν ἡ συρροή τοῦ λαοῦ περὶ τὸν Παπουλάκον. Ὁ δήμαρχος Καρδιαμούλης ἔγραφεν ὅτι οἱ πασαλοιοῦντες ἐκεῖ τὸν Χριστοφόρον, ἦσαν ἔξ χιλιάδες. Ὁ ἑπαρχος Γυθείου ἔγραφεν τὴν 14 Μαΐου πρὸς τὸν ὑπουργὸν τῶν Ἐσωτερικῶν «Μὴ σὰς φαίνεται, ἐκλαμπρότατε, παρὰ τὸν διότι δὲν συνελήφθη μέχρι τοῦδε, καθότι δὲν ἐπρόκειτο λόγος περὶ συλλήψεως ἑνός, ἀλλὰ περὶ χιλιάδων ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν ἀνοήτων, περιφρουρούντων αὐτόν».

Τέλος ἡ Κυβέρνησις ἀπέστειλεν εἰς Γυθειὸν ἐκατοσταυτικὸν σῶμα ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Γενναῖον Κολοκοτρῶνην. Τὴν δὲ 30 Μαΐου ὁ συνταγματάρχης Πιερράκος ἀπειθῶσθη μετὰ στρατὸν ἐκ πολεμικοῦ πλοίου, διὰ νὰ συνεργήσῃ εἰς τὴν σύλληψιν. Ἀλλὰ καὶ πάλιν ἡ σύλληψις θὰ ἦτο πολὺ δύσκολος ἂν δὲν συνεργούσε ἡ προδοσία. Τὴν 24 Ἰουνίου περὶδότη προδοτικῶς εἰς τὰ ὄργανα τῆς τάξεως ὁ Παπουλάκος. Ἐμεινεν ἡμεροσ κατὰ τὴν σύλληψιν του καὶ οὐτε κατὰ τοῦ προδότου οὔτε κατὰ τῶν στρατιωτῶν εἶπέ τι. Παρεκάλει μόνον νὰ μὴ τὸν κακοποιήσουν. Τὸν ἐπεβίβασαν εἰς τὸ ἀτιμόπλοιον καὶ τὴν 27 κατέπλευσαν εἰς τὸν Πειραιᾶ. Ἡ Κυβέρνησις, φοβουμένη ταραχὰς ἀπὸ τὰ συγκεντρωμένα πλήθη, διέταξε τὴν μεταφορὰν τοῦ Παπουλάκου εἰς τὰς φυλακὰς Ρίου. Ἐκεῖ τὸν ἀπεμόνωσαν ἐντελῶς μέχρι καὶ τοῦ Μαΐου τοῦ 1853. Τὴν 1 Ἰουνίου τὸν μετέφεραν εἰς Πειραιᾶ καὶ τὸν ἔκλεισαν εἰς τὰς φυλακὰς Μενδρεσέ.

Τὴν 26 Ἰουνίου ὠδήγησαν τὸν Παπουλάκον περὶ τὸν ἰσχυρὸν συνοδείαν εἰς τὸ δικαστήριον διὰ νὰ δικασθῇ. Ἡ δίκη ὄμως ἀνεβλήθη, προφάσει μὲν, ὅτι ἔλειπαν μάρτυρες, πράγματι δέ, διότι ἦτο πολὺ δυσχερὴς ἡ διεξαγωγή τῆς. Ὑπόδικος ἀπεσπᾶθη καὶ πάλιν εἰς Ρίον. Ἡ δίκη δὲν ἔγινε ποτέ, ἡ κατηγορία σιωπηρῶς ἦρθη καὶ ἡ ἴ. Σύνοδος διέταξε τὸν περιορισμὸν τοῦ Παπουλάκου εἰς τὴν ἐν Ἀνδρῶν μονὴν τῆς Παναχράντου. Εἰς σιδηρόφρακτον κελλίον τῆς μονῆς ἐκλειδῶντο ἑκάστην ἑσπέραν, ὑπὸ τοῦ φρουροῦντος αὐτὸν χωροφύλακος καὶ τὴν πρῶταν ἀνοιγόμενον τοῦ κελλίου ἠδύνατο νὰ προσέρχεται εἰς τὰς λειτουργίας καὶ ἀκολουθίας τοῦ Ναοῦ καὶ νὰ περιφέρεται κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἡμέρας εἰς τὴν ἀλλήν τῆς μονῆς. Ἡ ζωὴ του ἦτο μάλλον ἡμεροσ καὶ ὀμαλή. Ἐποικίλλον αὐτὴν αἱ ἐπισκέψεις πολυαριθμῶν θαυμασιῶν

του, ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν νῆσον Ἀνδρῶν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν Ὑδραν, τὰς Σπέτσας, τὸ Κρανίδιον, τὴν Κάρυστον, τὴν Λακωνίαν καὶ ἀπὸ ἄλλα μέρη. Οἱ ἄνθρωποι ἐθεώρουν αὐτὸν ἅγιον, περιβεβλημένον τὸν στέφανον τοῦ μαρτυρίου καὶ ἤρχοντο νὰ ἀκούσῃ εὐλαβῶς τὴν διδασκαλίαν του καὶ νὰ τὴν μεταδώσῃ εἰς τοὺς ἄλλους, τοὺς μὴ εὐτυχήσαντας νὰ ἐπισκεφθοῦν αὐτόν.

Ἡ Μονὴ τῆς Παναχράντου ἔγινε ἀληθὲς προσκύνημα τοῦ λαοῦ καίτοι αἱ ἀρχαὶ ἀπηγόρευον τὴν μετὰ τοῦ ἐξορίστου ἐπικοινωνίαν. Ὅσακις ὄμως ἡ συρροή τοῦ λαοῦ ἦτο μεγάλη, ὁ χωροφύλαξ ἔκλειε τὸν Παπουλάκον εἰς τὸ κελλίον. Ἀλλ' αὐτὸς ἀπὸ τὸ σιδηρόφρακτον παράθυρον ὤμιλε πρὸς τὰ πλήθη. Εἰς συστάσεις δὲ τῶν φρουρῶν του νὰ σιωπήσῃ, ἐκείνος ἀπήντα ὅτι «ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ οὐ δέδεται». Τοῦ ἐστέλλοντο παρὰ τῶν εὐσεβῶν χριστιανῶν πολλὰ δῶρα εἰς εἶδος καὶ εἰς χρῆμα, τὰ ὅποια αὐτὸς, ὅπως συνήθως, διένεμε εἰς τοὺς πτωχοὺς καὶ τοὺς ἐπισκεπτομένους αὐτόν.

Τοιοῦτοτρόπως ἔζησεν ὁ Παπουλάκος ἐπὶ ἑπτὰ καὶ πλέον ἔτη, μέχρι τῆς 17ης Ἰανουαρίου τοῦ 1861, ὅποτε παρέδωκε ἐν εἰρήνῃ τὸ πνεῦμά του. Οἱ Χριστιανοὶ ἐξηκολούθησαν μετ' εὐλαβείας νὰ ἀναφέρουν τὸ ὄνομά του καὶ νὰ περιφέρουν τὴν διδασκαλίαν του. Ὁ λαὸς τῆς Πελοποννήσου καὶ τῶν νήσων ἐθεώρει αὐτὸν ἅγιον καὶ μετὰ σεβασμοῦ συνετήρουν καὶ ἐδείκνυσαν τὰς τοποθεσίας εἰς τὰς ὁποίας ὁ ἀπλοϊκὸς ἀλλὰ ζηλωτὴς αὐτὸς μοναχὸς εἶχε κηρύξει μὲ ἠθουσιασμὸν τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ.

ΚΟΣΜΑΣ ΦΛΑΜΙΑΤΟΣ

Καθ' ὃν χρόνον ὁ Παπουλάκος ἐργάζετο τόσο ἐνθουσιωδῶς καὶ καρποφόρως εἰς τὴν κεντρικὴν καὶ νοτιανὴν Πελοπόννησον, ἔδρα εἰς Πάτρας, Αἴγιον, Καλάθρυτα καὶ ἄλλα μέρη ὁ Κοσμάς Φλαμιάτος, ἐξαιρετὸν διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην φαινόμενον χριστιανοῦ, συνδυάζοντος σταθερὰν πίστιν, φλογερὸν ζῆλον καὶ ἀτρόμητον χαρακτῆρα, πρὸς παιδείαν ὄχι μικράν. Αὐτὸς κατήγετο ἀπὸ τὸ χωρίον Πουλᾶτα τῆς ἐπαρχίας Σάμης, τῆς Κεφαλληνίας. Διὰ τὴν ἀξιόλογον μόρφωσιν του ἐκλήθη νὰ διδάξῃ ὡς καθηγητὴς εἰς τὴν Ἰόνιον Ἀκαδημίαν, ἀλλ' ἠρνήθη, διότι εἶχεν ἤδη θέσει ἐκ σκοπῶν τῆς ζωῆς του τὴν ὑπερσπίσειν τῆς ὀρθοδόξου πίστεως ἀπὸ τοὺς ἐπαπειλοῦντας αὐτὴν κινδύνους. Εἰς τὴν Κεφαλληνίαν ἤρχισε τὰ πύρινα αὐτοῦ κηρύγματα κατὰ τῶν ἀντιχριστιανικῶν ρευμάτων καὶ ἴδια κατὰ τῶν Μασσῶνων. Ἐξ αἰτίας τῶν κηρυγμάτων του αὐτῶν ἐξωρίσθη καὶ ἦλθεν εἰς Πάτρας. Ἐκεῖ ἐξήκολούθησε τὴν ἱεραποστολικὴν του δρᾶσιν καὶ ἐπεξέτεινε αὐτὴν καὶ εἰς τὰ ἔξω τῶν Πατρῶν μέρη.

Εἰς μίαν περιοδείαν τοῦ τῷ 1842 συνήγαγε τὸν εἰκοσαετῆ τότε ἱεροδιάκονον, μοναχὸν τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, Ἰγνάτιον Λαμπρόπουλον, τὸν ὁποῖον καὶ κατήχησεν εἰς τὸ ἱεραποστολικὸν ἔργον. Τῷ δὲ 1847 ἐνέπνευσεν ἰσχυρὸν ἐνθουσιασμὸν ὑπὲρ τοῦ κηρύγματος εἰς τὴν Παπουάκιον. Πρὸς ἀμφότερους καὶ ἰδίως πρὸς τὸν πρῶτον διετήρησε στενοὺς δεσμούς, ἐνισχυμένους ἐκ τῆς προσωπικῆς καὶ τῆς δι' ἐπιστολῶν πρὸς αὐτοὺς ἐπικοινωνίας. Ἀλλὰ καὶ πρὸς ἄλλους εὐσεβεῖς μοναχοὺς πολλῶν μονῶν εἶχε σύνδεσμον, ὅπως ἐπίσης καὶ πρὸς δημάρχους, δημοτικούς παρέδρους, καὶ πολιτάς «ἀνωτέρας τάξεως», Πατρῶν, Τριπόλεως, Γορτυνίας, Ναυπλίου, Τήνου, Σπέτσων καὶ ἄλλων μερῶν. Προσπάθει δὲ νὰ κρατῆ σύνδεσμον ὄλων πρὸς ὄλους. Μολοντί ἡ Κυβερνησις ἀπ' ἀρχῆς μετ' ὅλην τὴν δυσφορίαν παρηκολούθει τὰς ταισὺς ἐνεργείας του, αὐτὸς δὲν ἐδίδασκε νὰ μεταβαίη εἰς συνάντησιν τῶν συνεργατῶν του. Κατὰ τὸν Μάιον τοῦ 1851 ἔκαμε γενικὴν συγκέντρωσιν τῶν ἐπιλέκτων μελῶν τῆς κινήσεώς του, διαρκέσασαν ἱκανὰς ἡμέρας, καθὼς μαρτυρεῖται ἀπὸ ἔκθεσιν τοῦ ἐπαρχοῦ Καλαβρύτων. Ἐπειδὴ δὲ ἡ συχνὴ προσωπικὴ ἐπικοινωνία πρὸς ὄλους δὲν ἦτο εὐκόλος, Ἐγραφεν ὁ Φλαμιάτος πλήθος ἐπιστολῶν πολυσελίδων, διὰ τῶν ὁποίων, ὡς δι' ἐντύπου περιοδικοῦ, ἐδίδασκε καὶ καθωδήγει τοὺς συνεργάτας του. Τὰς ἐπιστολάς ἔγραφε κατὰ τὴν νύκτα, τὴν ὅτιαν εἶχε διαφέρει εἰς τρία τμήματα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μὲν διέθετε πρὸς ἀνάπαυσιν, τὸ δὲ πρὸς προσευχὴν καὶ τὸ ἔτερον διὰ τὴν ἀλληλογραφίαν. Φαίνεται δὲ ὅτι οἱ ἀποδέκται ἔκαμνον καὶ ἐκυκλοφοροῦν εὐρέως ἀντίγραφα τῶν ἐπιστολῶν. Τῷ 1849 εἶχεν ἐκδώσει καὶ πραγματείαν εἰς τύπον ἐπιστολῆς, πρὸς διαφωτισμὸν καὶ προφύλαξιν τῶν πιστῶν ἀπὸ τὰς φανεράς καὶ ἀφανεῖς ἀντιχριστιανικὰς προπαγάνδας, οὐσιαστικὰ δὲ καὶ τὴν μελέτην καὶ ἄλλων μορφωτικῶν βιβλίων.

Οἱ συνεργάται τοῦ Φλαμιάτου, οὕτω καταρτιζόμενοι, ἐξήρχοντο μεμονωμένως ἢ καὶ καθ' ὁμάδας καὶ ἐκήρυττον ἀνά τὴν Πελοπόννησον. Φαίνεται δὲ ὅτι ἂν ὄχι ὄλοι, πάντως οἱ περισσότεροι ἐξ αὐτῶν ἦσαν μέλη τῆς περιφημοῦ «Ἐταιρείας τῶν Φιλορθόξων», τῆς ὁποίας κατὰ τὰ ἐπίσημα Ἐγγραφα τῶν ἀρχῶν «θεμελιωτῆς» καὶ «κέντρον» καὶ ψυχὴ ὑπήρξεν ὁ Φλαμιάτος, ὁ καὶ προσεδρεύσας αὐτῆς. Οὕτω λοιπὸν ὁ Φλαμιάτος παρουσιάζεται ὄχι μόνον ὡς θεرمὸς ζηλωτῆς καὶ ὑπερμωσῆς τῆς πατρικοῦ πίστεως, ἀλλὰ καὶ ὡς μεγαλεπήβολος ἀνὴρ, ὁ συλλασθὼν τὸ σχέδιον τῆς ἀναδειξεως καὶ ὀργανώσεως ἀξίαν συνεργατῶν, διὰ τὴν ἀποτελεσματικωτέραν καὶ εὐρυτέραν διάδοσιν τῶν ἰδεῶν του.

Ὁ Φλαμιάτος ἐπίστευεν ὅτι πολλοὶ κίνδυνοι ἠπεύλου τὴν ὀρθοδοξίαν, κατὰ τῶν ὁποίων ἔπρεπε νὰ ἀντιδράσουν πάντες οἱ δυνάμενοι, καὶ ἰδίως οἱ ποιμένες τῆς ἐκκλησίας. Ὁ ποιμὴν τῆς ἐκκλησίας—Ἐλεγεν—ὅταν μὲν ἐμφορεῖται ἀπὸ πνεῦμα Θεοῦ ἀναδεικνύεται ἡλιος θερμαίνων καὶ φωτίζων. Ὅταν δὲ μωσὶς κυριαρχῆται ἀπὸ πνεῦμα τοῦ κόσμου, τὴν τὴν καὶ μερίμνας βιοτικὰς, τὴν φιλαργυρίαν καὶ φιληδονίαν, τὴν φιλοδοξίαν καὶ τὰ ἔργα τῆς κοσμικῆς ἀρχῆς, γίνεται καταστροφικὸς τῶν πιστῶν, χειρότερος ἀπὸ οἰοδιήποτε ἄλλον λαϊκὸν ἁμαρτωλόν. Ἡ δὲ πολιτικὴ ἀρχὴ βλάπτει τὴν ἐκκλησίαν, ὅταν ἐκτρέπεται εἰς ἱεροσυλίαν καὶ ἐπεμβαίνει ὡς κριτὴς ἢ ὡς διοικητὴς εἰς τὰ τῆς ἐκκλησίας καὶ τὸ χειρότερον ὅταν συμπτᾶται μετὰ τῶν κακῶν ποιμένων.

Διὰ τὴν διαφύλαξιν τῆς Ὀρθοδόξου πίστεως, ἔπρεπε, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, νὰ παύσῃ ἡ πολιτεία τὰς ἱεροσυλίαις καὶ τὰς ἐπεμβάσεις εἰς τὰ τῆς ἐκκλησίας' νὰ αὐθὶ καλλιεργούμενος εἰς τὰ σχολεῖα ὁ κατὰ τῆς πίστεως διωγμὸς' νὰ καταστοῦν τὰ σχολεῖα ὀρθόδοξα, μετ' ἀποκαταστάσεως τῶν παιδευμένων, ὀρθοδόξους καὶ ἐναρτέους' νὰ ἐνωθῇ ἡ Ἑλληνικὴ ἐκκλησία πρὸς τὸ Πατριαρχεῖον' νὰ γίνῃ ἀκριβῆς ἐξέτασις τῆς πίστεως καὶ τοῦ βίου τῶν ἀρχιερέων' νὰ ἐκλέγνται ὡς ἀρχιερεῖς οἱ ἀξιοὶ καὶ ἐνάρετοι' νὰ ἐπαγρυπνοῦν οἱ ποιμένες ἐπὶ τοῦ ποιμνίου των' νὰ μορφωθῶν ἱεροκήρυκες ἐνάρετοι καὶ νὰ ἀποσταλοῦν ἀνά τὴν Ἑλλάδα' νὰ ἐκδοθοῦν τὰ ἔργα τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἄλλα ὠφέλιμα καὶ ὀρθόδοξα βιβλία' νὰ ὁμοψήσουσιν καὶ ἐνωθοῦν οἱ ὀρθόδοξοι.

Τὰ γραπτὰ καὶ προφορικὰ κηρύγματα τοῦ Φλαμιάτου, ὁ εὐρὺς κύκλος τῶν συνεργατῶν του, ἢ κατὰ τῆς Πολιτείας καὶ τῆς ἐκκλησίας διαμαρτυρία του προεκάλεσαν, τῇ ὑποκινήσει ἰσῶς ξένων ἐνδιαφερομένων, τὴν ἐπέμβασιν τῆς Κυβερνήσεως. Μεσοῦτος τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1852, διατάχθη ἡ σύλληψις αὐτοῦ καὶ τῶν μετ' αὐτοῦ, ὡς μελῶν τῆς «Φιλορθόδοξου Ἐταιρείας», μετ' ὅλην τὴν βαρεῖαν κατηγορίαν τῆς καθοσιώσεως. Τὰ δικαστικὰ καὶ ἐκτελεστικὰ ὄργανα μετ' ὑπερβάλλοντα ζήλον, ἐπεδόθησαν εἰς τὴν ἀνακάλυψιν καὶ σύλληψιν τῶν «συνωμωτῶν» (!) Ἐξώρμησαν εἰς τὰς ἐπαρχίας Πατρῶν, Αἰγιολεῖας, Καλαβρύτων καὶ ἀλλαγῶν, πολυάριθμοι ἀνακριταὶ καὶ χωροφύλακες, ἠρεύνησαν πολλὰς μονὰς καὶ συνέλαβον πολλοὺς σεβασμίους μοναχοὺς, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὸν ἀρχιμανδρίτην Ἰγνάτιον Λαμπρόπουλον. Αἱ ἔρευναι καὶ αἱ συλλήψεις ἐπεξετάθησαν εἰς Τρίπολιν, Σπέτσας, Ἀθήνας καὶ ἄλλα μέρη. Ἐγινε μάλιστα καὶ εἰς τὸν οἶκον τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου ἔρευνα, τὴν ὁ-

ποῖαν ὁ «Αἰὼν» ἐχαρακτήρισεν ὡς ἐσχάτην ἠθικὴν σκληρότητα καὶ πολιτικὴν ἀσυνεσίαν... ἀδίκον καὶ ἀναιδεστάτην προσβολήν». Διετάχθησαν ἀνακρίσεις καὶ εἰς αὐτὴν ἀκόμη τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβείαν.

Συνελήφθησαν τότε καὶ ἐρρίφθησαν εἰς τὰς φυλακὰς τῶν Πατρῶν ἑκατὸν πενήντη κοντα περίπου κληρικοί καὶ μοναχοί, πολλοὶ τῶν ὁποίων ἐνδέχεται καὶ νὰ ἦγνόνουν ἐντελῶς τὸν Φλαμιάτον. Ἐκ τῶν πρώτων φυλικά συνελήφθη ὁ Φλαμιάτος. Ὁ λαὸς, ἰδίᾳ δὲ ὁ τῶν Πατρῶν, ἠγανάκτησε κατὰ τῶν τοιοῦτων ἐνεργειῶν καὶ θεώρησε τοὺς συλληφθέντας ὡς μάρτυρας τῆς πίστεως, τοσοῦτο μᾶλλον, καθόσον ἡ καθειρξίς των ὑπῆρξε κατ' ἐξοχὴν σκληρὰ. Πιθανὸν σκληροτέρα νὰ ὑπῆρξε διὰ τὸν Φλαμιάτον, ὁ ὁποῖος καὶ ἤρχισεν ἐπικινδύνως νὰ καταβάλλεται. Ἐπὶ τῇ πρόφει ἐπικειμένου θανάτου, ἐζήτησε καὶ ἐκάρη, ἴσως παρὰ τοῦ Ἰγνατίου Λαμπροπούλου, μοναχοῦ. Ὀλίγας ἡμέρας μετὰ τὴν κούραν του, τὴν 9ην Ἰουλίου «θλιβόμενος καὶ κακουχούμενος καὶ πάσης ἱατρικῆς περιθάλψεως ἀπεστερημένος» μέσα εἰς τὴν κάθυρον εἰρκτην τοῦ φρουρίου τῶν Πατρῶν, παρέδωκε τὸ πνεῦμα. Τὴν 30 Αὐγούστου καὶ ἄλλος μοναχὸς ὑπέκυψε εἰς τὰς τολαιπωρίας.

Τὸ δικαστήριον τῶν Πατρῶν, θορυβηθὲν ἴσως ἐκ τῆς λαϊκῆς ἀγανάκτησεως, καὶ μὴ ἔχον προφανῶς σοβαρὰ στοιχεῖα κατηγορίας, ἐξέδωκε τὴν 4ην Σεπτεμβρίου βούλευμα, εἰς τὸ ὁποῖον ἐχαρακτήριζεν ὡς ἀπλοῦν πλημμέλημα τὸ θρυληθὲν ἔγκλημα καθουσίωσεως. Ἡ δίκη δὲν ἔλαβε ποτὲ χώραν. Ἀλλὰ πάντες οἱ κατηγορούμενοι ἀπελύθησαν μετ' ὀλίγον ἀπὸ τὰς φυλακὰς, εἰς δόξαν ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι τόσον ἐπιπολαιῶς ἐνήργησαν κατὰ σεβασμίων ἀνθρώπων, τῶν ὁποίων τὸ μόνον ἔγκλημα ἦτο, ὅτι ἠγάπησαν ὑπὲρ τὴν ζωὴν των τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὸ Ἔθνος. Καὶ ἐνδέχεται μὲν νὰ ἐσημείωσαν ἐπάνω εἰς τὸν ἐνθουσιασμόν των καὶ ὑπερβολὰς, ἀλλὰ αὐτὰ ἦσαν πολὺ προτιμότερα ἀπὸ τὴν ἀκίνησιν καὶ ἔστιν ὅτε τὴν ἀρνητικὴν δρᾶσιν, τῶν διοικούντων τὸ Ἔθνος καὶ τὴν Ἐκκλησίαν, συγγνωσταὶ δὲ ἐναντι τῆς ἄλλης αὐτῶν κοινωφελούς δράσεως. Ὁ Φλαμιάτος ὑπῆρξεν κατὰ τὴν ὁμολογίαν τοῦ τόσο καλῶς γνωρίσαντος αὐτὸν Ἰγνατίου Λαμπροπούλου «ἀνὴρ σοφὸς καὶ ἐνάρετος καὶ μόνος διακεκριμένος ζηλωτὴς τῆς Ὁρθοδοξίας».

ΙΓΝΑΤΙΟΣ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ

Ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος ἐσυνέχισε τὸ ἔργον τοῦ Φλαμιάτου, ἀφοῦ προηγουμένως τὸ ἀπῆλαξεν ἀπὸ κάθε πολιτικῆν χροιάν καὶ τὸ κατέστησε καθαρῶς πνευματικόν, ἦτο ὁ

Ἰγνάτιος Λαμπρόπουλος. Ἐγενήθη εἰς χωρίον τῆς Μεγαλοουπόλεως τῷ 1814 παρὰ γονέων εὐσεβῶν καὶ δωδεκαετῆς προσῆλθεν εἰς τὸ Μέγα Σπήλαιον. Ἐκεῖ ὑπεβλήθη μὲ πᾶσαν προθυμίαν εἰς τὰς καταλλήλους πνευματικὰς ἀσκήσεις καὶ παρηκολούθησε μὲ ζῆλον τὰ εἰς τὴν σχολὴν τῆς Μονῆς διδασκόμενα Ἑλληνικὰ μαθήματα. Συνεπιλήρων ἀκολουθῶν τὴν μόρφωσίν του εἰς ἀνώτερον σχολεῖον τῶν Καλαμῶν καὶ ὕστερον εἰς τὴν σχολὴν Αἰγίου. Χάρης εἰς τὴν εὐφύιαν καὶ ἐπιμελείαν του, ἔγινεν ἱκανὸς νὰ κατανοῇ τὴν Ἁγίαν Γραφήν, τοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας, τοὺς Ἑλληνας συγγραφεῖς, ἐπὶ πλέον δὲ νὰ γράφῃ καὶ νὰ διηλθῇ μὲ πολλὴν εὐχέριαν καὶ πειστικότητα. Τῷ 1839 ἔχειροτονήθη διὰ τὴν ἀρετὴν καὶ σύνεσιν αὐτοῦ ἱεροδιδάκονος καὶ ὀλίγον βραδύτερον ἱερέως. Κατὰ τὸ 1842 ἐγνώρισε τὸν Φλαμιάτον παρὰ τοῦ ὁποῖου καὶ παρωρμήθη νὰ ἐπιδοθῇ πεισαστότερον εἰς τὴν μελέτην τῆς Γραφῆς καὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, διὰ νὰ καταστῇ ἄξιος εἰς τὸ ἱεραποστολικὸν ἔργον. Οὗτα δὲ μορφωμένους ἐξήλθεν ἀνά τὴν Πελοπόννησον. Διὰ τοῦ συνετοῦ κηρύγματος καὶ τῆς ἐξομολογήσεως, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς ὀλης αὐτοῦ ἐναρέτου συμπεριφορᾶς, ἤσκησεν ἰσχυράν ἐπίδρασιν καὶ ἀνέπτυξε θρησκευτικὴν ζωὴν καὶ κίνησιν, ὄλους ἀγνώστον κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους.

Κατὰ τὸ 1852, ὅτε διευτυπώθη ἡ ἀνόητος κατηγορία κατὰ τοῦ Παπουλάκου καὶ Φλαμιάτου, ἐχαρακτήρισθη καὶ αὐτὸς ὡς ἐκ τῶν κυρίων συνενόχων καὶ ἐδιώχθη. Κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Πεντηκοστῆς, ὅτε ἐδίδασκεν ἐν Βερβοῦτζῃ Γορτυνίας, συνελήφθη καὶ ἐφυλακίσθη, πράγμα τὸ ὁποῖον ἐζήγειρε τὴν ἀγανάκτησιν καὶ ἐκίνησεν εἰς ἀπειλητικὴν ἐξέγερσιν πάντας τοὺς Γορτυνίους, οἵτινες καὶ ὤρμησαν νὰ ἀπελευθερώσουν τὸν διδάσκαλον. Ἄλλ' ἐκεῖνος τοὺς καθυπόχασε καὶ τοὺς συνέστησε νὰ ἀπέχον ἀπὸ πᾶσαν ἀπειρή καὶ θορυβώδη ἐνεργείαν. Τὴν ἐπομένην νύκτα, ὑπὸ ἰσχυρᾶς στρατιωτικῆς δυνάμεως συνουδουμένου, ὠδηγήθη δι' ἀβάτων καὶ ἐρήμων ἀτραπῶν εἰς Τρίπολιν, καὶ ἐκείθεν εἰς Ναύπλιον, Κόρινθον, Αἶγιον, Πάτρας, Καλάβρυτα, εἰς Μέγα Σπήλαιον καὶ πάλιν εἰς Πάτρας. Ἐννοεῖται ὅτι καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῶν μετακινήσεων αὐτῶν ἐταλαιπωρεῖτο σκληρῶς, προηπλακίζόμενος ἀπὸ τοὺς χωροφυλάκας, ριπτόμενος ἀπὸ φυλακῆς εἰς φυλακὴν, ἀνακρινόμενος διαρκῶς, καὶ στερούμενος τῆς στοιχειώδους ἀνάσεως. Εἰς τὸ Μέγα Σπήλαιον κατεσχέθη καὶ ἐξηφανίσθη δυστυχῶς πᾶσα ἡ δεκαετής μετὰ τοῦ Φλαμιάτου ἀλληλογραφία. Εἰς τὰς φυλακὰς τοῦ φρουρίου τῶν Πατρῶν συνεταλαιπωρήθη μετὰ τῶν ἄλλων ἑκατὸν πενήντα φυλακισθέντων, ἀλλὰ ἐκεῖ καὶ ἔδειξε μετ'

αὐτῶν, ὑπέροχον χριστιανικὴν ὑπομονήν. Αἱ φυλακαὶ μετεβλήθησαν εἰς εὐκτήριον οἶκον καὶ σχολεῖον ἀρετῆς. Ἐκεῖ ἤκουον ψαλμοὶ δοξολογίας πρὸς τὸν Θεόν, καὶ ἐκεῖ ἐδιδάσκοντο ἡ χριστιανικὴ ἀλήθεια εἰς τοὺς πολυαριθμοὺς εὐσεβεῖς ἐπισκόπους. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Φλαμιάτου ἀπελύθησαν, ὡς ἐλέγηθ, ἐκ τῶν φυλακῶν πάντες οἱ συλληφθέντες, ἀλλ' ὁ Ἱγνάτιος θεωρηθεὶς ὡς ὁ ἐξ ὄλων ἐπιφωτότερος (1) ἀπεστάλη εἰς τὴν Μονὴν του, μετ' ἐντολήν νὰ μὴ ἐξέλθῃ ποτὲ ἐκεῖθεν.

Εἰς Μέγα Σπήλαιον παραμένει ὁ Ἱγνάτιος ἐκήρυττε καὶ ἐξωμολόγει. Ἐδέχετο καθημερινῶς πολλοὺς, ἐκ τῶν πλησίον καὶ μακρὰν μερῶν, πλουσίους, πτωχοὺς, ὑπαλλήλους, ἰδιώτας καὶ καθωδῆγει αὐτοὺς εἰς τὸν δρόμον τῆς ἀρετῆς. Πρὸς πολλοὺς ἔγραψεν οἰκοδομητικὰς ἐπιστολάς. Κατὰ τοὺς χρόνους ἐκεῖνους τὸ Μέγα Σπήλαιον ἀνεδείχθη δι' αὐτοῦ μέγαίρετον μορφωτικὸν κέντρον. Κατὰ τὴν μεταπολίτευσιν 1862 ὁ Ἱγνάτιος, ἀπολυθεὶς τοῦ περιορισμοῦ του, ἐξῆλθεν εἰς πολυχρονίους περιουσίας, ἅπασθ δὲ ἐπὶ τρίμηνον ἀνά τὴν Κεφαλληνίαν ἐκεῖ δὲ καὶ προσεῖλικυσε εἰς τὴν θρησκευτικὴν ζωὴν τὸν Ἱερόθεον Μητρόπουλον, τὸν μετὰ ταῦτα συνεργάτην τοῦ Ἀποστόλου Μακράκη καὶ κατόπιν Ἀρχιεπίσκοπον Πατρῶν. Μέχρι τοῦ 1869, μῆνας μόνον ἔμεινεν εἰς τὸ Μέγα Σπήλαιον, τὸν δὲ ὑπόλοιπον μακρὸν χρόνον διέθετεν εἰς περιουσίας. Συνδυάζων δὲ θεολογικὴν καὶ φιλολογικὴν μόρφωσιν, ἦτο εἰς θέσιν, ὄχι μόνον νὰ διαπιστῶνῃ ἀκριθῶς τὰς ἀνάγκας τοῦ λαοῦ, ἀλλὰ καὶ νὰ παρέχῃ τὴν πρέπουσαν εἰς ἐκάστην περίστασιν διδασκαλίαν μετὰ πολλῆς τῆς πειστικότητος. Ἰνα δὲ διαδίδῃ εἰς εὐρύτερον κύκλον τὴν χριστιανικὴν ἀλήθειαν, συνέγραψεν ἀξιολόγους πραγματείας, τὰς ὁποίας καὶ διὰ τοῦ τύπου ἐδημοσίευε. Τὸ ὄνομά του ἔγινε γνωστὸν καὶ σεβαστὸν εἰς πάντας. Πολλοὶ ἀρχιερεῖς, ἡ Ἱ. Σύνοδος καὶ ἡ Κυβέρνησις τὸν ἐπρότειναν ὡς Ἱεροκήρυκα Λαϊκωνίας καὶ ὕστερον ὡς ἀρχιερεῖα Τριφυλλίας, ἀλλ' αὐτὸς ἠρνήθη, διότι ἐφρόνην ὅτι καὶ ἄνευ τοῦ ἐπισκοπικοῦ ἀξιώματός ἦτο ὄχι ὀλίγον ὠφέλιμος εἰς τὸν λαόν.

Δὲν ἔζησεν ὄμως ἐπὶ πολὺ διὰ τὴν συνεχίση τὴν καρποφόρον δρασίν του. Ὡς ἐκ τῶν ταλαιπωριῶν τὰς ὁποίας εἶχεν ὑποστῆ καὶ τῶν συνεχῶν κόπων εἰς τοὺς ὁποίους ὑπεβάλλετο, κατεβλήθη σωματικῶς καὶ κατὰ σύστασιν τῶν ἱατρῶν, ἠναγκάσθη νὰ ἀποσυρθῆ εἰς Κερπινὴν Καλαβρύτων. Ἐκεῖ διήλθε τὰς τελευταίας ἡμέρας τῆς ζωῆς του συμβουλευτὰς καὶ ἐξωμολογῶν τὰ σურρέοντα πνευματικὰ του τέκνα καὶ ἔχων πλησίον του τοὺς δύο ἀφαισιωμένους μαθητάς του, μοναχοὺς, τὸν Γαβριὴλ Παπανοκόλου, καὶ τὸν Εὐσέβιον Ματθόπουλον,

τὸν μετὰ ταῦτα Ἰδρυτὴν τῆς θρησκευτικῆς Ἀδελφότητος θεολόγων «Ζωῆ». Τὴν 22αν Ἰουλίου τοῦ 1869, ἀφοῦ ἀπεχαιρέτησε τοὺς πάντας καὶ προσηυχῆθῃ καταπυκτικῶς παρέδωκεν εἰρηνικῶς τὸ πνεῦμα. Ὁ «Αἰών» εἰς φύλλον τῆς 7ης Ἰουλίου ἔγραψεν ὅτι, ὁ Ἱγνάτιος Λαμπρόπουλος ἔγινε «γνωστὸς καθ' ὅλην τὴν Ἑλλάδα διὰ τὴν περικοσμοῦσαν αὐτὸν ἀρετὴν καὶ παιδείαν... πνευματικὸν καύχημα τοῦ Μ. Σπηλαίου καὶ ὅλης τῆς ἐπαρχίας Καλαβρύτων... Ὁ αἰείμνητος Ἱερομόναχος καὶ πατήρ, καλῶς γινώσκων τὸν προσορισμὸν αὐτοῦ, δὲν ἔπαυε πανταχοῦ περιφερόμενος, διδάσκων, νοσητῶν, ἐξωμολογῶν, τὰ πάντα ποιῶν, ἵνα πολλοὺς φέρῃ εἰς τὴν εὐθείαν ὁδὸν καὶ πολλοὺς σώσῃ, ὥστε ὁ θάνατος αὐτοῦ καὶ βδωρεῖται ὡς μεγίστη πνευματικὴ στέρησις».

Ἡ δρᾶσις τοῦ Ἱγνατίου ὑπῆρξε διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ὀμολογουμένως, πρωτότυπος. Οἱ πειρασμοὶ οἱ ὅποιοι ἐγενήθησαν εἰς βάρος τοῦ Παπουλάκου καὶ Φλαμιάτου, ὑπῆρξαν διὰ τὸν Ἱγνάτιον πολύτιμα μαθήματα. Εἶδε, ὅτι τὸ κήρυγμα καθίσταται μᾶλλον ἀπερίστατον καὶ ἐξόχως οἰκοδομητικόν, ὅταν εἶναι καθαρῶς πνευματικόν. Δὲν προκαλεῖ μὲν θορυβῶδεις ὄσον καὶ παροδικὰς συναγεμύρας, ἀλλὰ δημιουργεῖ μόνιμον ἀγαθὴν κατάστασιν εἰς τὰς ψυχάς. Εἰς ἐποχὴν λοιπὸν κατὰ τὴν ὁποίαν ἐτάρασαν τὴν Ἐκκλησίαν θλιβεροὶ ἐσωτερικοὶ ἀγῶνες, πρωτοστατοῦντος τοῦ Θεοκλήτου Φαρμακίδου, τὸ δὲ κήρυγμα εἰς σπανίας τινὰς περιστάσεις ἠκούετο, εἰς ναοὺς τινὰς μόνον τῶν Ἀθηνῶν, καὶ ὁ λαὸς τῆς ὑπάθρου ἔμεινεν ἀπομῆντος καὶ ἀδιδάκτος, ὁ Ἱγνάτιος Λαμπρόπουλος, πρῶτος αὐτός, ἐξῆλθεν εἰς συστηματικὴν ἱεραποστολικὴν δρᾶσιν. Οὗτω δὲ ἐργαζόμενος, ὄχι μόνον τὸν λαόν ὀκοδοῦσεν εἰς χριστιανικὴν ζωὴν «ἀλλὰ καὶ προπαιρσκευάσε τούς κληρικοὺς ἐκείνους, ὅτινες ἐμελλόν νὰ συντελέσωσιν εἰς τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξιν τῆς ἀρξαμένης θρησκευτικῆς κινήσεως ἐν Ἑλλάδι» (Χρυσοστ. Παπαδοπούλου, Ἀνάπλασις 1924, ἀρ. φύλ. 17). Τοιοῦτοι δὲ κληρικοὶ ἦσαν, ἐκτός τοῦ Εὐσεβίου Ματθοπούλου καὶ Γαβριὴλ Παπανικολάου, ὁ Σπυρίδων Γιαννουλάς, ὁ Ἱερόθεος Μητρόπουλος, ὁ Ἡλίας Βλαχόπουλος κ. ἄ., ἅπαντες συνεργάται ἀναβιχθέντες μετὰ ταῦτα τοῦ Ἀποστόλου Μακράκη (Χρυσοστ. Παπαδοπούλου: Ἀπόστολος Μακράκης, Ἀθήναι 1939 σ. 58).

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΜΑΚΡΑΚΗΣ

Ἄλλ' ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος ἀπὸ τῶν μέσων σχεδόν τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, μέχρι καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ τρέχοντος συνεκλόνησε λαὸν καὶ ἀρχοντας, μετ' ἐνθουσιασμόν καὶ τὴν θρησκευτικότητά του, μετ' ἐνθουσιασμόν

πίαν καὶ τὰς ἀκρότητάς του καὶ διὰ τὸν ὀπίσθιον ἠσχολήθη καὶ Ἐκκλησία καὶ Κυβέρνησις καὶ λαὸς καὶ τύπος, ὑπῆρξεν ὁμολογουμένως ὁ Ἀπόστολος Μακράκης. Συνδυάζων διάνοιαν Ἰσχυρὰν πρὸς εἴρωαν λόγου, οὐ τὴν τυχοῦσαν, προικισμένος μὲ σπανίαν ἀντοχήν καὶ ἀκάματον ἐργατικότητα, κατέκλυσε τὴν Ἑλληνικὴν κοινωνίαν μὲ ἀναρίθμητον πλῆθος πολυμερῶν κηρυγμάτων καὶ συγγραφῶν, ὑπήγειρε κίνησιν καὶ ἀντίδρασιν πρωτοφανή διὰ τὴν ἐποχὴν του καὶ ἀνεδείχθη ἰδιότυπος θρησκευτικὴ φυσιογνωμία. Ἐκ νεαρᾶς ἡλικίας ὑπεβλήθη εἰς αὐστηρὰν ἀσκήσιν καὶ ἐπεδόθη εἰς μελέτας τῆς Γραφῆς καὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφῶν καὶ τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων, ἀπὸ τοῦ Καρτεσιου μέχρι τοῦ Ἐγέλου. Τοῦ χρόνου ὅμως προϊόντος, ἀνέπτυξε μεγαλυτέραν πεποιθῆσιν εἰς τὴν ἰδικὴν του κρίσιν καὶ νόησιν καὶ ὀλιγωτέραν εἰς τὰ παρ' ἄλλων γραφέντα ἢ γραφόμενα. Ἡ ὄλη ἔντονος δημοσία δράσις του διεκρίνετο, ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς ἀκάματον προσπάθειαν πρὸς μόρφωσιν τοῦ λαοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς ἀμείλικτον καταφορὰν ἐναντίον ἐκείνων οἱ ὅποιοι προσέβαλλον λόγῳ ἢ ἔργῳ τὴν χριστιανικὴν ἀλήθειαν, οἰοῖσθε καὶ ἂν ἦσαν οὗτοι.

Ἀπὸ τοῦ 1853, καὶ συστηματικώτερον ἀπὸ τοῦ 1856, ἤρχισε συγγράφειν καὶ κηρύσσειν εἰς Κων/πολιν. Τῷ 1859 ἦλθεν εἰς Ἀθήνας μὲ τὴν πρόθεσιν νὰ κηρύξῃ, ἀλλ' ὁ μὲν Μητροπολίτης Νεόφυτος τοῦ ἀπηγόρευσε νὰ ὁμιλήσῃ εἰς τοὺς ἰ. Ναοὺς, διότι ἦτο λαϊκός, ἡ δὲ Κυβέρνησις τοῦ ἀπηγόρευσε νὰ ὁμιλήσῃ εἰς τὸ ὑπαίθριον διὰ τὸν φόβον ἐπικινδύνων συγκεντρώσεων. Ἐπανελθὼν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ μετὰ τὸς ἐκεῖθεν εἰς τοὺς Παρισίους, ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Ἑλλάδα τῷ 1866, ἔνθα καὶ παρέμεινε συνεχῶς σχεδὸν μέχρι τοῦ θανάτου του ἀναπτύξας ἐξαιρετικὴν δράσιν.

Κατὰ τοὺς ἑξ. πρώτους μῆνας τῆς ἀφίξεώς του ὠμίλει εἰς τὴν Πλατείαν Ὀμνοσίας, ἐνώπιον πυκνοτάτου ἀκροατηρίου, ἐπὶ ἐθνικοθρησκευτικῶν θεμάτων. Ἀπὸ τοῦ Σεπτεμβρίου ἤρχισεν ἐκδίδων δις τῆς ἑβδομάδος τὴν «Δικαιοσύνην», ἐφημερίδα τῶν Ἑλληνικῶν ἀρχῶν, εἰς τὴν ὅποιαν ἔγραψεν, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, τὰς ἐκφρανομένας ὁμιλίας καὶ ἐπετίθετο ἐναντίον καθηγητῶν τινῶν τοῦ Πανεπιστημίου καὶ ἰδίως ἐναντίον τῶν «μασάων», κατὰ τῶν ὁποίων μάλιστα ἔγραψε καὶ δύο βιβλία. Τῷ 1867 ἀποχωρήσας ἀπὸ τὴν «Δικαιοσύνην», ἐξέδωκε τὸν «Λόγον», ἐφημερίδα ἀρχῶν θρησκευτικῶν, πολιτικῶν καὶ φιλοσοφικῶν, τὴν ὅποιαν μάλιστα ἡ Ἱ. Σύνοδος θερμῶς συνέστησεν εἰς τοὺς Ἱεράρχας. Μέχρι τοῦ 1870 ἐξηκολούθει κηρύττων εἰς Ἀθήνας καὶ δημοσιογραφῶν καὶ ἐλέγχων τὴν κα-

κίαν, ὅπου καὶ ἂν τὴν συνήντα. Ἐφρόνει ὅτι, ἐάν τὸ κακὸν δὲν παταχθῆ, δὲν θεατρισθῆ, δὲν ἐκπομπευθῆ, οὕτως ὥστε νὰ ἐξεγερῆ καθ' ἑαυτοῦ τὴν κοινὴν ἀγανάκτησιν, ἀδύνατον νὰ περιορισθῆ, νὰ καταργηθῆ, ἢ δὲ ἀπόκριμιν τοῦ κακοῦ—ἐλεγε—ἀποθρασύνει, ἐνῷ ὁ ἔλεγχος νοουθετεῖ καὶ καθιστᾷ τὸν νόμον σεβαστόν. Αἱ ἀπειλαὶ καὶ καταφοραὶ ἐκ μέρους τῶν ἐλεγχόμενων καὶ αἱ ἐπιχειρηθεῖσαι κατ' αὐτοῦ δολοφονικαὶ ἀπόπειραι, ὄχι μόνον δὲν τὸν ἐπτώθησαν, ἀλλὰ καὶ τὸν κατέστησαν ἀκόμη τολμηρότερον. Εἰς τοὺς ἐλέγχους του ὁμως, ἐξέκλινεν εἰς ὑπερβολὰς, αἱ ὅποιαι καὶ αὐτὸν προσωπικῶς ἐβλάψαν καὶ τὸ οἰκοδομητικὸν του ἔργον σπουδαίως παρεκάλωσαν.

Ἀπὸ τοῦ 1870 μέχρι τοῦ 1895 καίτοι ὡς ἐκ τῶν ἐλέγχων αὐτοῦ εἶχεν ἐμπλακῆ εἰς σκληροὺς ἀγῶνας καὶ ἀποκαρδιωτικὰς δίκας, διέθεσε μέγα μέρος τῆς ἐλευθερίας του εἰς περιοδείας ἀνά τὴν Ἑλλάδα, διότι ἐφρόνει ὅτι, «ὁ προφορικός λόγος συντελεῖ εἰς φωτισμὸν τῶν πολλῶν, πολλῷ μᾶλλον ἢ ὁ γραπτός». Ἐπισκέφθη πάμπολλα μέρη, κηρύττων, ἐλέγχων καὶ ἀπολογοῦμενος. Παντοῦ ἐγένετο ἐνθουσιωδῶς δεκτὸς καὶ ἐπέδρα σπουδαίως εἰς τὰς καρδίας τῶν ἀκροατῶν. Κατὰ τὸ διάστημα τῶν δέκα πέντε αὐτῶν ἐτῶν, ἐξέδωκε πολυάριθμα ἔργα, ἐδημοσίευσεν πληθῶρον ἀρθρῶν, ἱδρυσεν ἐν Ἀθήναις τὴν Σχολὴν τοῦ Λόγου, εἰς τὴν ὅποιαν ἐδίδασκε τὴν μὲν ἡμέραν τοὺς νεαροὺς μαθητὰς κατ' ἴδιον παιδαγωγικὸν συστημα, τὴν δὲ ἑσπέραν τοὺς μεγάλους. Συνέστησε συλλόγους ἀξιολόγου δράσεως, καὶ διεξήγαγεν ἐπιτυχῆ καὶ ἔντονον κατὰ θρασυτάτων σημιανικῶν ἀρχιερέων ἀγῶνα. Ἐπειδὴ δὲ ἡ Σύνοδος εἰς τὴν περίστασιν αὐτὴν δὲν ἐφήρμοσεν, ὅπως ἔπρεπε, τοὺς ἱεροὺς κανόνας, κατήγγειλε διὰ δημοσιευμάτων τὸν Μητροπολίτην Ἀθηνῶν Προκόπιον καὶ τοὺς ἄλλους συνοδικούς ὡς συνεισδόνους τῆς σημιανίας, συγχρόνως δὲ, διέκοψε καὶ τὸ μνημόσυνον τοῦ ὀνόματος τοῦ Μητροπολίτου εἰς τὸν παρὰ τὴν «Σχολὴν τοῦ Λόγου» νᾶν του. Ἐπεξέτεινε τὰς ἐπιθέσεις αὐτοῦ κατὰ τοῦ Πανεπιστημίου καὶ κατὰ τῆς Κυβερνήσεως, ὡς ὅτις ἐνόμιζεν αὐτὴν ἀμελοῦσαν ἢ ἐκτρεπομένην τῶν καθηκόντων τῆς.

Κατὰ τὰ ἔτη αὐτὰ, μετὰ πολλῆς τῆς ἐπιμονῆς ἀνέπτυξε τὴν περὶ «τρισυνθέτου» καὶ περὶ προελεύσεως τῆς ψυχῆς διδασκαλίαν, καὶ προσήρξατο εἰς τὸν ἑαυτὸν του προφητείας τῆς ἀποκαλύψεως καὶ ἔδιδεν οὕτω λαθὴν εἰς πολλὰς κατηγορίας καὶ καταγγελίας ἐκ μέρους τῶν ἐχθρῶν του. Φρονῶν δὲ ὅτι καὶ ἐν τῇ Βουλῇ θά ἦτο ἐπιωφελὴς εἰς τὸ Ἔθνος καὶ τὴν Ἐκκλησίαν, ὑπέβαλεν ἐπανειλημμένως ὑποψηφιότητα βουλευτοῦ, ἀλλ' ἀπέτυχε. Σημειώτέον

δμως ὅτι ἔλαβε δις εἰς Ἀθήνας περὶ τὰς 7.000 ψήφων, πράγμα τὸ ὅποιον μαρτυρεῖ τὸ ἰσχυρὸν ρεῦμα τὸ ὅποιον εἶχεν δημιουργήσει. Ὡς ἐκ τῶν ἐλέγχων αὐτοῦ, ἐπανειλημμένως κατηγορήθη, ἐνεσάκις παρουσιάσθη κατηγορούμενος πρὸ τῶν δικαστηρίων, τετρακίς καταδικάσθη εἰς συνολικὴν φυλάκισιν τριῶν ἐτῶν καὶ τεσσάρων μηνῶν καὶ παρέμεινεν κατὰ διαστήματα εἰς τὴν φυλακὴν περὶ τοὺς δέκα ὀκτὼ ἐν συν-ὄλῳ μηνῶν. Ἡ Ἰ. Σύνοδος ὑπέδειξεν εἰς τὴν Κυβέρνησιν καὶ ἐπέτυχεν τὴν διάλυσιν τῆς «Σχολῆς τοῦ Λόγου» τῷ 1878, ἐξῆλθεν ἐγκύκλιον καὶ κατηγορήσας τὸν Μακράκη ὡς εἰσαγγόντα καινοτομίας, τὸν δὲ Φεβρουάριον τοῦ 1879 κατεδίκασεν τοὺς κληρικούς τῆς σχολῆς εἰς περιορισμὸν ἀπὸ πέντε ἕως δέκα ἐτη εἰς διαφόρους Μονάς. Ἡ καταδίωξις τοῦ διδασκάλου καὶ τῶν κληρικῶν του ἐκ μέρους Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας, ἐξήγειρεν εἰς πολλὰ μέρη πάνδημον ἀγανάκτησιν ἐκδηλωθεῖσαν διὰ πολλῶν ἀναφορῶν.

Καμία ἐν τούτοις ἐναντιότης καὶ καταδίωξις δὲν ἔκαμψεν τὸν Μακράκη. Παρέμεινεν ἀκλόνητος εἰς τὴν γραμμὴν τὴν ὅποιαν ἀπ' ἀρχῆς εἶχε χαράξει, χωρὶς νὰ διδῆ προσοχὴν, οὔτε εἰς τὰς συνετάς συμβουλὰς τῶν συνεργατῶν του, οἱ περισσότεροι καὶ ἐκλεκτότεροι τῶν ὁποίων, ἐπὶ τέλους, καὶ τὸν ἐγκατέλειψαν, οὔτε εἰς τὴν συνεχῆ ὑπὸ τῶν πραγμάτων διάψευσιν τῶν προρρησῶν του. Μέχρι τέλους τῆς ζωῆς του διετήρησεν ἀκμαίᾳ πάσας τὰς ψυχικὰς καὶ σωματικὰς αὐτοῦ δυνάμεις, τὰς

ἐλπίδας καὶ πεποιθήσεις, τὴν ἀκάματον ἐργατικότητα καὶ ἐπιμονήν, ὥστε καὶ κατ' αὐτὴν τὴν τελευταίαν ἡμέραν τῆς ζωῆς του, 24 Δεκεμβρίου 1905, νὰ γράψῃ τὸ τελευταῖον του ἄρθρον εἰς τὸ τελευταῖον φύλλον τοῦ «Λόγου». Τὴν μεσημβρίαν τῆς ἡμέρας αὐτῆς, προσισθανόμενος τὸ τέλος τοῦ κατεκλήθη, προσμηχθήθη θερμῶς καὶ δεικνύων τὸν οὐρανὸν εἶπεν «ἐκεῖ εἶναι ἡ ἀνάπαυσις». Αὐταὶ ὑπῆρξαν αἱ τελευταῖαι τοῦ λέξεις, διότι μετ' ὀλίγον ἐξέπνευσεν.

Ἀναμφιβόλως ὁ Ἀπόστολος Μακράκης ὑπῆρξε μέγας διὰ τὴν διάνοισιν αὐτοῦ, διὰ τὴν πίστιν καὶ τὴν δρᾶσιν του. Εἰς ἐποχὴν κατὰ τὴν ὅποιαν τὰ ὀλιστικά διδόμενα, ἡ θρησκευτικὴ ἀδιαφορία καὶ αἱ κομματικαὶ μικρότητες ἐκυριαρχοῦν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἐνεφανίσθη αὐτὸς ὡς ἀπόστολος τῶν χριστιανικῶν ἀληθειῶν, ἀναμορφωτῆς καὶ ἀνακαινιστῆς, ἀνθρώπος χρηστὸς καὶ ἀφιλάργυρος, πλήρης αὐταπαρνήσεως, διδασκαλὸς ζηλωτῆς, ρήτωρ καὶ διαλεκτικὸς δεινὸς καὶ συγγραφεὺς ἀκαταπρόσητος, παραδεδομένος εἰς τὸν Χριστόν». Ἀφύπνισεν τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα, ἀνέπτυξε χριστιανικὴν ζωὴν εἰς χιλιάδας ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα ἀνθρώπων, κατέστησε τιμίαν εἰς τοὺς φίλους, καὶ σεβαστὴν εἰς τοὺς ἐχθρούς τὴν ἀλήθειαν τοῦ Εὐαγγελίου, ἐνέπνευσεν ἀγάπην πρὸς τὴν Γραφὴν καὶ τὸ θρησκευτικὸν βιβλίον καὶ συνήργησεν εἰς τὴν μόρφωσιν ἐκείνων, οἱ ὅποιοι ἔμελλον ἐπὶ τελειότερων βάσεων καὶ διὰ τελειότερων τρόπων νὰ συνεχίσουν τὸ χριστιανικὸν ἔργον.

Ι. Θ. Κ.

«Μεγάλα ἰδανικά ἀπαιτοῦν μεγάλας θυσίας. Ψυχικὴ ἀνδρεία, ἐκτέλεσις τοῦ καθήκοντος, συντριβὴ τοῦ πειρασμοῦ, ἠθικὴ ἢ διανοητικὴ πρόοδος, ἁγιασμὸς ἐν ἡμῖν τοῦ θεοῦ θελήματος, πᾶν ὅ,τι οὐράνιον καὶ μέγα, εἶναι ἀνθὴ ἀναφυόμενα ἐπάνω εἰς βράχους ἀπορρώγας, τοὺς ὁποίους διὰ νὰ φθάσῃ τις ἀναρριχώμενος, ἀνάγκη πρῶτον νὰ κατασχισθῇ καὶ αἱματωθῇ. Μὴ πλανᾷσθε. Ὁ Χριστιανισμὸς δὲν εἶναι ἡ θρησκεία ἢ εὐαγγελιζομένη τὴν ἀκίνησιν καὶ τὸν ἐκνευρισμὸν θηλυπρεπῆ βίου. Ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι θρησκεία στρατευομένη. Χαλυθδώνει διὰ τῆς ἀσκήσεως τὰ νεῦρα, στομώνει διὰ τῆς ἀενοῦς πάλης τὴν θέλησιν, πῆνει εἰς τὴν ἄλμην τοῦ βίου τὴν ψυχὴν. Ἄν σᾶς ὠμίλει κατ' ἄλλον τρόπον, θὰ σᾶς ἠπάτα. Πλὴν δὲν εἶν' ἐδῶ ὁ λιμὴν, ἀλλὰ τὸ κυμαινόμενον καὶ κοχλάζον πέλαγος· δὲν εἶναι τὸ συμπόσιον τῶν ὀλυμπιονικῶν, ἀλλὰ τὸ πελώριον στάδιον, ὅπου οἱ ἀγῶνες τελοῦνται· δὲν εἶναι ὁ ἐν μέσῳ ἀσμάτων καὶ γελῶτων διεξαγόμενος ἀμητός, ἀλλ' εἶναι ἡ ἐπιμοχθος σπορά, ἢ λαμβάνουσα χώραν ἐν μέσῳ χειμῶνι, καὶ εἶναι ἀνάγκη νὰ προηγηθῇ τὸ ἐν διὰ νὰ ἀκολουθήσῃ τὸ ἕτερον».

(Πρακτικαὶ ὁμιλίαι σελ. 11).

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΣ

Νύξ σεληνοφώτιστος καταγλαΐζει τὸ πέλαγος, τὸ ὁποῖον λάμπει, ἕνας καθρέπτης ἀσημένιος μὲ δλόχρυσα ἀνταυγάσματα... Κουρασμένος ἀπὸ τὰς φροντίδας τοῦ ταξειδίου, αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκην ν' ἀναπαυθῶ, νὰ κατακλιθῶ, ἀλλὰ τὸ θέαμα τὸ ἀπερίγραπτον τῆς μεγαλοπρεποῦς οὐρανόυ καὶ ἐπιγελοῦ σκηνογραφίας μὲ κρατεῖ δέσμιον θεωρὸν τῶν μεγαλείων τοῦ Θεοῦ....

Καθήμενος εἰς ὠραίαν θέσιν ἐν τῷ πρυμναίῳ,.... συναρπάζομαι πρὸς τὴν πανοραματικὴν τῆς νυκτὸς σκηνογραφίαν' καὶ φεύγει ὁ νοῦς μου ὑψηλά-ὑψηλά, πολὺ ὑψηλά, ἔπάνω εἰς τὸ φωταγωγημένον στερέωμα. Μέσα δὲ εἰς ὄλην αὐτὴν τοῦ παντός τὴν παλμῶδη σιωπὴν, μοῦ φαίνεται ὅτι ἀκούω μίαν παναρμόνιον μουσικὴν, ὅπου μελωδικῶς ἀντηχεῖ ἕως τὰ βάθη τῆς ψυχῆς μου.

Καὶ μοῦ ἔρχεται εἰς τὴν ἐνθύμησιν πάραυτα ἕνας στίχος τοῦ βασιλικοῦ τῆς Γραφῆς Ψάλτου, πολὺ ταιριαστὰ εἰς τὰς θεωρίας μου:

«Οἱ οὐρανοὶ διηγοῦνται δόξαν Θεοῦ.....»

Ἡ μουσικὴ αὐτῆ, τῆς δημιουργίας τὸ αἰώνιον ἄσμα, μοῦ κλέπτει τὸν ὕπνον ἀπὸ τὰ βλέφαρά μου....

Τί νὰ πρωτοθαυμάσω, καὶ τί νὰ πρωτοκυττάξω; τοὺς οὐρανοὺς, μὲ τὰ δλόχρυσα πέλαγά των, ἢ τὸ πέλαγος ὅπου μὲ οὐρανοὺς σελαγισμοὺς καταγλαΐζεται; τοὺς οὐρανοὺς ὅπου μὲ τὰ κάλλη των τὰ ἀφάνταστα ὕμνουσι τὸν Δημιουργόν, ἢ τὸ πέλαγος ὅπου στολισμένον μὲ χρυσᾶ κύματα, μὲ ἀργυρᾶ κύματα, μὲ χιλίες δυὸ κιθάρες καὶ ἄλλες τόσες δαυτικῆς ἀρπες ἀνακρούει τοὺς ἀρμονικοὺς διθυράμβους του πρὸς τὸν Δημιουργόν;.....

(«Μὲ τοῦ Βορηᾶ τὰ κύματα» τόμ. Α'. σελ. 67-69).

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΩΡΑΪΤΙΔΗΣ

Ἄφ' ἧς στιγμῆς ὁ Ἰησοῦς ἐξέπνευσεν ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ, συνεκέντρωσε παρὰ τοὺς πόδας Αὐτοῦ ἀναριθμήτους ψυχὰς πάσης τάξεως καὶ ἡλικίας, αἵτινες ἔσπευσαν νὰ τῷ προσφέρουν ἐγκάρδιον ἀφοσίωσιν καὶ δλόψυχον λατρείαν.

«Ἴδε ὁ ἄνθρωπος», ἔλεγεν ὁ Πιλάτος.

Ἄλλ' ἐγὼ βλέπω βασιλεῖς, οἱ ὅποιοι ἔρχονται νὰ καταθέσουν τὸ στέμμα των παρὰ τὸν ἀκάνθινον στέφανον τοῦ Ἰησοῦ καὶ ν' ἀνταλλάξουν τὴν λάμπην τοῦ βασιλικοῦ των σκήπτρου μὲ τὴν ἀφάνειαν τοῦ εὐτελοῦς καλάμου, μὲ τὸν ὁποῖον ἐνέπαιξαν οἱ στρατιῶται τὸν Ἰησοῦν».

Βλέπω φιλοσόφους, οἱ ὅποιοι ἔρχονται ν' ἀποθάλουν τὸν φιλοσοφικὸν των τρίβωνα, παρὰ τὴν κοκκίνην χλαμῦδα τοῦ Ἰησοῦ καὶ νὰ μαθητευθῶσιν ἐν τῷ σχολείῳ τῆς πίστεως τοῦ Ἐσταυρωμένου, τοῦ ὁποῖου τὸ κήρυγμα ἄλλοι ἐθεώρησαν «σκάνδαλον» καὶ ἄλλοι «μωρίαν».

Βλέπω ἐπιστήμονας, οἱ ὅποιοι προσέρχονται ταπεινῶς παρὰ τοὺς πόδας τοῦ Ἐσταυρωμένου Ἰησοῦ διὰ νὰ ἀντλήσουν τῆς ἀληθοῦς ἐπιστήμης τὰ νάματα καὶ ν' ἀρυσθοῦν σοφίαν ἀπὸ τὴν ἀνόθευτον καὶ ἀστείρευτον τῆς σοφίας πηγὴν.

(«Ἡ Μεγάλῃ Παρασκευῇ», ἔκδ. Ε' Ἀθῆναι 1941, σελ. 88).

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΣΤΑ ΔΗΜΟΤΙΚΑ ΜΑΣ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ

Μιά γενική παρατήρησι πού θάχε νά κάμη κανείς γιά πολλά άλλα ζητήματα τών νεοελληνικῶν γραμματικῶν καί τῆς νεοελληνικῆς ζωῆς, ταιριάζει καί γιά τὸ ζήτημα πού θά μᾶς ἀπασχολήσῃ τώρα. Ἐχομε μιλῆσαι πολὺ γιά ὀρισμένα θέματα καί προσπαθήσαμε νά κατασταλάξουμε σέ ὀριστικά συμπεράσματα, χωρὶς ὅμως νά δι-αθέτουμε ὅλα τὰ στοιχεῖα πού θάταν ἀπα-ραιτήτα γιά μιὰ τέτοια δουλειά. Καί νά, λόγου χάριν: Θέλουμε νά μιλήσουμε γιά τὴν χριστιανικότητα πού παρατηρεῖται ἢ δὲν παρατηρεῖται στὰ δημοτικά μας τραγούδια, γιά τὴν θρησκευτικὴ πνοὴ πού ὑπάρχει ἢ δὲν ὑπάρχει σ' αὐτὰ—καί τὸ ἓνα καί τὸ ἄλλο ὑποστηρίχθηκε, κυρίως ὅμως καί μὲ ἐπιμονὴ τὸ δεύ-τερο ἀπὸ ὀρισμένους κύκλους—κι' ὅμως δὲν ἔχομε στὴ διάθεσί μας εὐκόλα οὔτε κἂν τὸ πρῶτο ὄλιγό, πού θά γίνῃ ἀντικεί-μενο τῆς μελέτης μας καί τῶν παρατηρή-σεῶν μας. Δὲν ὑπάρχει μιὰ συλλογὴ τῶν θρησκευτικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν. Δὲν ὑπάρχει κἂν μιὰ ἀπ' τὶς γενικὲς συλλογὲς «Δημοτικῶν ᾠμάτων», πού ὁ συλλέκτης τῆς νά δείχνῃ πῶς στὴν ἐργασία του τὸν συνώ-δενε καί τὸ ἐνδιαφέρον γιά νά ἐξακριβώ-σῃ, ὅσο μποροῦσε πῶς ἐξαντλητικά, ὡς πού φθάνει ἡ χριστιανικότητα κι' ἡ θρησκευτι-κὴ παραγωγὴ τῶν ἀνόνημων λαϊκῶν ρα-ψωδῶν μας. Κι' ἔτσι, ἔστω καί γιά μιὰ πρόχειρη ἔρευνα ἀπάνω σὲ τοῦτο τὸ θέμα, εἶναι κανείς ὑποχρεωμένος νά κάμη πρα-γματικὲς ἀνασκαφὲς σὲ τόμους καί τομῖδια καί περιοδικὰ καί ἐφημερίδες. Γιά νά μι-λήσῃ π. χ. αὐτὸ τὸ ἄρθρο γιά τὸ ζήτημα χρειάστηκε νάχη ὑπ' ὄψει του τὰ παρακά-τω βιβλία (*).

(*) Σπυρίδωνος Ζαμπελίου, ᾠ-ματά δημοτικά τῆς Ἑλλάδος, Κέρκυρα 1852.—Νικολάου Γ. Πολίτου, Ἐκ-λογαὶ ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ Ἑλληνικοῦ

Ἡ ἀλήθεια εἶναι πῶς ὁ κόπος ἀποξημ-ώθηκε μὲ τὸ παραπάνω. Τὰ στοιχεῖα πού μπόρεσαν νά συγκεντρωθοῦν—πολὺ περισ-σότερα φυσικὰ ἀπ' ὅσα εἶναι δυνατόν νά χωρέσουν σ' ἓνα σύντομο ἄρθρο—ἀπαρτί-ζουν ἓνα σύνολο πού εἶναι ἀληθινὰ ἀποκα-λυπτικὸ γιά κείνον πού καταπιάνεται μὲ τὴ μελέτη τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν ἔχοντας σχηματισμένη ἐκ τῶν προτέρων τὴ γνώμη ὅτι σ' αὐτὰ «δὲν ὑπάρχει ἴχνος θρησκευτι-κότητος».

λαοῦ.—E. m. L e g r a n d. Recueil de Chan-sons populaires grecques, Paris 1873.—P a s s o w. Carmina popularia Graeciae Recentioris, Λειψία, 1861.—Γεωργίου Παχτίκου, 260 Δημῶδη Ἑλλην. ᾠμα-τά, τόμ. Α', Ἀθήναι 1905.—Ἀγι Θέρου, Δημοτικά Τραγούδια.—Γ. Χρ. Χασσιώ-του, Συλλογὴ τῶν κατὰ τὴν Ἠπειρον Δημοτικῶν ᾠμάτων.—Ἀθανασίου Σακελλαρίου, Τὰ Κυπριακά.—Ἰω-άννου Πέτση, Συλλογὴ ἀνεκδότων Δημοτικῶν ᾠμάτων Μακεδονίας, Χαλκι-δικῆς, Θράκης.—Μαριέττας Μινώ-του, Τραγούδια ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο, Ζακυν-θίνης Λαογραφίας τόμ. Β', Ἀθήναι 1934—Γ. Δροσίνη, Τὰ ὠραιότερα δημοτικά δι-στίχα, Ἀθήναι 1924.—Κώστα Πασα-γιάννη, Μανιτικὰ μοιρολόγια καί Τρα-γούδια, Ἀθήναι 1928.—Μαρίνας Λιού-δάκι, Λατρεία στὴν ἀνατολικὴ Κρήτη.—E d w i g L ü d e k e, Κρητικὰ Τραγούδια.—Γ. Κ. Σπυριδάκη, Κρητικὰ παραδό-σεις.—Εἰρήνης Παπαδάκη, Λαογρα-φικὰ σύμμεκτα Σητείας.—Αἰκατερίν. Κουρμούλη, Δημῶδη ᾠματά ἐκ τῆς ἐπαρχίας Ἀγ. Βασιλείου. Τὰ πέντε αὐτὰ στὴν ἐπετηρίδα τῆς Ἐταιρ. Κρητικῶν Σπου-δῶν, τόμ. Α' 1938 καί Β' 1939.—Ἐλ.π. Σταμοῦλη Σαράντη, Σύμμεκτα, Λαογραφία τόμ. 1Α, 1934-37.—Μαλθί-νας Σαλθάνου, Τραγούδια, μοιρολό-για καί λαζαρικά, Λαογραφία, τόμ. 10, Ἀθήναι 1929.—Π. Ἀραβαντινοῦ, Συλλογὴ Δημοτικῶν ᾠμάτων τῆς Ἠπέ-ρου, Ἀθήναι 1880.—Τρύφ. Εὐαγγε-λίδου, Ἡ Παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἀθήναι 1936.

*

Πολλές άφορμες είχε για να συγζητηθῆ ἀπ' τὸν Χριστιανισμό ὁ λαϊκὸς μας ψάλτης. Τραγουδῆσε στὴ λύρα του μὲ πόνο τὶς συμφορὰς τοῦ Ἔθνους του, μίλησε γιὰ κατορθώματα, ἔψαλε μὲ ἀφέλεια θρησκευτικῆς γιορτῆς, ἔρριξε τὸ μάτι στὴν ἰδιωτικὴ ζωὴ τοῦ τόπου χρωματίζοντας τὸν ἦχο του μὲ σκοποὺς συχνὰ παθητικώτατα χριστιανικούς.

Ἐκτὸς ἀπ' τὰ κλέφτικα τραγούδια, ὑπάρχουν καὶ πολλὰ ἄλλα θρησκευτικὰ ἄσματα ποὺ ἐκφράζουν τὴν πίστι τοῦ λαοῦ μας στὸ Θεό. Ὁ λαϊκὸς τραγουδιστὴς πιστεύει σὲ Θεὸ δημιουργό:

«Ὁ Κύριος ἔκαμε τὴ γῆ καὶ στόλισε τὸν κόσμον».

Ἔνας ἄλλος—κίτριος αὐτός—ἔχει τὴ φιλοδοξία νὰ μᾶς δώσῃ σὲ ποίημα τοὺς ὑπέροχους πίνακες τῆς δημιουργίας, ὅπως μᾶς τοὺς προβάλλουν τὰ γεμᾶτα μεγαλειῶ πρώτα κεφάλαια τῆς Γενέσεως. Καὶ καταφέρει νὰ μᾶς χαρίσῃ ἕνα μακρόπνοο ποίημα, πολὺ σημαντικό γιὰ τοὺς ἄσοφους δεκαπεντασύλλαβους ποὺ τὸ ἀπαρτίζουν καὶ γιὰ τὴν ὠραία ἐπίκλησι ποὺ ἀπευθύνει πρὸς τὸν Πλάστη ἀρχίζοντας τὴν ἐξιστορήσι τῆς δημιουργίας. Κάμνει ἐπίκλησι πρὸς τὸ Θεό, ἀντὶ πρὸς τὴ Μοῦσα, κι' ἔπειτα συνεχίζει:

«Ὁ ἐπουράνιος Θεός...
ἐποίησε τὸν ἥλιον τὸν κόσμον νὰ φωτίζῃ,
μὲ ταῖς ἀχτίναις ταῖς χρυσαῖς τὸν κόσμον
νὰ στολίζῃ.
Ἔβαλε νὰ δουλεύκουσι τᾶστρη καὶ τὸ φεγγάρι,
γιὰ νὰ βλαστᾶ χαμαὶ στὴν γῆ κάθε λοῆς χορτάριν.
Ἐποίησε τὰ νέφαλα τὸν κόσμον νὰ γυρίζουν,
νερόν ἀπὸ τὴν θάλασσαν τὴν γῆν του νὰ δροσίζουν,
ψηλὰ δεντρά καὶ καρπερά γιὰ νὰ δεντροκαρπίζουν».

Ἄμοια μιλάει καὶ τὸ ποίημα 44 τῆς συλλογῆς τοῦ Legrand.

Στὴν πίστι τοῦ λαϊκοῦ ψάλτη ὁ Δημιουργὸς δὲν μένει ξένος καὶ ἀδιάφορος πρὸς τὰ δημιουργήματά του. Πεποιθῆσί του εἶναι ἡ πρόνοια τοῦ Θεοῦ γιὰ τὴν πλάσι του καὶ μάλιστα γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Ποιὸς δὲν ἔξερει τὸ γνωστότατο λαϊκὸ τραγούδι:

«Θεέ μεγαλοδύναμι, μεγάλο τῆνομά Σου,

φύλλο δὲν πέφτ' ἀπ' τὸ δεντρί χωρὶς τὸ θέλημά Σου».

Μὰ ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸ ὑπάρχουν καὶ πολλὰ ἄλλα. Στὴν πρόνοια τοῦ Θεοῦ ἐμπιστεύεται ὁ Κωνσταντῆς τὴ γυναῖκα του:

«Μισέυεις Κωνσταντάκη μου, κι' ἐμένα ποῦ μ' ἀφίνεις;
Πρῶτα σ' ἀφίνω στὸ Θεὸ καὶ δεῦτερο στὸ ἁγίους!»

Καὶ μιὰ μεγάλη πρωτοτυπία: σ' ἕνα κυπριακὸ ποίημα ὁ ἴδιος ὁ χάρος παρηγορεῖ τὸν ἐτοιμοθάνατο ὑπενθυμίζοντάς του πὼς ὁ Θεὸς θὰ προνοήσῃ γιὰ τοὺς δικούς του:

«Ἐχεις παιδιὰ, λυπάσαι τα, μὰ ὁ Θεὸς τὰ θρέφει».

Φυσικὰ ὁ προνοητὴς Θεὸς εἶναι καὶ Θεὸς παντογνώστης. Ἀλλοιῶς, πὼς θὰ προνοοῦσε γιὰ πράγματα ποὺ δὲ θὰ τᾶξερε; Ἀκριβῶς τὴν παντογνωσία τοῦ Θεοῦ ὑμνεῖ ἕνα ἀκριτικό τραγούδι:

«Δοξάζω σε, καλὲ Θεέ, ποῦσαι στὰ ψηλωμένα
κι' ὅπου γινώσκεις τὰ κρυφὰ καὶ τὰ φανερωμένα».

Καὶ βέβαια στὴν πίστι αὐτὴ πρὸς τὸν παντογνώστη καὶ προνοητὴ Θεὸ στηρίζεται ἡ καταφυγὴ σ' αὐτὸν στὸν καιρὸ τοῦ πόνου: Ἄπ' τὸ Θεὸ ζητᾶει τὴ γιατριὰ του ὁ ἄρρωστος:

«Τὸν πήρε τὸ παράπονο κι' ἀρχίνησε νὰ κλαίγῃ,
κι' ἐπαρακάλειε τὸ Θεὸ νὰ δώσῃ τὴν ὑγεία του».

Στὴ θεϊκὴ δύναμι λέει νὰ καταφύγοιμε καὶ τὸ κρητικὸ τραγούδι:

«Ἐλάτε ὄλ' οἱ Χριστιανοὶ καὶ ὄλες οἱ μακάδες
νὰ παῖμεν εἰς τὴν Παναγιά νὰ κάνουμε μετάνοιες».

Κι' ἀπ' τὴ θεϊκὴ εὐπλαγχνία καὶ παντοδυναμία προσδοκᾷ ὁ ποιητὴς τὴ λύσι τῶν δικῶν του καὶ τῶν ξένων δεινῶν:

«Μόν' ὁ Χριστὸς ποῦν' ἄξιος νὰ κἀνῃ ὅ,τι θέλει,
τίς πίκρες καὶ τὰ βάσανα νὰ μᾶς τὰ κἀνῃ μέλι».

Ἔτσι καὶ γιὰ τὸν ξενητεμένο προσφεύγει στὸ θεῖο ἔλεος ζητώντας προστασία:

«Παρακαλῶ σε Κύριε μου καὶ προσκυνῶ σε Θεέ μου,
ἀρρώστειαν εἰς τὴν ξενητεία τοῦ ξένου μὴν τοῦ δίνης».

Κι' οί γερολίκοι τῶν θαλασσῶν οἱ ψη-
μένοι ἀπ' τὸν ἥλιο καὶ τὴν ἀρμύρα, μὲ τὴν
ἐπίκλησι τῆς θεϊκῆς προστασίας ρίχνουν
στὴ θάλασσα τὸ καινούργιο καράβι καὶ ξα-
νοίγονται στὰ πέλαγα γιὰ τὸ πρῶτο τα-
ξεῖδι:

«Βάνουν στὴν πρύμνη τὸ σταυρό, στὴν πλώ-
ρη τὸ Βαγγέλιο,
τὴν Παναγιά τὴ Δέσποινα στὸ μεσιὸν κα-
τάρτι».

Καὶ ἡ πελοίθησι πὼς ἀκούει ὁ Θεὸς τίς
προσευχῆς τῶν ἀνθρώπων εἶναι βαιθεῖα ρι-
ζωμένη στὰ δημοτικά τραγούδια:

Στὴ στράτα ὅπου πήγαينه, τὸν Θεὸν ἐπα-
ρακάλει:
«Θέ μου νὰ βρῶ τὸν κύρη μου σὲ ἀμπέλι
νὰ κλαδεύη».
Σὰ Χριστιανὸς πὺ τὸλεγε, σάν ἅγιος ἐ-
σακούστη.

Κι' ἄς σημειωθῆ ὅτι τέτοιες ἐκφράσεις
πολὺ συχνὰ βρίσκει κανεὶς στὰ λαϊκά τρα-
γούδια. Ἀκόμη καὶ στὰ νανουρίσματα. Ἡ
μᾶνα κοιμίζοντας τὸ ἀγαπημένο τῆς μωρὸ
στὰ χέρια τοῦ Χριστοῦ τὸ ἀναθέτει:

Τὸ παιδί μου πάει, πάει
ὁ Χριστὸς νὰ τὸ βοηθήη.

Καὶ παρακαλεῖ τὸν Χριστὸ καὶ τὴν Πα-
ναγιά νὰ θρέψουν τὸ παιδί τῆς:

«νὰ μεγαλώση, νὰ θραφεῖ, καλὸ παιδί νὰ
γίνη».

Καὶ ἐνῶ κοιμᾶται ἀπαλά, τὰ θεϊκὰ χέρια
τὸ παίρνουν, μικρὸ ἀγγελουδι—ἔτσι πιστεύ-
ει ἡ μᾶνα—καὶ τὸ φέρνουν σὲ μυρωμένους
μπαξέδες καὶ τοῦ γιομίζουν «τοὺς κόρφους
του λουλούδια, μενεξέδες».

Μὰ καὶ σὲ κάθε ἀνάγκη καὶ περίστασι
τῆς ζωῆς δὲ λησμονιέται ἡ προσευχή. Ἐ-
τσι ἡ Περπερούνα γυρίζοντας στὸν κάμπο
τῆς Θεσσαλίας παρακαλεῖ τὸ Θεὸ νὰ δώ-
σῃ τέλος στὴν ἀνομβρία, πὺ κάνει τὰ σπαρ-
τὰ νὰ γέρουν πρὸς τὴ γῆ μαραμμένα:

Περπερούνα περπατεῖ
τὸν Θεὸν παρακαλεῖ,
Θεέ μου βρέξε μιὰ βροχή!

Ἀκόμη καὶ στὸ τέλος μιᾶς οἰκογενειακῆς
γιορτῆς οἱ φιλοξενούμενοι δὲ θὰ ξεχάσουν
ν' ἀνταμείψουν τὸν καλόκαρδο οἰκοδεσπό-
τη μὲ τὴν ὠραία τους εὐχή:

«Ὅσα χορτάρια τοῦ Μυγιοῦ καὶ φύλλα
ἔχουν τὰ δέντρα
τόσα καλὰ νὰ δώσ' ὁ Θεὸς ἐδῶ πὺ τραγου-
δοῦμε».

Τέλος καὶ γιὰ τὴν ὥρα τοῦ θανάτου του
ὁ λαϊκὸς τραγουδιστὴς θὰ ζητήσῃ νάχη
στὸ πλευρὸ του παραστάτη τὸν ἐσταυρω-
μένο Λυτρωτῆ, μὲ λόγια πὺ τόσο πολὺ μᾶς
θυμίζουν τὴ γλώσσα τῆς ἐκκλησιαστικῆς
μας ὑμνογραφίας:

Σταυρέ μου ξύλον ἅγιον, ξύλον χαριτω-
μένον,
ξύλον ζωῆς πανάχραντον, ξύλον εὐλογη-
μένον,
σταυρέ μου πὺ ἐσταύρωσαν τὸν Πλάστην
καὶ Θεόν μου,
τὴν ὥραν τοῦ θανάτου μου νὰ σέχω βοη-
θόν μου.

*

Ὅποιοι διαβάξει τὰ δημοτικά τραγού-
δια μὲ τὴν ἐπιθυμία νὰ μελετήσῃ τίς ἀντι-
λήψεις τοῦ λαοῦ πάνω στὸ πρόβλημα τοῦ
θανάτου καὶ τῆς μετὰ θάνατον ζωῆς, θὰ
βγάλῃ ἴσως γρήγορα τὸ συμπέρασμα—καὶ
τόχουν βγάλει πολλοὶ ὡς τώρα—ὅτι εἰδω-
λολατρικῆς ἀντιλήψεως κυβερνοῦν πέρα ἀπὸ
πέρα τὴ σχετικὴ μὲ τὸ θέμα αὐτὸ δημοτικὴ
μας ποίησι. Μιά τέτοια κρίσι θὰ εἶναι πολ-
λὸ βιαστικὴ, μονόπλευρη, καὶ γι' αὐτὸ ἄ-
δικη. Τὰ ἐπιθανάτια τραγούδια, καὶ πρὸ
πάντων τὰ μοιρολόγια, ἔχουνε συχνὰ τὴν
ἐκφρασι μιᾶς μαύρης ἀτελειᾶς. Αὐτὸ εἶ-
ναι ἀληθινόν. Πολλῆς φορῆς δὲν ξανοίγει
πυθενὰ μιὰ χαραματιά ἐλπίδας, κάποιαν
ἀχτίνα προσδοκίας. Ἀσφαλῶς μεγάλο ρόλο
παίζει στὸ προκείμενο καὶ τὸ γεγονός, ὅτι
γυναῖκες εἶναι οἱ ποιήτριες—μοιρολογη-
τρες, γιὰτι ὅσο νᾶνα ἡ γυναικεία συναισθη-
ματικὸτητα δὲν μπορούσε νὰ μὴν ἀποτυπω-
θῇ κι' ἐδῶ παριστάνοντας τὰ πράγματα ζο-
φερὰ καὶ μελανιασμένα.

Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπ' τὴν παρατήρησι
αὐτή, εἶναι γεγονός, ὅτι πλῆθος ἀπὸ μοιρο-
λόγια καὶ ἐπιθανάτια τραγούδια ἐκφράζου-
νε μιὰ καθαρὴ πίστι στὴν ἀθανασία καὶ μιὰ
ἐλπίδα πολὺ φωτισμένη. Εἶναι μάλιστα ἄ-
ξιο ἀπορίας πὼς πολλοὶ κριτικοὶ μας δὲν
τὸ πρόσεξαν αὐτό.

Στὸ τραγούδι εἰς καταδίκη τοῦ Κλέφτη»,
ὁ ἥρωας πιστεύει πὼς καὶ μετὰ τὸ θάνα-
το ἡ πνευματικὴ του προσωπικὸτητα θὰ
συνεχίσῃ τὴν ὑπαρξί τῆς:

«Μ' ἂν πάρῃ βόλι τὸ κορμί, πάλ' ἡ ψυχὴ
ἀπομένει».

Καὶ νὰ μὲ ποιά συγκινητικὰ λόγια ξε-

προβोधώνει για τὸ αἰώνιο ταξίδι τὸ νεκρὸ παιδάκι της μιὰ πονεμένη μάνα:

«Πάνε καὶ σὺ παιδάκι μου μὲ τᾶλλα τὰ παιδάκια, στοῦ παραδείσου τὸ πλατὺ μαζεῖδουν λουλουδάκια».

“Ομοια κι’ ὁ ἑτοιμοθάνατος Μανιάτης παρακαλεῖ:

«καὶ σύρε με στοὺς οὐρανοὺς μαζί με τοὺς ἀγγέλους».

Σ’ ἓνα ἄλλο πάλι μανιάτικο μοιρολόδι ἢ μοιρολογήτρα παρακαλεῖ γιὰ τὸ νεκρὸ, ν’ ἀνοίξη ὁ παράδεισος καὶ νὰ γίνῃ δεκτὴ ἡ ψυχὴ του γιὰ νὰ προσκυνήσῃ τὸν Χριστὸ καὶ ὅλους τοὺς ἁγίους:

«ἀνοίξε πόρτα μου, ἀνοίξε πόρτα τοῦ παραδείσου, ὅτι ἡ ψυχὴ ποὺ κίνησε, θέλει γιὰ νάμπῃ μέσο».

“Ἐνα ἄλλο δημοτικὸ τραγούδι σχετικὸ μὲ τὸ θάνατο βρῖσκει τὴν εὐκαιρία νὰ μᾶς δώσῃ ἓνα ἀξιοπρόσεχτο μάθημα κοινωνικῆς ἠθικῆς. “Ἄς τὸ διαβάσουμε πάρα κάτω ἀξίζει τὸν κόπο:

«Ἀπόψε φίλους φίλευα, φίλους καὶ μπιστεμένους, τὴν Παναγιὰ καὶ τὸ Χριστό, τοὺς δώδεκα ἀποστόλους καὶ τοὺς ἑπερικάλωγα, τοὺς φῶληγα τὸ χέρι, γιὰ νὰ μοῦ δώσουν τὰ κλειδιά, κλειδιά τοῦ Παραδείσου θαιμένους».

Πάρα κάτω ὁ ποιητὴς λέει πὼς βλέπει στὴ «ξερβιά μεριά» τοὺς πλεονέκτες «καὶ βάσταγαν στὰ χέρια τους σακκούλια βουλωμένα» καὶ ἐβασανίζονταν. Στὴ δεξιὰ μεριά «στὸν ἥλιο, στὸ προσήλιο» ἦταν ἡ φτωχολογιά καὶ «βιάσταγαν στὰ χέρια τους λαμπάδες ἀναμμένες». Τότε ὁ ποιητὴς γυρίζει σ’ ἓναν ἀπ’ τοὺς ἀδικικοὺς πλούσιους καὶ τοῦ θυμίζει ὅλες τὶς ἀδικίες ποῦγε κάνει στὴ ζωὴ του, ποὺ πούλαγε «τάλειφρι μὲ τὸ χῶμα καὶ τὸ κρασί μὲ τὸ νερό, τὰ γρόσια μὲ τὸν τόκο», γιὰ νὰ τοῦ τονίσῃ στὸ τέλος ὅτι αὐτὰ δὲν περνᾶνε πιά ἐδῶ, παρὰ μόνο «ἡ καθαρὴ ψυχούλα».

Τὸ ἴδιο ἀξιοσημείωτο ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ εἶναι καὶ τὸ ὑπ’ ἀριθμ. 231 τῆς συλλογῆς τοῦ Ν. Πολίτη μὲ τίτλο «ὁ ἀμαρτωλός»:

Ποῦ πάεις, ποῦ πᾶς ἀμαρτωλέ, ποῦ πᾶς κριματισμένε; τὸ λάδι σου εἶναι νερό, καὶ τὸ κερί σου ξύλο, καὶ τὸ λιθάνι ποὺ κρατεῖς, κουφόλα ναι κι’ ἐκεῖνο. “Ἄμε νὰ ντύσῃς ὄρφανά, ἄμε νὰ ντύσῃς ξένα, νὰ ντύσῃς καὶ τὰ νιόπαντρα, τὰ φτωχοπαντρεμένα, τότες καὶ σὺ, ἀμαρτωλέ, θὰ σώσῃς τὴν ψυχὴ σου.

Χριστιανικὴ ἔμπνευσι καὶ δυνατὴ πρωτοτυπία χαρακτηρίζουν ἐπίσης τὸ μεγάλο κυπριακὸ ἐπιθανάτιο ποίημα «τὸ ἀλφάβητο τοῦ χάρου». Εἶναι ἓνα μακρὸ ποίημα ποὺ τὸ ἀπαρτίζουν κάπου 200 δεκαπεντασύλλαβοι. Ὁ διάλογος μεταξὺ τοῦ ἀνθρώπου ποὺ πρόκειται νὰ πεθάνῃ καὶ τοῦ χάρου ξετυλίγεται μ’ ἓναν τρόπο πολὺ ὑποβλητικὸ. Ὁ χάρος δὲν ἔρχεται ἐδῶ σὰν ἐχθρὸς. Παρουσιάζεται κρατώντας σταυρὸ ποὺ τὸν δείχνει στὸν ἄνθρωπο, κι’ ὁ ἄνθρωπος δὲν σηκώνεται νὰ παλαίψῃ μαζί του ὅπως σὲ ἄλλα τραγούδια. Κι’ ὅταν ὁ χάρος τοῦ λέει πὼς τέτοια διαταγὴ πῆρε ἀπ’ τὸν Κύριό του, νάρθῃ νὰ πάρῃ σὰν ἄνθος ἀπ’ τὸν κόσμον τὸν ἄνθρωπο ποὺ «ἀνθεῖ καὶ λουλουδίσει», αὐτὸς ἀπαντᾷ πὼς δὲν ἔχει καμμιά ἀντιπάθεια ἐναντίον του καὶ προσθέτει:

«Ἐκεῖνον ποὺ σὲ ἔπεφε τιμῶ καὶ προσκυνῶ τον».

Ὁ χάρος—ἄλλῃ πρωτοτυπία τοῦ ποιήματος καὶ αὐτὴ—προσπαθεῖ νὰ παρηγορήσῃ τὸν ἑτοιμοθάνατο καὶ νὰ τὸν ἐνισχύσῃ. Τοῦ λέει νὰ μὴ λυπᾶται γιὰ τὰ παιδιά του, γιὰτὶ θ’ ἀναλάβῃ ὁ Θεὸς νὰ τὰ θρέφῃ. Ἐπίσης τὸν συμβουλεύει νὰ κάμῃ ὅσες καλωσύνες μπορεῖ:

«Δόξαν καὶ πλοῦτον περισσὸν εἶχες εἰς τὴν ζωὴν σου, ὅτι κι’ ἂν ἔχῃς ἄνθρωπε δὸς τα γιὰ τὴν ψυχὴν σου».

Χαρακτηριστικὸ μάλιστα εἶναι ὅτι ὁ Χάρος κρατάει στὰ χέρια του ζυγαριὰ τῆς ἐλεημοσύνης. Κι’ ὅταν ὁ ἄνθρωπος τοῦ λέει «ζῆσασε, Χάρε, τὴν ψυχὴ τὴν πολυπικραμένη», ἐκεῖνος ἀπαντᾷ «ζυγῶ τὴν καὶ παίρνω τὴν στοὺς οὐρανοὺς ἐπάνω, ὅπου ὀρίσει ὁ Κύριος ἐκεῖ θεὸ νὰ τὴν βάλλω». Ὁ ἄνθρωπος τὸν ξαναρωτᾷ: «ξέρεις καλά, κύρ Χάροντα, σ’ τί μέρος θὰ μὲ βάλλῃς;» Κι’

εκείνος τὸν βεβαιώνει: «στὸν παντοκράτορα Θεόν, ἐκεῖ θὲ νὰ σὲ πάρω». Τότε ὁ ἑτοιμοθάνατος κάνει δέση στὸν ἀρχάγγελο Μιχαὴλ νάρθῃ κοντά του σ' αὐτὴν τὴν ἐπίσημη στιγμή:

«^{ἄγγέλων,} Ω Μιχαὴλ ἀρχάγγελε καὶ πρῶτε τῶν
ποῦ χαίρεσαι κι' ἀγάλλεσαι μετὰ τῶν ἀρ-
^{χαγγέλων,} Ω Μιχαὴλ ἀρχάγγελε, πρόφθασε εἰς ἐ-
μένα.
καὶ παραστάσου στὴν ψυχὴ γλυκὰ ταπει-
νωμένα».

Τελευταία παράκλησι κάνει ὁ ἑτοιμοθάνατος ἄνθρωπος νὰ ζήσῃ λίγες ὥρες μονάχα, γιὰ ν' ἀποχαιρετήσῃ τοὺς γειτόνους του καὶ νὰ ἐκκληρώσῃ ἓνα ὑπέρτατο καθήκον:

Χριστέ μου καὶ νὰ θέλησες τρεῖς ὥρες γιὰ
νὰ φέρω τὸν πνευματικὸ διὰ νὰ κοινωήσω
νὰ ζήσω

Ἐδῶ γίνεται κάτι τὸ πραγματικὰ συγκινητικό. Ὁ ἑτοιμοθάνατος βλέπει νὰ τὸν πλησιάζουν ἱερὲς μορφές. Ἀπάνω του ἀτενίζει τὴν Παναγιά καὶ ἀκούει πὺ «οἱ Μυροφόρες ψάλλουσι μ' ὄλην τὴν συνοδείαν». Ὁ Χάρος ἐδῶ ξανάπαίρνει πάλι τὸ πρωτότυπο ἔργο τοῦ παρηγορητῆ. Δίνει θάρρος στὸν μελλοθάνατο βεβαιώνοντάς τον ὅτι «σ' ψεύτικον κόσμον βρῖσκεσαι, σ' ἀληθινὸν σὲ παίρνω», καὶ τὸν προτρέπει: «ψάλλε καὶ δόξαζε Θεὸν ποῦναι στὰ ψηλωμένα». Καὶ τότε ὁ ἄνθρωπος ἀποχαιρετᾷ τὸν κόσμο, χαρούμενος γιατί ἡ ψυχὴ του θὰ πάη μετὰ τὴν «γλυκὴν Θεότη». Καὶ ὁ ποιητὴς παρακολουθεῖ τώρα τὸν χάρο καὶ τὸν ἄνθρωπο, ὄχι ἐχθροὺς πὺ μισοῦνται θανάσιμα, ἀλλὰ ἀδελφωμένους συντρόφους. Μιὰ ψυχὴ κι' ἓνας ἄγγελος φθάνουν στοὺς οὐρανοὺς κι' ἐκεῖ πέφτουν καὶ προσκυνοῦν τὸν Σωτῆρα Χριστό!

Ἐπειὰ ἀπ' ὅσα εἶπαμε ὡς τώρα σχετικὰ μετὰ τὸν θάνατο καὶ μετὰ τὴν ἀθανασία στὸ δημοτικὸ μας τραγούδι—καὶ φυσικὰ τὰ στοιχεῖα θὰ μπορούσαν νάβῃ πολὺ περισσότερα—μένει ἐκκλητικὸς κανεὶς διαβάζοντας σὲ κριτικὴ πὺ γράφτηκε πρὸ ὀλίγων ἐτῶν, ὅτι γενικὸ χαρακτηριστικὸ τῶν τραγουδιῶν μας πὺ ἀναφέρονται στὴν ἄλλῃ ζωὴ εἶναι «ἡ ἀπουσία καθ' ἑκαστὸν χριστιανικῆς ἰδέας!» (*). Τρίβει κανεὶς τὰ

μάτια του ὅταν βλέπει νὰ διατυπώνονται, ὀρθὰ-κοφτὰ καὶ χωρὶς ἴχνος ἐπιφυλάξεως, ἀπόλυτες κρίσεις σὰν αὐτές: «καμμία σκέψις περὶ αἰωνιότητος οὔτε περὶ ἀμοιβῆς ἢ τιμωρίας». «Ὁ ὅτε ψυχῆ, οὔτε Θεὸς ἀναφέρονται καθ' ὅλου εἰς τὰ μεταφυσικὰ δημοτικὰ τραγούδια». Ἐπίσης καὶ τοῦτο τὸ ἀπίστευτο: «Κάπου ἀλλοῦ μνημονεύεται ἐπίσης ὁ παράδεισος—ἀπαξ καὶ πλεόν οἷ» (!!!). Καὶ νὰ σκεφθῆ κανεὶς, ὅτι ὁ κριτικὸς πὺ τὰ ἔγραψε αὐτὰ δὲν εἶναι ἀπ' τοὺς «διανοουμένους» ἐκείνους πὺ συνηθίζουν νὰ μιλᾷν στὸ βρόντο κι' ἔχουν κάνει τάμα ν' ἀποφεύγουν τὴ μελέτη ἐφ' ὄρου ζωῆς σὰν πανοῦκλα. Γιατί λοιπὸν τόσο λίγη φροντίδα γιὰ τὴν ἐξακριβώσει τοῦ σωστοῦ καὶ τοῦ πραγματικοῦ, προκειμένου γιὰ ἓνα ζήτημα τόσο βασικὸ καὶ μάλιστα σὲ μιὰ περιπτώσει πὺ δὲ χρειάζόταν δὰ νὰ πάρη κανεὶς τὸ φανάρι τοῦ Διογένηος καὶ νὰ φωνάζῃ «ἄνθρωπον ζητῶ»!

Ἐνα μεγάλο μέρος ἀπ' τὰ τραγούδια τοῦ λαοῦ μας εἶναι κείνα πὺ ἀναφέρονται σὲς μεγάλες χριστιανικὲς γιορτές. Ἦταν πολὺ φυσικὸ τὰ μεγάλα γεγονότα τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὅπως ἡ γέννησις τοῦ Χριστοῦ, τὰ Θεοφάνεια, τὰ Πάθη του κι' ἡ Ἀνάστασις του, νὰ συγκινήσουν τὴν ψυχὴ τοῦ λαοῦ καὶ νάχουν τὴν ἀτήχησί τους στὴν ποίησι. Βαθεῖα θερηκευτικὴ δὲν μαρτυροῦν βέβαια ὅλα. Προσφέρουν ὅμως τὴν ἔκφρασι ἀγνῶν καὶ εἰλικρινῶν αἰσθημάτων, ὅπως ξέρει νὰ τὰ ἐκφράζῃ ὁ λαός, πρωτόδημητα κι' ἀνωτερόδουλα. Κάτι ἀνάλογο θὰχε νὰ παρατηρήσῃ κανεὶς καὶ ἀπ' τὴν ἄποψι τῆς τεχνικῆς τῶν τραγουδιῶν αὐτῶν. Μεγάλῃ τέχνῃ βέβαια δὲν διαθέτουν οὔτε κἂν παρουσιάζονται μετέτοιες ἀξιώσεις. Κι' ὅμως πολλὲς φορὲς κατορθώνουν νὰ δημιουργήσουν μιὰ ἀπίστωτα τόσο ὑποβλητικὴ καὶ τόσο συγκινητικὴ πὺ ξαφνιαῖσαι, γιατί βλέπεις πὺ τὸ πετυχαίνουν δίχως μεγάλες προσπάθειες, δίχως πολλὰ μέσα—με ἓνα τίποτα.

(*) Τέλλου Ἀγροῦ, «Μεταφυσικὰ δημοτικὰ τραγούδια», Φιλολογικὸς Νέος Κόσμος, τεῦχος Ε'—ΣΤ' Ἀθῆναι 1935.

Τὰ Χριστούγεννα είναι ἡ γιορτὴ τῆς μεγάλης χαρᾶς. Είναι τὰ «Πρωτούγεννα», εἶναι ἡ «πρῶτη γιορτὴ τοῦ χρόνου», εἶναι «ἡ ἀρχὴ κι' ἡ δόξα τοῦ Χριστοῦ», ὅπως λέει ἕνα ἀπ' τὰ τραγούδια αὐτά. Αὐτὴν τὴν ἡμέρα «οἱ ἀγγέλοι χαίρονται», «οἱ οὐρανοὶ ἀγαλλώνται», «οἱ ἅγιοι δοξολογοῦν», κι' ἡ χαρὰ σὰν ἤλεκτρικὴ σπίδα περνάει τὴν γαῖαν ὁλόκληρη ἀπ' τὴν μιὰν ἀκρὴ ὡς τὴν ἄλλη.

«Καὶ τὰ δαυμόνια χλιθόνται τοτὶ Χριστὸς γεννιέται, γεννιέται κι' ἀνασταίνεται κι' ὕστερα βασιλεύει».

Τὴ γιορτὴ αὐτὴ ὁ ποιητὴς τὴ θεωρεῖ, ὅπως καὶ εἶναι, μέρα λυτρωμοῦ γιὰ τὸ ἀνθρώπινο γένος. Γι' αὐτὸ μέσα στὸ ἴδιο ποίημα, ἂν καὶ ποίημα χριστουγεννιάτικο, βρίσκει εὐκαιρία νὰ θυμηθῆ τὴν πρῶτη πλάσι καὶ τὴν πρῶτη πῶσι τοῦ ἀνθρώπου κι' ὕστερα νὰ ρίξῃ τὸ βλέμμα πρὸς τὸ μέλλον, νὰ δῆ τὸ βρέφος τῆς Βηθλεὲμ ἄνδρα πιά καὶ δάσκαλο τριγυρισμένον ἀπ' τοὺς ἀποστόλους κι' ἔπειτα σταυρωμένον, ἢ πιὸ πέρα ἀκόμη, στὰ βάθη τοῦ μέλλοντος, ὅταν θαρθῆ βασιλεὺς δοξασιμένος «νὰ κρίνῃ ζῶντας καὶ νεκροὺς κι' ἀδίκους καὶ δικαίους κι' ἔμένα τὸν ἁμαρτωλόν...».

Στὴ γιορτὴ τῶν Φώτων πάλι τοὺς ποιητὲς ἀπασχολεῖ περισσότερο ὁ διάλογος τοῦ Ἰησοῦ μὲ τὸν Ἰωάννη. Ὁ βαπτιστὴς διατάζει:

«Ἐγὼ ὄμαι δοῦλος σου Χριστὲ καὶ πῶς νὰ σὲ βαπτίσω;
Στὴν ἀργυρᾶ σου τὴν κορφή πῶς ἤμπορῶ
ν' ἀγγίσω;»

Ἡ ὄπως λέει ἕνα ἄλλο ποίημα:

«ὦ Κύριέ μου δὲ μπορῶ ν' ἀγγίξω ἀπανωθεῖό σου,
γιατί ἡ γῆς κι' ὁ οὐρανός εἶναι στὸν ὄριμό σου».

Κι' ὁ ποιητὴς παρακάτω εἰσχωρεῖ στὸ βαθύτερο νόημα τῆς ἐορτῆς, ποῦ εἶναι καὶ πάλι ἡ λύτρωσι τοῦ ἀνθρώπου ἀπ' τὸν ἠθικὸ ρύπο.

Πλήθος εἶναι καὶ τὰ τραγούδια ποῦ ἀναφέρονται στὰ Πάθη τοῦ Χριστοῦ. Μερικὰ ἀπ' αὐτὰ ἔχουν τὴ μορφή μοιρολογιοῦ. Ἦσως τᾶχουν φτιάσει καὶ γυναῖκες. Ἡ θλίψι τῆς Παναγίας ζωγραφίζεται ἐδῶ μὲ τὰ πιὸ μελανά χρώματα. Σὰν μιὰ συνειθι-

σμένη μητέρα, δυσκολεύεται νὰ συγκρατήσῃ τὸν πόνο τῆς, καὶ τίς πιὸ πολλές φορὲς παρουσιάζεται νὰ παίρνῃ ἀποφάσεις ἀτελεισμένου ἀνθρώπου. Προσκαλεῖ κι' ὅλες τίς μάνες νὰ κλάψουν μαζί τῆς καὶ νὰ μοιραστοῦν τὴ μεγάλη τῆς λύπη. Κάποτε μάλιστα μπροστὰ στὸ σταυρὸ θυμᾶται καὶ τὸ «μαντάτο» ποῦ τῆς εἶχε φέρεῖ ὁ Γαβριὴλ ὁ Ἀρχάγγελος, «νὰ ποιήσω γυιὸν νὰ χαίρονται π' ἀνατολὴν ὡς δύσιν, νὰ τὸν ἔχουν χῆρες κι' ἀρφανὲς παρηγοριὰν μεγάλην». Κι' ἀτενίζοντας νεκρὸ τὸ μονογενῆ τῆς τοῦ ἀπευθύνει λόγια τρυφερὰ ποῦ μᾶς θυμίζουν τὸν συγκινητικὸ ἐπιτάφιο θρήνο:

«ὦ τέκνον μου γλυκύτατον καὶ φῶς τῶν ὀφθαλμῶν μου ὁ οὐρανός ἐν σε χωρεῖ κι' ἡ γῆ ἐν σὲ βαστάχει.
Τῶν ὀρφανῶν τὸ κάλεσμα καὶ τῶν φτωχῶν ἡ σκέπη,
καὶ πῶς ἐκαταδέχτηκες κι' εἰς τὸν σταυρόν ἀνέβης,
κι' ἀνοιξες ταῖς ἀγκάλας σου κι' ἐμεινες σταυρωμένος;»

Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὅμως ἡ μορφή τοῦ ἐσταυρωμένου παρουσιάζεται μὲ τὸ ὑψηλὸ μεγαλεῖο τῆς θεϊκῆς ὑπομονῆς. Ὑποφέρει τὰ φριχτὰ βασανιστήρια χωρὶς γογγυσμό, κι' ἀπ' τὸ σταυρὸν ἀπάνω, αἱματομένος αὐτός, βασανισμένος, ἔτοιμος νὰ παραδώσῃ τὸ πνεῦμα, φροντίζει νὰ ἐνισχύσῃ τὴν πονεμένη μητέρα τῶν καὶ νὰ τὴν παρηγορήσῃ:

«Ἄντε μητέρα στὸ καλὸ καὶ διάφορο δὲν εἶχες,
μόν' τὸ μεγάλο Σάββατο τότε νὰ μ' ἀπαντήχης.
Ὅταν σημαίνουν οἱ ἐκκλησιᾶς καὶ λειτουργοὺν παπάδες,
τότες καὶ σὺ μητέρα μου νάχῃς χαρὲς μεγάλες».

Ἡ, ὅπως λέει ἕνα κειριακό:

«Κι' Ἐκεῖνος ἔβαλε φωνὴν μὲ τὰ γλυκά του χεῖλη.
Μάνα, μὴν πολλοθλίβεσαι, μάνα, μὴν πολυλοπλήσῃς
κι' εἰς τρεῖς ἡμέρες ἔρχεται νὰ δοξασθῆ ὁ γυιὸς σου».

Ἄλλος πάλι ποιητὴς δὲ θὰ ξεχάσῃ νὰ περιγράψῃ τὴ συμμετοχὴ τῆς ἱερέως δημοσιοῦργιας στὸ πάθος τοῦ Θεανθρώπου:

«Τότες κι' ὁ ἥλιος χάσθηκε, τότες καὶ τὸ φεγγάρι,

τά μάριμαρα ραγίζονται, τὰ δέντρα προσ-
κυνούνε».

Τέλος ένας άλλος θά θιμηθῆ τὸν Ἰωσήφ καὶ τὸν Νικόδημο, τοὺς θαρραλέους μυροφόρους, πὺ ἐχᾶν τὴν τόλην νὰ παρουσιαθοῦν στὸν Πιλάτο καὶ νὰ ζητήσουν τὴν ἀδεία γιὰ νὰ θάψουν τὸ σῶμα τοῦ μεγάλου νεκροῦ:

«Δός μας τὸν ξένον τὸν φτωχὸν πὺ στέκει
σταυρωμένος,
ξένος τοῦ κόσμου βρίσκεται κι' ἀπὸ τὴν
γενεάν του,
ἐν ἔχει φίλον πούποτα νάρτη νὰ τὸν γυρέψῃ,
οὐδὲ κανέναν του δικὸν νάρτη νὰ τὸν γλυ-
τώσῃ·
ἔχει μίαν μάνα μοναχὴν καὶ πολλοποικρα-
μένην».

Ἐπειὶ σὲ ἔμπνευσι εἶναι καὶ ὅσα ἀναφέρονται στὴν Ἀνάστασι, καὶ μάλιστα τὸ ὑπ' ἀριθ. 29 τραγοῦδι τῆς συλλογῆς «Κυπριακά» τοῦ Α. Σακελλαρίου. Ἐδῶ κυριαρχεῖ ὁ χαρούμενος ἀναστάσιμος τόνος, καὶ ὕφος τὸ τελετουργικὸ, πρὸδηλα ἐπιθραυσμένο ἀπ' τὴν πασχάλινῃ ἐκκλησιαστικῇ ὕμνογραφίᾳ. Ὁ ποιητὴς νοιώθει τὴν ψυχὴν τοῦ πλημμυρισμένη ἀπὸ χαρὰ, καὶ θέλει νὰ τὴ μεταδώσῃ καὶ στοὺς ἄλλους.

«Ἡμέρα πασηῶρεως, λαοὶ νὰ λαμπροθυ-
μῆν,
Πάσχα Κυρίου λέγοντες αὐτὸ νὰ πὺ πο-
θοῦμεν».

«Ὅλους τοὺς καλεῖ στὴ λαμπροφόρα πα-
νήγυρι, νὰ τρέξουν «μὲ χαρὰν καὶ με βί-
αν» καὶ νὰ φθάσουν στὴν ἐκκλησίαν νωρὶς νωρὶς, μὲ τὶς πασχάλιατικες λαμπάδες:

«Μὲ πόθον καὶ μ' εὐλόθειαν γυναῖκες καὶ
παῖδια,
νὰ φτάσετε εἰς τὴν λιτὴν, ν' ἀψετε τὰ κε-
ριά σας,
καὶ νὰ πανηγυρίσετε διὰ τὴν πασχάλιαν σας,
ν' ἀκούσῃτ' Ἐθαγγέλιον π' ὁ Κύριος ἐπέ-
στη,
ν' ἀκούσετε πῶς ψάλλουσι καὶ τὸ Χριστὸς
ἀνέστη».

Ἡ φαντασία τοῦ ποιητῆ ὅλο καὶ ζωη-
ρεύει, καὶ οἱ εἰκόνες του παίρνουν μιὰ ζων-
τάνια ξεχωριστῇ:

«Οἱ ἄγγελοι ἐχάρησαν κι' ὁ οὐρανὸς ἐ-
ξέστη,
'Απόστολοι ἐψάλλασιν κι' οἱ ἄγγελοι ἐλέσαν
πολλὴ χαρὰ ἐγένηκε τὴν σημερινὴν ἡμέ-
ραν.
Οἱ καταρράκτες τ' οὐρανοῦ ἀνοιξαν κι'
ἀρπαξάν τον».

Σὲ λίγο προβάλλουν στὴ σκηνὴ καὶ οἱ Μυροφόρες. Εἶναι πιά αὐγὴ, καὶ ἔχουν ἔρθει στὸν τάφο μὲ τὰ μῦρα:

«Τὰ δέντρα καὶ τὰ λούλουδα δλά παν ἀν-
θισμένα,
ὡς καὶ ἐκεῖνα ἔχαιραν τὰ καλοκαρδισμέ-
να!»

Καὶ δὲν ἀργεῖ νὰ παρουσιαστῇ μπροστὰ τοὺς ὁ ἀναστημένος Θεάνθρωπος, πὺ τοὺς χαρίζει τὴν ἀναστάσιμη χαρὰ καὶ τὶς στέλνει εὐαγγελίστριες στοὺς λυπημένους ἀποστόλους.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπ' τὶς μεγάλες αὐτὲς γιορ-
τὲς τοῦ Χριστιανισμοῦ, καὶ ἡ ὅλη λατρευ-
τικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας φαίνεται ν' ἀπα-
σχολῆ συχνά-πυκνά τὸ δημοτικὸ μας τρα-
γοῦδι. Ἔτσι γίνεται ἀσκετὲς φορὲς λόγος γιὰ τὴν Κυριακὴ καὶ τὴ λατρεία πὺ τὴν συνοδεύει, γιὰ τὴ θεία κοινωνία, γιὰ τὶς ἐπικηδεῖες ἐκκλησιαστικὲς εὐχὲς κλπ.

Ἐπίσης ἡ λαϊκὴ μοῦσα ἐνεπνεύσθη καὶ ἀπ' τὶς γιορτὲς τῶν ἁγίων καὶ ἀπὸ μορ-
φὲς μαρτύρων. Ἐνας κύκλος ποιημάτων ἔχει λ. γ. σχηματισθῆ γιὰ τὴν ἀνάστασι τοῦ Λαζάρου. Συχνὰ τὰ κλέφτικα τραγούδια θυμοῦνται τὸν Ἁγ. Γεώργη τὸ γλήγορο καὶ «γριβοκαβάλλαρη». Ἐχομε δίστιχα πὺ μ' αὐτὰ ὁ λαὸς ἐπικαλεῖται τὴν ἁγία Μαρίνα, τὸν ἅγιο Κοσμά τὸν Αἰτωλὸ καὶ ἄλλους ἁγίους.

Ἐχομε ἐπίσης ἓνα μακρότατο ποίημα πὺ ἐξιστορεῖ τὴ ζωὴ καὶ τὸ μαρτύριο τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος πὺ μαρτύρησε στὰ χρόνια τοῦ Μαξιμίμου, καθὼς καὶ ἓνα πολὺ ὀραῖο, ἀφιερωμένο στὸν νεομάρτυρα Σεραφεῖμ, τὸν ἐπίσκοπο Φαναρίου τῆς Θεσσαλίας, πὺ ἔχυσε τὸ αἷμα του γιὰ τὴν πίστι τοῦ Χριστοῦ, στὰ 1612, ἀφοῦ ὑπέφερε μεγάλα βασανιστήρια:

«Στὸ κούτσουρο τὸν ἔβαλαν καὶ στὰ βα-
σανιστήρια,
καὶ τὸ κεφάλι τῶκοψαν σιμά σὲ κυπα-
ρίσσι,
κι' οἱ ρίζες τοῦ κυπαρισσιοῦ ὅλες ἔξερα-
θῆκαν».

Ἡ προσπάθειά μας μὲ κάθε δυνατὴ συντο-
μία καὶ μὲ τοὺς περιορισμοὺς πὺ βάζει ἓ-
να ἄρθρο, νὰ δώσουμε μιὰ εἰκόνα τῶν ἐπι-
δράσεων πὺ τὸ χριστιανικὸ πνεῦμα ἔχει
ἀσκήσει κατὰ καιροὺς ἀπάνω στὸ δημοτι-

κό μας τραγούδι. Οι επιδράσεις αυτές δὲν περιορίζονται μόνο σὲ ὅσες ἀναφέραμε. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἐπεκταθῆ καὶ σὲ ἄλλους τομεῖς, ὅπως λ. χ. στὰ λαϊκά τραγούδια ποὺ δημιουργήθηκαν με κέντρο τὴν ἐκπαίδευσι τῶν Ἑλληνόπουλων στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας, ἢ στὰ τραγούδια τὰ σχετικὰ μετὰ τὸ γάμο καὶ τὴν οἰκογενειακὴ ζωὴ ἢ σὲ ἄλλα ποὺ ἀναφέρονται σὲ ζητήματα κοινωνικῆς ἠθικῆς ἢ ἄλλα ποὺ δημιουργήθηκαν ἀπὸ κάποιο ὀρισμένο ἐθνικὸ γεγονός. Ἄς περιοριστοῦμε ὁμῶς γιὰ τὴν ὥρα καὶ μόνο εἰς ἐδῶ. Τί βγαίνει; Ὅτι ἡ δημοτικὴ μας ποίησι εἶναι ἀπ' τὴ μὴν ἄκρη ὡς τὴν ἄλλη χριστιανικὴ; Κάθε ἄλλο. Κι' οὔτε μπορούσε νάναί, οὔτε χρειαζόταν νάναί. Γιατί τὸ δημοτικὸ τραγούδι, ποίημα κατ' οὐσίαν κοσμικόν, κι' ἐπομένως προωρισμένο νὰ ἐξυπηρετήσῃ τίς κοσμικὰς ἀνάγκες τοῦ λαοῦ μας, ἦταν ἀπ' τὴ φύσι του κι' ἀπ' τὸ σκοπὸ του τέτοιο ποὺ δὲ θὰ τοῦ ζητοῦσε κανεὶς ποτὲ νὰ ἐξυπηρετῆ μόνο ἀνάγκες θρησκευτικὰς καὶ τίποτ' ἄλλο. Μποροῦσε ὁμῶς νὰ δεχτῆ τὴν ἐπίδρασι τοῦ Χριστιανισμοῦ; Ἀσφαλῶς. Καὶ λοιπὸν, τὴ δέχτηκε; Προσπάθησαν κατὰ καιροὺς νὰ τὸ ἀρνηθοῦν. Ἐχοῦμε διαβάσει κι' ἀκούσει τόσο συχνὰ πῶς τὸ δημοτικὸ μας τραγούδι εἶναι τραγούδι εἰδωλολατρικόν, πῶς ὁ λαὸς ποὺ τὸ ἔφτιασε δὲν ἄφησε νὰ ἐπιδράσῃ καθόλου στὸ βάθος του ὁ Χριστιανισμός, ἀλλ' ἔμεινε στὴν ψυχὴ του εἰδωλολάτρης.

Ἡ μελέτη ὁμῶς τῶν τραγουδιῶν μας, μελέτη ἀντικειμενικὴ, κι' ὄχι στηριγμένη σὲ καλουπαρισμένες ἐκ τῶν προτέρων ὑποθέσεις, μᾶς δείχνει καὶ πάλι γιὰ πολλοστὴ φορὰ, πόσο ἔδρασε τὴν ἀλήθεια καὶ πόσον διέθριο γιὰ τὴ διανοήσι τοῦ τόπου μας στάθηκε τὸ νὰ χρησιμεύῃ τόσοσιν καιρὸν τῶρα σὰν ὁδηγὸς τῶν διανοουμένων μας ἢ προκατάληψι γιὰ κάθε τί ποὺ σχετίζεται μετὰ τὴ Χριστιανικὴ πίστι: μᾶς ἔδειξε τοὺς λαϊκοὺς μας ψάλτες συγκινημένους τόσες φορὲς ἀπ' τὴν ἀλήθεια, τόσες φορὲς νὰ κάμουν τραγούδι παθητικὸ τὰ θρησκευτικὰ τοὺς αἰσθήματα, τόσες φορὲς νὰ μεταγγίζουν στὴν ψυχικότητά τους τὴ θέρη καὶ τὸν παλμό καὶ τὴ δυναμογόνον πνοή τῶν χριστιανικῶν βιομάτων.

Καὶ ὅλ' αὐτὰ, χωρὶς νὰ ξεχνᾶμε, ὅτι γιὰ τὸν Ἑλληνικὸ λαὸ δὲν ὑπῆρχε καμμιά ἀνάγκη τότε νὰ φτιάσῃ θρησκευτικὰ δημοτικὰ τραγούδια, τὴ στιγμὴ ποὺ στὸ στόμα του τριγυρίζαν ἀδιάκοπα ἕνα πλῆθος ἐκκλησιαστικῶν ὕμνων, ποὺ εἶχαν πάρει στὴν καθημερινὴ του ζωὴ θείσι δημοτικῶν τραγουδιῶν, ποὺ ἦσαν μάλιστα καὶ τὰ λαοφιλέστερα ἀπ' ὅλα. Δὲν ξέροῦμε λοιπὸν πόσο ἀγαπητοὶ ἦσαν στὸ λαὸ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ὕμνοι; Δὲν ξέροῦμε πῶς τὸ ψαλτήρι καὶ τὸ Ὀχτωῆχι τὰ ἤξεραν ἀπ' ἔξω κι' ἀνακατωτά, πῶς αὐτὰ ἐδιδάσκοντο στὸ σχολεῖόν τους ἀπὸ μικρὰ παιδιὰ κι' ἤξεραν νὰ τὰ ψάλλουν, κι' ἀγαποῦσαν νὰ τὰ ψάλλουν σὲ κάθε περίστασι; Ἦτανε τόση ἡ διάδοσί τους τότε, ὅση κανενὸς ἄλλου δημοτικοῦ τραγουδιοῦ. Ἰκανοποιοῦσαν πλήρως τίς θρησκευτικὰς ἀνάγκες. Τὰ ἐνοιωσαν τελείως δικὰ τους. Ἀκόμη καὶ γιὰ τίς ἐθνικὰς ἀνάγκες τους αὐτὰ ἦσαν πολὺ πιὸ πρόσφορα ἀπ' τ' ἄλλα δημοτικὰ τραγούδια. Ὁραία τὸ παρετήρησεν ἐδῶ καὶ τόσα χρόνια ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρορηγόπουλος σὲ πανεπιστημιακὸν του λόγο: Τὰ θρησκευτικὰ αὐτὰ ἄσματα ποὺ ἄκουγεν ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς ἐπὶ αἰῶνες μέσα στοὺς ναοὺς του, εἶχαν γίνει γι' αὐτὸν καὶ εἰστορικὸν ἐγχειρίδιον». Καὶ μήπως εἶναι λίγες οἱ περιπτώσεις ποὺ ὕμνοι ἐκκλησιαστικοὶ ἐκτοπιζανε ἄλλα ἀντίστοιχα τραγούδια; Καὶ μήπως ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις δὲν εἶχε κάμει τὸν ὠραῖον ὕμνον, ποὺ ἔψαλλαν μικροὶ καὶ μεγάλοι σὲ γνωστὸ ἐκκλησιαστικὸ ἦχον, ζητώντας τὴ θεϊκὴ προστασία ἀπ' τὴ κεινὴν μαρτία τῶν Ἀγαρηνῶν; Τὰ παραδείγματα θὰ μπορούσαν νὰ πολλαπλασιασθοῦν. Ὁ λαὸς τοὺς ὕμνους αὐτοὺς τοὺς εἶχε πρόχειρους, τοὺς εἶχε δικούς του, τοὺς ἐξέφραζαν κατὰ τὸν καλύτερον τρόπο τὰ αἰσθήματά του. Γι' αὐτὸ τοὺς προτιμοῦσε.

Κι' ὁμῶς, παρ' ὅλα αὐτὰ καὶ μαζὺ μ' αὐτὰ, ἡ δημοτικὴ μας ποίησι ἔχει τόσα τραγούδια νὰ μᾶς δείξῃ ἐμπνευσμένα ἀπ' τὸ Χριστιανισμό!

«Ἐμείναμεν εἰδωλολάτραι», φωνάζουν πολλοὶ ἀπ' τοὺς λογίους μας. Καί, ἀσφαλῶς, ἐμείναμεν εἰδωλολάτραι. Ὅχι ὁμῶς ὁ λαός. Ὁ λαὸς αὐτὸς ποὺ ἀναστατώνονταν ἀπὸ τὸ κήρυγμα τοῦ Κοσμά τοῦ Αἰτωλοῦ, αὐτὸς ποὺ

ξεσηκωνόταν στο άκουσμα τῶν λόγων τοῦ Παπουλάκη, αὐτὸς ποὺ μαζευόταν τὶς νύχτες ἀπόσπερα μετὰ τὸ μόχθο τῆς ὀλημερινῆς δουλειᾶς ν' ἀκούσῃ κάθε βράδυ τὴ διδασχὴ τοῦ Εὐσεβίου, ὁ λαὸς αὐτὸς δὲν εἶν' εἰδωλολάτρης. Θέλει μόνο διαφώτισι, καλλιέργεια θέλει, γιὰ ν' ἀνάψῃ ὁ ἱερός ζῆλος του. "Ἄν ἔμειναν εἰδωλολάτρεις, ἔμειναν κάποιοι ἄλλοι. "Ἐμειναν αὐτοὶ ἀκριβῶς, ποὺ τὸ ὑποστηρίζουν. "Ἐμειναν ὅσοι, ξιπασμένοι ἀπ' τὸ ἐπίχρισμα τῆς κάποιας ἐπιστημονικῆς μορφώσεως, εἰρωνεύτηκαν τὴν πίστι

τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ὅσοι θεώρησαν κατώτερο ἀπ' τὴν προσωπικότητά τους νὰ φανοῦν πὼς πιστεύουν σὲ ὅ,τι καὶ τὸ «πλήθος», ἐνῶ ἀπ' τὴν ἄλλη μεριά δὲ νομίζουν ἀνάξιο τῆς σοφίας τους νὰ δέχονται προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίες, ποὺ μόνο ἡ λέξις μωρία θὰ μπορούσε νὰ τὶς χαρακτηρίσῃ μὲ κάποια ἐπιτυχία. Αὐτοί, ναί, ἔμειναν εἰδωλολάτραι. Εἰδωλολατρῶν εἰδωλολάτραι μάλιστα, ὅπως τοὺς εἶχε ὀνομάσει κάποτε ὁ Σπύρος Ζαμπέλιος σὲ μιὰ ἱστορικὴ του πραγματεία.

Γ. ΒΕΡΙΤΗΣ

«Ἡ Θρησκεία δὲν εἶναι μόνον ἡ ἀλήθεια, ἡ ἀγούσα εἰς τὴν αἰωνίαν ζωὴν ὁδός, ἀλλὰ καὶ ἀσφαλέστατος ἐπὶ τῆς γῆς ταύτης ὁδηγὸς ἄνευ τοῦ ὁποίου ὁ ἄνθρωπος πελαγοδρομεῖ ἐν τῷ ὠκεανῷ τοῦ σκότους ἄνευ πυξίδος καὶ ἄνευ ἀστέρος. "Ὅπου ἂν παύσῃ ἡ ζωογόνος τῆς θρησκείας πηγὴ ἐκπέμπουσα φῶς πρὸς διαφώτισιν τῶν αἰώνιων προβλημάτων, δύναμιν κατὰ τὴν ἐπιτέλεσιν τοῦ καθήκοντος καὶ παραμυθίαν ἐν τῇ πεποιθήσει τῆς αἰωνιότητος, δυνατὸν νὰ διατηρηθῇ ἐπὶ μικρὸν ἐξωτερικῆς τὶς εὐπορία καὶ εὐμάρεια, ἀλλ' ἐν μὲν τῷ κοινωνικῷ βίῳ ταχέως θὰ ἐπικρατήσῃ ἡ ἐκκλισις τῶν δημοσίων ἠθῶν, ἐν δὲ τῷ οἰκογενειακῷ ἡ ἀπόγνωσις ἐν ταῖς θλίψεσι καὶ ταῖς δυσπραγίαις».

(Περὶ γενέσεως τοῦ ἀνθρώπου, Ἀθήναι 1899, σελ. 527).

ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΚΑΛΤΣΟΥΝΗΣ

"Ενας Θεὸς καὶ μόνος
ἀστράπτει ἀπὸ τὸν ὕψιστον
θρόνον καὶ τῶν χειρῶν του
ἐπισκοπεῖ τὰ αἰώνια
ἄπειρα ἔργα.

Κρέμονται ὑπὸ τοὺς πόδας του
πάντα τὰ ἔθνη, ὡς κρέμεται
βροχὴ ἔτι ἐναέριος
ἐν ᾧ κοιμῶνται οἱ ἄνεμοι
τῆς οἰκουμένης.

Πήγαινε εἰς τὸν Παράδεισον
μιὰ δάφνη ἐκεῖ βλαστάνει,
ἄγγελος τὴν φυλάττει
λαμπρὸς καὶ τὴν ποτίζει
ψάλλων....

(Ὁδὸι Εἰς Ἀγερηνοὺς καὶ Εἰς τὴν Νίκην).

ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΑΛΒΟΣ

«Ὁ ἀληθῆς χριστιανός, γέμων ὑπὸ τοῦ πνεύματος τῆς ἰσχύος, φέρει τοὺς κόπους ὑπομονητικῶς, καὶ καταπατεῖ γενναίως τὰς ἐπωδύνους ἀκάνθας τῶν περιστατικῶν. Δὲν δειλιάζει οὔτε τὰ φόβητρα τῆς νυκτὸς οὔτε τὰ τοξεύματα τῆς ἡμέρας· ἀλλὰ καὶ περικυκλωμένος πολλάκις ὑπὸ μυρίων ἐπιβούλων καὶ κινδύνων δὲν αισθάνεται τὴν μάστιγα τῆς ταραχῆς· νὰ ἐγγίξῃ τὴν καρδίαν του, ἀλλὰ τὴν ἀπωθεῖ καὶ διάγει ἐν ἡσυχίᾳ καὶ ἀσφαλείᾳ· διότι καταφυγὴν καὶ βοήθειαν ἔχει τὸν Θεὸν τῆς εἰρήνης· «ἐρεῖ τῷ Κυρίῳ, ἀντιλήπτωρ μου εἶ». Καταπατεῖ λέοντας καὶ δράκοντας, καὶ ἐπιθαίνει θαρραλέως ἐπὶ ἀσπίδας καὶ βασιλίσκους, διότι πάντοτε βλέπει πρὸ ὀφθαλμῶν τὸν χάλκινον ὄφιν τῆς σωτηρίας, τὸν Υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου, ὑψωμένον εἰς τὸν τόπον τοῦ Κρανίου. Διὰ τοὺς τοιοῦτους Χριστιανούς ἀναθλύζει μὲν τὸ ὕδωρ τῆς θείας εὐφροσύνης ἐκ τῆς πέτρας τῆς Πίστεως, πίπτει δὲ τὸ μάννα τῆς θείας χάριτος, ἥτις ἀρτύνει τὴν καθημερινὴν αὐτῶν τροφήν, δροσιζει δὲ τὸν καύσωνα τῶν κόπων αὐτῶν ἢ νεφέλη τῆς θείας ἐλπίδος, φωτίζει δὲ τὴν σκοτεινὴν πορείαν τῶν δυσχερῶν αὐτῶν περιστάσεων ὁ πύρινος στύλος τοῦ πνεύματος τῆς φρονήσεως».

(Λόγοι, Βερολίνον 1833 σ. 161).

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ

«Τὰ μεγάλα ἱστορικά γεγονότα δὲν πρέπει νὰ ἐκλαμβάνωνται ἀπλῶς ὡς ἀποτελέσματα τῆς τυφλῆς εἰμαρμένης ἢ τῆς θελήσεως τοῦδε ἢ ἐκείνου τοῦ ἀνδρός, ἀλλ' ὡς ἐπεισόδια θεοκέλευστα».

«Ἡ Θεία Πρόνοια ἀνεξαιρέτως πάντα γονιμοποιεῖ πρὸς συγκρότησιν ἁρμονίας καὶ ἐπίσπευσιν τῆς ἀνθρωπίνου βελτιώσεως».

«Ἡ Ἐθρσκειὰ εἶναι ὁ κύριος καὶ παντοδύναμος μοχλὸς τῆς Ἑλληνικῆς ἀναπτύξεως».

«Ἐὰν ὁ Ἕλληρ δὲν δοξολογήσῃ τὴν Θεῖαν Πρόνοιαν καθ' ὅλας τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς του, τίς ἄλλος ἐξυμνήσει αὐτήν;»

(Ἔσματα Δημοτικά σελ. 299, 452 καὶ Βυζαντιναὶ Μελέται σελ. 252).

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΖΑΜΠΕΛΙΟΣ

«Τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος δὲν διεσώθη, τοῦλάχιστον δὲν διέσωσε τὴν ἱστορικὴν αὐτοῦ ἀξίαν, εἰμὴ διὰ τῆς μετὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ συμμαχίας. Δι' αὐτοῦ ἐπρωταγωνίστησεν ἐν τῷ μέσῳ αἰῶνι καὶ δι' αὐτοῦ ἰδίως ἀνεκινήσθη ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις».

(Ἱστορία Ἑλλήν. Ἐθνους ἐκδ. ε' τόμ. Β' μέρ. α' σ. 316).

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

“Όσοι ἀναγνώσται μας θὰ ἤθελαν νὰ μελετήσουν περισσότερο τὰ θέματα ποῦ ἀναπτύσσονται εἰς τὰ ἄρθρα τοῦ τεύχους αὐτοῦ, μποροῦν νὰ χρησιμοποιοῦν, ὡς προχειρότερα βοηθήματα, τίς ἀκόλουθες ἐργασίες. Ἐκεῖ θὰ βροῦν καί βιβλιογραφική καθοδήγησι γιὰ τυχόν εἰδικώτερη ἐρευνα :

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ ΚΑΙ ΚΟΣΜΟΘΕΩΡΙΑ

- Behn S.: Einleitung in die Metaphysik, 1933.
Brunner A.: Die Grundfragen der Philosophie, 1933.
Γιαννίδη Ἐλ.: Τὸ μεγάλο πρόβλημα. Δοκίμιό κριτικῆς τοῦ ὀλισμοῦ, Ἀθήνα 1925.
Gilson E.: Christianisme et Philosophie, 1936.
Hessen J.: Die Geistesströmungen der Gegenwart, 1937.
Höfer G.: Vom Leben zur Wahrheit, 1936.
Jaspers K.: Die geistige Situation der Zeit, 1932.
Maritain J.: Questions de conscience, 1938.
Rickert H.: Grundprobleme der Philosophie, 1934.

Η ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΙΔΕΑ ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ

- Βαλέτα Γ.: Οἱ ἀρχές τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, «Πρωτὰ» 12-3-1943.
Βερίτη Γ.: Μία ματιά στο ἔργο τοῦ Ἀγγελῆλου Βλάχου, «Ἀκτίνες», τόμ. Γ', 1940, σ. 174.
Ἡλιοῦ (Ἐπαρχιώτη): Πῶς γράφεται στήν Ἑλλάδα ἡ κριτική. «Φιλική Ἐταιρεία», τόμ. Α', σ. 44.
Καλησπέρη Σ.: Κριτική «Ἀνθολογίας» Ἡρ. Ἀποστολίδη, «Ἀκτίνες», τόμ. Δ', 1941, σ. 224.
Κεραμίδα Α. Α.: Νεοελληνική θρησκευτική ἀνθολογία, Ἀθήνα 1940.
Κουϊμουτσπούλου Δ.: Ἡ θρησκεία εἰς τὴν νεοελληνικὴν ποίησιν, Περιοδ. Χρυσόστομος, Δεκῆριος 1935.
Μέρτζιου Μ. Κ.: Θωμᾶς Φλαγγίνης καὶ ὁ μικρὸς Ἑλληνομνήμων, Πραγματεία Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. Α' 1939, σ. 186.
Μιχαλοπούλου Φ.: Κοσμῶς ὁ Αἰτωλός (1714-1779), Ἀθήνα 1940.
Παναγιωτοπούλου Μ. Ι.: Ἡ νεοελληνικὴ λογοτεχνία καὶ τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα, «Νέα Ἐστία» Χριστ. τεύχος 1943.

- Παράσχου Κ.: Ἡ θρησκευτικὴ πίστις στὴ νέα ἑλληνικὴ ποίησι, «Ν. Ἐστία», Χριστοῦ, τεύχος 1934.
Παράσχου Κ.: Ἐισαγωγή στὴ νεοελληνικὴ ποίησι, σ. 14-15.

ΑΙ ΘΕΤΙΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΑΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ Η ΑΣΚΗΘΕΙΣΑ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ

- Αἰγινήτου Δ.: Ἡ ἐξέλιξις τῶν κόσμων, Πανηγυρικὴ συνεδρία Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1929.
Δοντᾶ Σ.: Φυσιολογία, τόμ. Α' καὶ Β', Ἀθήνα 1935-36.
Driesch H.: Ueberwindung des Materialismus. Τεσσαρακονταετηρίς Θ. Βορέξ, Ἀθήνα 1940.
Ζέγγελη Κ.: Ἀπὸ τὴν ζωὴν καὶ τὴν φύσιν, Ἀθήνα 1931.
Hartmann M.: Die Philosophie der Naturwissenschaften, Berlin 1937.
Κουσιδου Α.: Θεὸς καὶ Ἐπιστήμη, Ἀθήνα 1928.
Κοσμετάτου Γ.: Ἐπικαιρὰ τινὰ βιολογικὰ ζητήματα, Ἀθήνα 1939.
Μαλτέζου Κ.: Ὁ ἐπιστημονικὸς πολιτισμὸς καὶ ἡ ἐξέλιξις αὐτοῦ μέχρι τῆς ἀναγεννήσεως, Ἀθήνα 1919.
Μέρμηγκα Κ.: Ἱστορία τῶν Ἐπιστημῶν, Ἀθήνα 1940.
Messer A.: Geschichte der Philosophie, 6-7 ἔκδ. IV.
Μηλιαράκη Σ.: Αἱ ψυχικαὶ ιδιότητες τῶν ζώων, Ἀθήνα 1926.
Μηλιαράκη Σ.: Βιολογικὸς Ἐρασιστής, 1914-18.
Meyer H.: Der gegenwärtige Stand der Entwick'ungslehre, Bonn 1908.
Νικολαίδου Ρ.: Ἡ μηχανικὴ θεωρία τῆς ζωῆς, Ἀθήνα 1900.
Νικολαίδου Ρ.: Ἡ Φυσιολογία τοῦ ἀνθρώπου, τόμ. Γ', Ἀθήνα 1915.
Ranke.: Der Mensch, B. I-II.
Πλακίδου Σ.: Ἡ Ἀστρονομία καὶ τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα, Ἀθήνα 1937.
Spremann H.: Embryonic Development and Induction, N. York and London, 1938.

- Τρεμπέλα Π.: Τὰ κατὰ τὴν γένεσιν τῆς ἐνοίας τῆς ψυχῆς. Ἀπάντησις εἰς τὸν «Βιολογικὸν Ἐρασιστὴν» τοῦ κ. Σ. Μηλιαράκη, Ἀθῆναι 1917.
- Weissner J.: Φυσικαὶ Ἐπιστήμαι καὶ Κοσμοθεωρία, περιόδ. Κοσμοθεωρία, 1931.
- Περιοδικὸν «Προμηθεύς», 1890-91.
- Οἱ σοφοὶ περὶ Θεοῦ καὶ Θρησκείας, Ἀθῆναι 1938.
- Ὁ ὕλισμός ἐν Ἑλλάδι καὶ ὁ Ἰωάννης Σκαλισσοῦνης, «Ἀκτίνες» 1938, σ. 142 ἕως 150.
- Πλαστογραφία... φωτογραφημένη — «Ἀκτίνες» 1938, σ. 151-154.
- Ἡ Βιολογία καὶ ἡ ἀρχὴ τῶν ὄντων, «Ἀκτίνες» 1940, σ. 22-25.
- «Ὁ Ἀνθρωπάκος», Ἐφημ. «Πρῶτα», Αὐγουστος 1928.
- Ὁ ἄνθρωπος τοῦ Πεκίνου, «Ἀκτίνες» 1938, σ. 98-99.
- Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία καὶ ἡ Ἐθνικὴ Ἐκπαίδευσις, Ἐκκλῆσ. Κῆρυξ, 1919, σελ. 477.
- ΟΙ ΕΙΣΗΓΗΤΑΙ ΤΩΝ ΦΥΣΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
- Βουλγάρεως Ε.: Μαθηματικὰ Σεγνέρου, 1767.
- Βουλγάρεως Ε.: Λογικὴ, 1767.
- Βουλγάρεως Ε.: Περί συστήματος τοῦ Παντός, 1805.
- Βουλγάρεως Ε.: Τὰ ἀρέσκοντα τοῖς φιλοσόφοις, 1805.
- Βουλγάρεως Ε.: Περί Παλιρροῶν 1838.
- Θεοτόκη Ν.: Στοιχεῖα Φυσικῆς, τόμοι 2, Λειψία 1766-67.
- Θεοτόκη Ν.: Στοιχεῖα Μαθηματικῶν τόμοι 3, Μόσχα 1798-99.
- Θεοτόκη Ν.: Στοιχεῖα Γεωγραφίας, ἔκδ. Κούμα 1804.
- Αἰνιᾶνος Γ.: Συλλογὴ ἀνεκδότων συγγραμμάτων Εὐγ. Βουλγάρεως, Ἀθῆναι 1838.
- Γούδα Α.: Βίος παράλληλοι, τόμ. Β', Ἀθῆναι 1870.
- Διαμαντοπούλου Α.: Εὐγένιος Βούλγαρις, Ἐγκυκλ. Λεξ. Ἐλευθερουδάκη.
- Θερειανοῦ Δ.: Ἄδαμ Κοραΐς, τόμ. Α', Τεργέστη 1889.
- Κοραῖ Ἀδ.: Sur l' état de la civilisation en Grèce καὶ παρά Δ. Θερειανοῦ: Ἀδ. Κοραΐς, τόμ. Γ', Τεργέστη 1890, Παράρτημα.
- Kotsakis D.: Die Astronomie in Griechenland am 18. Jahrhundert, Medd. Fran Lunds Astron. Observ. Ser. II Nr. 101, Lund 1939.
- Κωτσάκη Δ.: Ἡ Ἀστρονομία ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα καὶ ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις, Δελτίον «Ἑλλην. Μαθημ. Ἐταιρείας», τόμ. 10' (1939).
- Κωτσάκη Δ.: Ἡ Σπουδὴ τῆς Ἀστρονομίας ἐν Ἑλλάδι, Ἀθῆναι 1940.
- Κούμα Κ.: Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, τόμ. 1Β'.
- Σάθα Κ.: Νεοελληνικὴ Φιλολογία, Ἀθῆναι 1868.
- Στεφανίδου Μ.: Αἱ φυσικαὶ ἐπιστήμαι ἐν Ἑλλάδι πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως, Ἀθῆναι 1926.
- ΤΟ ΑΝΑΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΛΥΒΑΔΩΝ ΚΑΙ ΟΙ ΔΥΟ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΙ ΤΗΣ ΣΚΙΑΘΟΥ
- Μωραϊτίδου Ἀ.: Μὲ τοῦ Βορηᾶ τὰ κόμματα, τόμ. Α'-ΣΤ'. Δηγήματα: Τὰ Βακούφικα, Νεραΐδες, Χριστοῦ-γέννα στὸν ὄπνο μου.
- Παπαδιαμάντη Ἀ.: Ὁ πατὴρ Διονύσιος, «Ἐφημερίς» 19-1-1888. Παπα-Ἀδαμάντιος, οἰκονόμος, «Ἀκρόπολις», 14-6-1895. Τὸ μακράκιον ἐπεισόδιον ἐν Σκιάθῳ, «Ἀκρόπολις», 30-7-1891. Δηγήματα: Οἱ λίρες τοῦ Ζάχου, Τὰ μαῦρα κούτσουρα, Τὸ χατζόπουλο.
- Βαλέτα Γ.: Παπαδιαμάντης, Μυτιλήνη 1940.
- Βαφείδου Φ.: Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Ἀλεξάνδρεια, 1928.
- Βλάχου Κοσμᾶ: Ἡ Χερσονήσος τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἀθῶ, Βόλος 1903.
- Γεδεῶν Μανουὴλ: Ὁ Ἄθως, Κωνσταντινούπολις, 1885.
- Δουβουνιώτου Κ.: Ἀνεκδοτὰ ἔργα Ἀθανασίου Παρίου, Ἀθῆναι, 1938.
- Εὐαγγελίδου Τ.: Ἡ Νῆσος Σκιάθος καὶ αἱ περὶ αὐτὴν νησίδες, Ἀθῆναι, 1913.
- Gaudin: Colybes, Ἄρθρο στὸ Dictionnaire d' Archéologie Chrétienne et de Liturgie.
- Ἰθρηρίτου Ὀνουφρίου: Βίος Νικοδήμου. Εἰσαγωγή στὸν «Συναξαριστὴν», Ἀθῆναι 1868.
- Κατσίμπαλη Κ. Γ.: Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Ἀθῆναι 1934.
- Κομμητᾶ Στεφ.: Ἐπίτομος Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία. Ἐκδ. Β', Ζάκυνθος, 1861.
- Κτενᾶ Χρ.: Τὰ ἐν ἀγίῳ Ὄρει ἱερὰ καθιδρύματα.....
- Λάμπρου Σπ.: Ἐπιφάνιος Δημητριάδης. Νεὸς Ἑλληνονήμων, τόμ. 1Γ'.
- Merlier Oct.: Ἀ. Παπαδιαμάντη Γράμματα, Ἀθῆναι 1934.
- Παπαδοπούλου Ν.: Εἰσαγωγή στὸ Ἐξομολογητᾶριον τοῦ Νικοδήμου...
- Petit L.: La grande controverse des Colybes, στὸ Echos d' Orient, 1889.
- Petit L.: Athanase de Paros, Macaire de Corinthe, Nicodème l' Hagiorite,

- Colybes: ἄρθρα στὸ Dictionnaire de Theologie Catholique, τῶν Vacant et Mangenot.
- Σάθα Κ.: Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. Γ', (Σεργίου Μακρραίου Ὑπομνήματα Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας).
- Σμυρνάκη Γ.: Τὸ ἅγιον Ὄρος, Ἀθήναι, 1903.
- Φραγκοῦλα Ἰ.: Ὁ ἐν τῇ μονῇ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Σκιάθου περιορισμὸς τοῦ Θ. Καίρη, Ἀθήναι, 1935. Ἱερά Μοναί τῆς ἡσού Σκιάθου, Περιοδ. Ἐκκλησία 1934. Ἡ Ἐπισκοπὴ Σκιάθου διὰ μέσου τῶν αἰώνων, Ἀθήναι 1935. Ἡ Σκιάθος: Μελέτη χριστιανικῆς τοπογραφίας, Ἐφημ. Σκιάθος 12)4, 2)5, 20)6, 18)7, 16)8, 25)10)31.
- Καὶ ὅλα τὰ σχετικὰ μὲ τὸ θέμα ἄρθρα τῆς Μ. Ἑλλην. Ἐγκυκλοπαιδείας.
- ΤΟ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΠΝΕΥΛΑ ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ
- Λεύκωμα Τηνίων Καλλιτεχνῶν, Ν. Γόζης (1842—1900) ἐπιμελεῖται Ν. Καλογεροπούλου καὶ Ξ. Σώχου, Ἀθήναι 1925.
- «20ος Αἰώνας» (περιοδικόν), Ἐκδότης ὁ Γλύπτης Τόμπρος, Ἀθήναι 1934 κ. ἔ.
- Καλογεροπούλου Ν.: Μεταβυζαντινὴ καὶ Νεοελληνικὴ Τέχνη, Ἀθήναι 1926.
- Πελεκάση Δ.: Βυζαντινοὶ ἀγιογράφοι, Τεχνοκριτικὴ ἐπὶ τῶν ἔργων τοῦ Κρητὸς Ἠλίου Μόσχου (1649-1684), Ἀθήναι 1933.
- Σισλιάνου Δ.: Ἑλληνες ἀγιογράφοι μετὰ τὴν ἀλώσει, Ἀθήναι 1935.
- Σώχου Ξ.: Ἑλληνες Καλλιτέχνη, Ἐκατονταετηρὶς 1821-1930, Ἀθήναι 1930.
- ΟΙ ΚΛΗΡΙΚΟΙ ΔΑΣΚΑΛΟΙ ΚΑΙ ΟΔΗΓΟΙ ΤΟΥ ΓΕΝΟΥΣ
- Ἀθηναγόρα, πρῶν μητρ. Παρὰ μύθιας: Αἱ Ἱεραὶ Μοναί τῆς Ἡπείρου.
- Ἀμάντου Κ.: Ἡ παιδεία εἰς τὴν Τουρκοκρατούμενην Χίον.
- Ἀθανασίου Θ.: Περὶ τῶν Ἑλληνικῶν σχολείων Ρουμανίας.
- Ἀποστολίου-Μυρτίλου Κ.: Τὰ σχολεῖα τῆς Θράκης, «Θρακικά», τόμ. 1ος, 1928.
- Ἀποστολίου-Μυρτίλου Κ.: Τὰ σχολεῖα Φιλιππουπόλεως, «Θρακικά», τόμ. Β' 1929.
- Βελλοῦδη Ι.: Ἑλλήνων ἀποικία Βενετίας.
- Βλάχου Α. Ἑλλης: Ἡ παιδεία εἰς τὰς τουρκοκρατούμενας Σέρρας.
- Γεδεῶν Μανουήλ: Χρονικὰ Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας.
- Γεδεῶν Μανουήλ: Παιδεία καὶ πωχεῖα παρ' ἡμῖν κατὰ τοὺς τελευταίους αἰώνας.
- Γεδεῶν Μανουήλ: Αἱ ἐν Εὐρώπῃ Ἑλληνικαὶ παροικίαι.
- Γούδα Ἄναστ.: Παράλληλοι βίοι τῶν ἐπὶ τῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος διαπρεφάντων ἀνδρῶν (τόμοι 8).
- Εὐαγγελίδου Τρ.: Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας.
- Εὐαγγελίδου Τρ.: Τὰ Ἑλληνικὰ σχολεῖα ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως, (1453) μέχρι τοῦ 1831.
- Εὐαγγελίδου Τρ.: Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός.
- Ζαβίρα Γ.: Νέα Ἑλλάδα ἢ Ἑλληνικὸν θέατρον.
- Ζερλέντη: Τὰ Σχολεῖα τοῦ Λιθόρνου, εἰς «Δελτίον Ἱστορ. καὶ Ἐθνολ. Ἐταιρείας», 1922.
- Ζηκίου Κ.: Διδάσκαλοι τοῦ Γένους. Κανδηλώρου Τάκη: Γρηγόριος Ε'. Κανδηλώρου Τάκη: Ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία.
- Καρολίδου Π.: Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κων/πόλεως μέχρι τῆς βασιλείας Γεωργίου Α'.
- Καμπούρογλου Δ.: Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας (τόμοι 3).
- Κορδάτου Γιάννη: Τὸ Πήλιον. Εἰς περιοδικὸν «Ν. Ἐστία», τόμ. 9ος, 1931, σελ. 203 καὶ ἔξ.
- Κουκουλέ Φ.: Τὰ σχολεῖα Κυνουρίας. Εἰς περιοδικόν «Ἀθηνα», τόμος 39, σελ. 101-120.
- Κουκουλέ Φ.: Σχολεῖα τοῦ Μεγάλου Ρεύματος.
- Κούμα Κ.: Ἱστορία ἀνθρωπίνων πράξεων (τόμοι 12).
- Μακρραίου Σερ.: Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία. Εἰς τὸν 3ον τόμον τῆς Μεσαιωνικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Κ. Σάθα.
- Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδεῖα (εἰς ἄρθρα: Ἀγάπιος (μοναχός), Ἀθανάσιος ὁ Ρόδιος, Εὐγένιος ὁ Βούλγαρις, Κύριλλος Β' Λούκαρις, Κωνσταντᾶς Γρηγόριος, Σκοῦφος Φραγκίσκος, Μηλιάτης Ἠλίας, Μάξιμος ὁ Καλλιπολίτης, Πέζαρος Ἰωάννης, Λεχοῦδης Σωφρόνιος, Μεθόδιος ὁ Ἀνδρακίνης, Μελέτιος ὁ Πηγᾶς, Δωρόθεος ὁ Πρώτος, Νεόφυτος ὁ Φιλανθρωπινός, Χριστόφορος ὁ Περραιβός κλπ.).
- Μυστακίδου Β.: Πνευματικὴ κίνησις Κατπαδοκίας.
- Νικολαῖ Ρυδολφ: Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Φιλολογίας.
- Παπαρρηγοπούλου Κ.: Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθους, (τ. 5ος, μ.β').
- Παπαδοπούλου Χρυσ.: Ἱστορία τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀλεξανδρείας, Ἱεροσολύμων — Οἱ Πατριάρχαι Ἱεροσο-

- λύμων κλπ.
 Παράνικα Π.: Σχεδιάσμα περί τῆς ἐν τῷ Ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν σχολείων κλπ.
 Σάθα Κ.: Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάς.
 Σταματιάδου Ε.: Βιογραφία τῶν Ἑλλήνων Μεγάλων διερμηνέων.
 Στεφανίδου Β.: Ἰγνάτιος Οὐγγρο-φλαχίας.
 Ὑψηλάντου Α.: Τὰ μετὰ τὴν ἄλωσιν (1453-1789).
 Φιλήμονος Ἰ.: Δοκίμιον Ἱστορίας περὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας.—Ἡμερολόγιον ἔθνικῶν καὶ φιλοσθρωπικῶν καταστημάτων (Κων)πόλεως.

ΝΕΟΜΑΡΤΥΡΕΣ

- Καμπούρογλου Γρ. Δ.: Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων, τόμ. Β'.
 Καμπούρογλου Γρ. Δ.: Περὶ τοῦ Ἀθηναϊκοῦ ἀρχοντολογίου, Ἀθήναι, 1921.
 Μαρτυρολόγια καὶ βίοι ἁγίων διαφόρων ἐκδοτῶν.
 Μιχαλοπούλου Φ.: Κοσμάς ὁ Αἰτωλός (1714-1779), Ἀθήναι 1940.
 Παπαδοπούλου Χρ.: Οἱ νεομάρτυρες, ἔκδ. β', Ἀθήναι 1934.
 Petit L.: Bibliographie des Ascouthies Grecques, Bruxelles, 1926.
 Rouquerville F.: Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, μετάφρ. Ἀ. Ν. Κυριακοῦ.
 Σάθα Κ.: Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμος Γ'.
 Τρικοῦπη Σ.: Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ἔκδ. Γ', Ἀθήναι 1888.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑΝ ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ

- Φλαμιιάτου Κ.: Φωνὴ Ὁρθόδοξος καὶ σπουδαία, Ἀθήναι 1849 καὶ Πάτραι 1910.
 Μακράκη Α.: Ἔργα.
 Ἄννινου Μπ.: Ἱστορικά Σημειώματα, Ἀθήναι 1925.
 Κωνσταντίνου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων: Τὰ Σωζόμενα, τόμ. Β', Ἀθήνησι ΑΩΞΔ'.
 Μητροπούλου Ἰ.: Ἰγνάτιος Λαμπρόπουλος.
 Οἰκονόμου Ἰ.: Ἡ Πάλη, Πάτραι 1893.
 Παπαδοπούλου Χρ.: Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, τόμ. Α', Ἀθήναι 1920.

- Παπαδοπούλου Χρ.: Ἀπόστολος Μακράκης, Ἀθήναι 1939.
 Παπακώστα Σερ.: Εὐσέβιος Μαθόπουλος, Ἀθήναι 1930.

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ
 ΣΤΑ ΔΗΜΟΤΙΚΑ ΜΑΣ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ

- Ἄγρα Τ.: Μεταφυσικά δημοτικά τραγούδια, Φιλολογικὸς Νέος Κόσμος, τεύχος Ε'-ΣΤ', Ἀθήναι 1935.
 Ἀραβαντινοῦ Π.: Συλλογὴ Δημοτικῶν Ἀσμάτων τῆς Ἠπείρου, Ἀθήναι 1880.
 Δροσίνη Γ.: Τὰ ωραιότερα δημοτικά διστιχα, Ἀθήναι 1924.
 Ἐπετηρίς τῆς Ἑταιρείας Κρητικῶν σπουδῶν, τόμ. Α' 1938 καὶ Β' 1939: Μαρίας Λιουδάκη: Λατρεία σπὴν ἀνατολικῆ Κρήτη, Edwig Lüdecke: Κρητικά Τραγούδια, Γ. Κ. Σπυριδάκη: Κρητικὰ παραδόσεις, Εἰρήνης Παπαδάκη: Λαογραφικὰ σύμμεκτα Σητείας, Αἰκατερίνης Κουρμούλη: Δημῶδη ἄσματα ἐκ τῆς ἐπαρχίας Ἁγ. Βασιλείου.
 Εὐαγγελίδου Τρ.: Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἀθήναι 1936.
 Ζαμπελίου Σπ.: Ἄσματα δημοτικά τῆς Ἑλλάδος, Κέρκυρα 1852.
 Θέρου Ἁγί: Δημοτικά Τραγούδια.
 Legrand E.: Re ueil de Chansons populaires Grecques, Paris 1873.
 Μινώτου Μ.: Τραγούδια ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο, Ζακυνθινὴ Λαογραφία, τόμος Β', Ἀθήναι 1934.
 Πασαγιάννη Κ.: Μανιάτικα μοιρολόγια καὶ τραγούδια, Ἀθήναι 1928.
 Passow: Carmina Popularia Graeciae recentioris, Λειψία, 1860.
 Παχτίκου Γ.: 260 Δημῶδη ἑλληνικά Ἄσματα, τόμ. Α', Ἀθήναι 1905.
 Πέτση Ἰ.: Συλλογὴ ἀνεκδότων Δημοτικῶν Ἀσμάτων Μακεδονίας κλπ.
 Πολίτου Γ. Ν.: Ἐκλογαὶ ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ.
 Σακελλαρίου Α.: Τὰ Κυπριακά, τόμος Β', Ἀθήναι 1891.
 Σαλβάνου Μ.: Τραγούδια, μοιρολόγια καὶ λαζαρικά, Λαογραφία, τόμος 10, Ἀθήναι 1929.
 Σταμούλη Σαράντη Ἐλπ.: Σύμμεκτα, Λαογραφία, τόμ. ΙΑ', 1934—1937.
 Χασιώτου Χρ. Γ.: Συλλογὴ τῶν κατὰ τὴν Ἠπειρον Δημοτικῶν Ἀσμάτων.